

ЧЕТВРТА

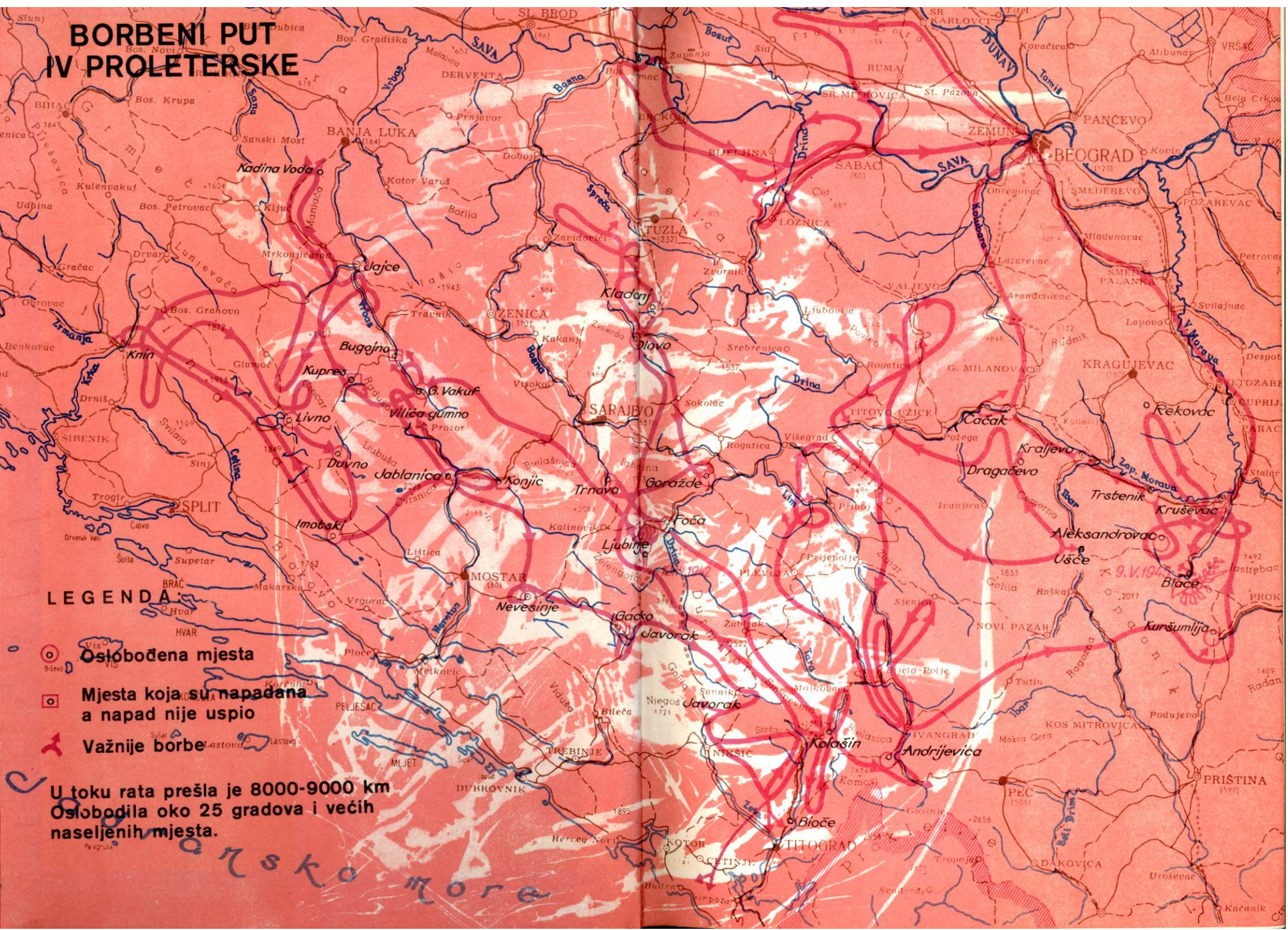
ПРОЛЕТЕРСКА

BORBENI PUT IV PROLETERSKE

LEGENDA

- Oslobođena mjesta
- Mjesta koja su napadana
a napad nije uspio
- Važnije borbe

U toku rata prešla je 8000-9000 km
Oslobodila oko 25 gradova i većih
naseljenih mjesta.

БРИГАДНА РЕДАКЦИЈА

САВО ДРЉЕВИЋ, БОШКО ХУРИЧКОВИЋ, ЈОВАН ЂУРОВИЋ,
МИЛУТИН ПЕЈАНОВИЋ, БРАНКО ПЕРОВИЋ, РАДОВАН ВОЈВОДИЋ

1. БАТАЉОН:

РАШКО ВУКОСАВОВИЋ, СТЕВО ДОБРКОВИЋ, ЈОВО МИХАЉЕВИЋ

2. БАТАЉОН:

МИЛУТИН ПЕЈАНОВИЋ, ВАСО МИТРОВИЋ

3. БАТАЉОН:

ЈОВЕТА БОБИЧИЋ, ВУКО БРАЈОВИЋ, ВУКОТА РАДОВИЋ

4. БАТАЉОН:

МИЛОВАН ДРЉЕВИЋ, НЕШКО ДУЛОВИЋ, ВЛАДЕТА СЕЛИЋ

5. БАТАЉОН:

СТОЈАН ЖУГИЋ, РАДОМАН БАДЊАР, МИЛЕ РАДОВИЋ

ЧЕТВРТА ПРОЛЕТЕРСКА ЦРНОГОРСКА БРИГАДА

ЗБОРНИК СЈЕЋАЊА

КЊИГА ДРУГА

БЕОГРАД 1969.

РАТНА ПРОШЛОСТ НАШИХ НАРОДА

КЊИГА СТО ОСМА

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

генерал-потпуковник БОШКО ЂУРИЧКОВИЋ, генерал-потпуковник БРАНКО БОРОЈЕВИЋ, генерал-мајор АЛЕКСАНДАР ВОЈИНОВИЋ, генерал-мајор БРАНКО ПЕРОВИЋ, генерал-мајор ФАБИЈАН ТРГО, генерал-мајор у пенз. МЕСУД ХОТИЋ, генерал-мајор у пенз. МИЛУТИН ПЕЈАНОВИЋ, пуковник АХМЕТ ЂОНЛАГИЋ, пуковник ВИКТОР КУЧАН, потпуковник у пенз. ЛАЗА БОГЕСКИ, пуковник ВЛАДО СТРУГАР — одговорни уредник

УРЕДНИК — РЕДАКТОР
потпуковник ЕСАД ТИХИЋ

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ ЗАВОД

ЧЕТВРТА ПРОЛЕТЕРСКА ЦРНОГОРСКА БРИГАДА

У нападима на наше положаје на Хрчавки, Милинкладама и Врбничким колибама Нијемци су 9. јуна употребили велики број авиона. Нарочито су се окомили на Милинкладе, гдје су се тада налазили друг Тито, Врховни штаб, Енглеска војна мисија и друг Рибар са већим бројем чланова АВНОЈ-а.

Нешто око подне командант 4. пролетерске бригаде Вако Ђуровић позван је у Врховни штаб у вези са ситуацијом, која је постајала из часа у час све тежа. Послије његовог одласка, кроз бригаду се пронио глас да је излаз из тешке ситуације нађен. У батаљонима није било ниједног човјека који није вјеровао да ће друг Тито, кад за то дође тренутак, наћи начина да изведе бригаду из обруча. Само један час касније 4. бригаду је потресла вијест о јуначкој смрти њеног команданта.

Прикупљајући задње снаге, Вако Ђуровић је успио да са неколико ријечи изда бригади своје посљедње наређење. На окрвављеној карти рука команданта, чији се живот гасио; повукла је искидану линију од Милинклада у правцу Врбничких колиба. Грчевито стиснута шака стегла је оловку и забила њен врх на висове Љубиног гроба и Кошуте. Посљедње ријечи биле су порука бригади да по сваку цијену сачува пролаз између ове двије косе. То је било наређење друга Тита.

У саму ноћ борци су чули прве гласове о рањавању друга Тита на Милинкладама. У батаљону су се људи заклињали на освету. Помисао на опасност, гвоздено непријатељско уобручавање, јуриши подивљалих њемачких пилота из ваздуха, глад која је данима давила људе и умор многих бесаних ноћи — све су то људи заборављали при једној помисли: да је непријатељу најзад пошло за руком да угрози живот човјека који их је водио из побједи у побједу, да зада рану најбољем њиховом другу и пријатељу, под чијом су очинском бригом израсли у нове људе.

Тако је било расположење бораца 3. батаљона 4. пролетерске у тренутку кад су добили задатак да посједну положај на Љубином гробу и да га задрже све док не прођу Врховни штаб и јединице са рањеницима. Уз свјетлост логорске ватре, која се гасила са рађањем новог дана, командант батаљона Мироје Жарић укратко је упознао команду 2. чете са задатком. Љубин гроб требало је посјести прије него што на његове косе избију Нијемци и држати га све док на његовом врху буде жив иједан наш борац.

Људи из чете, који су одлазили готово у сигурну смрт, били су поносни што је баш њима пала у дио част да бране Љубин гроб. Чета је била морално и војнички припремљена и ништа је није могло сломити у њеној одлуци. Идући према положају, неко од бораца из колоне предложио је да се пошаље порука штабу бригаде и другу Титу о томе да само преко њих мртвих Нијемци могу прећи до Врховног штаба и рањених другова. Али, хартије и времена за писање није било. Приједлог је остао записан у срцима бораца, који су хитали у правцу Љубиног гроба, коме су се с друге стране примицали Нијемци.

Коса коју смо посјели била је гола и чиста као длан. С једне и друге стране, њене падине обрасле су ријетком шумом. Лијево и десно налазе се прошаране ливадама и пропланцима, огромне шуме и букава и четинара. Из њих су ускоро измиљеле колоне њемачких аутоматичара и одлучно кренуле у правцу Љубиног гроба. Положај чете био је изванредно тежак. Она је била принуђена да од два зла бира мање. Остати у прорјеђеној шумици испод гребена Љубиног гроба значило је пружити Нијемцима могућност да задаве чету својом бројном надмоћношћу, а остати на самом врху, одакле су се једино могли контролисати сви прилази главном положају, значило је исто тако изложити се најтежој артиљеријској и минобацачкој ватри и нападима авиона. Команда чете је одлучила да смјело погледа у очи непријатељу и да га разбије својим најјачим оружјем — моралом својих бораца.

Већ се добро објутрило кад су Нијемци кренули у напад. На челу стрељачког строја биле су групе аутоматичара. Непријатељ је наступао подржаван артиљеријском и минобацачком ватром. Дизали су се прави облаци дима од многобројних експлозија, обавијајући вис који је чета држала. Приљубљени уз земљу, борци су чекали да им он приђе ближе.

Збуњени тишином, Нијемци суполако наступали у правцу самог врха. Даљина између нас и њих све се више сма-

њивала. Триста метара . . . двјеста метара . . . сто метара . . . педесет метара . . . Тек кад су „нагазили“ на наш строј, Нијемци су се тргли и нагло пошли напријед. Снажни пушчани плотуни прориједили су њихов први ред. Међутим, забуна је трајала само за тренутак. Стрељачки строј се још више збио и кренуо напријед. Пушчана и митраљеска ватра и прасак ручних граната претворили су Љубин гроб у крваво бојиште. Окршај је трајао читав један час.

У првом судару наши су однијели побједу. Нијемци нијесу могли издржати до краја овај ријетко виђени двобој, одступили су у правцу своје главнине. Њихови први рањеници остали су испред линије коју смо држали.

Послије првог напада услиједио је и низ нових јуриша на Љубин гроб. Сваки пут када би се Нијемци примакли нашем положају, одбијени су нашом убитачном ватром. Сломљен је и последњи преподневни покушај непријатеља да заузме Љубин гроб. Све дотле наши губици били су незнатни у поређењу с непоијатељевим и онима које ће чета претрпјети неколико часова касније.

Затишје је трајало врло кратко. У помоћ Нијемцима стигли су авиони. Шест „штука“ је направило круг изнад Љубиног гроба. Уз дивље завијање сирена „штуке“ су се устремиле на наш положај. Нијемци су спустили своје прве смртоносне товари експлозива на главе бранилаца Љубиног гроба.

„Штуке“ су просто брисале земљу и „скидале борцима капе са глава“, како је у јеку бомбардовања рекао један од рањених другова. За „штукама“ су се спуштали „дорнијеи“. На највишој коси Љубиног гроба, од њенога врха до подножја, није остало готово ни једног квадратног метра на који није пала авионска бомба. Читава стабла букава била су ишчупана из корјена. Одмах затим почело је ново страшно митраљирање, кад човјек просто броји сваки метак у рафалу и кад му се чини да оно никада неће престати. На крају, Нијемци су се спустили на „родама“ и двокрилцима до саме ивице шуме, гађајући наше борце из машинки.

Кад је одлетио последњи авион, Нијемци су поново кренули у напад. Почела је борба прса у прса. Врх Љубиног гроба поново је обавио дим, који су парали одбљесци многобројних експлозија.

Рањени борци који су умирали молили су другове до себе да не попусте и савјетовали их да искористе њихова мртва тијела за заклон. На самом домаку њемачких бомбаша гшакала је болничарка Милосава Живковић због тога што нема чиме да превије ране и заустави крв пушкомитраљесцу

који је умирао на њеним рукама. За то вријеме он је изговарао своје посљедње ријечи: „Одакле толика крв, другарице? Нијесам вјеровао да је толико има“. Неколико тренутака затим на истом мјесту погинула је и ова храбра болничарка.

Послије овог неуспјелог напада, поново су „штуке“ и „дорнијеи“ сручили нов терет на Љубин гроб. Над саму косу коју је чета држала поново су се спустили „месершмити“ и почели своје убиствено митраљирање. Овога пута напад је био много тежи од ранијих. Њемачки пилоти покушавали су да снагом свог оружја збришу шачицу јунака са Љубиног гроба.

Пред ноћ, Нијемци су под заштитом вјештачког дима кренули на посљедњи јуриш. Наши редови били су већ прорјеђени. Преживјели хероји учинили су посљедњи натчовјечански напад да задрже положај.

При посљедњем њемачком нападу погинула су у противјуришу, са одшрафљеним бомбама у рукама, два брата Кордунаша. Њихова тијела смијешала су се с гомилом изгинулих Нијемаца. Десетар Јакша Стојовић и помоћник пушкомитраљеза Влајко Брајовић такође су пали. У том се спустила ноћ, која је својим тамним крилима раздвојила смртно завађене противнике.

Два часа послје посљедњег пушчаног хица на Љубином гробу кренуле су испод његових падина у правцу Зеленгоре наше јединице. Горе, изнад њих, остало је двадесет седам мртвих пролетера, који су часно извршили завјет дат Партији и другу Титу.

Божидар БЕГОБИЋ

ДО ПОСЛЕДЊЕГ ЗАЛОГАЈА

Седми јун 1943. године. Наш 5. батаљон се спуштао у кањон Сутјеске. Киша непрестано лије. Мокри смо до коже. Пут се раскалао и једва извлачимо ноге из густе блатњаве каше. Вијугава колона бораца губи се у стољетној буковој шуми. Глад и исцрпљеност чинили су своје.

Налазим се на челу колоне. У шуми поред пута наилазимо на погашене ватре. Понегдје, као да је прилегао¹ на кратак одмор, лежи мртав тифусар. Мала је разлика између нас живих и тих лешева. Дивим се издржљивости и вољи другова, који не поштују границе физичке способности, са напором вуку своја измучена тијела. И не само своја. Ту су и носила са рањеним другом. Рамена страховито боле, кољена клецају, али колона одмиче даље.

Испред нас зачеље неке колоне. Исцрпљеност, клонулост и посусталост примјећује се свуда. Два борца немилосрдно ударају коња палог под теретом. Труд им је био узалудан. Скидају са њега тешки митраљез и муницију, стављају на своја леђа и угибајући се под теретом настављају пут.

Осјетио сам како ми се суши грло. Нека ме језа прожима, у глави зуји. Цијело тијело је напрегнуто, а у исто вријеме јавља се и скривена жеља да се то једном све оконча. Да одахнем мало. Маршеви, глад, непрекидне борбе, године дуге и крваве — све се то врзма по мојој глави. Мисли су одсутне, ко зна куда су одлутале. Можда се мисли на своје најближе код куће, на топло кућно огњиште. О, како би добро дошла врућа кукурузница испод сача.

Дат је кратак одмор. Са уморних рамена скидамо оружје и носила са рањеним другом. Спуштамо се на стабло оборене букве.

Један тифусар, који је до тада лежао непокретан, подигао је са напором главу. Лице му је било све у блату и само су се очи назирале у тамним дупљама. На десетак метара угледао је палог коња. Истог тренутка у очима му се појавио чудан сјај. Тијело је почело да се креће. Издвајали

Позоришна група са борцима 4. бригаде — октобар 1942.

су се спори покрети лактова, који су за собом вукли читаво тијело. Крајњим напором извлачио је лактове из густог блата. Кретао се споро, пузањем. То кретање, чинило ми се трајало је веома дуго. Мучни тренуци. Језива слика, али му нијесмо могли помоћи. Чинило ми се да је и моја снага на граници крајње издржљивости, да и сам не бих успио да извучем ноге из блата које је стезало ноге, као смртоносни оков.

Тифусар је успио да дође надамак задњих ногу коња. У истом тренутку у руци му се нашао мали ножић. Одкуда, ни сам не знам. Још неколико трзаја и опружио се на задњим ногама коња које су биле испружене. Почео је да притиска ножем, покушавајући да пререже коњску бутину. Пратили смо покрете његових руку. Коњ се није мицао. Тифусар није одустајао. Мали предах, па је опет наставио са покушајима да пререже кожу, да се домогне залогаја хране. Ишло је тешко. Да није нож био туп? Можда. Али сигурно да је овом јаднику недостајало снаге да се дочепа свог последњег залогаја. И даље смо пратили његове покрете и покушаје да засјече парче меса и одједанпут задњим напором пререзао је кожу и засјекао у коњску бутину. Али,

догодило се оно што нико није могао очекивати. Нагли трзај и — коњ га је ударио ногом и одбацио од себе.

Још се једном из блата подигло напаћено лице са угаслим сјајем у очима, а онда је глава клонула и рука испустила нож. Тијело је остало непомично — остала је неиспуњена жеља за посљедњим залогајем. Истовремено и коњ је постао љеш; ударац ногом био је посљедњи трзај живота.

Команда „покрет!“ пренесена је са чела колоне. Пошли смо. Колона живих костура је у покрету. Гдје су границе људских могућности? И колико је мала разлика оних који иду од оних који остају!

Алекса Ј. РАКОЧЕВИЋ

СА ПЕТИМ БАТАЉОНОМ КРОЗ ПЕТУ ОФАНЗИВУ

Пошто сам дуже био одсутан, прикључио сам се батаљону када је био на путу за село Мратиње. Већ је био увелико ангажован у борбама.

Вријеме је избрисало из сјећања многе појединости, али уз помоћ дневника, који ми је, иако оштећен, остао као вриједан подсјетник, многа успомена из тих дана живо искрсне. Непосредно забиљежене чињенице, дјелују узбудљиво јер ме преносе у оне тешке и славне дане.

„3. јун 1943. — У 2 часа кренули смо поново за село Мратиње и даље, преко Стубице. Густа киша и магла омогућавају пребацивање неосмотрено од авијације”.

Ова три реда не говоре ништа о тешком бомбардовању села Мратиње за вријеме кратког предаха нашег батаљона. Не говоре ништа о томе да је село било напуштено, јер су мјештани, углавном четнички оријентисани, потражили уточиште негдје по околним шумама и стијенама.

„Батаљон се даље кретао као заштитница до катуна Пријевор. Кретање је било отежано маглом и кишом, али нас је то штитило од авијације. Тада је морал бораца био још добар, али се, услијед нередовне и врло оскудне исхране већ јавља психолошка глад. Док Црногорци једу кувану коприву и штир у великим количинама, Далматинци скупљају пужеве. У току марша сријемуша нам утољава глад. За некадашње градске житеље било је то упознавање са биљкама које су некада спасавале цијеле породице у Црној Гори.

Вод који је 5. јуна у сумрак упућен назад, према селу Мратињу ради набавке стоке, обавјештава по повратку да Нијемци пале село. Са наших положаја чујемо блиску топовску паљбу на Сутјесци. Вријеме се проведрава и 12 авиона бомбардују Суху, гдје су се на мали простор сабиле коморе многих јединица, збијег и рањеници.

7. јуна штаб батаљона је добио наређење штаба бригаде „о преуређењу комора и осталих дјелова батаљона, ради што веће покретљивости”. Ово је записано у дневнику. Ме-

ђутим, дневник је вођен с претпоставком да може пасти непријатељу у руке. Зато у њему није речено да је поменуто наређење бригаде садржало и одлуку о закопавању тешког аутоматског оружја. Ова одлука допринијела је покретљивости, али је унијела и доста малодушности. Посљедица тога била је поразна, јер је батаљон по коначном изласку из обруча пете офанзиве остао са свега 8 лаких аутоматских оруђа.

Али тешкоће су биле изнад људских снага. Тада сам у дневнику записао: „9. јуна — Покрет је извршен синоћ, око 18,30 часова. Испред нас се налазе болнице, коморе, сва сила баласта који се вуче са нама. Покрет, као обично у оваквим приликама, споро одмиче. До Тјентишта стижемо у саму зору, мада би се тај пут у нормалном маршу могао превалити за 2 часа”.

И даље: „Пролазећи беспућем, тј. „стазом” коју су ноћас кроз шуму начиниле јединице које су ишле испред нас, срећемо страховите слике. Много другова остаје уз пут, изнемогло од глади и рана. Немамо времена ни снаге да их покопавамо. И нама су прошла 24 часа од задњег јела. Свугдје путем оружје, коњи, самари, муниција. Остављамо оно за шта смо дали многе животе ...”.

9. јуни значајан је за наш батаљон. Тога дана добили смо наређење за посједање Тисовог брда, уз напомену да га морамо одржати по сваку цијену.

Тисово брдо смо посјели истог дана око 22 часа. Командант батаљона Бошко Јанковић, јунак какав се ријетко среће, пошао је са већим дијелом батаљона у шуму на врх Тисовог брда, на лијево крило. Мањи дио батаљона остао је у долини, иза малог гребена одакле се могао спријечити прелаз долином. 10. јуна око 9 часова наишли су Нијемци. Десно крило батаљона одбило је мању њемачку колону. Главнину непријатељских снага дочекао је дио батаљона са командантом на челу. Била је то жестока борба, прса у прса, у шумском густишу. Још шест бораца је погинуло а толико их је и рањено. У то вријеме батаљон је бројао око 70 активних бораца. Губици су, према томе, били огромни. Али су се ове жртве морале дати, јер је требало омогућити пријелаз 7. банијске дивизије, која је, десеткована борбама, глађу и болестима, наступала из долине Сутјеске. За батаљон је била награда успјех у извршењу задатка. Али је његов напор награђен и похвалом Врховног штаба и писменим захвалношћу штаба 7. банијске дивизије.

У току слиједећа два дана батаљон је прешао Зеленгору и 12. јуна добио задатак да се попне на висове с друге стране

рјечице која протиче кроз село Јелеч. Тај положај, чини ми се звани Говза, био је посједнут од непријатеља. Међутим, наш неочекивани излазак уз стрме стране кањона их је изненадио. У дневнику се у неколико наврата истиче да су у овој акцији борбу водили углавном појединци, јер је исцрпљеност бораца била крајње тешка. У сјећању ми је остао Јеврем Грбовић, командир чете, који је био иницијатор борбе.

У зору 13. јуна батаљон се по наређењу штаба бригаде вратио раније пређеним путем до преседлине изнад Јелеча. Колона батаљона смањеног, на око 60 активних бораца, отегла се услјед исцрпљености и премора. За овај дан у дневнику се поред осталог каже: „људство је већ 48 сати без икакве хране“. Усред такве колоне, из тмине шуме, избија Нијемац под пуном опремом. Стаје збуњен. Неколико бораца му прилази. Чини се да је изглед ових другова дјеловао застрашујуће. Нијемац блијед и почиње да муца. Чују се његови вапаји: „их бин комунист, их бин комунист“. Наглим покретом заврће рукав на лијевој руци. Изнад шаке тетовирана петокрака са српом и чекићем. И два реза ножем преко ње. Али је имао и траку учесника у борбама у СССР.

„У први мрак прелазимо мост и продужавамо до села Главице (миљевинска општина). Осјећамо велико олакшање. Пошто смо прешли пут (Фоча — Калиновик), пред нама је већи маневарски простор“.

Битно олакшање осјећа се већ слиједећих неколико дана. Иако су села опустошена од јединица које су прошле, иако смо поново на зачељу читаве наше војске као заштитница, исхрана постаје нешто боља, обилнија.

17. јуна батаљон се приближио прузи Вишеград — Сарајево. На путу до пруге имао је задатак да чисти коту 982 и изађе на врх Крвавице, коју је 1. и 3. батаљон требало да освоје, пре напада на жељезничку станицу Сјетлина. Двије чете нашег батаљона прошле су према коти 982. Штаб са 1. четом креће правцем којим је прошла 3. чета. Облачна ноћ. Не види се ни три корака напријед. Недалеко чујемо жамор. Опрезно се примичемо. У тренутку када смо по говору утврдили да су пред нама Нијемци, иза нас бљесну ракета и освијетли брисани простор на коме смо се налазили. Осу по нама унакрсна ватра. Срећом, шума је била близу и она нас штити од већих губитака. Рањени су двије другарице и један друг.

1. чета и штаб кренули су даље датим правцем, ка коти 982 и Крвавици. У тами, на једном пропланку, наилазимо на гомилу љешева. Голи. Уметрени као цјепанице. Нико

од нас не би знао рећи јесу ли били наши или непријатељски.

18. јуна у зору сустижемо штаб бригаде и крећемо са њим ка врху Крвавице, убијеђени да је непријатељ на њој ликвидиран. Борци се крећу у колони по један, тремо од умора и неспавања. На врху Крвавице, обраслом шумом и шипражјем, чело колоне је, тако рећи, нагазило на непријатељске ровове. Нијемци, и сами изненађени, отварају жестоку али непрецизну ватру. Наша колона се разбија и многи борци траже спас у бјекству. Још једанпут долазе до изражаја посљедице исцрпености физичке и психичке — дезорганизованост и недисциплина. Остаци чете и штаб успјели су, ипак, да одбаце непријатеља с положаја. Другог излаза није било. И ту је било 11 рањених.

Тог дана, предвече, у селу Сјетлини, батаљон је застао ради предаха и прикупљања. Растурени борци, један по један, пристижу. Али одмора нема. Треба пријећи пругу.

19. јуна у 0,30 крећемо. Мрак, киша и блато. И измучени људи.

У сиво свитање пролазимо пропустом испод пруге. Иза пруге мало ливаде и бара од кише усред ње. Чини ми се да ту кулминира и да се ту завршава највећа епопеја. Свијест да прелазак пруге значи и пробој посљедњег обруча учинила је да се до крајности мобилисани организми бораца опуштају. Многе је снага одједном издала. Ту, усред баре, одмах иза пруге, лицем у води, оста да лежи дјевојка. Чули су се само танки јауци. Као да маче цвили. И нико од нас није имао снаге да приђе, да помогне. Колона хита кораком пужа ка шуми, ка заштити. И да је неко кренуо оних дана истом путањом за нама, налазио би непогрешиве путоказе, какве је, ваљда, само још остављала српска војска пролазећи 1915. своју Албанску Голготу. На сваких 10 до 20 корака по један борац, без ране, али и без капи крви, ослоњен о букву, спава свој посљедњи сан.

Ђорђе НОВОСЕЛ

ОСТАЛИ СУ КАО ВЈЕЧИТИ СПОМЕНИЦИ БРАТСТВА И ЈЕДИНСТВА

Када је друг Тито рањен, и када је погинуо Вако Ђуровић, командант 4. бригаде, у непосредној близини налазио се 5. батаљон. Тедним дијелом пута од Милинкладе ка Хрчавки носили смо, заједно са друговима из штаба бригаде, тешко рањеног Вака. Одмах по спуштању у долину Хрчавке батаљон је добио задатак да посједне Тисово брдо, као обезбјеђење бригаде и других јединица које су се извлачиле према Лучким колибама. Исцрпљени од даноноћних борби и маршева, гладни и неиспавани требало је да се попнемо на Тисово брдо. Послије краћег застанка батаљон је наставио покрет. Један број другова био је на измаку снаге, а најисцрпљенији, колико се сјећам, био је Вуко Врачар, десетар у 2. чети. Пошто је био до краја исцрпљен, речено му је да остане са комором у долини Хрчавке, да се мало одмори и прикупи снагу. Када се батаљон попео скоро до на врх бода, окренуо сам се и видео Вука. Налазио се на голој падини, ближе Хрчавки него врху брда, није ишао већ пузио. Није имао снаге да иде, али није хтио да остане, да се одвоји од својих другова. Тешко му је било да буде негдје тамо позади, док његови другови гину. Пузио је и до мрака, дошао у своју јединицу, примио команду над својом десетином и заузео положај. Наговарати га да се врати у долину Хрчавке било је сувишно, а тешко да би и смогао снаге да било гдје оде. Снажна воља, која га је довела на Тисово брдо, претворила се у још снажнију рјешеност да се не одваја од своје јединице.

Преноћили смо без борбе, а ујутру су нас Нијемци напали. Прво је дошло до борбе на падинама брда према Хрчавки, гдје је вод Мила Радовића затварао једну стазицу, којом су се Нијемци били упутили. Одмах затим читав батаљон ступио је у борбу. Први јуриш је одбијен. У другом јуришу Нијемци су нас потиснули. Услиједио је наш противјуриш и Нијемци су одбачени. Њихови јуриши и наши противјуриши су се смјењивали од јутра до послеподне, када се батаљон по дјеловима почео пребацивати преко Хрчавке, на путу ка Лучким колибама.

Овакву упорност батаљона наметнуло је сазнање да се неколико стотина метара иза нас преко Хрчавке пребацује једна наша јединица. Доста нас и није знало која је то јединица, али смо касније сазнали да је то била 7. банијска дивизија. Дозволити Нијемцима да узму Тисово брдо значило је дозволити им да затворе сваки пролаз преко Хрчавке, па према томе и пролаз 7. дивизије. Морало се истрајати. Жртве су биле нужне. Да би другови из Баније прошли преко Хрчавке и избјегли затварање обруча дали су животе њихови другови из Црне Горе, Далмације и Босне. Као вјечити споменици братства и јединства на Тисовом брду стајаће Вук Жижић, Савета Микић, Вукашин Ковачевић, Милан Басарић и други, чијих се имена, на жалост, не сјећам, али знам да су сви били чланови КПЈ и СКОЈ-а. Вуко Врачар погинуо је за каменом гдје се нашао на почетку борбе. Кад су нас у другом јуришг Нијемци потиснули, Вуко се није повукао већ је наставио да се бори. Кад смо извршили противјуриш Вуко је био мртав, погођен у чело, није давао знаке живота. Пушка је била чврсто стегнута, као да и мртав жели да се не одвоји од оружја, од борбе. Неколико мртвих Нијемаца били су цијена Вукове смрти. Њега издвајам, јер се тешко могу отети утиску да је исцрпљен, при крају снаге, дошао да намјерно погине, јер није хтио да остане у долини Хрчавке или негдје на путу пробоја. Није хтио да умре, него да погине.

Рођен у сиромашној породици на планини Пиви, морао је од младих дана отићи у свијет. Постао је шофер, зарађивао хлеб возећи туђе камионе. Међу првима је био у устанку, а када се бригада формирала био је у 5. батаљону. Нијесам га раније познавао, али су одмах по формирању батаљона били запажени неки поступци којима је одударао од наших схватања и погледа. Знао је да каже „нећу“ да опсује и слично. Било је критике, савјета и разговора. Вуко је често давао отпор, тешко је подносио критику, а по годинама старији тешко се ослобађао извјесних навика. Партија је из дана у дан мијењала Вука, али је и Вуко мијењао себе. Без његове чврсте воље и жеље, без његове ријешености, не би се ни учинило много. Кад је борба, онда се Вуку нема шта приговорити, јер Вуко није ни жалио ни штедио живот, а између борби и акција знао је да се заборави. Но, тога је бивало све мање. Свјестан борац наше револуције и сам је доживио сопствену револуцију. Примљен је у Партију крајем 1942. године, и као један од бољих бораца одабран је за пратећу чету дивизије. Кад су у долини Неретве заробљени тенкови, постао је тенкиста и учествовао је у борбама са

својим тенком, а кад су тенкови одиграли своју улогу поново се нашао међу друговима, са којима је био кад је бригада формирана. Тада је то био други Вуко, који је служио за примјер не само млађим већ и старијим борцима.

Идеали који су га довели у револуцију, чија је снага од Вука направила комунисту и револуционара, мобилисали су и последњи атом снаге, довели га на Тисово брдо, да би на њему борби и револуцији дао и свој живот. У ствари, из дана дан, дио по дио Вука срашћивао је са револуцијом, самога себе је уграђивао у њу, у побједу, да би већ на крају физичке снаге као јунак остао на Тисову брду, као један од свијетлих ликова 5. батаљона.

Пета офанзива је прошла. Батаљон је постројен у селу Шахбеговићи. Командант батаљона Бошко Јанковић чита писмо штаба 7. банијске дивизије у коме се одаје признање борцима и руководиоцима батаљона за њихову борбу и жртве које су дали на Тисовом брду, да би се њихова дивизија пробила преко Хрчавке.

Иако је наш батаљон у рату имао и тешких борби, ова се, по мом мишљењу, издваја по томе што је један од најљепших примјера борбене солидарности, свјесног жртвовања за другу јединицу и лијеп примјер како је братство и јединство у рату стварано крвљу најбољих синова ове земље.

Радоман БАДЊАР

БОРБЕ ПЕТОГ БАТАЉОНА НА ТИСОВОМ БРДУ

Нашли смо се у подножју планине Маглић, гдје смо неколико дана узастопно водили борбе са Нијемцима. Прије два дана падала је киша, и било је хладно. Сви смо жељно очекивали сунце. Сада је ведро и дуго очекивано сунце нас огријало. У комори за исхрану нијесмо имали ништа. И мршави коњи су поједени. Борци су, држећи положаје и одбијајући јурише Нијемаца, чим би им се указала прилика, гулили букову кору да би мало утолили глад. У батаљону је било бораца болесних од тифуса. Имали су високу температуру, али се од батаљона нијесу хтјели одвајати. Понеки су са високом температуром излазили на положај, у прву линију, не заклањајући се од непријатељске ватре. Рањеници који су могли да се крећу такође су с нама.

У први сумрак 8. јуна добили смо наређење да се прикупимо у једној ували у подножју Маглића. Ту се налазила наша комора, извијестан број рањеника, као и приличан број рањеника из других јединица. Отприлике после један сат батаљон се прикупио на одређено мјесто. Недалеко од нас чује се хучање валовите Сутјеске. У овој ували прикупљени су рањеници из разних јединица који не могу да се крећу. Рањеници су страховали да се неће спасти и поред свих настојања и напора.

Чим се батаљон прикупио, командант батаљона је наредио покрет. Колона је кренула низ увалу ка Сутјесци. Са батаљоном су пошли и неки покретни рањеници. Што смо јој се више приближавали, све више се чуло хучање Сутјеске. Мјешавина. С времена на вријеме чују се краћи или дужи рафали њемачког „шарца“ који дејствује на наше дјелове који су на обезбјеђењу. Са свих страна, са околних брда, видимо разнобојне ракете како се пењу у висину, а потом спуштају ка земљи.

Најзад стигосмо на Сутјеску. Колона по један лагано прелази. По прелазу ријеке мало смо застали да би зачеље стигло. Када се батаљон прикупио, наставили смо покрет. Пењемо се уз стрму падину. У колони је гробна тишина.

Само се понекад са чела колоне шапатам преноси: „Држи везу“, или са зачеља: „Нема везе са комором“, или заостао је тај и тај рањеник или болесник. Тада се чело батаљона мало заустави, а чим се веза ухватила, наставља се покрет.

Маршевало се читаву ноћ. Исувише споро смо се кретали. У саму зору избило је чело батаљона пред Кошур, одакле су одјекивали пуцњи аутоматских оруђа, а меци звиждали преко наших глава. Првим бљеском зоре дојуриле су њемачке „штуке“ и појавиле се на небу изнад наших глава. Бомбе падају на све стране. Авиони митраљирају непрестано. Свуда наоколо чују се одјеци од пушчане, митраљеске, бацачке и артиљеријске ватре. Започело је као и претходног дана. Опет нови талас авиона. Открили су покрет наших јединица. Поново исто: бомбардовање и митраљирање. Имамо већ и рањених. Рањен је Савић Живковић Гиле, мој нераздвојни друг.

Борци батаљона били су изморени и измучени глађу. Тешки губици и глад поразно су дјеловали. Поједини нијесу знали да контролишу своје поступке. Постали су апатични и неопрезни. Неки су радо ишли у сусрет смрти. Страхovalo се не од смрти него од рањавања, јер је то било најтеже у оваквој ситуацији.

Шума нам је досадила. Чинило се када њу напустимо, биће боље. Нахранићемо се. Поред колоне батаљона у току 9. јуна, често су пролазиле и друге јединице. У неко доба дана поред колоне батаљона прошао је Јурица Рибар, који је прије извјесног времена био у нашем батаљону на састанку. Омладински руководиоца нашег батаљона, Митар Јанковић био је тешко рањен у главу. Када га је Јурица угледао и препознао, пришао му је и тужно рекао: „И ти си рањен“. За кратко вријеме то је већ неколико случајева избацивања из строја омладинских руководиоца батаљона.

У послеподневним часовима напади авијације достигли су врхунац по интензитету и прецизности. Но, захваљујући високој шуми и добрим заклонима, губици су били мали. Нарочито је била изложена бомбардовању и митраљирању једна стрма увала ка потоку Хрчавки. Тешко смо се спуштали низ ову увалу, која је тада изгледала као прави пакао. Авионске бомбе направиле су праву пустош. Свугдје разнесени људи и коњи.

Ова увала, дугачка око 1,5 километар и призори на које смо наилазили остаће ми вјечито у сјећању. Увијек ћу се сјећати ужаса и страха које је њемачка авијација направила од наших бораца. Кретали смо се брзо да бисмо што прије савладали овај простор. Чинило нам се да ће нам, кад то

учинимо, бити лакше. Сада смо једва очекивали ноћ. Добили смо наређење: „Крећите се брзо“. Отприлике кад смо се спустили на половину ове низбрдице, наишли смо на једног друга без ноге. Раније му је ампутирана нога и рана залијечена; кретао се помоћу штака. Примјетивши да се колона брзо креће, почео је да запомаже: „Другови моји, немојте ме оставити! Немам коња, па не могу да се крећем! Ја сам члан Партије од 1937. године!“

Све док је батаљон измицао ка потоку Хрчавки чуо се глас овог друга. Страшно је то одјекивало у нашим ушима. Али, ми смо журили на задатак. Није му се могло помоћи. Спустили смо се на једну већу зараван у долини Хрчавке. Наилазимо на исте призоре мртвих и рањених. На крају ове заравни наиђосмо на већу групу која са убијеног коња кида месо. На задњим ногама нема више ништа. Нема више меса ни на плећкама. Једино је још нешто остало око главе и на врату. Неки наши борци преврнуше коњски скелет на другу страну. Међутим, и друга страна била је поједена. Командант батаљона је наредио да батаљон застане и да се склони с пута за стотинак метара узбрдо да би се одморио.

За вријеме одмора сазнали смо да је рањен друг Тито и да је погинуо командант наше бригаде Вако Ђуровић. Разговарали смо куда ћемо ноћас. Очекивали смо покрет, напад. Не знамо гдје смо. Изгубили смо оријентацију. Одједном је командант батаљона издао наређење за покрет, али у другом правцу. Почели смо се пењати уз једну стрму падину. Све муке су заборављене при овим. Тај стрми успон тешко смо савлађивали. Пењање је било исувише споро. Многи борци су заостајали, нијесу могли да иду за колоном.

То није више онај батаљон који је ушао у V офанзиву. Преполовљени смо. Неки лакши рањеници и болесници су упућени бригадној болници и комори. Многи хоће да остану у батаљону и да иду на положаје. Послије напорног марша 9. јуна, око 22 изиђосмо на брдо. Свуда наоколо била је висока шума. Замопени и изцрпљени глађу и неспавањем попадали смо као покошено класје. Тешко бисмо у том моменту могли прихватити неку озбиљнију борбу.

Ноћ је брзо одмицала. Дијелови за обезбјеђење често су се смјењивали. Ноћни одмор нам је много користио. Чим је свануло, заузели смо положаје. Борци су, у околини положаја, пошли у потјеру за сријемушом. Командант батаљона ту, на положају, гули кору са једне букве и једе. Дobar нож био би прави спас за гуљење букове коре. Пошто се раздавало, чује се пушкарање са свих страна.

Нешто даље наше патроле су примијетиле покрет њемачке колоне према нашим положајима. „Сви на своја мјеста“, наредио је командант. Батаљон је посио Тисово брдо и косу која се од врха брда спушта до потока Хрчавке. Ова коса је била веома погодна за одбрану. Дебело дрвеће послужиће нам као заклон. Добро смо и маскирани. Ни са земље ни из ваздуха непријатељ нас не може примијетити. Њемачка колона се кретала са правца Г. Бара долином потока Котац, ка месту Хрчавка.

Правац покрета њемачке колоне изводио је преко нашег положаја. Брзо смо је изгубили из вида, јер је замакла у шуму. Када би се појавила на пропланку, одмах бисмо је уочили. Кретала се према десном крилу батаљона, али доста опрезно. Испред колоне, на неких 500 метара, ишла је патрола од 3 војника. Двојица су се кретала стазом, на међусобном одстојању од неких десетак метара, а трећи са десне стране стазе. Имали смо времена да се припремимо да их дочекамо како се не надају.

У том часу заборавили смо на умор и глад. На положајима је владала гробна тишина. Издато је наређење да нико не смије да отвори ватру док се не отвори пушкомитраљеска ватра на десном крилу. На пушкомитраљезу је био храбри пушкомитраљезац Рајко Ненезић, који је показао изузетну храброст и хладнокрвност у досадашњим борбама. Пушкомитраљез је наслонио на повећи камен и цијев му је вирила кроз зелену траву. Договорили смо се да се ватра не отвара док патрола не наиђе на саму цијев пушкомитраљеза. Били смо сигурни да ће прва тројица Нијемаца првом пушчаном ватром бити убијена. Извршили смо подјелу ко кога треба да гађа. Одређено је да по два-три борца гађају по једног Нијемца у патроли. И данас ми је у ејећању како је тај Нијемац у шлему, са пушком на готовс, ишао опрезно, гледајући као звјер на све стране. Што се патрола више приближавала нашим положајима, наше нестрпљење било је све веће и када је први дошао на неких 6 до 8 метара, на њих се сручио плотун. Прва двојица су била убијена, а трећи, који је ишао са десне стране пута, почео је пузећи да одступа.

Сада су наши положаји били откривени. Њемачка колона се брзо развила у стрељачки строј и под заштитом ватре почела је да наступа према нашем десном крилу. Наша ватра је била све јача. Бомбе су припремљене за одсудни моменат. Код Нијемаца се чула само команда „форверц“ и пиштаљка. С времена на вријеме небо би запарала понека

ракета. Изнад наших положаја надлијећу и митраљају „месершмити“.

Створио се прави пакао од ватре. Да би извршили јуриш на наше десно крило, гдје су усмјерили своје дејство, Нијемци су морали да пријећу један пропланак, дужине око 50 метара. Зато смо тај пропланак држали под сталном ватром. Нијемци су кренули на јуриш. Први њихов јуриш је одбијен. Нико од наших бораца не помишља ни корака да одступи, јер у ствари позади нас је стрма падина, и није било више положаја. Знали смо да би Нијемци, ако би овладали овим гребеном, направили прави дармар у нашим јединицама, које су у колонама пролазиле ка Лучким колибама и сигурно би пресјекли одступницу на том правцу.

Пошто је први јуриш одбијен, код Нијемаца је настало изјесно комешање. Нијесу више покушавали да претрчавају преко поменутог пропланка. Било нам је јасно да ће покушати да га заобиђу. Осјећали смо опасност да се не провуку десно од наших положаја, долином Хрчавке. Зато се десно крило батаљона мало помјерило удесно, а неколико бораца са пушкомитраљезом постављено је с друге стране потока Хрчавке. Намјера Нијемаца била је да што прије избију у рејон Хрчавке да би пресјекли стазу којом су се наше јединице кретале од Сутјеске преко Плећа ка Хрчавки.

Зато су, послје неуспјеха да јуришем одбаце десно крило батаљона, ускоро кренули потоком Хрчавке, да би заобишли наше положаје с десне стране и да би се појавили иза наших леђа. Осули смо ватру. Праштале су експлозије бомби. И овај маневар Нијемаца је осујећен. Поново се чула команда „форверц“ и звиждук пиштаљке. Услиједио је нови јуриш на наше десно крило. И овај јуриш је одбијен. При томе је четна болничарка Савета Микић, 18-годишња дјевојка из Боана, покушала да претрчи до рањеног друга Деспота да му укаже помоћ. Међутим, и она је пала, стрмоглавице низ једну стијену. Била је рањена у ногу. Почела је да запомаже. Извукли смо је позади положаја. Превили су је њеном властитом кошуљом. Како нас је преклињала и молила да је убијемо, или да јој дамо пиштољ да се сама убије! Изгледа, била је свјесна да неће моћи да се спаси. Када смо касније одступили, носили смо је читав километар, а онда смо је морали оставити међу двије букве, гдје су је касније Нијемци и убили.

Пошто су оцијенили да на овом правцу неће моћи да се пробију према Хрчавки, Нијемци су усмјерили свој напад на врх Тисовог брда, гдје је била главнина батаљона. И на овом правцу први њихов јуриш је одбијен. Зато су привукли

резерве и, уз страшну ватру, поново предузели јуриш на Тисово брдо, дејствујући мањим снагама и са правца Вилињака (тг. 1764). У овом јуришу батаљон је био одбачен са гребена Тисовог брда у подножје. Схватајући задатак и улогу 5. батаљона у овој одсудној борби, командант батаљона Бошко Јанковић прикупио је борце и организовао противнапад да би се поново заузело Тисово брдо. У страшном јуришу наши борци су се измијешали са Нијемцима и поново заузели врх Тисовог брда. Али Нијемци нијесу одустали од намјере да заузму овај положај. Услиједио је њихов поновни јуриш, којим су коначно одбацили наш већ преполовљени батаљон.

На Тисовом брду и у потоку Хрчавке положили су своје животе комесар 3. чете Вук Жижић кога су, због скромности, сталожености и изузетне храбрости, сви борци необично вољели и поштовали. У посљедњем јуришу погинуо је и Вуко Врачар, стари борац 5. батаљона, Савета Микић, Вукашин Ковачевић, Радослав Чворовић и многи други.

Са Тисовог брда 5. батаљон се пребацио на косе на lijeвој обали потока Хрчавке, и заузео нове положаје.

Наше колоне нијесу више пролазиле увалом потока Хрчавке ка Лучким колибама. Борбом на Тисовом брду 5. батаљон је извршио задатак иако је, тако рећи, био преполовљен.

Тако је 5. батаљон одлучним ангажовањем у одбрани Тисовог брда несебично извршио свој дуг према 7. дивизији, са којом је и у најтежим данима у IV офанзиви заједно пролијевао крв на Вилића гумну, код Г. Вакуфа и у кањонима Неретве.

Десетог јуна навече колоне батаљона, иако сада доста мала, кретала се ужурбано да уђе у састав своје бригаде, са којом је сјутрадан успоставила везу. У току покрета 11. јуна осјећала се страшна глад и измореност, али се причало и о страшној борби на Тисовом брду.

Када је 12. јуна стигао близу Миљевине, батаљон је добио нови задатак. Требало је да се попнемо на Хусад-планину. Стрмине Хусада савлађивали смо исувише споро. Неки од бораца остали су на стрминама планине, и више их никада нијесмо видјели. На врх гребена прва се успела 2. чета и почела борбу за Нијемцима, који су на овој висоравни били заузели положај. Одбацили смо их у првом јуришу, заробивши неколико војника, један бацач, један „шарац" и двије машинке.

Борба је настављена све до касно у ноћ. У овој борби погинуо је Драгутин Гвозденовић и још два друга, а око 10

их је рањено. У току ноћи почела је киша. Био сам лакше рањен и пошао сам са осталим рањеницима до штаба батаљона да се превијем. Штаб се налазио у једној ували и ватра која је била наложена добро је дошла, нарочито рањеницима који су били скроз мокри и озебли. Превила нас је Милка Суботић, храбра болничарка нашег батаљона.

Око поноћи добили смо поново наређење да се повучемо ка Миљевини, али тек у свануће почели смо да се спуштамо са Хусада. У покрету нас је тукла авијација. На путу смо наишли на болницу наше бригаде, која се кретала у правцу пробоја. У пролазу поред рањеника и болнице наиђох на Савића Живковића Гила, мог присног друга. Познавали смо се још од прије рата. Заједно смо радили на цестама. Од првог дана борбе били смо заједно. Нас двојица и Радоцћа Вуковић, као некадашња курирска тројка, били смо у батаљону познати под називом Гиле, Риле и Миле. Заклели смо се да један другог нећемо оставити ако буде неко од нас рањен. Он је мене раније спасао на Купресу, када сам био рањен. Гиле је јахао и једва се држао на коњу. Имао је високу температуру и изгледа да је већ наступило тровање. Када ме је угледао, затражио је да му донесем воде. Имао сам пуну чутурицу и дао сам му да пије. Питао сам га како му је? Одговорио је да не може више да издржи. „Не могу да се држим на коњу. Узели су ми пиштољ да се не бих убио“. Ишли смо заједно око 2 километра. Нама је наређено преко везе да мимоиђемо болницу и пожуримо. „Зар мораш да ме оставиш?“, упитао ме је тужно. „Идемо на задатак, Гиле“. Тежак ми је био растанак с њим. Подсјетио ме је да треба да га убијем, да он не може више да издржи. „Да си ти у таквој ситуацији, ја бих тебе убио“, рекао ми је. Прекршио сам обећање да ћу друга убити ако не могу да га спасем. Нисам се могао одлучити на то. Ко ће то урадити са својим најмилијим другом! Растао сам се с њиме са сузама у очима. То је био и последњи наш растанак. Гиле се још кретао 1 до 2 километра на коњу и остао, није могао даље. Нијемци су га ту нашли и убили.

По преласку на Романију, у селу Шахбеговићи командант батаљона окупио је батаљон и прочитао захвалницу ^{КОЈУ} је упутила 7. дивизија нашем батаљону:

„Драги другови, на нашем путу из Црне Горе за источну Босну, кад смо се под најтежим околностима пробијали кроз непријатељске линије, ви сте нас прихватили у најтежем лхменту на ријеци Хрчавки. Ваше јуначко држање и дру-

гарска пажња нашој дивизији потстиче све наше борце и руководиоце да у име наше дивизије изразимо захвалност".¹

Ово признање нашем батаљону, које су у име својих бораца потписали командант и комесар дивизије Павле Јакшић и Ђуро Кладарин, још једном нас је подсетило на борбе на Тисовом брду и у потоку Хрчавки, и на оне другове који су остали на овом гребену, као вјечни споменик епопеје на Сутјесци и као неугасива зубља братства и јединства народа Југославије.

Миле РАДОВИЋ

¹ О томе друг Ђуро Кладарин, ондашњи комесар 7. банијске див., каже у својој књизи „Слом 4 и 5 офанзиве“:

„Овај батаљон својом заштитничком и прихватном улогом одиграо је тог дана врло вероватно судбоносну улогу у животу 7. банијске дивизије. Дивизија је маршовала 24 часа непрекидно са Вучева преко Сутјеске до Плећа, па су јој борци били потпуно преморени. Када је застала на Плећу да се одмори, осигурала је свој маршевски поредак према Вилињаку и Озрену, али није имала никаквог увида у стварну ситуацију на Сутјесци, односно није знала где се заправо налази непријатељ, а где јединице Главне оперативне групе. Борбе око Тисовог брда показале су јој да се борбе воде иза потока Хрчавке и да је потребно одмах стићи у поток, јер ће дивизија бити одсјечена“.

ДВА СУСРЕТА С МОЈИМ ОЦЕМ

Стигли смо на тромеђу Херцеговине, Босне и Црне Горе.

Само прије неколико дана била сам рањена у ногу у борбама за Коњиц. Кретала сам се као рањеник са бригадном болницом. Као „стари“ војник знала сам да се не задржавамо на истом простору. Из дана у дан нас нападају, полазимо и застајемо, гинемо. Постала сам апатична, „одрвенила“ сам, предала сам се судбини, па што буде. Човјек се у тим тренуцима почне некако чудно понашати. Ни на шта не реагује, ништа не боли, нема ни осјећаја глади, иако се данима сем траве или парчета сировог коњског меса, ништа друго и не једе. И жеља за животом лабави. Умире се стојећи, сједећи. Прођеш покрај друга, мислиш да се одмара да сједи, а у њега туп, укочен поглед.

У сумрак једног таквог дана, док сам сједјела ослоњена о једно буково стабло, наиђе група бораца мог батаљона. Скоро се нијесам ни осврнула на њих. Ту се већ неколико дана мотамо једни око других, све се некуд иде и враћа. Из те групе на часак се издвоји један борац, приђе ми, помилова ме и пружи ми комад сировог коњског меса. Примијетила сам да је то извадио из своје торбе.

„Сине, ево ти, ово сам чувао за тебе да ти дам ако те сретнем. Пази се, не дај се жива непријатељу у руке, немој ме обрукати. Ко овај рат преживи, златном ће кашиком јести“. Пољуби ме и оде.

Да није проговорио, тешко бих га препознала. Необријан веома слабо обучен, некад тако снажан и горд, стајао је преда мном мој отац. Иако је имао нешто око 36 година, дјеловао је као ороноу старац. Кад је почео устанак, нашли смо се у истој чети. Другови који нас нијесу познавали мислили су да смо брат и сестра, а не отац и кћи. Од Коњица, када сам рањена, рјеђе смо се виђали.

Растали смо се ту негдје у Зеленгори. Свак је отишао У свом правцу. Прешли смо пут Фоча — Калиновик и пругу Вишеград — Сарајево. Бригада се већ увелико одвојила од тог простора. И онда, кад сам мислила да је најтеже прошло, доживила сам поновни сусрет са оцем.

*На маришу од Тламоча ка Грахову група бораца са Јурицом Рибаром
— децембар 1942.*

Било је љето 1943. године. Офанзива је остала иза нас. Водили смо борбу на Кладњу. У једном селу недалеко од Кладња растала сам се од јединице у којој је био мој отац. Ја сам отишла у једном правцу са бригадном болницом, а он са 1. батаљоном у другом правцу. Заноћили смо у једној шуми изнад малог попаљеног села. Рано ујутро, управо кад се болница спремала да крене, наишао је батаљонски курир и испричао како је ту ноћ у селу Голетићи нападнут штаб дивизије. На питање једне од другарица има ли рањеника и шта је с њима, курир је поменуо како је у овом селу испод шуме остао тешко рањен Илија Поповић. Пришла сам му и припитала о којем је Илији Поповићу ријеч, да ли о оном из 1. батаљона. Потврдио је да је баш он рањен.

Била сам већ одавно навикла да све призоре и било какве вијести примам хладно, без узбуђења, јер је то од мене вријеме тражило, сад, кад сам ово чула о оцу нијесам могла

задржати сузе, оне су неконтролисано наврле. Иако је ово сазнање дошло као тежак шок, нијесам никога кривила, знала сам да су дттови учинили све што су могли. Ипак се нијесам тог момента могла помирити са чињеницом да он тамо остане. Зграбила сам коња који ми је као рањенику био на располагању и без ичијег знања одвојила се од болнице и упутила у поменуто село. Изузев неколико кућа, село је све било спаљено. Сељани су већ раније избјегли. Док сам се спуштала низ бријег према селу, на обронцима изнад села, с друге стране, примијетила сам непријатељске војнике. Могли су ме видјети, а зашто нијесу пуцали није ми било јасно. По доласку у село ишла сам од куће до куће, тражила оца. С времена на вријеме зовнула бих га. У једном моменту зачула сам мукли глас из оближње неизгорјеле куће. Ушла сам у двориште и на прагу куће нашла оца. Био је на крају снаге, непокретан, једном руком држао се за стомак. Стала сам као укочена. Један дио цријева био је вани, а рука пребијена на два мјеста. Брзо сам одвила увијач са моје рањене ноге и угурала му цријева унутра, а потом тим увијачем стегла га око паса. Нијесам знала шта да радим. Док сам размишљала како да га одвучем до оближњег дрвљаника, подигнем на њега, а одатле на коња, наиђе курир Крајишник. Видјевши о чему се ради, приђе ми и поможе да га дигнем на коња. При поласку ме упозори да што прије одем из села, јер су Нијемци близу. Кренула сам према излазним дворишним вратима. Онако избезумљена нијесам ни примијетила да је капија оивичена дрвеним ниским оквиром и отац закачи горњу греду и паде с коња. Била сам принуђена да га одвучем до дрвљаника и одатле попнем на коња. Уз велике напоре то ми је успјело. Упутила сам се једним сеоским путељком, уза страну, према оној шуми одакле сам пошла. По доласку до једног потока и воденице отац није могао даље да издржи на коњу. Молио ме је да га спустим на земљу и оставим, а ја да идем за бригадом. Бојао се да ме Нијемци не заробе. Након његовог упорног инсистирања, попустила сам. Оставила сам га ту, узела коња и упутила се према шуми на брду. По доласку у шуму из које сам неколико сати раније кренула, нијесам никога затекла. Нијесам знала куда да кпнем, овај крај ми је био потпуно непознат. Пронашла сам трагове људи и коња и упутила се у правцу гдје су трагови водили. Ишла сам читав дан, а да ни на ког нијесам наишла. Пала је ноћ. Морала сам ићи даље. У свануће, одједном сам испред себе чула бат коња и жагор људи. Зашла сам у шуму и издаље осматрала терен из којег су ти гласови допирали и истовремено се све више примицала том

мјесту. У једном моменту угледала сам партизанску колону. Пришла сам још ближе и међу партизанима препознала неке своје другарице из бригаде. Била је то, у ствари, болница 4. бригаде са неким јединицама. Пришла сам комесару мог батаљона, испричала му шта ми се десило са оцем и у каквом је стању. Он је одмах позвао једног водника и наредио му да са својим водом крене у село гдје је остао мој отац и да га донесе до болнице. Пошто сам знала у каквом је стању остао мој отац, а имајући у виду и то да су Нијемци сигурно већ тамо стигли, рекла сам комесару да нема потребе да се иде по њега, јер ће се борци ионако узалуд мучити. Комесар је остао при својој одлуци и упутио вод. И ја сам пошла с њима.

Пронашли смо га. Иако је био на измаку снаге, осмјехнуо се кад нас је угледао. Са неким од другова се изљубио. Био је препорођен, сретан, иако је знао да је изгубљен.

Ставили смо га на носила и кренули уз брдо. Кад смо били изнад села, Нијемци су нас примијетили и осули на нас палбу. Срећом нико није страдао. Након пјешачења читав дан и ноћ спојили смо се са бригадом. Сљедећег јутра мој отац је умро. То је био мој посљедњи сусрет са оцем, другом, оорцем-пролетером 1. батаљона 4. бригаде.

Велика ПОПОВИЋ

ДОВИТЉИВОСТ ИЗВИЋАЧА

Пробојем последњег обруча у петој офанзиви, пред Миљевином, наше јединице покушавале су да се што прије одлијепе од непријатеља и заметну даље правце кретања. Међутим, он нас је пратио у стопу, а нарочито је била активна артиљерија. Ноћу смо путовали, а дању се одмарали, маскирани у шумама.

Бригада је са осталим јединицама 2. пролетерске дивизије ноћу 17/18. прешла пругу Сарајево — Вишеград и размјестила се у шуми, у близини жељезничке пруге. Дан је освануо кишовит и тмуран. 2. чети 1. батаљона повјерен је задатак да будно прати кретање непријатеља на жељезничкој станици Сјетлина. Подијелили смо се по мањим групама, да бисмо боље могли осматрати шири простор и тако се ближе привући непријатељу. Једна група од 5 бораца, у којој сам био и ја, привукла се густом шумом до жељезничке станице. Србо, један од најбољих извиђача у чети, попео се на букву да би боље могао осматрати.

Неколико тренутака протезао је врат кроз буково грање, па онда сиђе доле.

— Не могу горе чучати као сова. Идем, другови моји, часком код Нијемаца да их „замолим“ за лулу дувана и да прибавим за командира богатији и конкретнији извјештај.

— Јеси ли ти при чистој свијести — зачуђено упита вођа патроле.

— Јесам, брате, али ми се припушило. Осим тога, са овог мјеста нијесам у могућности да прикупим готово никакве податке. Ако не пођем до њемачког логора и на другу страну пруге, ништа од нашег извиђања.

— Ти се шалиш, друже Србо, као и увијек. Зар ти је баш данас до шале? — упита га један од нас.

— Најозбиљније вам кажем: „морам поћи да прикупим податке на извору и да одуванам пушаче у чети. Већ два дана нијесам дима повукао“.

Иако хљеба неколико дана нијесмо окусили, Србо се никада није жалио да је гладан. Али, без дувана није могао.

Упутио се ка оближњој колиби, да се припреми за пут. Убрзо, затим, појави се у сељачком одијелу. Разбарушена коса вирила му је испод босанске шубаре. О лијевом рамену, преко сјекире, висила је шарена торба. Необријан. Тешко га је било препознати. Изгледао је много старији у сељачком одијелу. Личио је на чобанина.

Ми смо радознало пиљили у њега, не сумњајући у његову сналажљивост и одлучност, јер смо се много пута увјерили у то. Али смо били, ипак, сви против његовог одласка у њемачки логор услијед бијела дана. Чета је ионако била малобројна, јер је више од половине било избачено из строја.

— Ја сам прави овчар — уозбиљи се Србо на расстанку. — Ето ми марва некуд умаче, па одох до Нијемаца преко да их питам да ли они нешто знају за „моје“ овце.

За сваки случај под гуњ је ставио пиштољ с метком у цијеви. Претходно је прикупио нешто Павелићевих куна и Недићевих динара. Након тих припрема брзо замаче низ падину.

Вабио је „овце“, вршљајући скоро два сата око њемачког логора. Завиривао је у жељезничку станицу и буљио у необичне униформе. А када га неко од Нијемаца што год упита, он му се пожали на српском како је изгубио овце. Да би га боље разумјели и да би био што увјерљивији, потврђивао је то блејањем. Лутајући по логору, успио је да преко жељезничара купи нешто цигарета, па се онда, вабећи тобож овце, вратио буковој шуми.

Успут сrete њемачку патролу и од ње искамчи цигарету и запали.

— Васпитани, браћо, ови Хитлерови војници. И кад човек блеји, разумију га — избаци Србо весело, чим нас угледа. — Ево вам цигарета да задимите и подјелите осталим друговима у чети. Само ме више немојте јурити на букву.

Пошто се пресвукао, отишао је у штаб батаљона да поднесе добар и тачан извјештај са извора.

Марко ОРЛАНДИТ,

ДРУГ ТИТО ЈЕ РАЊЕН

Налазимо се на јужним падинама Милинклада. Ту смо имали краћи одмор, док се сљедећи обруч пробије. Густу борову шуму прекривала је магла, у овим данима тако драг савезник. Око подне, као да ју је неко руком скинуо, нестане магле.

И дана 9. јуна, као и раније, непријатељска авијација је непрекидно кружила над нама, засипала нас стотинама бомби које нам наносе велике губитке. Нарочито овдје, на Милинкладама, гдје су били измијешани борацки и неборацки дијелови наших бригада које су се пробијале заједно са Врховним штабом.

Само на једном мјесту ове падине остала је гомила људских тјелеса, помијешана са артиљеријском муницијом. У овом паклу мало се ко плашио смрти. Али се свако плашио да не буде рањен, нарочито у ноге.

Колона је почела полако одмицати, јер су батаљони претходнице већ пробили други обруч. Са Милинклада смо се око 17 часова спуштали једном стрмином ка ријеци Хрчавки. Када смо били негдје на средини падине, налетјеше „роде“ и засуше шуму мноштвом малих бомби. Парчићи бомби ранише др Олгу Дедијер и убише двије болничарке, чијих се имена, на жалост, не сјећам.

Већ смо скоро били на обали Хрчавке када одједанпут доприје вијест да је друг Тито рањен. Путем „везе“ се прекијело да се хитно врати наш 1. батаљон који је, као и други батаљони наше бригаде, био већ прешао Хрчавку.

Вијест о рањавању друга Тита покрену све борце који су се тог тренутка нашли на путу од Милинклада до Хрчавке. Заборавише на патње, глад и неизвјесност да ли ће бригаде пробити обруче.

Чудно је изгледала наша колона у том тренутку. Њу углавном, сачињавали — рањеници и болесници, изнемогли и стари, инвалиди, музичари и глумци, болничарке и многи други. Чак су се на ову вијест узбудили и многи тифусари, до тада према свему равнодушни. Није колона ишла

ни пола сата када су трчећи стигли борци 3. чете 1. батаљона. Тек тада је ова неборачка колона смиреније продужила покрет преко Хрчавке. Већ је сунце залазило, али „роде“ су непрекидно кружиле изнад Хрчавке и засипале бомбама нашу колону.

Мисли свих нас биле су тада са другом Титом. Шта је с њим, да ли је тешко рањен? Убрзо нам стиже вијест да је друг Тито рањен у руку, да рана није тако опасна и да може да се креће. Била је то вијест радосница, која нам је уливала нову снагу у нашем даљем наступном маршу.

Стево ДОБРКОВИЋ

ПОСМРТНИ ГОВОР У ЗЕЛЕНГОРИ

Усаму зору, нечујно, један по један прелазимо Сутјеску.

Команде се преносе скоро шапатам. Ни коњи нијесу много тандркали својим пртљагом. Сви настоје да се ови тешки дани у петој офанзиви некако преброде. Потребна је натчовјечанска снага да би се савладао неколико пута јачи непријатељ.

Наша колона, састављена од дијелова штаба, агитпропа, интендантуре и других јединица — све је чини ми се било измијешано — грабила је брисаним простором, једном узбрдицом, према Зеленгори. Ускоро смо чули снажне гласове наших, па и непријатељских команданата. Пуца се на све стране, а експлозије граната и авионских бомби не престају. Право је чудо да у мојој непосредној близини нико још није погинуо, јер са свих страна сипа и грми. Журимо убрзаним маршем кооз Зеленгору.

Дан љетни, сунчан, као поручен за њемачке авионе. Обично у таквим данима њихова канонада не престаје од зоре до мрака. Непрекидно се смјењују ескадриле извиђача, бомбардера и других апарата. Они највише доприносе да се какав-такав ред у колони још више разбије. Сви смо принуђени да се склонимо под неки заклон, највише под стабла дрвећа или полијегањем по земљи. Послије сваког бомбардовања, које оставља пустош на земљи, пратимо погледима једни друге око себе и саопштавамо ко је рањен, а ко погинуо.

Ипак, правац колоне се зна. Са нама заједно маршује и командант бригаде Вако Ђуровић, чија нам близина улијева снаге и наде. У Зеленгори смо у његовој непосредној близини. Даноноћно маршевање, скоро без одмора и без хране, исцрпјело нас је потпуно. Командант је то осјетио и одредио кратак предах у подножју једног брежуљка. Једва смо дочекали да се опустимо и да мало поразговарамо.

Вако је са неколико другова сједио у шуми, двадесетак корака даље. Почео је такав снажан авионски напад и бомбардовање да су читави снопови бомби експлодирали око

нас. Нијесмо имали времена да се бар склонимо иза дрвећа. Са једним својим другом сједио сам ослоњен уза стабло, за које сам привезао свога коња. Погледали смо према команданту и спазили узнемирене болничарке наше бригаде како брзо и снажно, као вучице, подижу са земље рањеног команданта и неким провизорним носилима носе према челу колоне, не би ли и у тој ситуацији помогле колико се може. По изразу њихових лица оцијенили смо да је Вако тешко рањен. Бомбе су и даље праштале свуда око нас, а ми смо упркос свему размишљали шта ће са командантом?

Опет смо били приморани да потражимо склониште од авионских бомби. Нас неколико подвукло се под огромно стабло које се налазило близу нас. Ускоро, ништа више нијесмо ни чули нити знали шта се око нас збива; исцрпљени, једва смо дочекали да се пружимо и сви смо чврсто заспали. Не знам колико смо ту остали, али када сам се пробудио некога око нас није било, па ни коња који је био везан за стабло. Да ли су Нијемци туда већ прошли или су нам за петама и могу да нас живе похватају? Пробудио сам остале другове и рекао им да смо заостали далеко иза колоне.

Кренули смо трагом који су кроз трошну шумску земљу оставили борци и њихове коморе. Одозго са брда, иза нас, појавио се неки стари партизан, такође заостао иза своје јединице, силазио је према нама, и ми смо га запитали да ли зна колико су далеко Нијемци. Ништа нам није одговорио. Мало се насмијешлио, али некако тужно. Имали смо утисак да је умно пореметио.

Пожурили смо низ шуму и последије краћег времена, на нашу срећу, сустигли зачеље интендантуре 4. бригаде. Било нам је лакше када смо угледали Душана Ломпара, проту Јагоша Симоновића и неке друге. Али по њиховом држању видјели смо да је ситуација врло озбиљна. Тога дана, сазнали смо, био је рањен и друг Тито.

Нешто пред мрак избили смо на обалу Хрчавке. Ту затекосмо неколико партизана како управо сахрањују погинулог команданта Вака: био је подлегао ранама. Заиста велик губитак и врло тежак тренутак, тим прије што се сахрана обављала под несмањеном жестином непријатељског напада. Над гробом је стајао један од наших комесара. Без обзира на такву тешку ситуацију и опасност, комесар је говорио над мртвим командантом и опраштао се од њега у име бораца. Стајали смо око гроба и слушали дирљив говор, опроштај са другом. Изгледало је као да непрекидном канонадом

и непријатељ одаје почаст неустрашивом борцу. Ситуација нам није дозвољавала да достојније обиљежимо гроб команданта, као што није било могућно учинити ни многим другим херојима — палим у овој бици.

Наставили смо покрет и негдје у мрак стигли у привремени логор интендантуре 4. пролетерске бригаде. Сусретох Јагоша Радовића који ми изненађен приђе, ријечима: „А, жив си! Мислио сам да си погинуо па ти поведосмо кљусе". И показа ми руком према коњу.

Вуко РАДОВИЋ

СТАЗАМА ЈЕДНЕ КОЛОНЕ

Било нас је двадесет четворо, двадесет четири жива леша.

Лежали смо поређани један поред другог, четрнаест са једне и десет са друге стране, у једној собици сеоске школе у Јажићима код Калиновика. Некадашња школа била је претворена у болницу тифусара и личила је више на давно напуштену кућу него на болницу. Прозори су били без стакала, застрти ћебадима или заковани даскама, кроз чије отворе је струјао хладан планински ваздух. Соба је била мала, а на зидовима, који су на многим мјестима били већ изрешетани мецима, нејасно се назирала зелена боја. На једном зиду је висио стари, изанђали рам, којим је вјероватно била уоквирена глава ко зна којег владара, јер је ова школа сазидана још у доба аустроугарске окупације.

У тој кућерини као на вјетрометини, невидљиви непријатељ је косио. Лијекова никаквих нијесмо имали, а све чиме су нас могли лијечити била је кафа од испрженог јечма — прокувана вода. Тек после неколико дана дошао је у нашу болницу др Станко Мартиновић и донио нешто аспирина. Дијелио је један дневно, на тројицу. Но, више од свега лијечила нас је његова топла, другаоска, ријеч и више него родитељска брига. Његов топли и охрабрујући глас брзо је упознао сваки болесник. Долазио је често и кад му се нико није надао. Ујутру је, обилазећи све рањенике, свраћао у нашу собу.

Једног дана, у подне, швапски извиђачки авиони које смо звали „шпијуни“ кружили су изнад села. И нашу школу је надлијетала једна „рода“. Лежали смо беспомоћно и без икаквог страха. Нико се није мицао с мјеста. Одједном, тишину пресјече низ митраљеских рафала. Собу напуни дим помијешан с прашином која поче да нас гуши. Меци су чудним случајем прошли између другова који су лежали ногама окренути једни према другима, и направили рупе по поду у средини собе. У доњем дијелу зграде настаде метеж и очајно запомагање. Погинуло је неколико тифусара.

Послије тога ноћ нас је покрила. Ноћ је текла као и обично. Понеко је болно и отегнуто јецао, готово плачним гласом, звао доктора; неко се забављао горком кафом од сагорјелог јечма, а неко је опет другоме украо чутурицу воде. Глад је била стално присутна. Неко је једва очекивао зору, а неко је мирно без поздрава, отишао из строја живих али је до зоре остајао с нама. Неки друг из крајишке бригаде коме нико није знао име, цијеле ноћи је пузао час горе, час доле и викао већ ослабљеним гласом: „Ура, напријед пролетери!“ При сваком узвику би се тргао, као да стварно јуриша. Лежећи непомично, нијесам спавала ни ове, као ни многих претходних ноћи; нечија рука ме тешко притискивала. Рука ми је постајала све тежа. Нијесам имала ни снаге ни воље да се испод ње извучем. Ујутру сам тек видјела да је то била рука другарице Милке из Дрвара — седамнаестогодишње плаве дјевојке која је лежала до мене помодрих усана, у ноћи је умрла.

Дани су промицали тромо, а нас је све мање. Кад би се само пребројали?! Из моје собе остало је само троје. За петнаест дана двадесет и један остали су у Јажићима на вјечитој стражи. Ишчезавали су нечујно и нијесмо знали јесу ли били живи или мртви кад су их износили. И одједном, стигло је наређење да се болница евакуише. Оставили смо Јажиће и спорим кораком у колони по један, заогрнути ћебадима, сваки са штапом у руци, испијени и изгладњели, као авети, ишли даље. Ишли смо читав дан несигурно као дјеца која тек почињу да ходају. Умор нас је обарао, те смо застајали сваки час. Ситуација је била тешка. Нијемци су нас пратили у стопу. Наш ешелон, формиран од тифусара из многих јединица, прикључио се једној групи Централне болнице. Са чела колоне преносило се наређење да се иде брже, али тифусари нијесу били у стању да иду у корак, да држе везу са колоном. Заостајали су, лијегали поред пута, ложили ватру и одбијали да иду даље. И у једном моменту, када је један љекар пројурио до зачеља колоне, вичући: „Авиони — лези!“, понеко је успио да легне, а многи су остали онако како су се нашли, тупо гледајући како се сива птичурина приближује. Одједном се то паклено зујање прет-Еорило у заглушујући, урнебесни звиждук бомби. Ја се приљубих уз земљу и осјетих некакав туп ударац по глави. Још јаче зарих лице у земљу, као да сам хтјела да зароним, да потонем. Тада наступа онај тренутак ужасне унутрашње напетости, кад се више ништа не мисли и када се само очекује да детонација учини крај. У пакленој грмљавини, која је испуњавала све унаоколо, била сам од те ураганске

експлозије скоро оглувила, али чух како неко виче: „Не бјежи, лези доље!“ Тифусари га нијесу слушали. Трчали су и даље док их какав комад бомбе не би умирио. Само што сам окренула главу да видим што ме је ударило, нови звиждук бомбе приковао ме за земљу, и тако још једанпут, и још једанпут, и онда бомбардовање преста.

Авиони су одлетјели. Подигох се и погледах око себе: двојица се вуку уз брежуљак, а за њима остаје крвави траг. Многи су лежали непомично. Поред мене лежи нечија рука — то ме је она сигурно млатнула по глави. Цио простор око нас био је у рупама, а око њих искидани дјелови погинулих измијешани са земљом. Направила сам два-три корака, док неко иза мене викну: „Јесте ли живи другови!“. То се један борац из колоне вратио да нас пронађе и одведе. Она моја два друга из собе које сам вољела као најрођеније, стадоше уз мене. Сви троје смо се, задржавајући дах, загледали у оне руке, ноге, у прамење косе, у разбацане остатке другова и другарица који су само пре пар минута били живи људи.

Кренули смо нијемо, покошени тугом. Ишла сам погнуте главе и пред собом сам стално осјећала ону преорану њиву и страх од нових ужаса.

Предвече смо стигли колону. Преноћили смо у неком сеоцету. Сељаци су побјегли, јер су претходни дан туда прошли четници. Ушли смо у неку кућу гдје су рат и глад учинили своје. Зјапила је хладноћом и биједом. Завијена у ћебе легла сам одмах поред врата са своја два друга, онако на голи под. Било је неподношљиво од хладноће иако је на огњишту горјела ватра. Унутра нас није било много, и негдје у ноћи неко отвори врата, завири унутра, и стојећи на прагу рече: „Овдје има мјеста — нема их много“. Зачас се испуни кућа. Мој друг се протеже, па молећивим гласом рече: „Еј, другови, зима ми је, помакните се, ми смо дошли први.“ „Добро, сада ћемо наложити бољу ватру, па ће свима бити топлије“ — одговори неко. Учини ми се познат глас. Подигнем крај ћебета и према свјетлости ужареног огња угледам познато лице доктора Мита. Он приђе огњишту, намјести дрва да се пламен дигао готово до тавана, а затим и сам леже. С времена на вријеме чуо се глас стражара и скрипа врата, која је сваки час неко отварао, надајући се да ће вјероватно наћи мјесто макар да сједне.

У зору смо кренули даље. Јутро је било врло хладно. Вјетар је витлао падином, којом смо споро одмицали. Час смо ишли час застајали. Једна болничарка је готово носила двојицу тифусара, који су јој се објесили, један с једне

а други с друге стране. Они нијесу могли да иду, а она их није могла ни носити ни оставити. Застали су тренутак и све троје сјели поред једног плота. Видјевши да је колона на измаку, позвала их је да пођу. Нијесу одговорили, онда их прихвати руком да их подигне, но они су сједјели као приковани. Укочени поглед испод напола спуштених капака и ледено чело објаснише јој њихово ћутање. Један је још давао знаке живота. Застала је и позвала неког из заштитнице. Оставили су их поред пута и покрили једним шаторским крилом. Таквих је било много из колоне. Дешавало се да се пењемо уз брдо, тромо, уморно, једва корачајући и очекујући с напором врх, и тек што смо се испели, с надом да је то крај, а оно се пред нама испријечило једно ново, још више, затим друго — и тако читав дан. Ишли смо утабаним путем поред згаришта која још диме. Поред пута висе сломљене гране, стрше поломљена стабла, нагорели пањеви, ту и тамо њемачки шлемови. Луче се ту водила борба. Борци су обезбиједили пут за рањенике, па убрзаним маршем пошли напријед. Ту ноћ се нијесмо одмарали. Стално су преносили: „Брже, брже!“ И у само свитање дошли смо пред тунел код Брода. Поред пута хучи Бистрица, дивља. а близу тунела се излила из корита и направила огромну бару на домаку самог пута, којим се протезала колона.

Зора је доносила нове опасности, из даљине је долазио познати звук извиђачких авиона који су нас тражили. Брзо смо се сабили у улазу великог тунела. Унутра се чула лупњава неколико направљених вагонета, натрпаних само тешким рањеницима. Тешко смо корачали поред шина. Измијешало се све, и рањеници и тифусари, избјегли старци и дјеца. Лупају вагонети. Тифусари запиткују гдје је кухиња. Гурају се да се пробију тамо негдје унутра до неке ватрице која се види. Са стијена капље вода. Помијешао се мирис буђа и непревијених рана.

Тифусари су се пробили кроз тај мравињак, јер је неко пронио вијест да се у другом тунелу кува ручак. А до другог тунела се морало прећи преко једне огромне мостне конструкције, постављене уз саму стијену. Та гвоздена грдосија је изгледала као да виси између два тунела. Испод ње литице, голе стијене, поред којих хучи подивљала река. Некада је поред тих ускотрачних шина постојала и јака гвоздена ограда, али ње више није било. Можда смо је и ми сурвали, јер смо туда већ неколико пута пролазили. Газили смо по ријетким жељезничким праговима, гледајући испод себе провалију. Позади мене неко очајно крикну. Нијесам се смјела окренути, јер сам имала осјећање да идем као по ка-

напу. Чула сам ужасавање људи иза себе. Не много испред мене затетура се један друг. Нагну се на једну страну и као да га неко гурну сурва се. Над њим се рашири једно ћебе као какав падобран, али се немоћно пови под теретом тијела. које је, иако исцрпљено и испијено грозницом, било теже. Мук и само кратак плусак воде. Преносило се сваки час: „Чувајте се!" Стално ми се мутило пред очима и никако нијесам могла да сагледам ивицу прагова. Све ми је било оба-вијено неком маглом. Како сам прешла не знам.

Ушли смо у тунел, а унутра као у кошници. На неко-лико мјеста горела је ватра. Пробили смо се до прве и сјели. Прво су нас тјерали, а послије смо ипак нашли своје мјесто. Наложене ватре нијесу само разбиле помрчину тунела. Оне као да су унијеле свјетлост и у нашу помрачену свијест. Негдје се заори пјесма, а одмах затим надјача нечији звонки продорни глас: „Живио Први мај!" „Живио друг Тито!" Ако нам је свијест спавала, срце нам је још било будно. И ми смо пјевали и осјећали празник. Напољу авиони истресају запаљиве бомбе, а унутра ватрама обасјан тунел одзвања пјесмом. Проламао се глас једног друга који је нешто гово-рио о великом празнику пролетаријата. Наравно, нијесмо све разумјели, али смо осјећали. На другом крају чули су се поклици „Живјели пролетери!"

Први пут послије напорног десетодневног марша, у ту-нелу се кувало. Први пут и тифусари су нашли кухињу.

Пред ноћ смо наставили марш вијугавим прашњавим путем поред Дрине. Свугдје с лијеве или десне стране пута леже тифусари. Пролазимо поред једне већ угашене ватре око које сједе пет другова, наслоњених један на другога. Приђе један борац раздрма једног, па другог и тако редом и врати се на пут. Тифусари су били мртви ко зна од чега, од глади, изнурености, богзна чега.

Поред неког зида лежали су тифусари један до другог, покривени до грла ћебадима или шаторима, који даље нијесу могли ићи. Они који су се некако кретали напријед стално су питали гдје је кухиња. И тако непрекидно, проми-цали смо све даље и даље према Црној Гори. Уз честу тут-њаву авионских бомби, у даљини испред нас, распламсавала се жестока борба, да би се тифусарима омогућило извла-чење из обруча. Неколико пута смо газили рјечице, набујале потоке, чији су мостови били срушени. На држаче мостова су дошле заштитне јединице, постављале су греде преко којих се морало прећи. А прелазили смо и падали. Огромна колона рањеника и тифусара слегла се са десне стране једне ријеке чијег се имена не сјећам. На стубове моста пос-

тављене су двије узане греде. Храбрији и лакши рањеници почели су прелазити. Испод греда хучи, разбија се о огромно камење, ковитлац брзе и хладне планинске ријеке. Са горње стране моста прелазе са тешким рањеницима. Не прелазе сви који су закорачили. Храбрији и вјештији покушавају да преведу лакше рањенике, али неки од њих изгуби равнотежу и падне. Нико му не може помоћи. Моји другови и ја гледамо и колебамо се. Изгледало нам је да преко греда не можемо пријећи, а коње не можемо тражити. Коњи дођу до воде и неће да загазе. Пролазе сати а ми чекамо. Покушавамо да прођемо. Дођемо до стуба и враћамо се. Борци који стоје на крајевима вичу на нас. Вичу и на друге, јер многи дођу до греде и одустају, а дан одмиче, а авиони могу сваки час наићи. И кад је неко повикао да се склањају босанске црвене поњаве, јер се из даљине чују авиони, нас троје смо се ухватили за руке и дошли до прелаза. По греди је ~~тада~~ усправно дигнуте главе и раширених руку прелазила Р ~~и~~, опипавајући босим ногама стопу по стопу. И ми смо закорачили. Страх од авиона је угушио сваку бојазан да можемо пасти. И прешли смо. Послије смо дуго ишли ћутећи, без ријечи, јер су нас немир од авиона, ужасна напетост од призора које смо гледали и помисао да не можемо пријећи — потпуно савладали.

Најзад смо у ноћ дошли у неко село. Распоредили су нас по кућама и рекли да ћемо добити ручак. Лежали смо у малој собици, по једној страни нас десет прездрављелих тифусара, а на другој дјеца сељака чија је била кућа. Одлучила сам да напишем писмо. Имала сам и папира и оловку. И написала сам, а када сам хтјела да потпишем своје име, нијесам знала како се пише слово „и“. Пошто сам се дуго мучила, не могавши да се сјетим, иако сам писмо написала. Питала сам једног друга како се пише слово „и“. Он ми руком по патосу написа слово „и“, а ја му на то велим: „Не! Није то слово „И“. Он ми каже да се „и“ пише са тачком. Нијесам могла да схватим, па сам на мјесто слова „и“ у писму стављала цртицу. Писмо сам савила, нагнхсала адресу и спремила у торбу, увјерена да је то исто као да сам га послала.

Мратиње је село испод Волујака, које су тифусари добро упамтили. Било је магловито и прохладно јутро, када смо однекуд дошли у то село. У њему је било много бораца из разних јединица. Моји другови су били Крајишници. Наишли смо на 1. батаљон 10. херцеговачке бригаде и рекли смо им да смо из исте бригаде из 2. батаљона — само да би смо добили нешто да једемо. Наравно, дали су нам мало

кромпира. Када су чули како говоримо, прво су открили да нијесмо Херцеговци, а када су још видјели да смо тифусари, натјерали су нас да идемо даље од њих. Онда су ескадриле авиона, као огњени таласи, почеле засипати село. За час су преорали њиве, а по њима су лежали тифусари са стегнутим кромпиром у руци.

Наступила је пета офанзива. Ишла сам са своја два друга у некој колони, не знам како покупљеној. Ишли смо боси и пели се уз Вучево. Туда је требало да умакнемо Нјемцима. Једино ту још није био обруч стегнут. И читаву ноћ врвјели смо преко стијена. С времена на вријеме тупо су одзвањали из провалије: ржање коња, лупа казана, и јауци рањеника који су падали. Нас неколицина тигНусара ишли смо један за другим, без ријечи, у полусну, јер сам имала температуру од које ми се вртјело у глави. Преносило се без прекида: „Тихо, не говори, одстојање!“ Та грозничава узрујаност од полусвјесног сазнања да смо у изванредним околностима, носила ме је више него сопствена снага. Око нас је лебдјела нека непријатна тишина. Тихо је ромињала киша. Изгледало је да ћемо проћи. Одједном смо застали. Послије неколико тренутака јављено је да се морамо враћати. Горе на Вучеву било је мирно, али је непријатељ био тамо. Врховни штаб је промијенио правац. Поново се крећемо по рубу провалије. Прошли смо.

Два пута смо газили Сутјеску хладну планинску ријеку. Лијево и десно, кроз стогодишње шуме, провлачили смо се испод сводова оплетених од полеглих грана, које као да су нам правиле заклон, пред навалом огња и челика. У том паклу грмљавине, експлозија граната и решетања митраљеза, ми смо одмицали. Из коријена су чупана стољетна стабла. Густ облак мрке прашине као магла би помрачио шуму. Тешко је било удисати мирис изгорелог експлозива. И док се још не би сталожила прашина од експлодираних бомби, „штуке“ су насртале до изнад наших глава.

Па ипак патње и страдање као да су прохујали. Већ смо били у Босни. Ишли смо у колони по један, и као обично журило се. Са чела колоне неко запита: „Иде ли Н. Н.?" То се односило на мене. Питање је стигло до зачеља, и враћао се одговор: „Нема је у колони“. Тек тада се моја свијест пробудила: „Има, ја сам ту. Сад сам била овдје“. И ја сам као каква утвара изишла из колоне да тог изгубљеног пронађем. А када га нијесам нашла, махинално сам понављала оно што су говорили и понављали остали: „Нема је у колони“.

Ђина ПРЉА

РАД САНИТЕТА ПРВОГ БАТАЉОНА У ПЕТОЈ ОФАНЗИВИ

Почетак је маја 1943. године. Налазимо се на положају испод Јаворка, код Никшића. Хладна ноћ. Водимо борбу са Италијанима. Ту смо заробили и неколико италијанских официра. Наши су се сагласили да за њих извршимо замјену. У међувремену, батаљон се пребацио на Сињавину. Замјена је извршена. Добили смо у батаљон око 15 другова из барског логора. Дошли су једва живи, само кост и кожа. Првих дана били су поштеђени од учешћа у борбама да би се мало одморили. Болничарке су им пружиле помоћ у томе што су организовале прање и шишање. Од оно мало хране што смо добијали они су добили нешто више него ми остали.

Батаљон је на Сињавини имао оштре борбе. Нијемци су надирали од правца Колашинских поља из Колашина. На Јабланову врху рањен је водник Иво Перазић из Паштровића. Притрчала је да га превије Драгица Р. Клисић омладински руководицац 3. чете. У међувремену пала је још једна граната и убила водника. Иста граната је поломила Драгици обје ноге. Она је непомична и моли ко ће је убити. Спремила сам јој носила, као референт санитета батаљона, а штаб носиоце. На носилима је пренесена преко кањона Пиве и Волујка, све до саме Сутјеске. Даље се није могло. Ту је поново видим. И она добро зна да даље не може. Пита ме за њеног брата Павла, да ли је жив. „Дијете је“, вели и „неће се снаћи“. Остала је на Сутјесци, али није била сама. Ту их је много таквих остало, поређаних једно поред другог из многих крајева наше земље. Целати су наишли и злочиначки се осветили. Међу њима нађоше и Драгицу, предратног комунисту, прекаљеног борца и пожртвовану и омиљену омладинку 3. чете 1. батаљона.

Пријешли смо Сутјеску. Било је тешко пријећи. Издржати глад и умор, а још теже несаницу — стварно, било је тешко. Одмора нема нити га може бити, јер је непријатељ и иза и испред нас и лијево и десно.

Појављују се тифусари. Иду без реда. Не чују ни за чију команду. Иду и одједанпут застану — гомилају се. Пре-

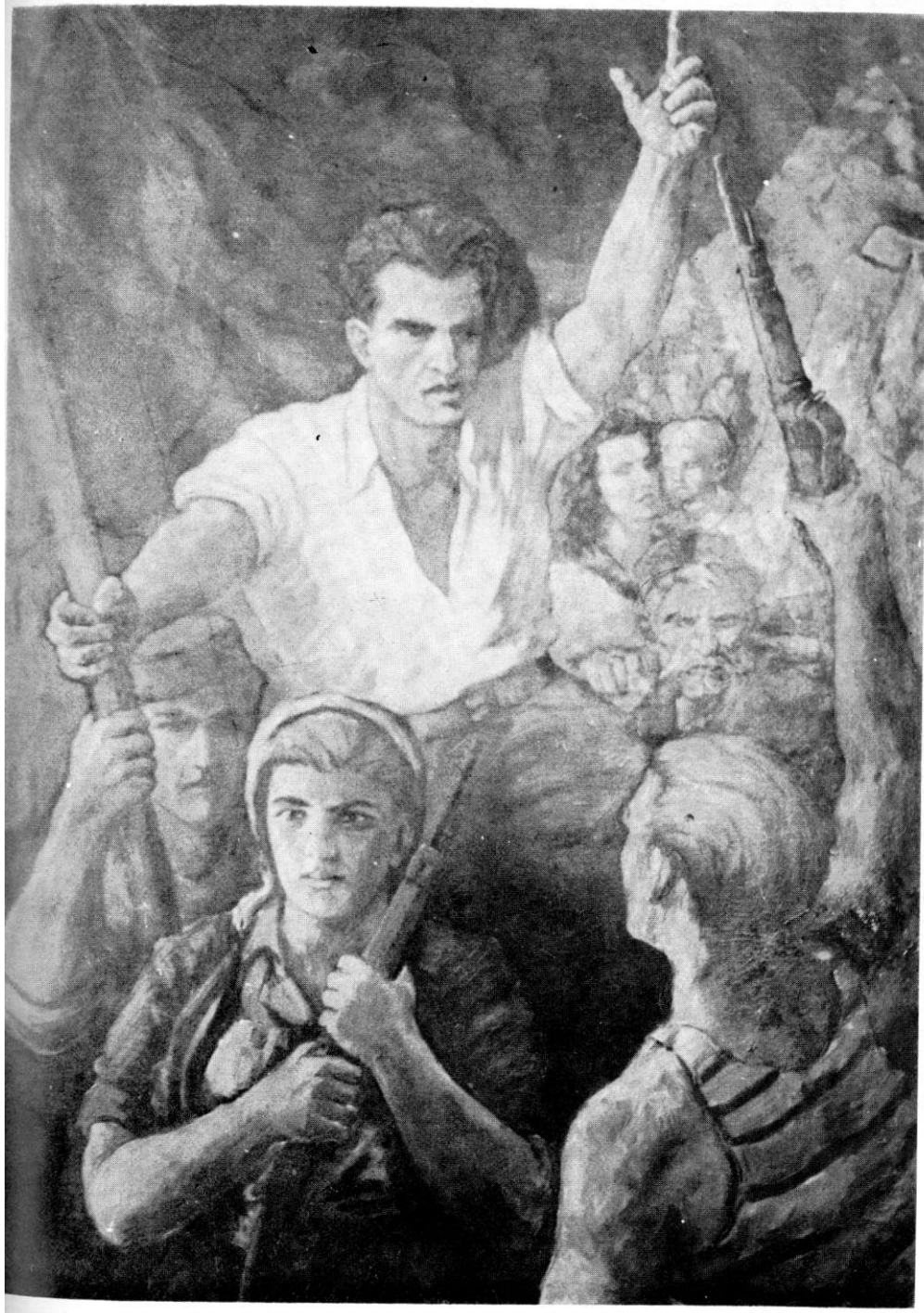
Борци 2. батаљона са својим старешинама — октобар 1942.

кидају колону. Застану гдје год виде неку траву, мртвог коња или букову кору. Гладни су, а глад очи нема. Иду, посрћу. Умиру на ногама, а ситуација их нимало не забрињава. И њих је сваки час мање.

Мало помало идемо напријед. Батаљонски и четни санитети су спремни за обављање дужности. Али, како кад је санитетски материјал утрошен а резерва исцрпљена? Чиме превијати толике рањенике? Остало је још једино да цијепамо крвљу умрљане кошуље. Оне су замијениле стерилну газу и „први завој“. Ране крваре, инфицирају се, а за рањенима лете ројеви мува. Било је доста случајева да се ране уцрвљају. То је многим и помогло, јер црв гризе само труло.

Стигли смо у Зеленгору. Добисмо наређење да се батаљон ослободи тешког наоружања. Копамо рупе и закопавамо га. Било нам је свима много тешко, а како и не би кад смо га тешком муком на јурише отимали. Било је и суза, као кад човјек сахрањује свог најмилијег. Нијемци нам не дају мира. Кроз борбу се пробијамо, идемо напријед. Све нас је мање. Послије сваке акције пребројавамо се и увијек има мртвих, рањених и несталих.

Негде на Зеленгори сретох др Сашу Божовић. Она ме зове да пођем с њом у хируршку екипу. Каже ми: „Наћи ће они другог референта санитета“. Хтјела бих ради ње поћи,

али ми је жао напустити јединицу у којој сам више од године дана, откако смо априла 1942. године напустили Црмницу. Мени је најбоље било ту. Привлачила ме другарска пажња и пуна помоћ команде батаљона у санитеском раду. Одвајање од јединице тешко је падало свим другарицама и друговима.

И изнемоглост већ долази до изражаја. Остала ми је у сјећању ту, у Зеленгори, једна тужна слика. Видјех мртвог Душана Ђурановића. Наслоњен сједи •"з букву, заогрнут ћебетом, као да је заспао. Умро је од глади. Кости му се виде испод коже. Једва се може примјетити да је то људски створ. Он је један од оних замијењених другова из барског логора. Идући даље, тих и таквих видјела сам доста.

Магла и киша прате нас стално. Иако је јун, вријеме је доста хладно. Борба стално траје. Стигосмо у подножје Зеленгоре, на пут Фоча — Калиновик. Пређосмо га с мањом борбом. Мало даље је Миљевина. Мали застој, па опет даље. Ноћ је. Лаки рањеници су с нама. Има их доста. Тежи су остали. У зору 14. јуна стигосмо у село Мрежицу. Ту нема никога. Село је празно. Становници су побјегли, склонили се од борбе. При врху села је школа. И она је празна. Ту, у близини, у некој ували, одморисмо. Али, тек што је сан почео да пада на очи оних тешких и лаких рањеника којима је премореност за тренутак надјачала ране, изненада, недалеко од нас, запара небо жестока ватра „шараца" и машинки, а експлозије бомби потресосе Мрежицу. Нијемци и усташе су све ближе. Борци на брзину заузимају положај. Санитету је предстојао велики посао. Одлука је брзо донесена — све тешко рањене извући до школе, а лакше превести. Ако преостане времена, мртве сахранити. Поред санитета, ангажовано је и неколико другова бораца и командног особља. Тешки су пренесени у школу, а лакши рањеници превијени. Дат је предлог да једна од болничарки остане код тешких рањеника у школи. Ко да остане? Тражи се добровољац. Јавља се Милица Клисић која каже да ће остати, јер је највише рањеника из њене чете. Јављају се и друге. Милица је упорна и она остаје. „Остани међу њима док ти не буде опасно, а онда одступи у правцу батаљона. То је све што им можемо сада помоћи". То јој је рекао на расанку командант батаљона Блажо Марковић. Тешки рањеници су изгледали страшно, без једне или обје ноге, одваљених ребара, без очију и слично. У овој критичној ситуацији за цио батаљон није се могло ништа друго урадити.

Лакше рањенике смо превили и одмах упутили у правцу батаљона. За погинуле остало нам је мало времена. Успјели смо сахранити Босиљку Божовић. Много ми је било тешко кад је нађох међу мртвима. И није само мени било тешко. Тек што је навршила 15 година пришла је омладинском покрету и примљена у СКОЈ, а марта 1941. у КПЈ. На позив Партије, првих дана јулског устанка, пошла је у оружану борбу и била на разним дужностима. Погинула је као замјеник комесара 1. чете 1. батаљона. Међу борцима и руководиоцима била је много омиљена, а од миља смо је звали „Бошко“.

Непријатељ се примиче. Дајемо знак Милици да напусти рањенике. Милица нам се прикључује. Сад нас је укупно 7 болничарки на окупу, што водних, што четних, са референтом санитета батаљона. Батаљон је био већ удаљен од нас. Нијемци нијесу упочетку на нас пуцали већ су јурили за нама да нас живе ухвате, а ми смо одмицали што нас је снага држала. Кад Нијемци видјеше да ћемо умаћи, стадоше на нас пуцати. Пребацујемо се од заклона до заклона. Напокон стигосмо до положаја нашег батаљона. Сад нам је добро, иако се борба води на живот и смрт. Окренули смо се погледом на остављене рањенике. Имамо шта видјети — густ дим у школи — знак непријатељске свирепости. Спаљени су сви тешки рањеници у школи, њих 5-6, међу којима и другарица Јела Вукчевић, четна болничарка.

Борба и даље траје. Готово смо се измијешали. Непријатељска артиљерија и авиони не дејствују, јер би убијали и своје. Већ се хватамо за пушке. Мртвих и рањених све више. Болничарке цијепају и последње крпе од кошуља. Има и овдје тешких рањеника који морају остати. Овдје нам остаје курир Слободан Стојановић и болничарка Стана Петрановић Џон. Обадвоје су смртно рањени. Напуштамо положај под заштитом мрака. Стигосмо рањене које смо на брзину превили, јер није било времена за потпуну обраду. Ране им кржаве. Превијамо поново и поправљамо завоје.

Избили смо на Јахорину. Мали одмор, па опет марш даље. Спуштамо се низ планину у неку котлину. Рекоше нам да се то зове Двориште. А и личи на двориште. Нијемци нас и тамо чекају и изненађују нас. Отворише ватру. Од првих метака имали смо опет мртвих и рањених. Рањена сам и ја. Пребише ми ногу. Батаљон се повлачи да заузме боље положаје. Остајем између двије ватре. У близини је другарица Милица Клисић. Кажем јој: „Бјежи“. Не јавља се — погинула је. Мртва је, предатни члан Партије, храбра и омиљена болничарка 1. чете. Таква је била у свакој акцији и на

сваком мјесту. Чета је изгубила болничарку, а њена мајка једино дијете.

Батаљон је ступио у борбу. Нијемци се не помичу. Води се жестока борба. Још је мрак. Свјетлећи меци освјетљавају околину око мене. Лежим непомична. Однекуд наиђе Љубица Роловић, омладински руководилац 2. чете. Носи ме, али не може. Нема снаге, али хоће, пошто-пото да ме изнесе. Истовремено, другови из штаба батаљона су ми послали двојицу бораца. Сви скупа ме носе. Наилази и болничарка Даница Лековић. И она ме носи. Пребацише ме до бригадне болнице, и сад ми је лакше.

Наши су се пробили, па може и болница проћи. Сви су рањеници покретни. Тешких нема, изузев мене. Морам остати и чекати до наилаaska тешких рањеника. Прошло је све. Нема никога, изузев по који тифусар или залутали партизан да наиђе. Чини ми се да је заштитница напустила положај. Мислим, ето, имаћу и ја прилике да се из близине видим са непријатељем. Наступа дуга ноћ, киша једнако пада. Доста је хладно, на рану не мислим и не водим рачуна о њој.

Негдје када је батаљон био у маршу, и већ поодмакао примијетио је рањеник Јован Ђуровић да мене нема у колони, па је сјахао с коња кога су ми упутили по куриру. Стигао је курир у задњи час, попео ме на коња и појурио кроз шуму да бисмо умакли непријатељу. Стигли смо зачеље болнице код железничке станице Сјетлина.

Прикључила сам се колони рањеника. Сада их је било много више, јер је бригада и ту имала јаку борбу, а свака борба доносила нам је нове рањенике. Дугачка колона рањеника избила је напокон на Романију. Сад смо одахнули. Најтеже је прошло.

У току цијеле пете офанзиве сав санитет 1. батаљона (водне и четне болничарке са референтом санитета батаљона) су дале од себе све што су знале и умјеле. Оне нијесу знале на за одмор, ни за глад, ни за опасност било у борби или да се заразе од тифусара — само да би обавили своју хуману дужност и указале помоћ рањеном и болесном другу у ма каквој се опасности нашле. Тако су оне радиле у свима окршајима, током свих борби којих је батаљон водио од формирања бригаде.

Машица

ТАДИЋ-НИКИЋ

СКОЈЕВСКИ САСТАНАК

Тешке борбе и дуги усиљени маршеви, па немамо времена ни да се одморимо, ни да се наспавамо. Али састанак СКОЈ-а треба одржати — то је била стална брига скојевских руководиљаца.

Ако предстоји борба или марш, треба одржати са скојевцима састанак и припремити их за задатке. Послије борбе или напорног марша, на састанцима СКОЈ-а се претреса њихово држање, критикују све слабости и похваљују најбољи борци.

На састанцима се није дискутовало само о члановима СКОЈ-а него и о осталим омладинцима. И најбољи од њих, кад су на дјелу, потврдили своју оданост Партији храбрим држањем у борби, били су примљени у Савез комунистичке омладине Југославије. Велико је било признање и част сваком омладинцу када актив СКОЈ-а његове чете донесе одлуку да га прими за свога члана. Пријем се саопштавао на свечаном састанку, коме је, обично, присуствовао и секретар партијске ћелије.

Сјећам се са колико је одушевљења говорило пет омладинаца, који су у јеку четврте офанзиве, 2. марта 1943. године, на састанку 1. чете 1. батаљона били примљени у СКОЈ.

Свака ћелија је водила пуну бригу о раду СКОЈ-а. По два, три или више чланова Партије редовно су присуствовали састанцима скојевских актива као њихови стални чланови, преносили члановима СКОЈ-а одлуке и директиве партијске организације и тако обезбјеђивали руководећу улогу Партије.

Поред тога, секретар батаљонског комитета СКОЈ-а био је истовремено и члан батаљонског бироа Партије. Он је скоро на сваком редовном састанку батаљонског бироа подносио извјештај о раду организације СКОЈ-а у батаљону, о бројном стању и измјенама од прошлог састанка, јер су борбе и акције често мијењале бројно стање организације. Послије свестране дискусије, на састанку батаљонског бироа Партије доносили су се закључци и задаци и за организацију СКОЈ-а.

Једно вријеме организација СКОЈ-а је имала сличне секторе рада као и партијска организација: васпитно-поли-

тички, војнички, културно-просвјетни, хигијенски и др., тако да се организација СКОЈ-а у неким питањима и секторима рада поклапала се партијским. Ако би, на примјер, партијска организација организовала политичка предавања у оквиру батаљона или чета, или би се на одмору који би трајао неколико дана изводила стројева обука, то исто би учинила и организација СКОЈ-а, итд. У сваком активу СКОЈ-а у чети било је задужено неколико другова за одређене секторе, на примјер, да одрже неко предавање, неки час из војне обуке и слично.

Посматрајући искуства у раду организације СКОЈ-а, требало је пронаћи боље форме њеног рада, и зато је на састанцима партијских бироа, на састанцима батаљонских комитета СКОЈ-а и састанцима бригадних руководиља СКОЈ-а, уз помоћ чланова политодјела бригаде и осталих наших партијских руководиља, дискусија у том правцу довела до позитивних резултата за даљи рад организације.

На једном састанку бригадног руководства СКОЈ-а, послје извјештаја и дискусије, јасно су одређени и задаци организације СКОЈ-а у односу на задатке партијске организације, и то овако:

„СКОЈ треба да буде васпитна организација младих комуниста, која ће се политички изграђивати проучавајући на својим састанцима углавном омладински материјал. Што се тиче осталих питања, као: војностручне наставе, хигијене и других, скојевци треба да буду примјер у њиховом спровођењу, а да не организују посебно рад по тим секторима. Од питања културно-просвјетног сектора, организацији СКОЈ-а је остао задатак да организује и води борбу за ликвидацију неписмености у јединицама ... ”.

То су биле значајне измјене за даљи рад организације СКОЈ-а.

За један састанак бригадног руководства СКОЈ-а који је требало да се одржи, углавном, у вези са организационим питањима, морало се саставити бројно стање СКОЈ-а у батаљону, са измјенама које су настале за посљедња три мјесеца.

„... 48 на лицу, 16 погинуло, 35 рањено, 26 чланова СКОЈ-а је примљено у Партију и 35 омладинаца је примљено у организацији СКОЈ-а. 17 чланова Партије редовно присуствују састанцима СКОЈ-а ... ”.

Ето какво је било стање организације у 1. батаљону 12. априла 1943. године. За протекла три мјесеца биле су вођене жестоке борбе, јер је тада бјеснела четврта офанзива.

Зато је у овако кратком времену било толико жртава. Скојевци су учествовали у свим борбама, показујући храброст и несебичност, достојну имена младог комунисте, члана СКОЈ-а.

Захваљујући правилном руковођењу Партије, скојевски руководиоци су се брзо уздизали и оспособљавали у раду. Редовно су одржавали и састанке актива и састанке батаљонских комитета, а чланови политодјела бригаде Јурица Рибар и другарица Стана Томашевић нијесу заборављали да повремено закажу и састанке са батаљонским руководиоцима СКОЈ-а у бригади.

Прије састанка Јурица нам је увијек помагао да саставимо дневни ред, како би дискусија била што живља и састанак што кориснији. А на самом састанку скојевског актива, или на састанцима батаљонског комитета СКОЈ-а он нам је, као партијски инструктор, много помагао да правилно поставимо задатке који су тренутно били најважнији. Његовом доласку увијек смо се радовали. Био је тако једноставан и тако приступачан, и свима нам је био врло драг и као човјек и као руководилац. У разговору с њим човјек би осјетио ону присност својствену само добрим комунистима. Осјећали смо се слободни да с њим дискутујемо о свему, па и о својим личним проблемима. Послије сваког разговора с њим, или послије његовог учешћа у дискусији на састанку, осјећали смо још већу снагу да истрајемо у тим тешким данима.

Као достојни син наше Партије, саборац свога старијег брата Иве-Лоле Рибара, Јурица је учио хиљаде и хиљаде омладинаца како се треба борити и како у тој великој борби издржати. Учећи их и када су на одмору, и када су на маршу, и када су у ватри окршаја, он је много допринио да су се они по доласку у бригаду брзо уздизали и постајали способни да се сврстају у велику организацију младих комуниста — у организацију СКОЈ-а, да се у њему правилно васпитавају и постану достојни Партије. Савјесно испуњавајући велике задатке које му је у погледу издизања младе генерације Партија повјерила, Јурица је погинуо у првим борбеним редовима бригаде, међу омладинцима, за вријеме крвавих јуриша при заузимању Колашина крајем септембра 1943. године. Својим радом и држањем, он је био, и као руководилац, као друг и као комунист, примјер на коме су се васпитавали омладинци, скојевци и чланови Партије, како се под руководством Партије и друга Тита треба борити за слободу свог народа.

Јово МИХАЉЕВИЋ

СТРАШНА ПРЕСУДА

Прије пада мрака бригада је стигла у долину Сутјеске.

Постројени смо по батаљонима на једној ливади у селу Суха. У неизвјесности смо, јер не знамо чему постројавање у ово доба дана. Смотра сигурно није. Наша неизвјесност није дуго трајала. Паде команда: „Мирно!“. Насталу тишину реметили су само њемачки „шарци“ са оближњих коса. Тада чусмо ријетку заповијест коју један командант може издати, кратку и јасну — да се цјелокупно тешко наоружање мора одмах закопати. Бригада ће се пробијати таквим тереном куда може пронијети само лако наоружање. Са тешког наоружања узећемо и однијети само нишанске справе.

Морамо пожурити са извршењем задатка, јер нам одмах предстоји покрет.

Био је то за борце бригаде тежак и болан задатак. Не стаће толико вољене чете пратећих оруђа. Задатак ће извршити борци пратеће чете. Настао је ледени тајац. А затим — плач. И до тада су борци губили своје најближе — друг друга, брат брата, отац сина — па нијесу плакали. Напротив, сматрали су да је то срамота. Али над закопаним оруђем протекле су сузе пролетера.

Није ни чудно што се плакало.

Сузама су борци давали одушка болу. Тужан је био то растанак са убојитим оружјем, заплијењеним од непријатеља у многим тешким борбама које су до тада имали на Ливну, Дувну, Имотском, Јабланици, Јаворку и другим мјестима.

Тешка срца бригада је извршила овај необични задатак и одмах пошла даље.

Стево ДОБРКОВИЋ

ТРАГОМ КРВИ

Пред зору смо стигли близу Ратаја. Ту сам се послије осам мјесеци нашао са друговима из бригаде. Једва су ме препознали. Сусрет са борцима мога батаљона дао ми је нову снагу и заборавио сам на све напоре, глад и премореност. Послије пивских села ово је прво село на које смо наишли. Али ни оно више није личило на село. У њему живота више нема, прекинуле су га гранате и бомбе. Магла је изјутра лежала над самим селом, она нас штити од непријатељске авијације. Борци 2. батаљона журе. Корак тром, ноге се једва извлаче из лепљивог блата. А када пушка плане или „шарац“ заштекће, борци новом снагом појуре у правцу пуцњаве. Чудна је то била снага и дисциплина у тим тренуцима. Нико не би рекао да би неко из малопређашње колоне, када непријатељ нападне чело, зачеље, или бок, онако кренуо, као да га крила понесу, да заштити рањенике, болеснике, коморе. Та снага, то је, у ствари, био високи морал сваког борца.

Јутро је поодмакло. Магла се полако диже. Мишо Мартиновић ми рече да је у колони батаљона и Видо Бурић, вијећник АВНОЈ-а. Одавно сам желио да се с њим нађем. Пронашао сам њега, његове синове Радосава и Блажа и синовца Драгоја. Ишао сам с њима. Видо, иако 60-тих година, ишао је укорак са колоном и бодрио нас да издржимо. Застали смо да се одморимо. Радосав и Драгоје пошли су са батаљоном. Послије напорног пјешачења Видо је сјео да се одмори. Сјели смо и Блажо и ја. Сједјели смо поред стазе, испод олисталог храста, који је с једне стране обрастао маховином. То је било у близини моста преко планинске рјечице Бистрице, код Миљевине. Борци су пролазили. Једва су покретали ноге, али се нама чинило да ходају брзо. И Блажо је пошао с колоном.

— Пођи и ти. Немој ме чекати, а ја ћу још мало да се одморим и да сачекам вијећнике АВНОЈ-а — предложи Видо.

Пошао сам и пронашао Блажа. Авиони круже. Једна група смјењује другу, и сваки час застајкујемо. Околина

Миљевине је јечала. Није прошло ни пет минута, а тамо гдје је Видо остао зачуо се рафал „шарца“, много рафала. На ватру је одговорено ватром и за кратко вријеме све се утишало. Борци пролазе, ми се осврћемо и очекујемо Вида. Блажо је забринут.

Виде се прве куће Миљевине. Испод нас је Бистрица. Код моста је гужва. На сред моста је лежао убијен коњ упола огуљен, два тифусара кидају с њега месо, не осврћу се на опомене бораца који под непријатељском ватром претрчавају мост. Глад је чудна и ни један покушај да се тифусари одвоје од угинулог коња није успио. Када су се снабдјели месом, прешли су мост неповријеђени. Магла се изгубила. Не штити нас.

Изнад шуме пролети „рода“. Она је смјенила рој „штука“. Круг, два, пусти бомбе и настави лет изнад брда. У том наиђоше вијећници АВНОЈ-а: Ђуро Чагоровић и Андрија Прља. Иза њих смо очекивали Вида, али њега није било. Ђуро и Андрија приђоше Блажу, предајући му Видов сат, пиштољ и још нека документа.

— Ево, то смо скинули са твог оца — рекоше. Поред оног старог храста, тамо гдје је сјео да се одмори, оафал „шарца“ га је покосио.

Мој и Блажов последњи сусрет са Видом био је уједно и растанак. Пошли смо. Журимо да пређемо цесту. Непријатељ покушава да нас ту заустави и уништи. Али нас више нико није могао зауставити. Мотори брекћу цестом.

— Тенкови! То су тенкови — рече Веселин Пејовић.

— Колико их има?

— Ђаво би га знао.

Убрзо смо угледали три тенка, који су већ избили с друге стране окуке. Цијеви њихових митраљеза и топова сипали су ватру немилице. Топови туку од Фоче и Калиновика, а авиони бомбардују. Дан је ведар и сунчан, а Миљевину је притиснула магла од барута и прашине. Наш проријеђени батаљон жури да изврши задатак. У том ватреном кркљанцу, грмљавини са земље и ваздуха, пронашли смо Радосава. Био је тужан, нерасположен. Сазнао је да је Видо погинуо, помислили смо. Хтио је нешто да каже, али га Блажо предухитри.

— Знаш да је погинуо Видо. Ђуро Чагоровић ми је доnio сат, пиштољ и остала документа.

Радосав се трже, преблиједи, сузе му потекоше, окрену главу да се сузе не виде.

— Е, мој Блажо, за нас је данас најтужнији и најтежи дан у животу. Ти мени саопшти да је наш отац Видо поги-

нуо, а ја ти саопштавам да су нашег брата Ђорђију стријељали Италијани код Андријевице.

Непријатељ наваљује свјежим снагама. Обруч је био пробијен 500 а можда и 700 метара. Толико смо имали слободног простора. Ни то није у правом смислу било слободно. Авијација не напушта небо изнад Миљевине. Топовске гранате рију земљу, а тенкови крстаре цестом. Али, непријатељска пјешадија више није могла да прође од Фоче и Калиновика. Читав простор око Миљевине према Фочи штите борци 1, а према Калиновику 4. пролетерске. 2. батаљон је подијељен. Главнина је прошла и брани цесту, други дио је у покрету.

Обрушавају се „штуке“. Језиво завијају сирене. Преморени живци бораца су пренапрегнути, брзо се приљубљују уз земљу, као да траже од ње помоћ и заштиту. Много је мртвих и рањених. Љекари, болничари и борци су покушали да бар неког извуку из тог пакла. Била је то грчевита борба за сваког човјека. Помоћ је пружана под ватром бомби и граната, али Гиле Живковић, борац 5. батаљона, подлијегао је ранама не прешавши цесту.

Бомбардовање је прошло, топови не престају, тенкови зврје. Топ 47 мм 2. пролетерске бригаде умирио је противничке тенкове и тада су борци поред уништеног тенка мирно пролазили цесту.

Мало даље од цесте лежала су два друга, упола окренута према сунцу. Један је држао руку испод главе, а други преко груди. Други је држао обје руке преко трбуха. Изгледало је као да на топлем сунцу спавају. Подмукао звук из даљине најавио је долазак следећег таласа авиона.

— Другови, држите се, авиони поново долазе.

Они ћуте. Заспали су, помислио сам. Пришао сам првом. Коса му је била замршена и пуна земље, лице гараво од изгорелог барута. Продрмао сам га, а затим и другог. Укочени погледи испод упола спуштених капака, ледене руке и чела објаснише њихово ћутање. Ту их је зауставила смрт. Минути су преспоро текли, и ми се преспоро крећемо. Поред стазе наишли смо на траг крви. Пошли смо њим и поред потока нашли борца са преломљеном ногом и још неколико рана по тијелу. Авионска бомба га је израњавила. Вукао се уз брежуљак да се склони, а за њим је остајао кржави траг. Позвали смо Сашу Божовић да му пружи помоћ, али му се више није могло помоћи. Смрт је била бржа. Трајно ми је остао у сјећању кржави траг друга који је, иако смртно рањен, покушао да се склони од смрти коју су сијали авиони.

Радомир БУРИЋ

У МИЉЕВИНИ

— Анегдота —

Одмах по преласку цесте Калиновик — Фоча, 14. јуна, 2. батаљон се склонио изнад првог села од удара непријатељске авијације и организовао кување ручка. Командант бригаде је поручио да се у непосредној близини налази друг Тито и да већ неколико дана није јео скоро ништа. Нашли смо једно прасе око 5 до 6 килограма, и ставили га да се пече у једној сеоској кући. Пекла га је Павуша Шћепановић, куварица при штабу батаљона. Нико Стругар, Павле Илић Вељко и ја налазили смо се изнад сеоског потока, под једном стијеном. Туда су пролазиле колоне и групе разних јединица. Најједном, из групе бораца 10. херцеговачке бригаде издвоји се један борац и кроз шљивик оде ка Павуши. Отворио је рерну и гледао прасе, скоро печено. Зграбио га је онако вруће, и, поред немоћне Павуше, изишао и кренуо за јединицом. На Павушину вику скочио сам, убјеђивао га да је то за друга Тита. Није се дао убиједити. Позвао сам Ника и Илића да и они посредују. Не знајући шта да ради, љут и разочаран баци прасе у поток, опсова и себе и нас и настави уз брдо.

Милутин ПЕЈАНОВИЋ

„БЕЗЕЦ, ДРУЖЕ!"

На Сутјесци је нестало свега. Она као ала хтједе да нам прогута одједном све — и људе и оружје и стоку, па ето и једну маленкост која је за многе била важнија од хране — дуван. Страствени пушачи су боље подносили глад него несташницу дувана. Када запуше имали су осјећај као да су ручали — осјећали су неку варљиву ситост. И ја, који сам оставио своје сљедовање коњетине у торбак, прешао сам Милинкладе и Хрчавку и дошао на плато Врбничких колиба. Тамо сам наишао на једног друга који пуши. Видјећи га заиста изнемоглог извадио сам своје сљедовање коњетине и дао га другу. Овај је извадио цигар осушеног зеленог дувана и дао ми га. Са каквом страшћу сам запушио. Али, нијесам направио много корака када сам наишао на свог некадашњег команданта батаљона, сада команданта 2. далматинске бригаде ЈБуба Вучковића, који ми се исто тако обратио ријечима „Безец, Стево!". Цигара се нашла у устима друга команданта, који је исто тако са страшћу пушача повукао дим — два. У том моменту наишао је и један командир чете, исто тако добро познат команданту бригаде, и он је изговорио то фамозно: „Безец, друже команданте!". И тако, једна једина цигарета задовољила је тренутно три страствена пушача.

Стево ДОБРКОВИЋ

ПРОЛЕТЕРСКО „УРА!"

Првих дана пете офанзиве глад је постала стални пратилац наших јединица. Коморе су раздијелиле оно мало резервне хране, а коњи коморе су, један по један, брзо ишчезавали у казанима наших кухиња. Гулили смо букве и испод коре купили сок. Руке су нам уз пут брстиле лишће и купиле разне траве. Свима су нам позеленила уста од те необичне хране.

То су били они тешки — најтежи дани наше ослободилачке борбе када су Нијемци, Талијани и њихови помагачи кренули свом снагом и ратном техником да униште главнину Народноослободилачке војске, са Врховним штабом и другом Титом.

Посљедњи обруч опасали су на прилазима Миљевине. Послије марша и узастопних борби стигли смо ноћу 12. јуна у близини Миљевине. Ту смо се смјестили у једном шумарку. Сазнали смо да ће наша бригада вршити пробој обруча пред самом Миљевином. Ужурбано смо се спремали. Сви војници и руководиоци су се окупили изјутра. Нико није изостао, мада смо сви били дубоко потиштени, јер је неколико дана раније погинуо командант бригаде Вако Ђуровић, омиљени друг и старјешина.

На овом састанку је говорио комесар бригаде Војо Николић. Он нас је упозорио да у току дана бригада треба да пробије посљедњи обруч ове непријатељске офанзиве, да мора успјешно и неодложно савладати и ову препреку, јер се на њеном правцу пробоја крећу Врховни штаб и друг Тито. „Послије ове борбе, рекао је комесар на крају „неће бити оволиких тешкоћа, биће хране. муниције и одморићемо се прије нових борби".

Ми смо прикупљали и посљедњу снагу да се свом силином бацимо на непријатеља. Имали смо мало муниције и ручних бомби, а од тешког наоружања готово ништа није остало. Све је закопано или уништено. Нијесмо имали ни по десетак метака да подијелимо. Требало је чувати сваки метак и употребити га најкорисније.

Предузети напад у току дана, слабије наоружани и исцрпљени, један против 20 до 30 непријатељских војника, изгледало је немогуће. Били смо толико изнурени да су многи другови падали и умирали у строју од глади и исцрпљености. Други су падали у колони, лишавајући себе живота, или молећи другове да их убију, да не би пали у руке непријатеља.

Полазимо у напад на брдо Сиљевац. Кишовито и магловито јутро ишло нам је на руку и омогућило да се приближимо и изненадимо непријатеља. Нијемци се нијесу надали да ћемо изјутра поћи у напад, поготову у ситуацији какву смо имали после дугих даноноћних борби.

Цео строј је пошао у напад. „Напријед, другови, пред нама је командант батаљона!" — викнуо је неко из строја.

„Урааа, Урааа" — одјекивало је из борацких грла.

Почела је тешка борба на живот и смрт. Нијемци хоће да нас задрже, да нам онемогуће пролаз, да нас униште. Ми се силовито и незадрживо пробијамо напријед. Рањенике остављамо, а други их прихватају, да би што већи број био у нападу. Даљина између нас и њих све више се смањује. Дижу се прави облаци од многобројних експлозија дуж гробена и падина према Миљевини. У тој пакленој ватри прорјеђује се наш стрељачки строј, али морал остаје на истој висини. Гдје падне пролетер долази други, не чекајући наређење, прихвата оружје из руку погинулог, и наставља борбу. После неуспјелих покушаја да нас задрже, Нијемци су почели да се повлаче.

Држи се још једно узвишење на лијевом крилу. Нијемци га грчевито бране. Наши бомбашаи пошли су да га савладају. Ми их штитимо ватром. Један од бомбаша — Шпиро Ђурашковић — био је смртно рањен, испред њемачког рова. Нијемци хоће да га жива ухвате. Изгледало је да ће га заробити. Извлачећи га, други је пао, а трећи био рањен. Ни једног од палих и рањених другова нијесу заробили.

Нијемаца је остало много на бојишту. Дошли смо до богатог плијена, оружја и муниције. Заробљено је и 8 њемачких коња које смо подијелили јединицама, да би се поткријепиле коњским месом.

Остала је још једна препрека — пријећи Миљевину, гдје су крстарили њемачки тенкови. Непријатељ није ни слутио да ми имамо противтенковско оруђе. На почетку офанзиве Врховни штаб је наредио да се уништи тешко наоружање. Ми смо се болом, са сузама у очима, растајали од митраљеза и тешког наоружања, закопавајући га или уништавајући, само да не би пало у руке окупатору. Али борци 2. проле-

терске бригаде, која је тога дана са нама дејствовала, сачували су противтенковски топ, узимајући на себе одговорност да ће га у свакој ситуацији чувати и носити. Овај топ који су сачували омогућио је у критичном тренутку да наше јединице савладају и последњу препреку на Миљевини и пружи Сарајево — Вишеград.

Артиљерци 2. пролетерске бригаде су успјели да се 13. јуна неопажено привуку близу моста, на друму код Миљевине. Прва наша граната уништила је један тенк. Наредна граната тешко је оштетила други. Остали су се дали у бјекство, јер су били изненађени присуством нашег противколца и прецизношћу артиљераца.

Њемачка замисао да уништи главнину наших снага није остварена — ми смо пошли у нове велике окршаје и побједе.

Марко ОРЛАНДИЋ

ТГОСЉЕДЊЕ БРДО¹

Иду уз брдо, сву ноћ иду, а нико ништа не опажа: или опажа, па намјерно, по некој тајној директиви, која до ње није стигла, неће о томе да говори. Било како било, Ђина је сама наслутила да је то брдо друкчије од других наоколо: благо брдо добре душе, скоро свјесно, можда баш свјесно, склоно да помогне нејакима. Сакрило је своје кости од камена испод коже с густом длаком и испод меса од иловаче — да се нико не озлиједи када се спотакне; и успоне је ублажило облинама — да никога не замори; покрило је и своју висину да не уплаши тифусаре — одоздо је изгледало да му до врха нема више од пола сата успињања. Пuteљак уз брдо благо је подешен, умирен честим кривинама, па је и киша нешто топлија и пуцњава се прориједила. Поред пута има малих удубини од напуштених путељака, у њима су плитке локве с меким муљем и травицом — кад се умори, може човјек лијепо да легне у неку од тих удољица што личе на колијевке и да поспава док му приђе нова снага. Ђина је тако. Често је свраћала да се одмори и сањала град за градом — вароши што их нико никада видио није јер још не постоје, балконе покретне, цвијеће, дјецу за какву ова грбава земља није довољно припремљена и можда никада неће бити.

Под сном је слушала како шљапкају, звецкају, мрморе, пролазе из Баније, из Посавине, Далматинци и Брђани, па Љуботин, Бока, Босна, Санџаклије, једни залазе иза окуке, а други без краја надолaze, неки почињу да пјевају без разлога, а други вичу да гасе ватре и цигарете. Будила се кад би одједном престао жагор, угашен прекидом — устајала је са страшним страхом да је посљедња на свијету, да је само нечијом грешком преостала у животу, па је стрављена, посрћући и без даха, потрчкивала да стигне поворку што замиче иза окуке. Поред свих напора, не сјећа се да је стигла икад иког. Само би узгред опазила да неки остају у локвама да се одмарају или сасвим. Мало би је охрабрило што види

¹ Написано према казивању борца 4. пролетерске бригаде другарице Ђине Прље.

да није сасвим сама, а више би је ожалостило што не може да им помогне — дотле би неки други стигли и у своју је поворку упили до сљедећег одморишта са сновима у меком муљу док пролазе Мостарци или Краљевчани, помијешани с Ловћенцима, Семберијом и Крајином. Најзад осјети да је хладно од мокрине што испарава; по томе и по ужурбаним шљапкањима, и топовима што црно гуде преко ријеке — она се досјети да негдје свиће. Отвори очи: не види се ништа и не зна се с које то стране треба да сване.

Још их није затворила, а пред очима јој догураше на невидљивим точковима два реда кућа; средише их те настаде Бајова улица с Пазариштем — тезге и мирис на укљеве и паприке. Неке са села, црне и спечене, донијеле завежљаје, стоје и ћуте као да се стиде што су мршави завежљаји; госпође варошке гледају их подозриво и пробиркују вошцима прстију, пазећи да руке не опрљају. Однекуд изби Анђа Тока с црвеном косом испод вела и поче све редом да купује. Просто не пита пошто је шта, само плаћа. За њом прилазе интенданци по четама, приводе коње и товари оно што је покуповала, потоваре и одмах иду, а она им каже: „Горе, горе! Узбрдо, горе, нема доље! И брзо гладна је војска ...”. Опет се пробуди и сјети се: јуче или — кад ли је то било, видјела је Анђу Току: јаше на јаком црном коњу, држи узду у лијевој руци, прут у десној, замахује и нешто виче, тако пролази кроз клисуру, а баш је брига што се камење одозго котрља и митраљеви право над њом право гране сијеку. Баш је право што су јој дали тога коња, рече у себи — три сина је за ову борбу отхоанила, па и сама за њима дошла да помогне гдје год стигне. И вазда стиже; то је зато што се не боји, па је тако сачувала јаке живце и јаке руке. Сигурно и сада негдје помаже — близу негдје, јер њен је глас то што се чује. Или је то мени тако од тифуса: чим се сјетим неког од наших, одмах почне да ми се чини да му глас чујем. Ето опет:

„Де копорни”, виче жена, и то је нека снажна жена, страшно храбра — мора да на Анђу личи.

„Крочи, крочи”, виче опет, „де, живни мало!”

Није друга, него баш Анђа. На коњу виче — нијесу јој га још узели да га закољу и поједу. Не види се, али ту је негдје у гомили што надлази.

„Де, вук те заклао, вазда ли си гладна”, виче, јер потребно је да стално виче, да га плаши повицима, кад га штеди од удараца, па јој глас нагло омекшава: „Де, јадан не био, де, несрећни, дако се нађе прамичак траве кад из овога изађемо”.

Изгледа да она не јаше на коњу - или га води, или га тјера испред себе — јер глас јој не долази одозго:

„Де, гладниче! Де бруко коњска, што си се толико уневољио! Горе, горе! Узбрдо, узбрдо! Ај, пукла ти погибија, шта имаш да прислушкујеш! Топови су, далеко су. Не виде нас, а и кад виде не погоде. Нека их тамо, нек бумбарају!"

А онда наиђе коњ с нешто копита, и на коњу чудан терет: огроман паук под поњавом с подеротинама, нарогушен, с крацима дугим — једни црни други бјеличасти... Ћина разазна главу у завоју, па другу главу без завоја и без капе и клонула над вратом коња, неке ноге неједнаке и бар три руке — двије се држе коњу за гриву, она трећа за дрвеницу од самара. Двојица су, досјети се најзад Ћина, и зграну се: Ако су јој то синови!... Него ко други рече у себи. Ко се сад брине о другима, кад не може ни о себи! Мора да су баш синови, одмах јој се види по лицу... Стресе се од тога и обори главу да је Анђа не препозна. Нека прође, рече у себи као да говори неком другом, шта да јој још и ја стајем на муку, кад јој помоћи ни мало не могу. .. Одмах затим се нарогуши на ту тако беспомоћну: Баш нећемо кукавички, па макар се погинуло! Гине се сваки час то је бар свачије — није Анђа томе неприправна!... Застала је и удахнула, прикупила снагу да викне, најзад чу себе и учини јој се да виче сувише гласно:

„Јесу ли ти тешке ране о тетка-Анђо!"

Анђа се осврну наоколо, тражи је очима и не налази је:

„Зва ли ме неко", упита „или ми се причуло?"

„Ја сам, тетка-Анђо, зар ме више не познајеш?"

Најзад ју је угледала и с напором препознала, осмјехну се: „А то си ти, Ћинка моја, жива и здрава!"

„Жива јесам, тек једва, а здравља нема".

„Има, има, биће здравља и весеља! Чим ти идеш имаће га".

„Јесу ли им тешке ране", упита Ћина.

„Јесу тешке, а но шта су! Тешке су ране за човјека и кад га ставиш у болницу, на мек душек, гдје су справе што су за ране и лијекови да ублаже. Мучне су ране, Ћинка моја, и кад је све подешено да се олакша, кад се љекари и болничари ваздан врзмају око рањеника, па с муком, па му чаршаве мијењају да му све буде чисто и суво, а ја сам овога Мировића у замућеној локви нашла — сам пошао па га успут снага издала".

„То онај Мировић из Угања... Је ли ти он нека својта?"

„Комшија је најближа својта. Не би ни он моје оставио поред пута".

„А ја мислила да ти је син: свако се само о своме стара!"
„Не знам ништа за синове, није ми лакше но другима, и не треба".

„Овога задњега не познајем, је ли ти и он из Угања?"

„Тога ни ја не познајем, а изгледа ми да је Далматинац".

„По чему да је Далматинац?"

„Чини ми се да су били Далматинци они што ме замолише да га ставе иза Мировића. Доље је то било, преко ријеке, бјеху се већ преморили. Ставише га некако на коња, па ми се некуд изгубише. Не чудим се што се изгубише, има и за њих пречег посла. Ово могу и ја сама. Де, са срећом! Де живни мало!.. Дако их ово грешно кљусе изнесе још преко брда, а послије ће бити лакше".

„Мислиш ли ти, тетка-Анђо, да је ово посљедње брдо?"

„Једно ће сигурно бити посљедње, ово или неко друго".

„И мислиш да ће послије њега бити лакше?"

„Мора, но шта! Једном мора доћи лакше".

„Ако ово не буде посљедње, ја више сигурно нећу стићи".

„Посљедње је кад ти ја кажем. Ајде са мном!"

„Не могу стобом тетка-Анђо, брзо ти идеш".

„И треба брзо, Ђинка моја, мора се брзо. Дај ми руку да заједно!"

„Нека, немој! Немаш ни ти десну руку да свуд помажеш".

Застала је да предахне с надом да ће је ускоро стићи — чим само прикупи снагу и вољу да потрчи. Стала је и киша. Била је стала, нигдје ни да капне, али кад неко то изрече — ошину их искоса плъусак да их казни за надање. Ђина искоси и угну главу, треба — лукаво рече у себи — ако се човјек нечему понада, онај други не треба да зна. Који други, упита се и остаде без одговора. Облаци се не размичу, висе главачке. Неки су се раменима ослонили на честаре, нагнули главурде низ потоке, спустили њушке у продоле — њушкају доље за људима и дахћу им иза врата. Добро је што су тако ниско, кажу неки пролазећи. Биће мање авиона кад су ниско, а можда их неће ни бити. Јесте врага! И јуче су били ниско па су авиони сву шуму пребискали. Не зна се то. Не зна се ништа. Не иде се ни њима у то, али ако ипак провале — бар неће моћи да нишане, а то је ипак нешто друго. Дотле они с висоравни преко ријеке, из заклона од зеленила и са стијена по чукама запињу да то надокнаде топовима што се грабе и што због журбе не погађају. Понекад разору комад пута и запрсну их кишом земље, али поворка тада скрене

поред поготка и пролази као ријека као проклета и махната што је узбрдицом окренула.

Одгурнули су Ђину успут, она посрну и наљути се.

„Како то идеш, друже, друже! Што не пазиш?”

„Пази молимте! Оћеш баш ја да те пазим. Онда прво дођи да те подигнем”.

„Значи ти ни појма немаш шта је другарство”, рече она.

Неко други стиже да се умијеша:

„Другарство се изгубило заједно с љебом”.

„Дај и мени хљеба друже”, чује се гладан дјечачки глас.

„И чојство се изгубило, нема га више”, рече први и ишчезе иза окуке.

„Куд се изгуби онај црни што хљеб дијели”, упита дјечак, „само мени није дао”.

„Није се чојство изгубило” рече Ђина. „То се само причињава кад је тешко. А није се изгубило и не може да се изгуби. Ено Анђа, наша Анђа, код ње то не може да се изгуби. Анђа Тока, она стара — што се ње не сјетиш?”

„Друго је то у ппошлости. Не живи се од прошлости”.

„Анђа није из прошлости. Сад је ту била и путем прошла”.

„Прођи и ти! Или прођи, или ми се склони с пута — видиш да се једва вучем”.

Вуку се, гурају се, на пушке се наслањају. Пролазе, промичу, храмљу, клецају, посрћући заостају да попују изнемоглима или палима или да тако у стајању проспавају који тренутак. Црни су од глади, од травуљина што су их јели и повраћали, неразговјетни, ошамућени, скљокани од кише, од умора, с прогорјелим закрпама, с празнинама између закрпа, прогорјели и изнутра од надања и губљења. Иду по два, по три заједно и замишљају неке дпуге, сасвим друге и далеке, да су с њима; неки скоро загрљени, као на излазу из касарне, или на излазу из гимназије, када су се опраштали и растајали, и сваки своју причу прича, а при томе уображава да га онај други слуша. Други се извуку из загрљаја и открију да не познају никог од тих што посрћу причајући о свињским даћама и испрженим цигерицама на тавама. Стану на окуци, ставе прст на чело и покушавају да се сјете ко су, гдје су, како су запали у то друштво и што траже по том брду искључаном гранатама из топова. Тапају као мјесечари, одвајају се да заостану или да неког од заосталих варком, или причом или пријатељством придобију да устане и да крене до иза брда или бар до прве шуме прије но стигну авиони с рафалима. То је то другарство али већ не-

моћно — залепрша рањеним крилима па, умјесто да полети, и само клоне у неку локву поред пута.

„Јака је кобила било другарство“, гунђа неко.

Ђина се осврће да види ко је, а послије ће већ наћи начин да га казни за гунђање. Узалуд јој је што се осврће, тај се већ прошверцовао и прошао. Нико не зна ко је био и куд је прошао, али би могло бити да је неки што је убачен однекуд да разара.

„Па се кобила уморила“, наставља други, или се Ђини причињава да неко наставља другим гласом, а на то неко трећи додаје:

„Не може више. Ни саму себе не може да носи“.

То је наљути. Заустила је да га упита је ли он свијестан са киме се то слаже, али осјети да је закаснила, за дјелић секунде је закаснила, јер једна друга отвори паљбу:

„Како то напамет говориш, друже! Што не размислиш мало друже, ако си друг, чему би нас то довело, а не да пушташ језик испред себе!“

„Немам ја шта да размишљам, мене је ово довде довело“.

„Баш ме брига за довело! Довело је докле је могло“.

„Више га нема, нема другарства — било, па пасало“.

„Од глади је изнемогло, у потоку кости оставило“.

Она стоји забринута и узалуд покушава да се сјети о чему се то говори. Чини јој се да је почело о нечему што не зависи од глади, али онда се згуснуо сутон и однекуд су неки други наставили о нечијој гладној дјечи. Често се то тако замрачи и у мраку искористи да се замрси доводећи гладну дјецу у празну школу по којој Ђина учитељица ваздан тражи и не налази чиме би их нахранила. Најзад, види да не може да размрси, стоји и гледа их како изроне из низине да се изгубе негдје горе, као на неком биоскопском платну гдје се сви пентрају с крова на кров. Овдје, пошто нема довољно кровова, присиљени су да се задовоље облацима, које понекад заљуљају наглим скоком и тежином, кроз које други пут склизну и пропадну као жабе са локвања. Кренули су у седмо небо, рече у себи; али пошто их много има — све су просторије попунили они што су прије стигли, те посљедњима не остаје ништа друго но да продуже у девето, или даље. Ја, зато што стално заостајем, нећу наћи мјеста до краја; питање је да ли на том крају има још села, то јест небеса, за уморне. Најгоре је што тај умор више није као други. У почетку је био туга, а послије све више боли. То је као рањеници и болница — збрка која сама себе увећава и послије свуд наоколо збрку уводи. Пошто ћемо да их оставимо —

њих се све више нагомилава, а здравих све мање остаје, њих све више, а здравих све мање, и све тако док на крају... Шта на крају? ...

Затвори очи од умора што је постао мјешавина бола и страха, и страхова са замрачењима и губљењем. Изгуби се и не зна шта је, то јој је сад једино лукавство. Не сјећа се да је икад била нека Ђурђина учитељица, обучена, обувена, с кишобраном у лијевој и чини јој се да је она у истини само једна мокра хаљина тифусарска, одбачена поред пута с четири стотине и шездесет великих вашака у шавовима, и одмах за тим чини јој се да је узбрдица у облацима, заједно са онима што се пењу кроз историјске догађаје а при томе псују и пљују и проклињу — једни с пушкама, други без пушака, бивши и будући тифусари, рањеници, болничари, браниоци и носачи рањеника помрлих успут на носилима. Она је све то, али и друго — погнуте главе, мокре крпе, закисло оружје, голе пете, гладани, тамни, с црним крастама по уснама, искежени, нахерени, са скелетским осмјесима, туђи свему наоколо, туђинци већ и сами себи, полуголи ружни небијелци и нецрнци, жутичари што као да су из гроба устали, заједљиви туберани и лудаци са сјенкама под очима, помијешани са заробљеним Талијанима које више нико не чува и с преосталим Семитима, самарићанкама, назаренима, баксузима, немогућа и несрећна мјешавина изрођених раса и класа човјечанства што само виси у празнини, јер се од данас одлијепила, а за сјутра се није закачила...

И све једно — неки ђаво им не да да ћуте. Мрморе о хљебу, о Крагујевцу, о купањима, обали, риви, Бачвицама; присвајају сјутра, расподају о другарству: како је опало, те како је ослабило, те како је умјесто њега требало нешто измислити... Поменуше официра. То је неки балав поручник са звјездицама као жандар. Није прави жандар, него наш жандар — да не морамо да га убијемо као оне тврдоглаве. Сјетише се јечменог хљеба из Мораче, никад више таквог хљеба, и некако га доведоше у вези с капетанима, с мајорима нове врсте ...

„Како ћеш их поздрављати ако им се не виде знаци?"

„А шта баш мора да се поздравља?"

„Мора, друже, кад се држава ствара и наредбе. Кад не би наредба била потребна, она се не би ни доносила, а не би се ни писала, али када се обнароди, она има да се слуша! И то да удариш пету о пету, по пропису. Да све трешти. Ја мислим да се баш за то уводе чиновни — да се зна најзад и овдје код нас ко је старији".

„Чинови је ли? . . . Зато, је ли? . . . Иди збогом, какви чиновници!"

„Војнички чиновници, друже, видјећеш! Нема више како ко хоће".

„Ни до сад није било како ко хоће".

„Није било, али сад ћеш тек да видиш — дисциплину! Него како, а не стално добровољци — једни те исти добровољци док не изгину, и да се стално позиваш на свијест и на другарство. Служио сам двије војске прије ове, али тамо се баш нијесу ослањали на другарство или на свијест, није им то ни на ум пало".

„Ето зато су и пропале те твоје војске".

„Није за то. Пропале су за то што их је уклијештила јача сила".

„Ево је и нас уклијештила, а ми све једно нећемо пропасти!"

„По новоме ни жене више неће са нама".

„Него куд ће?"

„Нека иду у санитет и у кухињу, а не да свуд вуку сукње".

„Друкчије би ти о њима да ти се нека смиловала".

„Која би му се смиловала, кад он не крије накардна убјеђења?"

Ђина помисли да и то сања. Час прелази сан у беут, час обратно. Почео најзад и то да је замара, покуша да га заборави као и све збркане и бескрајне снове прије. Једном или два пут заборави и потону у друге вртлоге с млиновима што се окрећу и мукло тутње. Приближе се и заглуше, удаље се и изблиједе, а под тутњавом жагор тиња и пење се као ријека, као проклета, која је уз брдо окренула и под облацима зајенушала.

„Мора се то због савезника, оних тамо са запада".

„Какве то везе има с њима?"

„Има везе, друже, има само треба да се размисли. Веза је то што они кажу: Каква сте па то ви војска, кажу, кад немате војничких чиновника... 1/1 зато нас не признају, а признају кољиврате с домаћом издајом".

„Војска је војска ако туче швабе, а не због чиновника".

„Знам ја шта је војска, мени ти то не тумачи!"

„То ја теби доказујем, коме ћу другом?"

Одоздо се појави Вучин — да потисне све остале, привлачећи пажњу на себе, као што је навикао. Прво се појави блијед и смањен, као сјенка Вучинова и као кроз сан, па настави да постоји свему у пркос и да се стално потврђује — Вучин, Вучин — докле Ђина с невјерицом буљи очи

према њему. Једном је чула да је погинуо, па да је ранама подлегао, а он све једно долази све ближе, у прешироким хаљинама, с подеротинама и голотињом, забацајући десну ногу прије него је спусти на земљу. Стварно је Вучин, није варка: носи ожиљак из дјетињства као заставу своју личну, и као да се дичи њиме-излаже га на далеко испред себе. Лице му се смањило, свело, једва да је веће од песнице, али ожиљак се од тог смањења увећао, пребацујући неке краке на други образ и уз чело. Забацује ногу и даље, но на пушку се не ослања; ставио је пушку на рамена, руке по њој раширио као да се спрема за лет — мало му је што је Вучин, но се прави и орао. Додијају и орлови, помисли Ђина — не трпим га, а ни он мене. Он никога, и то је, свакако због ожиљка — уображава да је у складу са ожиљком да сваког боцне или огребе или заједе, да што чешће и гдје стигне приреди нешто непријатно: „Капе доље ... Наилази елганца из Доњег Краја — од штиклице до кикице лијепак за муве и инсекте ...” Сад више не може да ми каже да сам лијепак за мушице или мамац за инсекте, зато смишља нешто ново и стара се да то не буде отровно ...

Она покуша да скрене разговор на друге ствари:

„Чујеш ли шта им је тема дана”, упита га.

„Гдје ти набави те чизмице и чарапе”, упита он њу.

„Да нијесу твоје боље?”

„И ту сукњу по новој моди: негдје дужа, негдје краћа.”

„Што не видиш своје чакшире: зинуле су на све стране, проглушиће те кад пролају ...”

Он искези дуге зубе да покаже да се шали: „Де, знам да си језикоша, вазда си у томе првачила. Ајмо нешто неутрално као други, а не стално очи за очи као да смо муж и жена. О чему то причају други? Вјероватно о пресветој свињетини, као обично.”

„Није, него о звјездама и војничким чиновима. Произведоше све познанике у капетане и мајоре, нико без чина не остаде само жене. И још увијек напредују, до подне ће догурати до генерала или даље. Једино не могу да погоде гдје ће звјездице и те знаке да пришију — да ли на груди, да ли на рамена, ко прије, или на капе. Не знам одкуд дође та манија за чинове и те ствари.”

„Није то манија”, рече Вучин. „Уводе се”, и крену даље.

„Шта се уводи?”

„То што си чула: чинови и знаци као у свакој другој војсци.”

„Зар? ... А како? ... Кад се о томе расправљало?”

„Кад се нешто мора, онда се о томе не расправља“, рече он и опет пође.

У тренуцима затамњења што наиђе неједнаким таласима учини јој се да он узима неку хаљину, једну од оних одбачених поред пута, и навлачи је преко главе, да постане неко други. Остало јој је још мало свијести, као нека герила свијести, притијешњено у неком ћошку — то се одједном грчевито одуприје и ногама и рукама: Нећу, није, него је Вучин пронашао, или је од неког преписао, нов и клизав начин да се свети за ожиљак и да то остаје прикривено. Нема ничег упадљивог у тој освети, чак и не личи на освету — без напора је непријатан и скоро сасвим без отрова, са хладноћом умјесто отрова. Пошто научно није доказано да је хладноћа један од битних састојака у отровним мјешавинама нашег вијека, он то и даље искоришћава да је хладно и искоса полугледа, чак с неким леденим сажаљењем којим јој се безглаво обраћа: „Док си ти тамо боловала и сањала блесаве снове како си постала крдо оваца које негдје у магли блеје, ствари су се у ватри борбе калиле, ковале, напредовале добијале зрелије облике које ти више не разумијеш. Није чудно ни изузетно то што их ти не разумијеш и што их никад нећеш разумијети. То чак није ни потребно, јер неко мора заостајати за опомену осталима да пожуре. Е, тај који заостаје да слуша како овце блеје, и да плаче, и да сања блесаве снове — нек се не нада да ће покрет да га чека. Без њега се иде даље као без оних што их никад било није . . .“

Затамњење се најзад повуче. Њој се учини да је потиснуто упорном борбом стопу по стопу. То је први пут што је потиснуто прије него ју је сасвим савладало. Оно се може потиснути као Њемци, рече у себи, али ће ми се осветити чим увреба да сам сама. Оно и даље негдје вреба с тим што зуји из облака, треба некако да се закачим за тога са ожиљком или за Анђу — да не будем опет сама бар док пређемо преко брда. Брзо треба, док не одмакне, и нешто спорно да извалим — онда ме неће оставити.

„Ја нијесам увјерена да се то мора“, викну она.

„Није важно“, рече Вучин негдје испред ње.

„Како то, друже, није важно? Докажи ми а не тако.“

„Иди море, женска главо! Видиш да се једва вучем!“

„Анђа каже да је ово посљедње брдо.“

„Како коме. Некоме ће баш бити посљедње.“

„Откуд то баш да се мора, објасни ми! Вараш се ти ако мислиш да се војничким чиновима може замијенити оно чојство и другарство што је било. Ми смо те звјездице звали

чварцима, и сам си их звао чварцима — ако нијеси заборавио. Ругали смо им се што их носе: чваркације чварке носе. И њиховим дјевојкама, и мајкама дјевојака — зашто смо се ми толико ругали њима, кад овако? ..."

„Зато што смо осјећали да нијесу војска за борбу".

„А ми смо били војска за борбу и онако без чинова".

„Бићемо бољи с чиновима".

„Двије године смо издржали без чварака, и то баш кад је теже било. Шта сад, одједном, да не можемо да се не враћамо и товаримо?"

„Могли смо, јесте, док смо имали у сваком жбуну комунисту а у грмену десетину. И мајсторе за све занате, и кључеве за све браве. Све смо могли што смо хтјели, и могли смо да изводимо егзибиције усред Загреба, на сред Теразија и у Сплиту, и у Никшићу и гдје смо хтјели. А сада нема, изгинули су, не може се".

„Мислиш — зато".

„Није баш зато, али видиш — има разлога. Брже смо мх губили него добијали — је ли ти сад јасно зашто ... Вазда кад нешто ново бива мора да има неког разлога".

„Али ја, онда не видим разлога да се жене избацују из редова".

„Ко каже да се избацују?"

„Јуче, не знам, кажу неки. Или да се шаљу у кухиње, а то је горе ..."

„То те неко преварио, а ти одмах залајала на чинове. Што не кажеш ..."

Глас му се изгуби и све се изгуби у топоту косог плјуска из митраљеза што протрча и врати се да се игра бусикама. Увребали су баш ту поворку, а не другу, изабрали су гдје је најгушћа и кад се не нада, смрвише је копитама. Крикну неко. Потрчаше са закашњењем горе, па доље, с лудом надом да су бржи од рафала што шпартају и заокрећу. Ђина намјерно затвори очи да не гледа како ко пада. Шта да гледа и шта да зна — кад то ником помоћи не може? ... Послије ће и она с њима — да јој не могу пребацити да им није остала вјерна. Остало јој је само да чека. Стоји и чека, и већ јој се причињава да дуго чека. Увијек то изгледа дуго због убрзања којим срце граби да откуца несужењене сате и дане и године. Зажеље да дође затамњење, у таласима или одједном, да омота црном ватом и успава оно страха што стражарчи и притрчава час на прозор, час на врата. Око ње трчи Гог-Гог-Магог у неправилним круговима с брда на брдо, кљуцајући као нека ћорава кока, хиљадугодишња црна кока с репом до облака и крилима од облака, што ко-

кодаче с оне стране и прво зобље оне што бјеже, а послјије ће оно што неће. Најзад их је позобала, зграби и њу и остави је као пакет под пазухо. Њу ће живу, њу ће за мале — да их учи како се кљује. Изгледа да носи и неке друге под крилима — уморила се, стење сопти. Додијало јој је, испусти је и закрешта гласом Вучиновим:

„Шта ти је с очима?"

„Није ми ништа", рече Ђина. „Није ме нигдје ни кљуцнуло".

„Па шта држиш руке тако?"

„Да не гледам".

„Шта-а да не гледаш?"

„Крв да не гледам и рањенике како се муче. Доста ми је било тога, не могу више да их гледам како се муче. И нећу више. За инат нећу! Нећете ме натјерати! Што да их гледам, кад ми од тога није лакше?"

„Их, каква си кукавица", рече Вучин. „А језиком би све посјекла. Слободно можеш погледати — нема ни мртвих, ни рањених. Нијесу никог ни по прсту".

Она са страхом отвори очи и зачуди се:

„Како ово? . . . а гађали су у гомилу!"

„Други пут", рече Вучин, „не рачунај да те ја носим".

„Кад сам ја то рачунала или тражила да ме носиш?"

„Видиш — не могу ни себе да носим".

„Ако не престанеш да ми тиме досађујеш", рече она, „почећу да причам свима редом како си ме ваздан носио на плећима, преко брда и долина, и носио на леђима, и све гако. Хоћеш ли тако? Па да сви наши зину од чуда и да помисле да више нијеси онај Вучин што си био. Још би могли да повјерују да си заљубљен".

„У тебе заљубљен?"

„А шта да не? Свака се чуда дешавају".

„Имаш ли ти појма о томе како изгледаш?"

„И теби су, чини ми се, одавно украли огледало".

„Имаш ли ти друге бриге осим за моје огледало?"

„Ако ти га брзо не врате уобразићеш да си лијеп".

„Тифус ти је скратио косу а боље би било да је језик".

„Теби је остало доста косе — могао би мање да плашиш говеда но их нема".

Вучин заусте да одговори, забаци главу и зашкли к небу, тражећи неку тешку клетву. Одједном се присјети нечег другог, зграби је за руку и повуче низбрдицом према кржљавом жбуну клеке што их одваја од високе шуме. Из процјепа у облацима изнад њих јаукну и заурла, испусти терет и зариди дижући се. Тренутак затим опаса их тачкас-

тим браздама и покретним решеткама чије се прошке искидају и растопе чим се виде. Ђина прескочи преко бразде и проби се кроз решетке, кроз њихово густо коље, двапут, трипут — док се замрси у бројању. Учини́ла је још три корака, осјети да се уморила, па да јој је доста тога и да је дошло крајње вријеме да се отараси свега тога и да падне. Хтјела је да падне лицем к земљи и пошла је да то учини — нешто ју је задржало на пола пута изнад земље и не да јој да сасвим падне. Шта ли је то што јој не да и што је вуче? ... И даље је некуд вуче, вуче је као брану пс њиви послије сјетве и тврде грудве разбија њоме. Сјети се да је Вучин вуче и зацвиље:

„Пусти ме, чујеш ли, остави ме! Не могу ја, не могу тако нити икако!”

„Ако не можеш, ти бар ћути!”

„Иди сам, иди, не треба ми твоја помоћ”.

„Нијесам те ништа питао, само ћути, кад ти кажем!”

Онда се сјети: то ме он вуче за моје боље. Још има таквих што се муче да другима буде боље!... Нема их много, али још траје по гдјекоји — тако су најзад и на њу наишли. Неће ни њу да забораве и намјерно се уздржавају да још ништа не замјере. Чланци су јој изотуцани, хаљина јој се зарозала, чарапа нема, остала јој је гола кожа изгребена, истанчала — негдје боли до јаука, негдје је тера у вриштање. То што она не јауче и не вришти значи да је најзад некако научила да трпи. Није то ни тешко научити — само се загризе доња усна и мисли се на нешто друго и шапуће се: Све је то ништа и којешта, бол и неке огреботине — ситна риба! Једино је важно на свијету да неко може главу да положи за другога. Неће да пусти, ни да остави, стегнуо је зубе и даље вуче, а зато је и тамна шума кренула одоздо у срећање.

Михаило ЈЛАЛИЋ

ПУШКОМИТРАЉЕСЦИ И БОМБАШИ

У свакој јединици, па и нашем 3. батаљону 4. пролетерске бригаде остали су у сјећању ликови најодважнијих бораца батаљона који су уживали (такво) признање читавог батаљона. Наши пушкомитраљесци и бомбаши били су на најистуренијим борбеним положајима, први у јуришима батаљона, решавали свакодневно борбене задатке, и као такви били гаранција успјеха јединице. Као мајстори свог позива учили су остале другове ратничкој вјештини. На таквом послу много пута су побјеђивали смрт којој су стално гледали у очи, давали су своју крв, комаде свога тијела, здравље и младост, да би на крају многи од њих дали највише што човјек може дати — свој живот.

Поред жеље и добровољног јављања бораца да добију на руковање аутоматско оружје, требало је то повјерење стећи код бораца и старјешина, па су због тога и добијали само испробани борци. Дужност нишанције на тешком митраљезу вршио је Томица Драговић, радник из Ћуриоца, и поред тога што је био командир митраљеског одељења.

Ефикасна ватра тешког митраљеза којом је Томица подржавао јурише или штитио одступање својих другова при нападима на Бугојно и Купрес учинила је да овај скромни човјек стекне повјерење читавог батаљона. Тих дана на Купреско Поље слетио је усташки авион за везу — јер је Купрес био одсечен и у опсади од наших јединица. Налазили смо се на положају у селу Брда. Томица је ватром своје „брете“ онемогућавао усташки авион да изађе из заклона на полетно-слетну стазу. Томица је хладнокрвно упућивао кратке рафале, чије је дејство било врло прецизно. Усташе су отвориле артиљеријску ватру на положај нашег тешког митраљеза, са циљем да га ућуткају, како би авион могао да полети. Међутим, артиљеријске гранате нијесу могле ућуткати Драговића. Настао је жесток и неравноправан дуел. „Бреда“ је дејствовала све док смртно погођен нишанција није рекао своме помоћнику: „Преузми „бреду“, рањен сам! — Не дај му да полети“. На путу за болницу умро је овај

дивни човјек и неустрашиви борац, поштован и вољен од читавог батаљона.

Пушкомитраљецац 2. чете Ново Ковачевић, родом из Долова, није испуштао свој „брно“ из руку, чак ни кад га је неко требало да одмијени на маршу. Донио га је са албанског фронта, 1941. године, брижљиво га чувао, да би у устаничким данима 1941. године с њим дејствовао на окупаторски гарнизон у Даниловграду и другим акцијама. С њим је ступио у наш ударни батаљон. Касније, када је постао старјешина, увијек је волио да баш тај пушкомитраљез буде покрај њега и да се често с њим послужи. Држао га је чисто као огледало и нико не памти да је његов пушкомитраљез затајио.

Ново је био чврсте конструкције, имао је челично здравље и дјеловао као да не осјећа тегобе рата. Повучен, ћутљив, исувише озбиљан, изгледао је на први поглед неприступачан. Међутим, у борби је постајао прави веселац. У огњу битке када је било најтеже, чуо би се његов снажни глас којим би надвисио кркљанац боја. Рафали његовог пушкомитраљеза уносили су сигурност међу борце, док је његов глас дизао морал. Као нишанција био је скоро непогрешив. Бомбаши су се најсигурније осјећали када их Ново подржава ватром. Он је најбоље оцјењивао моменат кад треба прекинути ватру, да би се одмах нашао међу бомбашима, да докусури непријатеља или да га гони. Скроман и ћутљив, био је велика добричина, имао широку душу и топлу племениту љубав па су га сви другови много вољели.

На маршу за западну Босну 1942. године, на Игману је стигао 2. чету омладинац Јован Ђокић, син мајора Ђокића, официра бивше југословенске војске. Мајор Ђокић је ступио у 2 пролетерску бригаду и био начелник штаба. Јован је имао 17 година. Зашто је дошао у нашу бригаду, а не са оцем у 2. пролетерску — није ми познато. Распоређен је у нашу 2. чету. Сродио се са борцима чете као да се нашао са вршњацима из школских клупа. Посебно је волио Нова — радовао се када је ишао с њим на задатке. Ускоро постаје помоћник Нова Ковачевића. То је било негдје после неуспјеха на Бугојну. Од тада два блиска друга дијелила су свако зло и добро, радости побједе, муке и патње. Ново је саосјећао тешкоће тог још голобрадог младића који је детињство проводио у градовима и желио је да га помогне, одмијени, посаветује, како би лакше поднио сурови живот бојца. Јован је то осјећао и узвраћао своме старијем другу са пуно љубави и привржености. Ново му је био узор, слиједио га

је у свему и учио се од њега. Постао је добар борац. Кржави бојеви замијенили су му ђачку забаву, а пушкомитраљез и бомбе играчке безбрижног детињства. Ново је био поносан на успјехе свог млађег друга. Уступио је пушкомитраљез Јовану негдје крајем IV непријатељске офанзиве, када је постављен за водника.

У борби на Биочу 1943. године мина од нетзшатељског минобацача однијела је Ђокићу руку и нанијела му смртоносне ране. Његов водник га је рањена изнио са положаја, а послје одбијеног јуриша сахранио. Причали су другови да су први пут код прекаљеног ратника Нова Ковачевића примијетили сузе, а послје тога дубоку жалост и потиштеност.

Ново је био узоран и омиљен старјешина. О себи никад није говорио. Запажао је особине својих потчињених. У његовом воду није било слабих бораца нити проблема за извршавање задатака. Борци су га вољели онако како се воли отац, а он њих као своје синове.

У борби на Љубин гробу Ново је командовао водом. У огњу најжешћих окршаја и јуриша, ватре авионских и артиљеријских бомби и граната Ново је, чврст као гранитна стјена, постојан и смирен, уносио сигурност међу своје борце.

Па и поред јунаштва и људских врлина, Ново није био дуго примљен у Партију. Једини разлог био је што је неписмен. Морао је ратовати и с тим — како је сам говорио „најтежим непријатељем“. Преузео је обавезу да се описмени. Тешком тежачком руком учио је да пише слова азбуке. У томе су му помогли Филип — Фића Радичевић учитељ и Саво Живковић, најближи другови и његови вршњаци. Било му је тешко, али је победила воља и упорност. Постао је члан Партије, мада је читавим својим радом и дјелом то био и раније.

У борби на Тријебшама код Сјенице 1943. године јединица се повлачила са положаја пред навалом Нијемаца и муслиманске милиције. У заштитници батаљона рањен је пушкомитраљезац и његов помоћник из Новова вода. Ново се повратио са групом бораца да извуче рањенике. Бомбама их је отео испред непријатеља који је на њих кидисао. Сам је узео на леђа рањеног пушкомитраљесца, док су остали носили помоћника. У одступању Ново је пао покошен од њемачког „шарца“.

Два имењака Војин Полексић, бомбаш 1. чете, и Војин Лађић, бомбаш 3. чете, утркивали су се у бомбашким задацима при заузимању насељених мјеста и утврђења. Заузи-

мање, Дувна, Стрмице, Имотског, Дрежнице, Јабланице, Вилића гумна и пробоју преко Херцеговине за Црну Гору били су велики успјеси батаљона, у којима су обојица дали велики удио. По јунаштву и одважности били су слични, а по природи различити. Полексић је био млад, ћутљив, и миран, а Лађић старији, говорљив, прек и нагао. Он је у тешким искушењима на јуришима на Бугојно и Купрес био запажен као одважан и вјешт бомбаш, а касније он и Полексић као да су добили крила — обојица су у тим данима били најхрабрији бомбаши батаљона.

Лађић је погинуо од италијанске артиљерије у јуришу на четничко-италијанске положаје код Невесиња. Полексић је са неизлијеченим ранама са Стрмице (рањен је у ногу) напустио болницу и пошао са батаљоном у борбу на Вилића гумно. Кад су га старјешине одвраћале, био је упоран, доказујући да може и молио да га пусте да би дошао до једног шмајсера. На почетку пете офанзиве постављен је за водника у 1. чети. У јуришу са својим водом, на Будњу, бацајући бомбе на њемачке бункере, покошен је рафалом њемачког „шарца“ — овај неустрашиви младић — миљеник читавог батаљона.

Слични њима били су пушкомитраљесци и бомбаши: Вуле Поповић, Шћепан Ђуровић, Миладин Распоповић, Солломун Јововић, Раде Маруновић, Миладин Радовић, Видо Распоповић, Спасо Бечић, Милован Бурзановић, Спасоје Бобичић и други.

У најтежим данима батаљона ови храбри људи истакли су се и стекли повјерење бораца батаљона. Од њих су се учили борбеној вјештини млађи борци који су долазили у нашу јединицу. Многи су кроз ове људе завољели позив бомбаша и пушкомитраљесца, па су се јављали добровољно. Решавајући такве борбене задатке, израсли су познати јунаци нашег батаљона, као¹: Беара Никола и Ђорђе-Ђоша Тодоровић омладинци из Бугојна; Бранко Бекић, Милан Таталовић и Милован Коматина — омладинци из Кордуна, Драго и Јаков Ћалета и Тешо Мамула синови сунчане Далмације, Браћета Коста, Шармаз Саво и Кисо Мирко-из околине Босанског Грахова — познати бомбаши и пушкомитраљесци.

И многи други који су поред наведених (изгубили) своје младе животе у борби са непријатељем широм домовине, остаће незабиљежени, јер вријеме чини своје, а вео заборавља покрива полако њихове подвиге.

Многе живе другове чији подвизи су били слични подвизима наведених другова нијесам набројао, једноставно зато што је у то врло тешко — чак и немогуће бити правичан.

Покушај да освијетлимо ликове палих другова неће бити потпун и поред много свједочанстава које смо видјели и доживјели. Жеља ми је да најоскуднијим регистрањем њихових имена отргнемо их од заборава. А позив и улога пушкомитраљеца и бомбаша, које су часно и одважно вршили довољно говоре о њиховој људској и борачкој величини.

Вукота РАДОВИЋ

ПРОБОЈ ПРЕКО КОМУНИКАЦИЈЕ ВИШЕГРАД — САРАЈЕВО

Борба за ж. ст. Сјетлину —

Четврта пролетерска бригада добила је задатак да пријеђе комуникацију на одсјеку Подграб (искључно) — Сјетлина (укључно) и да наступа правцем Сјетлина — Грабовица и даље према Романији. Поред тога, задатак 4. пролетерске бригаде био је да у зони наступања протјера непријатеља и у брзом налету обезбјеђи прелазак комуникације свим снагама које су позади ње наступале.

На дан 16. јуна, 4. пролетерска бригада је пришла извршењу добијеног наређења. 1. батаљон са положаја западни дио села Горње Праче, имао је задатак да наступа правцем Осатница — Сјетлина и даље на сјевер. Лијевим обухватом и у садејству са 2. батаљоном, који наступа десно од њега, 1. батаљон је требало да заузме Сјетлину и потом пријеђе комуникацију у рејону брда Раствова.

Нарочиту пажњу 1. батаљон је требало да обрати правцу према Сарајеву ради обезбјеђења бока 4. пролетерске бригаде, у том циљу је добио задатак да одржава везу са јединицама 2. пролетерске бригаде.

2. батаљон требало је да наступа десно од 1. батаљона, правцем село Раствовац — брдо Крвавица — Сјетлина и даље на сјевер. Даље, у садејству са 1. батаљоном, да заузме село Сјетлину, затим садејствује 3. батаљону у нападу и при чишћењу жељезничке станице Сјетлина, а потом да настави покрет на сјевер.

3. батаљон наступа правцем Нехорићи — Крвавица — ж. ст. Сјетлина, са задатком да у садејству са 2. батаљоном сломи непријатеља на Крвавици, заузме жељезничку станицу Сјетлину, обезбјеђујући осталим јединицама прелазак комуникације, а потом и сам наступа на сјевер. Нарочиту пажњу батаљон је требало да обрати на обезбјеђење и заштити десног бока бригаде и дивизије са правца Подграба.

Штаб, Пратећа чета, интендантура и болница бригаде из села Горња Прача кретали су се позади 1. батаљона.

5. батаљон у другом борбеном ешелону са полазних рејона јужне ивице села Горње Праче је имао задатак да заш-

тити покрет и дејство свих јединица 4. пролетерске бригаде и наступа позади главнине преко Сјетлине на сјевер. 5. батаљон је био задужен да одржава везу са јединицама које су наступале иза 4. пролетерске бригаде и да их редовно обавјештава о ситуацији на правцу наступања.

Дејства бригаде су се овако одвијала.

1. батаљон, у почетку покрета 16. јуна, дочекан је непријатељском ватром, са лијеве обале ријеке Праче, у висини села Растовца. И поред тога што је био изненађен, брзо се развио и ступио у борбу. Он је успио да изманеврише непријатеља на Растовцу и продужи наступање уз борбу у правцу Осатнице, према Бријегу и Сандуцима. После дуже борбе, а уз осјетне губитке, батаљон је потиснуо непријатеља. Чим је ступио у борбу 1. батаљон, то исто је учинио и 2. батаљон који се усмјерио на непријатеља на јужној ивици села Растовца.

2. батаљон је тог дана, у више узастопних јуриша, у борби прса у прса и маневром свог лијевог крила, обухватио непријатеља, заузео положаје сјеверно од Растовца и поставио се фронтом према непријатељу који је бранио положаје на Крнавици. У борби за Крнавицу садејствовали су 2. и 3. батаљон.

3. батаљон је исто тако ступио у борбу 16. јуна убацујући се у непријатељски борбени поредак између Растовца и Нехорића, на праЕцу Крнавице и цијепајући исти на правцу Подграба и Сјетлине. Овај батаљон је успио да се уклати у борбени поредак непријатеља и да продором преко Газивода подиђе Крнавици. 3. батаљон је одржавао везу са јединицама 7. банијске дивизије и садејствовао је 2. батаљону при продору и подилажењу ка Крнавици.

5. батаљон, који је био у другом борбеном ешелону и у заштитници бригаде тога дана, ступио је у борбу са непријатељем у селу Растовцу и на тај начин је омогућио батаљонима првог борбеног ешелона да се ангажују на правцу према Сандуцима и Крнавици. У току дана, 5. батаљон успио је да опколи непријатеља између села Растовца и Лучевце. Успјехом 5. батаљона, непријатељске снаге су биле дјелимично ослабљене, па су батаљони првог борбеног ешелона могли лакше да се пробију и приближе ка главном објекту — комуникације.

Ноћу 16/17. јуна сви батаљони су наставили борбу и потискивање непријатеља. У току 17. јуна, непријатељ је давао јак отпор, а нарочито је био упоран у одбрани на Крнавици.

Јединице 369. „Вражје“ легионарске дивизије и борбена група „Вертмилер“, које су држале положаје Рудо брдо — Крвавицу — Сандуке — Лисину, давале су жесток отпор. Успјеле су да у току 17. јуна задрже наступање наших батаљона. Но, и поред све упорности непријатеља, батаљони су успјели да га на појединим положајима потисну и дјелимично му наруше систем одбране.

1. батаљон је у току 17. јуна успио да овлада брдом Сандуци и обиђе Сјетлину. Из села Сјетлине непријатељ се благовремено извукао, а тим снагама је ојачао своје положаје на брду Граовишту, између Сјетлине и Подграба, у жељезничкој станици Сјетлини, према Подграбу и Прачи. Ноћу 17/18. јуна, 1. батаљон је прешао комуникацију правцем Сјетлина — Растовац и у току следећег дана водио је борбу са непријатељем сјеверно од комуникације и овладао је положајима Растовац — к. 1188 — Прибуље.

2. батаљон је у току 17. јуна водио борбу за Крвавицу, коју је у току тог дана више пута на јуриш заузимао, а затим губио; успио је тек пред мрак да потисне непријатеља према Граовишту. Батаљон је тог дана чврсто садејствовао са 3. батаљоном који је у исто вријеме водио борбу са непријатељем, наступајући преко Дугих њива. Овај батаљон је десним обухватом напао противника на Крнавици и у садејству са 2. батаљоном пред мрак успио да непријатеља потисне према Присоју.

5. батаљон је у току 17. јуна успио да опкољеног непријатеља у рејону Брестовца уништи и затим настави покрет.

Дана 18. јуна 1. батаљон се нашао сјеверно од комуникације, а све остале јединице бригаде још су се налазиле јужно од ње. Непосредна веза међу батаљонима била је прекинута. Та околност је условљавала брзину акције свих јединица које су се налазиле јужно од комуникације. Непријатељ је био ослабљен, јер је морао да води борбу у кругу, са разврнутим борбеним поретком, на више праваца. Борба 1. батаљона 18. јуна сјеверно од комуникације олакшала је и убрзала дејство батаљона при заузимању жељезничке станице Сјетлине, као и сам прелазак комуникације.

Ноћу 17/18. јуна, док је 1. батаљон прелазио комуникацију, 2. 3. и 5. батаљон са осталим дијеловима бригаде кренули су из рејона југозападно од Крвавице, прешли Сјетлинску ријеку и приближили се комуникацији Вишеград — Сарајево. Међутим, због непознавања земљишта, слабе видљивости (густе шуме и облачности са повременом кишом, јутарње магле у котлини) на правцу кретања, због исцрпљености, неиспаваности, ненахрањености — ове једи-

нице у току ноћи нијесу успјеле да пређу комуникацију. Изјутра 18. јуна нашле су се у тешком положају, знатно тежем од онога у коме су се налазиле дан прије. Тог јутра главнина бригаде се нашла у близини потока Грабовице, на његовој десној обали, сјеверно од Граовишта и Каоника, на- супрот жељезничке станице Сјетлине. Без обзира на пре- лазак 1. батаљона и на оријентацију дијела непријатељских снага против њега, непријатељ је бранио жељезничку ста- ницу Сјетлину јачим снагама са Граовишта, Кика, Грабо- вице, Растовца и непосредно из ужег рејона жељезничке станице која је била организована за кружну одбрану. Сје- верно од комуникације, са положаја Оманице — Растовац — Грабовица и према селу Радачићима, непријатељ је кон- тролисао са југа и сјевера према комуникацији. У рејонима Подграба, Подвитеза и Пала дејствовале су тенковске једи- нице и оклопни водови за специјалну намјену. Посједнути бункери, поред жељезничке станице, пружали су непосредну одбрану жељезничке пруге, ојачану сталним маневрисањем оклопног воза. По, поред свих мјера које је непријатељ пре- дузео на самој комуникацији, околност да се 1. батаљон пре- бацио на сјевер преко ње, утицала је на то па је будност непријатеља, дјелимично, према југу ослабила. Непријатељ је, ипак, нападом на жељезничку станицу Сјетлину био из- ненађен, због чега је, притиснут, почео да се извлачи према Витезу и Подграбу. На тај начин, 1. батаљон је потпуно за- држао линију Прибуље — к. 1188, одакле је слиједеће ноћи прихватио остале снаге бригаде. Дејства код жељезничке станице и борбе 1. батаљона на линији Прибуље — к. 1188 позитивно су се одразили и на прелаз сусједних јединица.

Положај јединица 4. пролетерске бригаде, које су се 18. јуна нашле јужно од комуникације, неповољан је и доста неизвјестан. Наше јединице нијесу имале података о непријатељу, његовом распореду и намјерама.

Таква ситуација налагала је да се мора заузети жељез- ничка станица Сјетлина, да би бригада могла пријећи преко комуникације. Штаб бригаде одлучио је да се организују посебно одабране борбене групе са доста пушкомитпаљеза, аутомата и бомби, и да оне силином удара разбију њемачку одбрану и заузму жељезничку станицу Сјетлина. Одређен сам да обједињавам дејства тих група.

Прва борбена група састава 16 бораца, са 6 пушкомит- траљеза, дејствује на правцу Стамболчића, с тим да по- сједне комуникацију са обје стране, према Растовцу. Њен задатак је да обезбјеђује правац од Стамболчића, потпуно

га затвори и дијелом снага садејствује групи која диоектно напада посаду жељезничке станице. Затим та група обезбјеђује прелаз преко комуникације. Ова група требало је да посједне положаје под заштитом ватре друге борбене групе која треба прва да се нађе на своме мјесту, тако да уколико би прва борбена група била прије извршења задатака откривена од непријатеља, друга борбена група треба да јој омогући да изврши задатак. За руководиоца прве борбене групе одређен је Божо Беговић, командир чете 3. батаљона, познати јунак 4. пролетерске бригаде, који се истицао у свим њеним борбама, а нарочито на Јбуином гробу. Поред осталих бораца у групи, као пушкомитраљесци одређени су: Блечић Спасо, Милатовић Радомир, Ињац Марко, Рачић Мирко, Драговић Митар, Брајовић Боћо, сви четни руководиоци.

Друга борбена група састава 20 бораца, 8 пушкомитраљеза, требало је да посједне ивицу шуме, на самој десној обали потока Грабовице, на правцу жељезничке станице Сјетлине. Њен задатак је да прати покрет непријатеља, да га стално држи на нишану и уколико он буде примијетио наше присуство да га одмах онемогући отварајући ватру из свих оруђа. Даље, друга борбена група добила је задатак да штити рад прве борбене групе и да јој, уколико она буде ометана у извршењу задатака, помогне активним детством на непријатеља који би је евентуално напао. Друга борбена група, затим, требало је да прати рад треће борбене групе при преласку потока Грабовице, преко колског пута и преко жељезничке пруге, при њеном забацивању сјеверно од жељезничке станице Сјетлине, посједању положаја и њен упад у жељезничку станицу. Када прва и трећа борбена група буду заузеле своје положаје, на уговорени знак друга борбена група ће одмах отворити ватру на непријатеља на станици. Послије њеног плотуна, трећа борбена група извршиће упад у станицу, што ће зависити од развоја ситуације, а о чему ће друга борбена група бити на вријеме обавијештена. Друга борбена група, поред набројаних задатака, требало је да посвети потребну пажњу правцу према Подграбу. Друга борбена група повјерена је опробаном јунаку, још из минувих ратова, старом Бојци Јововићу који је вршио дужност командира чете у 2. батаљону. Поред осталих бораца, нишанице у другој борбеној групи били су: Ива Стругар Репато, Мартиновић Ш. Марко, Јовановић Мирко, Ђурашиновић Драго, Јанковић Ј. Блажо, Пејовић Веселин, Перазић Иво и Мартиновић С. Марко, сви руководиоци у четама.

Трећа борбена група била је састава 16 бораца, са 6 пушкомитраљеза из састава 2. чете 2. батаљона. Сви су они прекаљени борци, многи још од првих дана устанка, прошли кроз све борбе и окршаје 4. пролетерске бригаде. Нишанције на 6 пушкомитраљеза ове групе били су: Мишо Мартиновић, Филип Јовићевић, Душан Јанковић, Богић Јовићевић, Велиша Мартиновић и Вељко Јовићевић. Сви су они, као и они у осталим групама, били на разним руководећим положајима, од десетара до комесара чете. Задатак ове групе био је најтежи и најризичнији, јер је пут којим она извршава задатак најопаснији, најдужи и најизложенији непријатељу и од њеног успјеха зависила је читава акција, а тиме и задатак цијеле бригаде. Трећа борбена група требало је да приђе извршењу задатка тек кад прва и друга борбена група заузму полазне положаје, пошто је њен задатак био тијесно везан са дејством тих двеју група. Све три групе чиниле су јединствену цјелину, како по мјесту и улози тако и по дејству.

Трећа борбена група требало је најприје да прегази поток Грабовицу, који протиче поред пута и пруге, испод саме жељезничке станице Сјетлине, око 80 метара ваздушне линије од непријатељских положаја, затим да пријеђу пругу, дохвати се падина Кика и јужне ивице села Грабовице, сјеверно од жељезничке станице Сјетлине и посједне полазне положаје за јуриш, изврши припреме за директан упад у станицу, што је требало да услиједи послје отварања плотунске ватре од стране друге борбене групе. По пребацивању преко комуникације, трећа борбена група је морала обезбјеђивати према Подграбу. Одлучио сам да пођем са том групом, јер сам оцијенио да ћу са њеног правца најуспјешније руководити акцијом свих група.

Са командирима група одмах сам извршио извиђање, указао на садејство и дао им задатке. Све је то трајало око пола часа. Затим су групе пошле на извршење задатка. Остале јединице бригаде остале су на мјесту, с тим што је дио 3. батаљона, поред осталих мјера, био у приправности за дејство на правцу Сарајева и Сјетлине, а дјелови 2. батаљона према Подграбу и Граовишту, али све те мјере треба да буду маскиране и неопажене све док се ситуација код жељезничке станице Сјетлине не рашчисти. Непосредно обезбјеђење, вршиле су саме јединице, с тим што је 5. батаљон и даље штитио болницу, интендантуре и остале дијелове.

Друга борбена група је неопажено посјела положаје, постављајући се на саму ивицу шуме, на десној обали по-

тока Грабовица. Непосредно иза тога, прва борбена група пошла је на свој задатак. И она је брзо и на вријеме посјела положај и затворила правац према Стамболчићу. Обје групе су биле спремне да садејствују трећој борбеној групи, која је посљедња пришла извршењу свог задатка. Ова група се спустила на поток Грабовицу, наспрам Сријетежа и Кика (к. 957), али нешто западније. Са тог мјеста извидјела је непријатељске положаје, поток и околни терен. Поток Грабовица у нормалним условима не представља никакву препреку; али пошто је тог дана и претходне ноћи падала киша, он је био нарастао и мутан. Срећно смо савладали ту не баш лаку препреку. Када се група дохватила лијеве обале, први пушкомитраљезац се поставио према жељезничкој станици, са задатком да штити остале борце који су прелазили поток и пребацивали се преко пута, насипа и пруге у шуму. При преласку у шуму, пушкомитраљеци су постављени према станици, према Кику и Подграбу. Мишо Мартиновић са својим пушкомитраљезом остао је на првобитном положају све док остали пушкомитраљесци нијесу заузели положаје ивицом шуме, сјеверно од комуникације, а потом се и сам пребацио. Још док се група налазила на окупу, док су вршене и посљедње припреме за посједање јуришних положаја, Мишо Мартиновић је добио од чувара пруге неке податке о положају и распореду непријатеља. Том приликом чувар му је дао хљеба и неке конзерве које је добио као сљедовање од усташке власти, што нам је добро дошло да се мало поткријепимо прије акције. Успјели смо да дођемо до још неких драгоцјених података о непријатељу.

У колони по један и на већем одстојању пошли смо ивицом шуме, од Кика ка Растовцу, између жељезничке станице и села Грабовице, тако смо успјели да цијела трећа борбена група посједне положаје за јуриш сјеверно од жељезничке станице Сјетлина, између Кика, Грабовице и Растовца. Како су тада све групе биле на својим мјестима, били смо много сигурнији и све даље радње мирније су се изводиле. Садејство између група било је успостављено; непријатељ наше присуство у свом борбеном поретку још није осјетио. Његова небудност олакшала нам је да акцију изведемо брзо и успјешно. Кад смо ми били спремни за јуриш, непријатељски војници су се кретали и одмарали безбрижно на станици и око ње. Непријатељски дијелови на Граовишту. Кику и Грабовици међусобно су се дозивали и гласно међусобно обавјештавали. Осјећали су се сигурним пошто се на правцу југа није водила нигдје борба, већ једино на сјеверу, на правцу 1. батаљона. Баш у часу када смо били сасвим

спремни за директни упад у жељезничку станицу, стигао је из правца Сарајева теретни воз са материјалом и опремом.

Кратко вријеме иза тога, из рова сјеверно од станице, дао сам уговорени знак за напад. Друга борбена група отворила је ватру у правцу станице, са удаљености 100 метара ваздушне линије од непријатеља. Непријатељ је био веома изненађен и у први мах није се могао снаћи, ухватила га је паника и настао је метеж, од чега се није ослободио за цијело вријеме наше акције. На тај изненадни напад неки непријатељски војници су пошли у ровове на лијеву обалу потока Грабовице, а неки према станици, Растовцу и Подграбу, тако рећи, разбјежали су се на све стране. То је искористила трећа борбена група и у једном налету је упала у станицу и заузела је. Непријатељ је у паничном бјекству, без оружја и опреме, налетео на прву борбену групу која га је још више разбила. Друга борбена група одмах је пријешла поток Грабовицу и поставила се на правцу Подграба, и помогла V сређивању и прикупљању материјала заплијењеног у самој станици.

Одмах смо пришли обезбјеђењу и заштити прелаза комуникације од правца Сарајева и од правца Праче. Формирани су ешелони за прелазак комуникације, дати су редослед, вријеме и начин прелажења свим дијеловима бригаде. Непријатељске јединице напустиле су положаје Кик, Растовац, Граовиште и распршиле се по околним шумама, тражећи спаса у бјекству. Снаге непријатеља које су нападале 1. батаљон обуставиле су дејство и одступиле према Витезу и Палама, гдје су их јединице 2. пролетерске бригаде дочекале и разбиле. Како је станица ослобођена прелазак је регулисан и обезбијеђен, и веза са 1. батаљоном успостављена, прво уз помоћ храброг, и сналажљивог курира Вељка Лопичића, званог Робеспјер, а затим и непосредним контактом. Све је ово извршено брзо и без много жртава са наше стране. При ликвидацији и чишћењу жељезничке станице Сјетлине нијесмо имали ни једну жртву.

У борбама 16. и 18. јуна имали смо осјетне губитке, међу којима: Беговић Јокаша, Јанковић Милана, Јањевић Јелену, Јањевић Павла, Маруновић Рада, три сестре Радовића — Станку, Иконију и Миљу, све борце од 1941. године, и друге. Непријатељ је имао више губитака како у мртвим тако и рањеним за вријеме борби на прилазима комуникацији и при ликвидацији жељезничке станице, затим имао је осјетне губитке у оружју и материјалу. Плијен који смо заплијенили на станици и у теретном возу брзо смо евакуисали. Све што се није могло однијети, а могло је неприја-

тељу да послужи, уништили смо. Поред осталог, заплијењен је већи број коња који су се налазили у теретном возу; тим коњима смо попунили јединице које су у петој офанзиви остале, тако рећи, без иједног грла.

Тог истог дана, али не одмах, непријатељ је покушао да поврати станицу, али није успио, пошто је био спрјечен брзом акцијом наших јединица. Једино је оклопни воз пројурio кроз станицу, а то је изазвало мању пометњу у нашим редовима. Том приликом је погинуо борац Вукчевић родом из Цетиња, и рањен је замјеник команданта бригаде Нико Стругар. Воз је прошао и вратио се, и више се није појавио на овом одсјеку, пошто смо код Растовца и према Подграбу порушили жељезничку пругу и на тај начин рејон жељезничке станице Сјетлине обезбиједили за све вријеме прелажења наших јединица.

На прелазу у рејону жељезничке станице Сјетлине почеле су одмах и друге јединице да се пребацују преко комуникације према сјеверу. У току ноћи 18/19. јуна прошли су Врховни штаб и штаб 2. пролетерске дивизије који су 19. јун провели у селу Бабићима.

Послије заузећа жељезничке станице Сјетлине и обезбјеђења тог прелаза, 4. пролетерска бригада је 19. јуна пошла ка сјеверу и стигла у село Прибуље, гдје се од раније налазио њен 1. батаљон. Одатле је читава бригада извршила покрет према селу Боговићима.

Блажо ЈАНКОВИЋ

СЕСТРЕ РАДОВИЋ

У дому свог оца, старог ратника, у Доњој Морачи, рале су четири сестре Радовић. Док су у зимским ноћима слушале, уз звуке гусала, јуначке пјесме, истовремено су размишљале о својим дужностима у борби напредне омладине свог краја. Већ тридесет седме године, двије од њих нашле су се у редовима СКОЈ-а, а у првим устаничким данима три су у партизанским јединицама и борбама око Колашина и Матешева.

Када је 19. јуна 1942. у селу Љубини извршена прва смотра 4. бригаде, у њеним редовима биле су Иконија и Миља Радовић. Храбро и поносно ишле су тешким стазама борбе прво у 4. а затим у 2. батаљону. Прешле су Зеленогору, Трескавицу, Динару, Чврсницу, Дурмитор и многе друге планине; прегазиле Сутјеску, Врбас, Кривају, сплаварице преко Дрине. Јуначки су се бориле око Бугојна, Купреса, Ливна, на Вилића гумну, Јаворку и многим другим бојевима, да уочи пете офанзиве, крајем априла 1943. стигну са својим батаљоном пред свој родни Колашин, у село у којем је живјела њихова старија сестра Јела. Код ње су застекле и другу сестру Станку, која је као борац у позадини преживјела страшни период италијанско-четничких хајки, храбро извршавајући и најтеже задатке борца, курира и болничарке. Посљедњих шест мјесеци провела је у злогласном четничком затвору у Колашину.

Јела је дочекала своје сестре пролетерке и тужна и весела. Кућа је била скоро пуста и без дјечијег разговора, а Јела је дуго, настављајући у више наврата у току тога дана, причала своју тужну причу о ономе што ју је задесило кад се са сестрама растала. Хтјела је да све одједном искаже и да се више на то не враћа. Муж јој је умро од туберкулозе одмах по одласку пролетера за Босну — тешко се измучила око њега. Шестогодишњи синчић Мишо умро је од дифтерије децембра 1942. Као дијете из партизанске породице није имао право на лекарску помоћ у италијанско-четничком колашинском гарнизону. Није имао право на живот и сахрањен је с петокраком звијездом на капици. Мајка му је поред њега у сандучић од грубих јелових дасака ставила и његово

наоружање, дрвену „пушку“ и двије „бомбе“ од буковог труда. То су му стричеви направили у јесен 1941. године да би био равноправан с њима у наоружању. Мајци није било лако да то Мишово наоружање сакрије од четничких патрола и претреса у току те двије зле и црне ратне зиме, а Мишо није хтио да се одваја од своје партизанске опреме, која је била велики изазов четничком реду и јунаштву. Тиме је Јела завршила своју тужну причу сестрама. И сестре су одлучиле да у будуће буду заједно. Наредног дана Јела и Станка јавиле су се у штаб батаљона. Све су распоређене у 3. чету. Пета ~~о~~анзива већ је почела. 3. чета са четири сестре Радовић имала је прве окршаје с њемачким претходницама на Вучју и Сињавини. Бригада је кренула према Дурмитору и Сутјесци.

У вртлогу пете офанзиве сестре Радовић биле су поздани борци славног 2. батаљона. Обично су по двије и двије ишле у патрулу, биле на стражи, јуришале као бомбаши и носиле рањенике. Понекад би се у предаху нашле све заједно и попричале. Јела би увијек испричала нешто о свом Мишу. „Једном је његов стриц у јесен четрдесет прве“ — причала је она — бог зна по који пут, „покушао да збуди Миша питањем да ли је партизан или комуниста, а он му је као из пушке одговорио: Боже, стрико, како то не знаш, па то је једно исто“. И сузе су јој оросиле лице, на коме се читало све што је пропатила од туге, глади и страха, од четничких злочина, бриге за сестрама и срибе на боата Јединца који је на другој страни, па није ни жив ни мртав. Често је говорила сестрама: „Лако је вама, увијек сте биле с друговима, а ја ... Сада ћу и ја бити другачија, ако моћем“. И настојала је да мисли о друговима, да свуда буде од помоћи. А била је здрава, снажна и изванредно сналажљива.

Једном приликом, кад је, заједно са групом бораца своје чете, носила рањенике у бригадну болницу, опет се подсјетила на своје прошле невоље. Њен дјевер, рањеник који се једва кретао, водио је мршава кљусе, без седла и самара, на коме се с муком одржавао њен свекар, већ стар и изнурен. Хтјела је да помогне дјеверу у току марша преко тешког терена, али јој он није допустио. Рекао је: „Хајде ти, Јело, у батаљон, доста је што смо нас двојица у болници“. Послушала га је опраштајући се с њим поново је у магновењу видјела свог Миша. Тешка и пријекорна мисао ошину је као бич: да је 1942. с њим пошла пролетерима, можда би и сад био поред ње, могла би га носити; а болесни муж, кога није могла оставити — шта би с њим? И сузе су почеле да теку, саме, безгласно. На Миљин пријекор одговорила је да ће

молити командира да је више не одређује за ношење рањеника. Жељела је само да буде борац у чети и да је што даље од болнице. Вјеровала је да је ту рјешење, и да ће тако лакше заборавити све што подсјећа на смрт и болести. И стигла је у батаљон у жеку жестоке борбе око жељезничке станице Сјетлина.

Сјетлина је била чврсто упориште у склопу последњег њемачког обруча пете офанзиве. По замисли и наредби њемачке команде пред том линијом ватре и жељеза требало је да падне све што је партизанско. Све оно што је прошло преко Сутјеске, Хрчавке и Миљевине. Зато су се код Сјетлине и борили до смрти. 3. чета, у којој су биле сестре Радовић, била је у центру окршаја 2. батаљона и цијеле 4. пролетерске бригаде. Наши борци су јуришали на швапске ровове и бункере из којих су сипали рафали њемачких „шараца“ и машинки. И таман када су пролетери у другом јуришу избили на саму линију ровова, један дуг рафал, из сусједног бункера покосио је три сестре Радовић. Станка и Миља су остале на мјесту мртве у тек освојеном рову, а Иконија смртно рањена у главу. Јела је стигла да са друговима сахрани погинуле сестре. Добро је запамтила тај дан — 18. јун 1943. године. Са рањеном Иконијом пошла је у бригадну болницу. Иконија је повремено долазила свијести и тада је провјеравала да ли је поред ње и њен карабин. У току ноћи угасио се њен живот. Колона је стала да би је сахранили. Јела је још једном заплакала и вјеровала да је то последњи пут. Узела је сестрин карабин, на којем је Иконија у часовима одмора брижљиво урезала петокраку звијезду и иницијале „И. Р.“ У строју 3. чете од четири сестре остала је само Јела.

Послије пете офанзиве партизанске бригаде су брзо створиле слободну територију у источној Босни. Јела те својим очима видјела све то и дивила се „партизанскот држави“, покретној, неомеђених граница али слободној. Борци и Јела с њима, у заносу успјеха почели су заборављати пету офанзиву. Ишли су у нове бојеве и радовали се новим побједама. Туга за погинулим имала је своје мјесто, али птзео ње се морало прелазити. Прекривала ју је динамика борбе и живота.

4. бригада имала је жесток окршај 21. и 22. јула с њемачким снагама на планини Озрену. Тешке борбе вођене су V рејону Омеров вода — Краљица, на врху планине. Најоштрији судар имао је 5. батаљон. У борби прса у прса Нјемци су разбијени, али и батаљон је претрпио губитке.

Десно је био 2. батаљон. Крајем дана Јели су обазриво саопштили да јој је код Омерових вода погинуо дјевер Тодор, командир чете.¹ Ујутру с једном другарицом Јела је пошла у 5. батаљон, одакле је са батаљонским куриром продужила на дјеверов гроб. У мислима га је видјела — младог и лијепог, увијек веселог и спремног за шалу — како се играо с њеним Мишом и причао му разне занимљиве приче. Замишљала га је и као тешког рањеника после напада на Колашин маја 1942. године, са изломљеном руком у гипсу и још једном раном у рамену. Мада је спадао у најтежу групу рањеника на маршу преко Дурмитора, Зеленгоре и Трескавице, био је носилац ведрога расположења у бригадној болници. О његовом држању дуго је остала прича у бригадном санитету. Посљедњи пут видјела га је дан прије погибије сестара. Још незацијељених рана похитао је у батаљон, одмах после ослобођења Кладња. У таквом размишљању о свом дјевеу стигла је на његов гроб, положила букет планинског цвијећа и постојала неколико часака; још једном се заплакала, мада је чврсто вјеровала да је то посљедњи пут учинила код Сјетлине. Одлазећи, још једном се окренула ка свјежој хумци и вратила се у своју чету.

Бригада се ускоро из Босне вратила у Црну Гору. Ослободила је Колашин. Јела је пошла да види своју мајку и да јој исприча како су завршиле свој пут сестре Станка, Миља и Иконија. Остала је код ње кратко. Видјела је како се мајка, скрхана страшном вијешћу, полако окренула онамо гдје су раније стајали ковчези дјевојачке опреме њених кћери. Јела је загрлила мајку, сузе овог пута нијесу потекле и вратила се у чету. Одбила је све покушаје другова да је распореде при штабу или у санитету. Остала је само борац, са жељом да у свему личи на погинуле сестре и да их замијени колико може више. А била је храбар борац и као да није имала осјећај страха.

У тешким борбама с њемачким претходницама које су наступале од Подгорице према Колашину, поред саме цесте, на Пелевом бријегу, док је бацала бомбе на њемачку колону пала је и Јела. То је било 17. или 18. октобра 1943., тачно четири мјесеца после Сјетлине. У лијевој руци држала је пушку своје сестре Иконије.

Тако су четири сестре Радовић уткале своје младе животе у епопеју 4. пролетерске бригаде!

Слободан БЕЛИЧИЋ

¹ Заједно са Тодором Дрљевићем од истог рафала погинуо је и командир чете Мијат Лопушина, сахрањени су у истој гробници.

ОД ЈАХОРИНЕ ДО ОЗРЕНА

Прелаз преко планине Јахорине извршили смо 17. јула 1943. године. Маршујемо читаву ноћ. Иако смо неиспавани, исцрпљени и гладни, ипак рађе маршујемо ноћу, јер смо тада остављени на миру од непријатељске авијације. Ходемо по уској, још неутабаној стази, а љетња ноћ је као створена за размишљање. Борци газе лагано и сагињу се да би избјегли удар танких грана. Размишљају, јер онда мање осјећају умор. Одмори су ријетки и краткотрајни. Стижемо у близину села Оглавак, гдје 2. пролетерска бригада води борбу са Нијемцима и усташама. Послије одмора од неколико сати настављамо покрет.

На брду Крвавици дочекани смо пакленом ватром Нијемаца. Захваљујући нашој извидници која је правовремено открила Нијемце, нијесмо претрпјели никакве губитке. Заузели смо положај. Нијемци туку наше положаје доста прецизно, лаким минобацачима. Једна мина пада међу гоупу бораца, од које су рањени Балабан Милан и још један друг чијег се имена не сјећам.

У близини жељезничке станице Сјетлина, на једној чуки, у јуришу је смртно рањен Радоје Ћорић, командир 1. вода 3. чете. 2. батаљона. Радоје је био ријетко омиљен друг, један од најхрабријих бораца батаљона и примјеран комуниста. Умро је вољени друг који је уживао неподељену љубав свих бораца, не само чете него читавог батаљона. Члан КПЈ од 1936. године, као прави борац, стигао је да у самртном ропцу, слабим гласом довикне: „Напријед, другови“. Те двије ријечи одјекнуле су јаче од митраљеских рафала и експлозије непријатељских мина, јаче од бола; чуо их је сваки борац и сваки је испунио последње наређење вољеног командира.

19. јула извршен је напад на жељезничку станицу Сјетлина. Брзо смо растјерали усташко-домобранску посаду. Прелазимо преко пруге и пењемо се ка коти 974. Нијесмо одмакли ни 200 метара од станице, када је наишао оклопни воз од Сарајева. Склањамо се у проријеђену шуму, близу

Борци 4. бригаде код Босанског Грахова — 1942.

станице. Све би било у реду да Станиша Вељовић, младић који је недавно ступио у чету, није отворио ватру, чиме је открио наш положај. На нас је из воза отворена паклена митраљеска и топовска ватра. Заклона нема, јер се налазимо на предњој падини, а до врха брда има око 500 до 600 метара. Немоћни смо према оклопној грдосији, јер немамо никаквих противоклопних оруђа. У тој борби је тешко рањен и омладинац Станиша. Био је новајлија, који је као и хиљаде младића журио ка циљу борбе. Још није стигао да схвати да је важно лукавство и спретност. Станиша ће после ове борбе сигурно бити опрезнији. Под кишом куршума извучен је до најближег заклона и превијен. Истог дана стижемо у село Шип, гдје смо и преноћили.

20. јула настављамо покрет и стижемо у село Боговиће. Киша нас непрекидно прати. Мокри смо до коже, али нико од нас не би пожелио да киша престане. Боље је да падају кишне капи, него авионске бомбе. У селу Боговићи обилато смо се погостили. После читавих недјеља гладовања преко Сињавине, Дурмитора, Маглића, Вучева и Зеленгоре, по први пут било је хране у изобиљу.

Послије подне настављамо покрет. Маршујемо преко лијепе и шумом веома богате планине Романије. У селу Угришта пролазимо поред рањене другарице Олге Дедијер, омиљене љекарке. Тешко нам пада што је она рањена и осјећамо бол што сада ми њој не знамо да помогнемо.

21. јула настављамо покрет и стижемо у село Јабуку, гдје остајемо још један дан. Дан је ведар, али нико му се не радује, јер очекујемо сваког тренутка непријатељске авионе. Нијесмо дуго чекали на њих. Са правца Сарајево стижу четири авиона и изручују на село свој смртоносни терет. На срећу, нијесмо имали никаквих губитака.

23. јула настављамо са покретом. Ноћ је ведро и топла. Изгледамо као ноћне сјенке које се безгласно крећу. Размишљам како сам некада — не тако давно — волио овакве ноћи. Али, један митраљески рафал врати ме у грубу, ратну стварност. Наша извидница је наишла на малу жандармеријску посаду, коју је без веће тешкоће растјерала. Послије борбе био је кратак предах.

24. јула у јутарњим часовима настављамо покрет. Пролазимо кроз веће, некад доста богато муслиманско село Драпниће, које су четници спалили. Марш настављамо без борбе, пошто су се усташке посаде и муслиманска милиција разбјежали испред нас.

Слиједећа два дана смо се одмарали у селу Дреце. Чули смо да је 2. пролетерска ослободила варошицу Олово. Такође сазнајемо да су енглески авиони бацили нашим јединицама нешто санитетског материјала. Из Дреца смо извршили покрет 27. јула у правцу варошице Кладањ, гдје се налазио гарнизон усташких кољача, који су починили безбројна недјела по околини. Наилазимо на опустјела села. Под утицајем усташке шизопаганде становници су напустили своје домове. На наш позив, само из неких кућа појавили су се избезумљени и преплашени старци. Ови људи толико су преплашени и неповјерљиви да не можемо ништа сазнати од њих. Пролазимо кроз села Коњевићи и Ковачићи у којима нема ни живе душе. У комори нема ништа. Гладни смо, а од хране једино налазимо неки житки пекмез од крушака. Санитет скреће пажњу борцима да је опасно на празан стомак јести пекмез. Међутим, понеки од њих нијесу послушали па су се напили ове сладуњаве течности да завајају глад. Пекмез је дјеловао као рицинусово уље, те су непослушни борци, често морали напуштати чету, трчећи и дријешећи учкур успутно. Више је било смијеха на њихов рачун, него сажаљења. Био је то добар повод за хумор и смијех.

Приближавамо се Кладњу. Одредили смо бомбаше и пушкомитраљесце. Град са западне стране нападају далматински пролетери, а са сјевера батаљони 2. пролетерске. Извршен је силовит јуриш, па су посаде у бункерима и утврђењима убрзо савладане.

Из наше чете у јуришу је смртно рањен замјеник командира чете Ранко Милошевић. Читава чета је плакала за младим, храбрим и омиљеним другом. Кладаљ је био слободан. Плијен је био богат не само у оружју, опреми и храни него и у већим количинама дувана. Пет дана смо се одмарали у селу Оловци. Тај предах требало је да нам прикупи снаге за даљу борбу, да се оперемо и окрпимо своја одијела, што смо једва дочекали.

Драгић ВЕЉОВИЋ

„НЕКА ВАС ЂАВО НОСИ“

Сви су обручи пробијени и главнина наших снага се креће преко Романије у три правца. Наша бригада иде ка Кладњу, правцем Крушевици — Драгњићи — Петровићи — Сливна — Коњевићи, са задатком да са 2. пролетерском и 2. далматинском бригадом нападне Кладањ ноћу 27/28. јуна и да ликвидира ово усташко упориште. Непријатељска авијација је још активна, али сада њено дејство није тако ефикасно. Већ смо се примакли Кладњу. Напад на ово упориште требало је да изврше 2. пролетерска и 2. далматинска бригада и наш 2. батаљон.

27. јуна негде око 20 часова позвао ме је комесар бригаде и казао: „Ти си одређен да као члан комисије за исхрану бригаде идеш са нашим 2. батаљоном, са задатком да када батаљон уђе у град и пронађете у граду магацине са храном, обезбиједите их са стражом и да не дозволите њено развлачење. Прикупљена храна треба, да се последије равномерно подијели свима јединицама и онима које нијесу директно учествовале у нападу“. Наш 1. и 3. батаљон су напали на комуникацију Кладањ — Тузла.

Напад на Кладањ је почео ноћу 27/28. јуна око 24 часа и убрзо су се батаљони 2. пролетерске и 2. далматинске и 2. батаљон наше бригаде нашли у граду. Борба у самом граду није дуго трајала, док је наш 1. батаљон водио жестоку борбу на излазу из града, на комуникацији Кладањ — Тузла до јутра 28. јуна, са усташком бандом која је из Кладња одступила према Тузли. У борби за Кладањ имали смо ове губитке: из 1. батаљона: Петар Клисић, Јокана Машановић Блажо Радоман, а из 3. батаљона: Мирко Алагић и Димитрије Вукотић. Иако је била ноћ, убрзо смо открили магацине хране. Колико је било могуће обезбиједили смо неке магацине од развлачења, али то нијесмо могли у потпуности избјећи.

У Кладњу смо пронашли, од намирница: око вагон и по брашна, око 1.500 кг шећера, око 75 канти од по 18 литара уља, неколико стотина килограма макарона и другог варива, већу количину соли и нешто обуће (цокула). Сем тога, нашли смо неколико десетина сандука сувих шљива и неколико десетина кутија од по 500 комада цигарета „Рама“ и „Љубушки“.

Припремио сам у току ноћи петоро кола и довео их пред један магацин и утоварио (око 500 кг брашна и 5 канти уља од по 18 лргара) да их пошаљем у бригадну интендантуру.

У моменту када сам наредио да потоварена кола оду за интендантуру бригаде, а то је било око 6 часова, наишао је друг Моша са Војом Почеком и запитао: „За кога то иде?“. Ја сам га тачно обавијестио.

Друг Моша је обуставио ово слање и наредио Воју Почеку да се не може ни једној бригади издати ништа без одобрења из Врховног штаба. Иако сам знао да је он најпозванији да одлучује у име Врховног штаба о питању ратног плијена, било ми је криво што нијесам могао послати бар један оброк својој бригади, која је учествовала у ослобођењу Кладња и дала драгоцјене жртве. Реферисао сам му оно што је мени било познато о откривеним количинама хране, па сам послѣје тога пошао одмах комесару бригаде Воју Николићу, који је већ стигао у Кладањ, и реферисао му о наређењу друга Моше. Он је одмах пошао са мном до зграде у којој сам оставио друга Мошу. Поздрављајући се са другом Мошом, у шали му је рекао: „Је ли, чика-Јанко, зар не могу батаљони ове бригаде који су оставили неколико жртава на Кладњу да добију мало хране да направе један качамак?“ На то је добри чика-Јанко, послѣје кратког разговора, одвратио: „Нек вас ђаво носи, ето, потеряјте то што сте утоварили, али друго не док се не прикупи све и равномерно подели осталим бригадама. Болницама пошаљите одмах шећер и цигарете“.

Од свега тога послали смо шљиве, цигарете и шећер болницама, а остало је равномјерно раздијељено јединицама које су наступале тим правцем. Болнице су добиле највиши дио.

Упућена храна за бригадну интендантуру брзо је била подијељена батаљонима и припремљена за кување и печење

хљеба. Војска се први пут најела послије пете офанзиве. Али, наши желуци, после вишенедјељног гладовања, нијесу били припремљени да прихвате толике количине хране. Одмах су наступиле посљедице. Крушков пекмез је нарочито допринио тим неочекиваним тешкоћама. Ријетко кад нам је био потребан предах као тих 4 до 5 дана када су борци, умјесто убојитог оружја, морали често држати у рукама каиш својих панталона. Непријатељ је био разбијен, натјеран у бјекство, али нам је крушков пекмез усред ослобођеног Кладња направио неочекивану и опасну „засједу“.

Стево ДОБРКОВИЋ

СЈЕЋАЊА НА ЛИКОВЕ ОМЛАДИНСКИХ РУКОВОДИЛАЦА

Руководиоци СКОЈ-а у четама у 3. батаљону били су примјер пожртвовања и храбрости осталим борцима. Они су били провјерени комунисти који су са борцима били најблискији и најбољи другови и као такви на њих су могли васпитно утицати и спроводити линију Партије. Желио бих написати неколико ријечи о овим ликовима наших омладинских руководилаца који су ми остали у незаборавном сјећању.

У познатој бици на Љубином гробу, 10. јуна, учествовао је, иако још са непребољеном раном и изнемогао, руководилац СКОЈ-а 2. чете Властимир Влајко Брајовић. Он је имао разлога да због неизлијечених рана не иде у борбу, али понос омладинског руководиоца није му то дозвољавао. У току борбе, читавог дана био је у стрељачком строју, иако рањен у руку борио се са пушком. У посљедњем њемачком јуришу, преполовљена, искасапљена и проријеђена чета давала је јуначки отпор. У том ватреном налету Влајко је видео када су погинули пушкомитраљезац Шкобић и његов помоћник. Схватио је да ће ућуткано аутоматско оруђе, на већ проријеђеном и растегнутом фронту чете, створити брешу и омогућити да се Нијемци докопају положаја Љубина гроба. Под кишом артиљеријских и минобацачких граната, митраљеске и пушчане ватре успио је да се довуче до пушкомитраљеза. Заједно са скојевцем Ратком Огризовићем, као својим помоћником, узео је пушкомитраљез од погинулог друга и отворио ватру на непријатељски стрељачки строј који је наступао. Тај налет Нијемаца је одбијен. Када су Нијемци поновили јуриш Влајко је остао на положају, празнио шаржере пуцајући на Нијемце. У димној завјеси коју су Нијемци створили да би лакше наступали, дошло је до борбе прса у прса. У том клању погинули су Влајко Брајовић и Ратко Огризовић. Погинуо је рањени омладински руководилац, са још пуно другова. На овом значајном шанцу револуције он је учинио све што је било у људској моћи и дао највише што човјек може дати.

У борби са четницима Драже Михаиловића, на Драгачеву код Гуче, априла 1944. године 3. чета нашег батаљона налазила се истурена на положају села Милатовићи. Остали дио батаљона налазио се на косама испод Доњег Дупца. Чета је као од шале одбила неколико четничких јуриша.

Пијани четници су се дозивали помињући, колико се сјећам, најчешће некога мајора Обрадовића. Омладински руководилац батаљона Војо Живковић, ђак из Мартинаћа, код Даниловграда, налазио се са 3. четом. Са још двојицом Скојеваца из чете, он се пошумљеним густишом примицао четничком положају. Четници су се ужурбано припремали за поновни напад са пуно галаме, дозивања и псовки. Војо је неколико пута назвао „Мајор Обрадовић, Мајор Обрадовић!“ Кад се четник одазвао, Војо је наставио: „Молим вас, хитно овамо!“ Четнички командант, мислећи да га зове неко од његових четника, пож^оио је задихан уз косу на којој је била партизанска тројка. Војо је имао намјеру да га жива ухвати, али је један од његових пратиоца, држећи четника на нишану, нехотице опалио. Четник је покушао да бјежи, али га је партизанска тројка убила. Остали четници који су ишли за старјешином, видјећи ово, надали су се у бјекство. Када је у току ноћи наш батаљон напао четничке положаје, толико су били деморалисани да их је вод Миладина Стојовића, који се привукао до њихових положаја, растјерао да су бјежали главом без обзира. Само на мјесту напада бригаде нашли смо 17 мртвих четника.

Кратко вријеме после тога Војо је био помоћник комесара 1. чете. Убрзо је постављен за омладинског руководиоца 4. пролетерске бригаде. Са начелником штаба бригае Војом Секулићем дошао је на положаје 3. батаљона на вису Баљу код Андријевице, јуна 1944. Пошто је 1. чета у којој се он раније налазио пошла у напад на њемачке положаје, пошао је и он са њом. У силовитом јуришу нагазио је на маскирано њемачко митраљеско гнијездо и док је замахнуо да баци бомбу непријатељски „шарац“ га је предухитрио и са неколико метака изрешетао му груди. Кад су га смртно рањена другови извукли да му превију ране, без јаука се опраштао и љубио с њима. Препоручио им је да кажу Деси, његовој сестри, да није био кукавица. Са том поруком је издахнуо.

Војо је постао члан СКОЈ-а 1941. године. Извршавао је многе партијске задатке на терену гдје је легално живио. Затворен је и мучен у четничком затвору Јусовачи у Подгорици, али није попустио. Пред пету офанзиву дошао је у

наш батаљон. У тешким борбама на Биочу, Будњу, Љубином гробу и другим истакао се као одважан борац. Иако врло њежног здравља, био је издржљив, увијек оптимиста и оран за шалу стварао је весеље у јединици. У борбама кроз Србију причао је о плану размјештаја штаба батаљона кад узмемо Ваљево, Краљево, Ужице, Београд итд. При томе је износио коју је вилу за кога одредио и какав је распоред друштва у њој предвидио итд.

Али није стигао да доживи радост побједе за коју је учи-нио много. Остао је у долини Лима на вјечном боравку.

Наш батаљон је био у заштитници болнице маја мјесеца 1944. године у селу Негбине (Златибор). 16. маја напала нас је Рачанска четничка бригада која би, уколико наше јединице попусте, директно угрозила бригадну болницу (око 250 рањеника). Четници су насртали, јер су знали да имамо мало муниције, а да се иза нас налази ријека Увац, па су намје-равали да нам ту нанесу губитке. Немајући муниције 3. чета се повлачила. Штаб батаљона је интервенисао прекоријева-јући команду чете. Команда чете ћути, иако су је сачиња-вали одважни и добри борци. Ове ријечи пријекора чули су и борци. Тада омладински руководиоца чете Раде Милоше-вић, ђак из Лијеве Ријеке, снажним гласом повика, обраћа-јући се штабу батаљона: „Другови! Говорим у име бораца 3. чете. Часна комунистичка ријеч нећемо ни стопе назад. Док нас буде живих непријатељ неће клати наше рањене другове!“ Он се обрати и борцима: „Оно муниције што чу-вамо за најгору ситуацију, употрејебимо сада у непријатеља боље него у себе“. Борци су у тим тешким данима скривали по пет метака за крајњу нужду — да се бране и да себи одузму живот ако дођу у ситуацију да падну у руке непри-јатељу. То су у повјерењу један другоме говорили. Ове ри-јечи су снажно дјеловале на борце. Чета је сачекала јуриш непријатеља и на блиском одстојању, посљедним мецима, нанијела му губитке. Разуларени четници који су мало прије викали: „Чекајте, пролетери, мајку вам комунистичку! И ми смо пролетери“, изненађени убитачном ватром, у па-ници почеше бјежати. Чета је предузела гоњење разбијеног непријатеља, али је Раде Милашевић, храбри борац и узорни комуниста, од залуталог метка рањен у главу. На носилима је с нама прешао пут до Црне Горе. Кад је био при свијести стално је разговарао са друговима. Такве ријечи другарске љубави и поштовања старјешина од рањеника који је на самрти нијесам никад чуо. Умро је на маршу у Шаховићима.

У борби са Нијемцима на вису Котич изнад Матешева јуна 1944. године смртно је рањена Јелена Шкеровић, омладински руководицац чете. Нијемци су били за петама, терен отворен. Јелена није могла да хода, а носила није било. Сваки минут чекања био је опасан не само за њу него и за другове који су се с њом налазили. Без јаука, молила је ова храбра партизанка своје другове да је убију — да за њу не дају животе. Упркос опирању, комесар батаљона упртио је на раме и пренио преко чистине до прве увале, гдје је превијена. За то вријеме скојевци из чете ватром су обезбјеђивали њено превијање. Ране су биле смртоносне и од њих је касније умрла у пљеваљској болници.

Тако су се борили, живјели и умирали ови млади људи — неустрашиви борци револуције и достојни синови наше Партије.

Вукота РАДОВИЋ

ОПРУГА

Која је то коса била, не знам, јер смо се кретали непознатим крајем, без водича и војне карте — али то је била нека коса на којој је негдје требало да се сврши Босна и почне Санцак. Она је имала узано али равно побиље, и дуж побиља се, пред нама, мало по мало, али упорно, из себе настављао готово залеђен пут, који се није осјетно ни пео ни спуштао. Десна низбрдица, и овако, у полутмини која долинама продубљује дна, била је благог нагиба, и по њему су мирисала орања — сигурно она (четвртаста а издужена наниже!), иако невидљива и доступна само чулу мириса и општем осјећању. Десном ивицом побиља, поред пута, назирали су се гдје-гдје остаци ограда од врљика, које су, можда, нечије руке пред сам мрак исправљале и причвршћивале преплићући љескове изданке између два коца. Лијево, по даље од пута, достројавајући се пред нама непрестано, дизао се ред згуснутих мрких жбунова — тамо су се, иза преплашених птица (ваљда иза птица?), љуљале и расплињавале гране; тамо су се, управо док ми пролазимо, развијали нови и расли већ развијени листови. А коса, извлачећи се такође из себе, пружала се све даље и даље пред нама, све дубље у Санцак, у неизвјесну полутмину, предњим крајем сигурно оштра и устремљена као; ратна лађа која би ишла напријед и остајала позади за онолико колико прође.

Ми смо били ударна тридесетина (тако смо се још увијек звали, иако нас је сад било двадесет и шест), одабрана из свих батаљона бригаде, добро наоружана и упућена да једној млађој и неискусној војној јединици, којој је било наређено да већ једном напусти свој терен и придружи се главнини војске, помогне у преласку преко важних непријатељских саобраћајница и у првим борбама под новим условима. Задржали смо се преко десет дана на овом задатку, у јединици гдје су наређења још увијек морала да се понављају и сваки је борац био сам себи интендант и кувар, — и већ смо јако чезнули за својом бригадом, која се, иако је напредовала мучно, била знатно удаљила. Чезнули смо и поносили се

њеном „војнизацијом“ и сналажљивошћу; поносили смо се с правом, иако, можда, и с мало више „локал-патриотизма“. И кад нам је командир одељења (то је био комесар једног од наших батаљона, одређен на ову привремену дужност зато што је био и добар комесар и бивши официр), — кад нам је он, двадесетог дана, рекао да ћемо предвече „кући“ и да ћемо, ако се према посљедној тачки будемо пробијали пријеццем који није „покрила“ ниједна наша јединица, стићи своје за двије ноћи, — то је за нас била велика радост, и она је, одиста, била сродна радости сељака, који се враћају, најзад својим кућама и редовним пословима, из гостију, у којима су зачамали.

И кад смо другога дана предвече поново пошли на марш (кретали смо се предвече, ноћу и изјутра због опасности од непријатељске авијације), та радост је и даље живјела у нама, лиризирана од тоглог сусрета с пролећем — војска истински открије и осјети прољеће и његове љепоте тек кад наступа или се пробија к онима који наступају. У врховима јелове шуме у пристранку којим смо се пели, у сваком врху изнад и испред нас тињало је по једно предвечерње сунце, питомо и врло свијетло, по један огањ у грању, који га не изгара и који пламти одозго наниже, ширећи око јела, и од једне до друге, дим свјетлости. Њену трепераву измаглицу. Зубасте сјенице звониле су невидљивим пушчаним чаурицама, већ претвореним у играчке, — звониле су ударајући грлићима једних о грлић других и просипљући из њих по три — четири капље кише. Путањак под нама и пред нама био је погдјегдје степеничаст — степенице су биле јелове жиле, иза којих је нападала сува четина. На један од таквих степеника слила се, можда само пола часа прије но што ћемо ми наићи, посљедња струја шумског смета снијега; вода се проциједила кроз четину и нестала, а на четини је остала мека тамномрка пруга — кошуљица од хумуса коју је струја свукла нестајући. И ја, док стајем ногом на тај степеник, не само што осјећам ону радост с којом смо пошли, него — одједном и у цијелом бићу — већ вјерујем да на овом, другом маршу морамо доживјети нешто особито лијепо. И већ стојећи на степенику и закорачујући даље, окрећем се на друга иза себе, изненађен, обрадован овим предосјећањем. И чини ми се да се то исто јавља и у других: онај испред мене се такође, са истог степеника, тренутак прије тога окренуо на мене; онај на кога сам се ја окренуо — на онога за собом. И наша два рањеника, који су на коњима ишли у колони, погрбљени и ћутљиви, — чак су се, учинило ми се, и они овдје поисправили и стали гледати око себе.

Негдје иза пола ноћи дохватили смо се косе, на којој се, по нашем рачуну, свршава Босна и почиње Санџак. А та ноћ и та коса као да су хтјеле да се поиграју с нама. Прилазећи, сутон нас је, зеленилом и бистрином пропланака и ваздуха, повјетарцем и њихањем грана, новином непознатих предјела, подстакао да идемо брзо и понесено — чак и наш руководиоца који је у покретима предводио батаљон само кад је невиђелица (њихова спорост обезбјеђивала је, спорошћу чела, јединственост батаљонске колоне), сад је предводио тако брзо да нас је све изненадио и добро угријао. Кад се ноћ згуснула, повјетарца је сасвим нестало, а ваздух је, за неко вријеме и почињући од земље, постао однекуд још топлији. Нас је све то заморило, постали смо тежи и мамурнији. Тако смо избили на косу с равним побиљем, али смо на њој привремено опет живнули. Под ногама се створила трава, таман толика да је има под табаном и да је рањенички коњи у ходу попасују. Јављали су се остаци врљика, које људи тако неуморно подижу, немилосрдно уништавају и никада не могу потпуно уништити. Онда су се, ако и ријетка, осјетила прољећна орања — знак да се, упркос свему, оре и да ће се, упркос свему, орати и сијати. И нас је то још више понијело и убрзо нас докраја заморило — стале су да се рете границе колоне у простору, простор око нас.

Колона, у поедњем дијелу збијенија, почела је да се испред мене кида, да нестаје и да се опет, послје неколико часака, појављује и саставља. Даљи жбунови с поедње лијеве стране покретали су се, прелазили преко пута, пресијецали колону и замрачивали и њу и све око мене. Затим су се, опет, као широка тамна вратница на петици, враћали улијево, отварали пут и простор, откривали колону. То се дуго понављало и било је све чешће; све је теже умртљивало и додијавало. Остаци ограда претрчавали су пут здесна, некад наизмјенице а некад сретимице са жбуњем, и при томе је коље губило врљике, застајало на путу помијешано са жбуновима, израстајући и гранајући се право увис. И то се такође понављало, дуго и мучно. Нешто касније почела је нека неприлика с рањеничким коњима испред мене. Гледам (некако не могу рећи да не гледам!), а коњи су срасли стражњим дјеловима један за другог, и један иде главом напријед, други назад, и при томе се напрежу, развлаче се, настојећи да се раскину. И док се све то дешава с коњима, рањеника на њима нема. Опет гледам: коњи се откидају један од другог, безгласно и брзо, размршују се, стају у ред и иду како и треба да иду. И рањеници су опет на њима, погрбљени

и ниједи. Затим опет почиње она мука с двије главе, оно превлачење и растезање. Напоследку и тога нестаје, и ја осјећам (понајјаче ногама, што ниже то све тегобнијим) да сам, испред жбуна који је искочио на пут стао и стојим, а пут неко повлачи назад, преко некаквих зупчаника, на размјерке, и ти размјерци постају све блажи — ја их осјећам све мање, све мање осјећам и себе, нестајем, и све би било добро да нема тог пушкомитраљеза који ми одваљује раме. Од њега се и будим и јасно ми је да сам један дијелић пута прешао спавајући. Али одмах ми, однекуд, долазе на памет „висећи јастуци“, који су се прије рата, уз малу доплату, могли добити у жељезничким вагонима треће класе; такав јастук би сад ријешао сва питања, и нема блага које за њега не бих дао! Али јастука нема, нема ни оне полице о коју би се објесио и не креће се воз, него ја капулам, и хладно ми је.

Да, хладно ми је, и то све више, јер је и ноћ одједном захладила. А хладно је и осталима, јер се нико не осврће на онога иза себе, нико се ни с ким не дошаптава, и колона се креће и одржава механички, оним убрзаним ходом којим се тако споро одмиче. По томе бих рекао да се приближила зора: колоне које се крећу сву ноћ — увијек се пред зору тако крећу. Коњ под једним рањеником увјерио се коначно да је јахачева рука на улару сасвим ослабила, па непрестано застаје да попасе. Рањеника то растреса, и он, понекад, јекне као из полусна. Застајкивање рањениковог коња задржава и кида колону, и борац који иде иза коња почиње да се љути — први глас који се, последије дугог ћутања и једноликог табанања, опет чује. Али и то је кратко и нејасно. А рањеник подуго иза тога, можда и одмах иза тога па се глас некуд изгубио и вратио, каже:

— Не могу му ништа. Узми па ми га поведи!

— Је ли? Ако си рањен у ногу, рука ти је здрава! — одговара исто тако борац, али ја његов глас не познајем, не сјећам се да сам га икад чуо — то, ваљда, долази од ноћи, од умора и зимљивости пред зору.

Одобраг, престижући поворку, наилази наша болничарка (час борац час болничарка) Зора. Крећући убрзано, она пролази поред мене, и ја, упркос сањивости и хладноћи, осјетим од њене близине нешто од оног пријатног што увијек осјећам кад се мимоилазим с њом или је гледам како корача негдје напријед у колони. Она, ћутке, узима рањениковог коња за поводник и, ћутке улази у колону. Већ расањенији, ја на сваком завијутку назирем њену силуету, чак видим оно што се моментано не види и не мора да се

види: стасита је, појасом би у прстен стала (само се прстен не би могао скинути ни горе ни доље!), ремен пушке уре-зао јој се у десно раме и знатно га спустио, али се пушка попречке приљубљује уза струк и истиче његову тананост, лук његов. И ја одједном имам оно предосјећање с којим сам пошао на овај марш: да, оно је ту, и оно је све вријеме, у овом или оном облику било присутно у мени.

На коси пред нама, у тами која се, како то обично бива, згуснула пред свануће, указала се гомила некакве зграду-рине, — њене многобројне надевке и догратке одржавали су наједно још само кров и мрак. Чело колоне застало је управо пред том зградурином, и ми се прикупљамо иза њега и око њега — око зграду-рине (то се јасно осјећа!) нема више никаквих ограда. Наш руководицац упалио је цепну електричну лампу. Тамне зграде је нестало, а у ваздуху се појавио комад ниске дашчане стрехе која се не ослања нинашта; затим је искрсао прозор са згужваним кожухом у обестакљеном окну; најзад, ваљда поред прозора, таблица и слова „УА“, што је некад гласило „ХАН“, па су два пушчана поготка разбила доњи десни крак слова Х и цијело Н.

— Јесте, то је тај хан, знао сам да ћемо негдје пред зору наићи на њега — каже комесар, па погаси натпис и додаје из таме: — Ту ћемо се мало одморити. Извидите ко има у згради, па да се скину рањеници.

Извиђање, лупање у врата, за која нијесам могао тачно погодити гдје су (ја сам остао код рањеника), довикивање и наговарање трајало је доста дуго, па се испред тамне кућерине, као шака сијена која је тек ухватила огањ и коју распирују махањем, појавио некакав фењер — он се сам држао и сам помицао у ваздуху. Зачуо се глас да се скину рањеници. Зора је пребацила пушку преко врата и подигла се према рањенику чијег је коња водила — све сам то више чуо и осјетио него видео. Пословала је нешто око њега и одједном рекла:

— Помози, Секулићу!

Помогао сам јој, и ништа ми није било тешко — мени је, уосталом, при крају покрета или од каквих новина и изненађења у путу, увијек долазила „трећа снага“. Додао сам свој пушкомитраљез другу да га унесе у кућу, а Зора и ја смо брзо уплели руке, и кад се рањеник намјестио на њих, ја сам неочекивано и за самог себе, стегао Зорину руку око чланка. Она нити је шта рекла нити је дала икаквог другог одговора. Али, мој палац прелазио је преко њеног била, и мени се и сад чини да сам га осјећао како куца нешто нејасно али врло узнемирено — неку моју успомену ове врсте.

Ушли смо у некакву велику, од дуже безљудности хладну просторију, полуосветљену само у средини, гдје је било огњиште, дуго неложено, и гдје је, држећи у спуштеној руци загарављен фењер, стајао онизак ћошкаст младић босих ногу, на које је одозго падала мутна свјетлост проткана тамним влакнима — младићеве ноге су нечим, чак и прије но што човјек запази чим, привлачиле пажњу. И тек што смо унијели рањенике и спустили их на некакве треношце, и тек што су последњи од наших ушли и стали да се осврћу, не знајући шта даље да раде у оваквој просторији, — младић с фењером упутио се према унутрашњим вратима, прошао је некуд и затворио за собом и врата и свјетлост. Оставши у помрчини, у сасвим непознатој кући, ми смо се ускомешали као да се мрак одједном почео претварати у сам отровни гас.

— Еј, ти, куд оде, куд однесе тај фењер? — повикала је Зора, која у оваквим приликама одмах преузима бригу о огњу, свјетлости и храни. На то се нико ничим није одазвао. Онда је свјетлост џепне лампе помијешала и растјерала наше сјенке и нашла унутрашња врата — наш руководилац закуцао је у њих и рекао сасвим обично, не подижући гласа, као да онај коме говори стоји леђима ослоњен уз обратну страну врата:

— Донеси тај фењер!

И младић се одиста појавио као да је стајао уз обратну страну врата. Он је, не журећи се, дошао до средине просторије. „Фењер, — рекао је, — није мој него газдин“, — и спустио га је на под као да каже: ево вам га, мени ни у врећу ни из вреће! Затим је, не хитајући, опет отишао у своја врата. Али нама од тмурне, димљиве свјетлости фењера, која није ни освјетљавала ни гријала, није постало много лакше — од забатаљеног огњишта била је нека особита, неподношљива, полутамна хладноћа! Зато је вратима пришао висок, као Цуце дугоног митраљезац, кога су у бригади звали Оргуљаш, јер је на италијанском митраљезу и у најозбиљнијим окршајима изводио кратке музичке мотиве. Он је волио да се шали и задијева, најчешће без ријечи (мене је, кад год бисмо се мимоилазили поздрављао подизањем брка и мицањем шубаре, мало црње од коже његова лица), али самовољу и неспретност није могао ни да схвати ни да поднесе.

— Еј, Србине, камо те? — викнуо је и отворио унутрашња врата. Затим је поћутао онолико колико је живу човјеку потребно да устане и да се појави. Али појавио се није нико. Митраљезац је онда упро руком у широм отворена

врата као да проба могу ли се још помаћи и опет је викнуо — овога пута се од тога огласио и продужио невидљив ходник иза врата.

— Дај, појави се, и то што скорије! Ми овдје имамо рањенике и зима нам је!

Младић се појавио, искосио је главу и погледао нас љутито.

— Куд се ти то, бога ти, губиш? — упитао га је митраљезац. — Као ронац: сад га видиш, сад га не видиш . . .

— А шта ви хоћете? — одговорио је овај.

— Чекај, брате! — подигао је митраљезац обрве и спустио шубару. — Нијесмо ни Нијемци ни четници . . .

— А откуд ја знам који сте. На челу не пише . . .

— Е, баш пише, на челу! Погледај боље!

И младић је погледао као да ово дотад није учинио. Али је, гледајући, ипак рекао:

— Шта имам да гледам? Свашта се може ставити на чело — нарочито ноћу.

И заиста може — помислио сам ја — јер четници су у неким крајевима, кад иду у пљачку или половином чете тобоже нападају а половином чувају усташку пругу, стављали на капе петокраке звијезде. Него наш руководицац прекида моју мисао — он каже младићу да нам донесе мало дрва и жара.

— Дрва су газдина, а ја овдје више не радим.

— Рђа си ти, па радио не радио! — наљутио се најзад комесар, стрпљив и спор и у томе као и у маршевима. Наљутили су се коначно и остали. Неко је чак поменуо паре и плаћање дрва. Наша бригада уопште је волела да „плаћа у готову“, али паре за дрва, у овом крају, у овим условима, и у устима сељака под пушком, то је био израз увријеђености и револта! А Новак, дрводјеља у цивили, који је већ сједио на поду, испруживши своје болесне, промрзле ноге, држећи пушку цијевљу навише и држећи се за њу, рече: какве паре; морамо се угријати и одморити, макар сам он, чији је занат да гради клупе и столице, узео сад да разграђује. И рече то пословно, по домаћи, као човјек који зна свој посао и коме све клупе и столице долазе као својта, али и као својина.

Одмах иза тога, из истих оних унутрашњих врата, појави се висок, за своје године лак, предусретљив човјек подмазаних зглобова и пршљенова, одјевен у некакве димије неодређене боје и вјероисповијести. Он се исклања и изо-

смјехива свима, његова два златна зуба видјела су се чак и при свјетлости његовог фењера!

— Ето какав је! Ето с чим се ја носим и с ким треба да радим! саопшти он нама и пожали се као да смо дошли управо да извидимо његову муку и судимо непослушном младићу. — „А дрва ћемо наћи, барем њих још имамо. „Иди“ — обрати се он младићу, — иди, знаш гдје су — донеси!“

— А што ти мени заповиједаш? Донеси сам!

Тако је одговорио ћошкасти младић, али се очито двоумио да пође или не пође. У то се дигао Новак, отресао је ногавице, и то с предње стране, а не с оне на којој је сједио, и рекао: није потребно да намћор доноси дрва, донијеће их сам, нека му само газда покаже гдје су. И одмах је пошао излазу, а младић за њим. Убрзо, идући упоредо, донијели су по нарамак некаквог старог коља и клиса. Новак је клекао поред огњишта, извадио нож и узео да теше комад даске, правећи љуске и пужеве. Кад је тога било доста, сложио је, уз Зорино асистирање, потпалу и дрва, а младић је однекуд донио жара и ћутке га пружио столару. Али овај није прихватио жар, — потпалио је великим чудним упаљачем у облику топовског метка. Момак је изненада погледао у упаљач, сагао се, потпалио с друге стране, подувао у ватру и опет нестao у ходнику, чија врата није овога пута за собом притворио. Газда је, међутим, за све то вријеме био врло активан: потрчио је, надгледао, давао упутства, жалио се, трудећи се да некако обавезно погоди ко смо и ко нам је старјешина. А Новак је, још док је, сагнут ложио ватру, подизао главу и искоса погледао уз њега — од дна димија до врха капе, која је имала облик феса а боју шубаре.

Огањ се, пуцкајући нејединачном и неједначитом паљбом, јако распламсао, освијетлио је просторију и намах је учинио топлијом, познатијом и удобнијом. Из клиса су се, разбуктали, испаљивали смолави чворови, палећи многобројне одбљеске на оружју. Зора је почела да збрињава рањенике и да им поправља завоје, а ми остали посиједали смо око огњишта, од ње па опет до њег, и они најближи су јој понешто помагали — кад је радила као болничарка она је људе око себе увијек претварала у помоћнике. Гледајући је како ради, осјетио сам да је гледа још неко; обазрео сам се: дивио јој се нарогушени младић. Наши пушачи покупили су између себе шачицу дувана и почели да савијају, понудивши и газду. Он је стао да се нећка (и он има негдје кутију с мало крце; он је тај који треба да понуди) и рекао је младићу да пође и потпажи његову кутију. „Иди па је потпажи сам!“ — казао је овај и опет отишао. А газда је, па-

жљиво гледајући у цигарету коју савија, поново почео да се жали на њега.

— Ето какав је и с ким човјек мора да се носи!

— А ти што се носиш? — упитао! сам ја.

Али у ријеч нам је упало пјевање. Пошто су одахнули и угријали се, Оргуљаш и они око њега, као да петнаестак минута прије тога нијесу били онако мрзовољни и ћутљиви, почели су да пјевају ону суморну и јуначку црвеноармејску пјесму о јуришу, рањавању, остатку метака који треба предати другу — такви су увијек били. Али пјесма је задуго остајала на оном почетном, тихом, пробном брујању, ни сама не знајући хоће ли се претворити у праву пјесму или у дријемеж. И митраљезац је упитао руководиоца да ли се задржавамо кратко или ће бити времена да се поспава. Комесар је одговорио да остајемо највише један сат и да у расвит полазимо на јутарњи дио марша. На то је митраљезац отресао главом: „Е онда да се попјева и погалами!" Узвио је вјеђама, замицао шубаром и испалио:

„Јес! Комароти — дај јешчо . . . " .

Али је, рекао би, намах заборавио шта је почео, намигнуо је некуд преко бораца и казао: „Пази, пази — Зора води прелиминарне разговоре с нашим Златоустом!" И Зора је одиста разговарала с домаћином. Митраљезац је опет запјевао, борци су прихватили, а у кратком прекиду између два стиха чуло се како болничарка каже: „Макар само за ова два рањеника . . . " . Онда се видјело како јој газда одговара — опширно, вајкајући се. У то је пјесма опет престала. Газда се обазрео око себе — више је волио да разговор сврши само са Зором и нечујно. Покушао је да настави што се тише могло, али сад се и то чуло — ваљда и зато што су сви хтјели да чују. И газда, видјећи да се нема куд, појача глас — да сви чујемо, да му будемо свједоци пред Зором:

— Откуд! Ништа не муземо. Ништа се не ради. Протрлазили четници на Неретву и с Неретве. Прошли Талијани из Чајнича за Пљевља . . .

Али Зора зна како у рату, по селима и хановима, треба поступити: пет су ти рекли *нема*, а ти шести пут тражи као да тек почињеш и да ти ништа нијесу рекли. „Штогод топло. Макар какву каву. Платићемо!" Али и газда тјера своје. Би он драге воље, али откуд? Откуд?

— Види, види побоље — италијански војници тргују шећером и кад бјеже — вели му наш руководиоца скоро инструкторски. — А платићемо ти у сребру. Баш смо прије неки дан, код заробљених гестаповаца, нашли оних југословенских сребрних педесетодинарки.

— Није ту ни до сребра ни до злата, него се нема! — Тако каже газда, и баш му је тешко што ништа не може да учини за нас. Чак забацује капу неодређене вјероисповијести; прелази руком преко чела — можда се и ознојио. Најзад се присјећа да би се, може бити, нашла шачица шећера код његове мајке — старице увијек нешто тутоле у својим скрињама. А пржена и самљевена јечма има, зато је лако. И окреће се намћору, који се опет ту нашао. — Иди — обраћа му се за пријеку помоћ — пробуди стару и обрлати је некако да ти, ако откуд има, да мало шећера за другове...

— Јок, јок. Иди сам.

И младић му се, поврх тога, још подсмјехује. Газда на то љутито одмахне главом и нестаје у ходнику. А слуга приђе ватри и дометне дрва. И ја тачно видим да су му стопала четвртаста, огрубјела од босотиње, и да на лијевој нози има два мала прста. Митраљезац то такође примјећује и пажљиво разгледа. А онда каже младићу:

— Да ти је тај шести прст на руци, могао би да будеш добар анџија.

— Па да се уортачим с тобом — одговори младић.

Али се и њихов разговор прекида; неко од бораца опет се сјетио анкете о поратним жељама и захтјевима. На неком ранијем логоровању или починку ред се прекинуо на Оогуљашу и њега сад позивају на ред. И митраљезац одговара: тражиће да му се за ратне заслуге додијели једна „штука“ — заход ће од ње начинити.

— Запиши, ујка Васо, — каже водилац анкете, несудјени глумац, парафразирајући Нушића — Оргуљашу, из трофејних авиона једна „штука“ за интимну личну употребу.

Борци, допуњавајући шалу или правећи из ње закључке, заборављају да се поред њих налази и једна дјевојка. Ја се исправљам од огњишта (у рату сам стекао навику да закопам испушак у пепео и да чекам док се одоздо не пробије влакак дима, и то ми је малочас било добродошло) и погледујем шта Зора ради. А она стоји и чешља своју неукротиву косу на којој се шајкача једва одржава, — чешља и гледа у полутамно дно проеторије, у непостојеће огледало. Она, која воли и да повиче и да се пошали, сад нити се смије нити негодује: полуокренула се од нас и ископчала се, неће да чује и не чује. И мени ју је одједном жао, и видим како су јој се кратке њемачке чизме расквасиле од росе и искривиле, и како јој је лице, бар она половина према ватри, осуто ситним тамним тачкицама, које јој, чини ми се, сваки пут избију од несанице и премора. И ја се подругујем

самом себи: баш си нашао вријеме кад јој Је твоје стезање око чланка неопходно! И одлучујем да то више не поновим — не бар док се рат не сврши. А негдје у себи осјећам да ћу, укаже ли се прилика, сигурно поновити, и да ме у томе неће спријечити чак ни опасност да, као „љубавник“, будем отјеран у другу бригаду.

А јогунасти момак је потаркао ватру, чучи поред мене, ослања се на моје кољено, тргне ме из замишљености и пита:

— Која сте, збиља, ви војска?

— Партизанска, — одговарам му примичући му се лицем да ме чује и да не прекидам жагорење осталих, које је њему у тој прилици очито потребно.

— Знам, партизанска, али која?

— Ми смо из пролетерске бригаде — кажем му и у грлу ми се, као и увијек у таквој прилици, нешто стегне — од моје проклете узбуђености и од онога у мени што ми никад није допуштало да људима изразим саучешће или нешто честитам.

Младић црта танким угарком по пепелу некакав кундак. Затим пита шта ће рећи то *пролетерска* — исто што и *пролетећа*? Није баш исто, објашњавам му, а он слуша и прецртава свој кундак на пепелу.

У то се појављује газда с некаквим изрезуцканим бакарним послужавником на рукама, с филцанима, дрвеним кутијама, огромном цезвом и танковратим ибриком на послужавнику — подмазан и савитљивим на стотину мјеста, славодобитан: није се преварио, измолио је и доноси!

— А он — прешао је још с врата у офанзиву — видјели сте га ко је и какав је. За рањене другове, за уморне борце неће да учини. Узјогунио се још од Митрова дана па нити хоће да ради нити да оде од мене.

— Како то неће ни једно ни друго? — каже Новак. За њега столица може да стоји усправно или да не стоји, а да чучи на једној нози, искошена, не може. — Како то?

— Тако: тражи да га раним, а да ради неће. А неке сталне власти да то уреди — нема.

— Како ме раниш, да не причамо! А што не кажеш и зашто нећу ни да радим ни да одем? Што не кажеш како о Митрову дану нијеси хтио да ми исплатиш колико смо се погодили?

Младић га то пита не дижући главе. И пошто је рекао што је имао да каже, устаје и, зачудо, прихвата послужавник из газдиних руку. И, за друго чудо, газда му га предаје па обојица чучну поред огњишта и послују — младић стварно, а газда колико за примјер и припомоћ.

Група бораца и руководица 4. бригаде — јесен 1942.

Међутим, газдине ријечи како нема сталне власти многе су од нас, нарочито Новака, тргле. Како то — зар овај газдица збиља не зна за народноослободилачке одборе, легалне и илегалне? А ако у овом крају одиста нема никаквих одбора, што заборавља на нас као на власт наоружаних радних људи? „Хм?" Нема сталне власти!" — каже Новак, здепаст у свим приликама па и у овој. „Нема сталне власти!" — понавља. А ту још постоји закидање у храни, покушај закидања од уговорене плате! И ми смо се сасвим нарогушили. Младићеве поступке према нама остављамо по страни, нашу срџбу на њега одгађамо, — јер ту једног најамног радника хоће двоструко да оробе, а ко смо и шта смо онда ми, пролетери?

— Како, како он то хоће да ти закине од уговорене плате? — упитао је Новак, престајући да гледа како газда (својом руком!) разлива каву у филцане. И упитао је баш у тренутку кад се показало да ће каве бити за све — можда се уплашио да се откривена неправда не попије у кави са шећером. А младић одговара:

— Нека каже он. Сам нека каже!

У Новакову питању газда је, то је било очигледно, осјетио неку опасност за себе, неко мијењање расположења у корист слуге. Слугин одговор му се учинио као зачичивање и изазвао га је.

— И казаћу, не мисли! — одсјекао је, исправио се и сасвим препустио младићу да дода филцане и да припази на другу цезву која тек треба да закува. — Друг пита: како? Ево како.

И причајући, почео је да маше руком, али некако благо, уокруг — све као да меље каву.

— Дошао је к мени двије године пред рат: го, бос, чував, лишајив. И ја сам се сажалио и узео га да ми причува краве, да помогне у хану. И он је испрва био добар: мало непровртан, али хитар, довитљив, засмијешан — умије да представи свакога, да исприча причу. Наљути ме често, али и обави посао, разгали. И ја сам га заволио. Кад изби рат и дође пропаст, ја сам видио шта даље иде и како ће да се зарађује, ама велим: нека га, кад нема ни оца ни мајке — боље да смо скупа. Али он, мало-помало, поче да показује цеве. Истјера краве на пашу, свеже их у шуми, наскубе им у туђим баштинама траве или млада коломбоћа, па се изгуби. Дознам ја то, вичем: оћеш да ми напртиш невољу на врат, мало ми је невоља?! А он: не виче! Свађамо се све че-шће, и он ме, чујем, пред другима представља. Прве зиме послерије пропасти удари да гради гусле, троје их повјеша по овим зидовима, па кад се ту основа и поче да чува Талијанима стражу домаћа милиција, она што се послерије разбјежа или се назва четници — просто све, али не проста она мука од гусала: засједну, залудниче, горе моја дрва, пију на вјересију, тандарају уз гусле по тројица у један мах. Зар није било тако, зар нијесу тандарали?

— Јесу. Тандарали су.

— Тандарали, тандарали, и шта све нијесу тандарали на твојим гуслама!

Тако је прошла та зима и то с гуслама. У пролеће, једне ноћи, у нека доба, пробуди се ханџија и чује — негдје нешто ћурличе. Наредне ноћи — ћурличе опет, и ћурлик долази као из собице у догратку. Он се дигне и иде за гласом — кад у собици гори лампа у то доба и на таквој скупоћи гаса!, а младић се, обучен и одевен, извалио на постељи и свира. „Свираш, а, и лампа ти треба да не гријешеш?“ — пита газда од јада. — „Учим се да свирам, а лампа ми одиста треба“ — одговара он и не миче с мјеста. Газди плане да дохвати ону лампу и да му је да у главу, али не учини ништа друго до што му истргне свиралу из руку. Истргне је

и погледа — чини му се нешто чудно. „Откуд ти свирала?“ — пита га. — „Сам сам је начинио“. — „Како, од чега?“ А он се руга: од бакара!

Одузео му је свиралу и неколико пута се до зоре будио — мисли: од чега је? Ујутру је је добро разгледао и досјетио се: од кревета, од цијеви на кревету. У ханџије је била посебна соба за виђеније госте, и у тој соби је кревет на федер, украшен жутим цијевима и јабукама. У том кревету спавао је једном, док је још био владика, сам патријарх Гаврило кога сад Нијемци затварају и прогоне. И ето, с тога кревета је младић и начинио свиралу. Упропастио цио кревет!

„Е, нећеш, мајсторе, тако! — помислио је газда. — Ти цијев, а ја ћу теби од плаће, јер ни мени не пада с неба, а штета се мора надокнадити по сваком закону“. Али штеточина и свашточиња одриче: није од кревета, па није! И ханџија свиралу чува за доказ — сад ће је донијети, и њу и још нешто друго, па нека рог покаже што коза неће ...

И газда је одиста одјурио у ходник, а младић је погледао за њим и насмијао се у грлу — и газди, подсмјешљиво, и загонетно — ономе што ће газда донијети. И он је донио у једној руци свиралу, а у другој врло узану тестеру на разбоју.

Свиралу је најприје дохватио митраљезац. Он ју је разгледао, опробао јој глас, вагнуо је на длану и опет јој испробао глас. Партизани око њега такође су узели да је разгледају и оцјењују. А њен мајстор прао је филцане и правио се невјешт, али се испод коже коју је навукао осјећала радозналост и нестрпљење за оно што ће људи рећи о његовој вјештини, и чинило се — похвале ли, готов је да призна од чега је свиралу направио.

— Права, као саливена — признао је Оргуљаш.

— Права, али од кревета — допунио је газда. Међутим, и он је, поред све срдње, уживао у младићеву мајсторију и помало се чак њим поносио. — А ово, знате ли шта је ово? — упитао је показујући тестеру.

Испало је да то није била само тестера, него и сат, зидни сат из ханџијине собе за конакције. Младић се, испало је, срео с неким пивским четником коме је, у зимском италијанском походу на партизане изгорио кундак од пушке. Од тог четника купио је или истрампио за нешто безкундачену пушку и одлучио је да јој сам начини цијело ново дрво — сићушни талијански карабин много му се свиђао и одавно се трудио да га набави. Приправио је ораховину, суву

и пресушену, турпију за дрво, длијето. Недостајала му је само узана тестера за лучно резање.

У газде је, међутим, био стари зидни часовник. Покварио се нешто тај часовник, оглухнуо хан, времену се, ионако побрканом, рачун изгубио. И газда је замолио младића да, кад већ мајсторише, погледа шта је сату и може ли му се помоћи. Младић је послушао, одвидавао, завидавао, односио сат у своју собицу и најзад рекао да му нема помоћи. Наишли су Италијани — газда је проптао часовничара и опај је отворио часовник: опруге нема! А послѣ неког времена газда на тавану коњушнице затече младића у послу и заносу — пили исцртану кривину, а тестера му је сасвим нова и уска, сасвим необична. Одузме, погледа: тестера од опруге!

— Ево је, узвикује ханџија — сат је у њу отишао! Сат и турпија!

И тестера полази из руке у руку. Оргуљаш ју је тобоже опробао на звук, али она је била одвећ крута и затегнута — звука није дала. Затим су је узимали и разгледали остали, показујући при томе да још није дошла и да тек треба да дође у праве руке — Новакове. У Новака, који ју је чекао и примио не придајући томе унапријед неку важност, задржала се дуже него у свих осталих скупа. Он ју је прво, разгледао у цјелини и уопште, а затим је из свога зеленог италијанског џепа (свукао је у долини Раме и у своје додеротине одјенуо берсаљерског мајора!) извадио наочаре, у партизанима ствар толико чудну и ријетку, и ставио их на затубаст нос — нос се од тога одмах почео мицати и борати одоздо навише, чак се још већма скратио. Пошто је ставио наочаре, строги и уредни војник Новак постао је оно што је под униформом и био: просијед, борама исјечен, помало свечан и помало настран мајстор који гледа час кроз наочаре час преко њих, беспомоћан за онолико за колико су беспомоћни сви кратковиди и, у ствари, скромни људи. И мајстор је стао да оцјењује облик ручице, испробао је њихову окретљивост: опипао је зупце, упоредио их једног с другим, измјерио ширину челичног платна — недостајало му је само механичарско „помично кљунасто мјерило“. А мјерећи полако, потражио је младића погледом који изражава признање и пита: је ли то баш тај. Затим је споро и озбиљно, готово строго, погледао у ханџију и значајно рекао:

Способан младић. Врло способан. Ми ћемо такве послѣ рата на државну стипендију: учи, развијај се за народ и за себе! . . . А гдје је пушка коју је градио?

— Пушку су му одузели. Слакоми се један четник на њу, подјари Талијане . . .

— Способан младић. Самоук а мајстор. Златне руке — то поновио је Новак, и сви су се утишали слушајући његову оцјену, чак и Зора, окренута леђима да би поправила своју италијанску зелену кошуљу, коју су јој груди често извлачиле из опасача, умирила да чује мајсторово мишљење. А младић је, као у невјерици и некако више једним оком, гледао око себе и у Новака, једнако подижући кожу на једној страни чела као да му баш она смета да нормално гледа.

— Јесте, налет га било, способан мајстор! — признао је газда. И то је мене некако везало за њега. Али у свиралу је отишла узглавница, у пилу — сат и турпија, и ја сам му све то срачунао и одбио од ајлука. . .

— Много — каже Новак. — И пушка и ајлук — много.

— Није много — шта је хан без сата, а кревет без јабуке? И све сам му рачунао по предратним цијенама, а плаћу сам му давао по садашњима. Јесам ли давао?

— То јеси! — шеретски се осмјехнуо младић.

— Јесам, и одбио сам му свега трећину плаће. А он запео па или све или — не ради, није у најму. Није у најму а из куће не иде. Види да сам попустљив, да сам навикао на њега (није шала пет ипо година, а дјеце своје немам!), па то користи. А свађамо се, свађамо — само што се не перчинамо. Али нити сам ја кадар да га тврдо отјерам, нити има власти да нас раскусура . . .

Просиједи, доброћудни дрводеља на то скине наочари и опет постане „друг Новак“. Он се поисправи, кашне, али не каже и не предузме ништа, јер у том тренутку младић нестане у ходнику, а наш старјешина, правећи покрете као да попушта или опасује дугачак појас, каже: „Ваља се спремати за покрет. Свиће. " И ја тек тада увиђам да сам непокретљиво уморан и да ми се придријемало. Сањиво подигнем очи на прозоре, мрзовољно се и зимљиво загледам у њих — они су се крадом привукли иза наших леђа, сиво се просјенили, и од тога је просторија постала суморнија, ватра изблиједјела и изгубила од топлоте. И ја сам се, од тога, учас осјетио још зимоморнији и поспанији.

— Новаче, плати што смо узели! — каже комесар (Новак је благајна), и од тога тренутка све што се дешава, почиње да се дешава с неким чудним убрзањем или још чуднијим, понечем пријатним успоравањем. Новак брзо завија своје премрзле ножне прсте који повремено гноје, брзо на-

зува и увезује цокуле. А с плаћањем, изгледа, затеже, чак врло затеже. Можда он мисли да би најприје требало ријешити спор између ханције и младића — јер власт, ипак, постоји и он је ту власт постављао и упућивао у рад чак и на територијама које смо ми морали брзо напустити и на којима смо њега остављали као илегалца. И оргуљаш би, изгледа, хтио да се предузме нешто такво. Одједном (или се мени учинило да је одједном), Новак брзо одбраја сребрне педесетице газди на длан, а газда се смјешка и увија исто тако убрзано — откачила се филмска трака, нема друге. Другови се опасују, Зора опрема рањенике — све се то час јако успорава, губи сваку оштрину, час убрзава до трзања, мијењања мјеста и раскидање на дијелове. Из ходника се појављује јогунасти младић — он се измијенио и на неколико тренутака ми се чини тек полупознат. Затим га сасвим познајем: не гледајући ни у кога, он сиједа поред ватре и спушта испред себе хрпу обуће — то се одвија врло полако. Да ли је, збиља, ипак требало ријешити његов спор с газдом или га није требало рјешавати? Ријесићеш га, врага, уз ово прекидање, несташицу времена и ишчекивање свега!

— Дај ми колико си рекао — каже младић ханцији и трља окорјеле чарапе и обојке. — И свиралу дај. Идем с њима, с војском ..

Газда запрепашћено гледа у обућу, у младића — уста су му се отворила. Зора све то не види и не чује (или је, можда, мени промакао тренутак који је показивао друго); она обавља своје: усправила се од рањеника, окренула се и опет поправља блузу, затеже војнички ремен око струка споро али јако — језичак шкљоца опређицу.

— Много се ти нешто дотјерујеш — каже јој наш руководицац. И каже то негдје доста далеко — као нешто узгредно, што је у ствари начин настављања мисли о нечему другом, а не сама та мисао. И хода и даље између бораца, загледају се у ханцију оним заборавним погледом препознавања и присјећања, а из празне торбице под пазухом, пребачене преко врата, вири му дугачка дрвена дршка њемачке гранате, коју он, једини у батаљону, цијени и радо употребљава — ваљда зато што се лако и без журбе може заврљачити.

— А, друже комесару, ја сам у цивили вољела да се лијепо облачим — одговара Зора, али, рекао бих, не комесару, него некуд у страну — мени се, на тренутак, у који, истина, нијесам много сигуран, учинило да се при томе осмијехнула овамо, на моју страну, да је тај осмијех чак сјећање на оно с руком. И ту сам се опоменуо оног синоћњег

предосјећања и запитало се: је ли то, можда, оно што је имало да се деси? Али одговор се некуд затурио, а комесар каже:

— За два минута — покрет!

— Чекајте, и ја ћу с вама! — ужурбао се младић, и ја, с осјећањем да то одавно траје, гледам како се петља с дугачком и скорјелом обувачом од опуте. Комесар застаје поред њега и изјављује:

— Правилно. Спор је ријешен и мени је одузета завршна ријеч.

— Та јесте, али ти ја дајем другу — јавља се несуђени глумац и узима позу новинара који записује историјску изјаву важне личности. — Умјесто оне завршне ријечи, дакле, и с правом комесара да даје завршне ријечи, изволите одговарати: највећа жеља и захтјев послјије рата?

— Трафика! — одговара комесар. — Находао сам се за сав живот и тражићу инвалидску трафику — једна таква била је на Теразијама. Намјестићу војнички кревет у њој, платићу да ми се из мензе доноси храна у порцијама, па ћу само лежати и лежећи ћу да продајем дуван, да једем и да пушим...

— Запиши, ујка Васо, комесару: трафика с креветом!

Закопчао сам блузу, притегао се — и обоје сједећи, и обоје као да то на неком другом чиним: непрестано, не осјећајући много шта чиним. Узео сам пушкомитраљез међу кољена, наслањам се на њега, спреман сам за покрет, али сам и даље дремован, чак ми се чини да сам од наслањања на пушкомитраљез постао још дремовнији. Људи су се узврпољили, ханџија се прошива између нас, гледа нас као да свакога појединачно пита видје ли шта је младић наумио и свакога за нешто одобровољава и придобија. Оргуљаш се, као и увијек на поласку, послјије оваквог умора и одмора, тешко покреће под својим митраљезом — искосио се, дугачке ноге му заостају — то је, може бити, такође шеретлук. Ханџија га сасвим озбиљно, скоро гануто пита:

— Па можеш ли тако?

А он му одговара исто тако озбиљно:

— Перут имам у коси — то ми дозлогрди...

Неки већ излазе из просторије; пошао је, да не застане, и младић — већ је пред вратима. Ханџија се узврзмао испред њега — и би да стане у врата, и не одлучује се да то учини. Не зна чак ни шта би с рукама и зато пита:

— И ти то заиста оде? Оде?

— Одох. А ти ми дај што си рекао. Барем то што си од војске узео ...

И младић, посагнут, не обазирјући се ни на шта што оставља, у два корака излази из хана. За њим одмах излази и ханџија. Напољу се чује комесаров глас: „Приведите рањеничке коње!“ Затим кроз отворена врата однекуд допре, од брда таласаста и испрекидана, топовска грмљавина — она је веома далеко, па дјелује као да се, иза безброј коса гради тунел, и мине, гушећи се од свога дима и тутња, пуцају у тунелу. И опет се чује комесар: „Дајте моју пушку новоме борцу! Тамо је — на коњу с митраљезом!“

И ја се, устајући, наново опомињем јучерашњег предосјећања. И задовољан, помишљам: сад да је још да ме, као ноћас, Зора позове у помоћ. .. И Зора, збиља, истог часа (или се мени учинило да је истог часа), каже позади мене: „Секулићу, помози!“ Ја се тргнем, узбуђен сам као иза прелијепог сна, срце ми удара у врх пушкомитраљеске цијеви, прислоњене уз груди. Неколико секунди касније већ не вјерујем да је Зора опет баш мене одиста позвала у помоћ — дремован сам, дријемнуо сам, причуло ми се. Али Зора, гласом који разбија све остатке сањивости и у који се не може нимало сумњати, поново довикује:

— Секулићу, помози! Шта је то с тобом, Секулићу?!

Радован ЗОГОВИЋ

ОД РОМАНИЈЕ ДО ОЗРЕНА

Током ноћи 16/17. јуна стигло је наређење штаба 2 дивизије за пробијање трећег непријатељског обруча. За нашу бригаду правац пробоја и даљег покрета био је: ж. станица Сјетлина — с. Боговићи¹.

Издали смо наређење батаљонима за покрет и напад на Сјетлину и на положаје у непосредној околини. 1. и 3. батаљон добили су задатак да ликвидирају ж. станицу Сјетлина, 5. Крвавицу (к. 987), а 2. батаљон са штабом бригаде кретао би се за 1. батаљоном у правцу Сјетлине. По извршеном задатку бригада би продужила покрет правцем с. Грабовица — с. Ранчићи — с. Прибуље — с. Марковићи. Сви батаљони бригаде пошли су на извршење задатка 17. јуна у 21 час да би током ноћи пришли што ближе непријатељским положајима и најкасније у зору отпочели напад.

Рано у зору 18. јуна сви батаљони отпочели су борбу. Најјача и најтежа борба водила се на ж. станици Сјетлина. На свом правцу 5. батаљон наишао је на Нијемце на Крвавици и успио да је заузме. Током дана сазнајемо да је Сјетлина, заузета, али борбе и даље трају на положајима у непосредној близини. У таквој ситуацији наређујемо свим дијеловима бригаде да таком ноћи 18/19. јуна обавезно прођу пругу Сарајево — Вишеград, пошто је и овај трећи непријатељски обруч, на нашем правцу код Сјетлине пробијен.

Ватра се и даље чује од Сјетлине. Око пола ноћи и ми прелазимо цесту и пругу непосредно поред Сјетлине. Батаљон који иде испред нас наилази на Нијемце на Растовцу и Оманице, успијева да их протјера, али имамо приличан број мртвих и рањених.

¹ У ширем рејону Сјетлине налазила се борбена група „Вермилер“, коју су сачињавали: оклопни ловачки дивизион, 1. батаљон пука „Брандебург“ и три оклопна вода за посебну употребу. У рејону Подграба, Стамболчића и Осјечана стигао је 369. пук 369. дивизије и дјелови 202 тенковског батаљона, а у Прачу, 369. извиђачки батаљон. Поред Нијемаца, на овом дијелу комуникације налазили су се дјелови 1. усташке бригаде и 9. домобранског пука.

Стигли смо у с. Марковићи, одакле смо наредили да се читава бригада током ноћи 19/20. јуна прикупи у с. Боговићи. Непријатеља на нашем правцу више није било, те смо се читав дан одмарали у Боговићима. Падом мрака продужили смо марш према с. Копривице и Чавчевом пољу, на комуникацији Сарајево — Рогатица.

Слиједеће ноћи после краћег покрета бригада се размјестила у селима: Заграђе, Милетине, Јабuka и Митјине.

22. јуна у с. Милетинама одржали смо савјетовање са штабовима батаљона. На састанку су били, сем чланова штаба, руководиоци санитета, интендант и други.

Прво смо саслушали извјештаје команданата батаљона о бројном стању, наоружању и уопште о борбеној способности сваког батаљона. Подаци које су износили команданти батаљона о бројном стању и наоружању нијесу били охрабрујући, а сви без разлике били су јединствени у оцјени високог морала бораца.

У бригади смо у то вријеме имали укупно око 800 бораца, нешто преко 20 пушкомитраљеза а ни један тешки митраљез нити минобацач. муниције је такође било веома мало.

26. јуна примили смо наређење штаба дивизије за напад на Кладањ у ноћи 27/28. У нападу учествују, поред наше бригаде, 2. пролетерска и 2. далматинска. Наша бригада имала је задатак да нападне Кладањ са истока, из реона села Равне и Вучинића преко брда В. Братила и Престахе, с тим да се обезбиједи са правца Власенице. Почетак напада предвиђен је 27. у 20 часова.

Према подацима којима смо тада располагали, Кладањ је бранила једна „Бојна бранилаца Кладња“ јачине око 500 бораца. Претпостављали смо да је њихово бројно стање нешто веће, јер је пред нашом бригадом приличан број наоружаних сељака побјегао у Кладањ.

Напад наше бригаде отпочео је у предвиђено вријеме. Батаљони су убрзо наишли на јаке и добро брањене бункере. Упорнија одбрана на нашем правцу била је због тога што се један дио бојне, напуштајући Кладањ, пробијао у правцу Тузле. У томе су дјелимично и успјели, тако да се према њиховим подацима извукло око 200 бораца у правцу Ступара. Тамо су их сачекали мањи дијелови „Вражје дивизије“, који су били упућени у помоћ бранитељима Кладња, али су се зауставили испред Ступара.

Наши батаљони су ушли у град око 2 часа после пола ноћи и већ тамо затекли дијелове 2. далматинске и 2. пролетерске.

Кладањ је ослобођен, а наша бригада је одређена као посада, са задатком да сав плијен прикупи, а магацине и радње обезбиједи ради правилне подјеле коју ће извршити штаб дивизије.

Убрзо је и штаб дивизије стигао у Кладањ. Наређује нам да што прије и што више хране евакуишемо из Кладња. Такође нам саопштавају да ћемо примити од 2. пролетерске 4. пушкомитраљеза. Стигао је у Кладањ и Моша Пијаде, члан Врховног штаба. И он се брине о правилном прикупљању и подјели хране.

Претпостављали смо да би могла непријатељска авијација бомбардовати Кладањ, те смо све јединице бригаде, осим 1. батаљона који је остао у граду, упутили у разне засеке с. Врановић. Тамо се смјестио и штаб бригаде. И заиста, предвече се појавио непријатељски авион и бацио неколико бомби на град.

Тих дана смо добили наређење од штаба дивизије да све тешке рањенике и болеснике из бригаде упутимо у Шеховиће, гдје је већ постојала слободна територија на којој су смјештене болнице. Претпостављало се да ће се тамо за њих организовати бољи смјештај и лијечење, како би што прије оздравили и вратили се у своје јединице. Рањеници наше бригаде су тешка срца и са доста љутње напустили бригадну болницу. Било нам је потребно доста убјеђивања да то схвате правилно, јер се заиста радило о томе да им се пружи бољи услови за што брже оздрављење.

По доласку у с. Врановић добили смо извјештај од свих батаљона да им се већина бораца поразбољевала од неке стомачне болести. Љекари су убрзо открили о чему се ради. Наиме, у Кладњу и околини пронађена је у бурадима велика количина пекмеза од крушака. Гладни и изнурени борци превише су појели, па су настали проливи и грчеви у стомаку. Болест је убрзо ишчезла, јер је и пронађени пекмез већ био поједен.

Други, далеко озбиљнији проблем већ неколико дана поставио се пред све јединице бригаде. Неки борци који су дошли као попуна у бригаду непосредно пред четврту офанзиву почели су самовољно напуштати бригаду и одлазити на свој терен или у бригаде које су са њихових терена. Према подацима батаљона, напустило је бригаду у задњих десетак дана око 70 бораца. Било је неопходно много труда, убјеђивања и политичког рада да и они који су се још налазили у бригади буду задржани. Основни разлог због кога су се на то одлучивали био је страх да се ми као црногорска

бригада не вратимо поново за Црну Гору, гдје би се опет могле поновити страхоте четврте и пете офанзиве.

30. јуна стигло нам је наређење штаба дивизије да штаб бригаде и сви штабови батаљона дођу на савјетовање које ће се одржати у Кладњу 1. јула у 20 часова, на коме треба поднијети извјештај о стању, наоружању и борбеној спремности бригаде, као и о марлно-политичком стању.

У присуству Врховног команданта друга Тита, у ослобођеном Кладњу конференција је почела 1. јула у 21 час.

Поред штаба дивизије конференцији су присуствовали сви штабови бригада и батаљона 2. дивизије, као и штабови 1. далматинске и 5. црногорске бригаде.

Послије уводног излагања команданата дивизије Пека Дапчевића, подносили су извјештаје команданти бригада.

У извјештају команданта 4. бригаде наведено је да у бригади сада има 778 бораца, а од наоружања осим пушака, свега 26 пушкомитраљеза, 1 тешки митраљез и 1 минобацач. Остало наоружање, као на примјер, противоклопни топ, сви минобацачи, тешки митраљези и муниција још раније били су закопани поред Сутјеске. У току пете офанзиве бригада је имала 91 мртвог борца и 140 рањених. Закључак припремљеног извјештаја био је да је бригада и поред великих губитака које је током офанзиве имала и веома слабог наоружања, ипак борбено способна за извршење сваког задатка који јој се повјери.

На крају савјетовања говорио је друг Тито. Подвукао нам је да можемо бити у цјелини поносни на нашу војску, која је све то тако херојски издржала. Завршавајући своје излагање пред све нас старјешине поставио је као основни задатак да што прије учврстимо своје јединице, попунимо упражњена мјеста старјешина, указао на нужност свјесне дисциплине; да појачамо партијско-политички рад и пазимо на однос према народу.

На завршетку савјетовања комесар дивизије Митар Бакић у име свих нас присутних дао је обећање Врховном команданту и Централном комитету, да ћемо све предузети да све ове и друге задатке који нам се буду постављали што боље извршимо.

Тог истог дана увече одржано је савјетовање комесара и замјеника комесара свих бригада и батаљона дивизије о стању и раду партијске организације и предузимању неопходних мјера за што брже сређивање политичког и партијског рада у јединицама.

Све донесене закључке и мјере са ова два савјетовања неопходно је било што прије пренијети и спровести код свих

јединица бригаде, те су већ сјутрадан 3. јула одржана слична савјетовања у свим батаљонима и самосталним јединицама бригаде.

5. јула ујутру непријатељска авијација је бомбардовала Кладањ, а око подне продрли су у град њемачки тенкови. Наш 5. батаљон који се налазио у граду био је потпуно изненађен. Напад тенкова био је подржан дијеловима 369. дивизије, Тузланске домобранске бригаде и још једног домобранског батаљона.

Штаб бригаде није био обавијештен о тој ситуацији, па је и сам био изненађен у селу Голетићу, гдје су са нама на ручку налазили командант и комесар дивизије, као и друг Моша Пијаде. Запуцало је изнад самог села, па смо једва успјели да се извучемо. Читава комора штаба остала је у селу, а једино је бригадни санитет успио да натовари своја два коња и да извуче санитетски материјал. Један наш батаљон који се налазио сјеверно од Тухоља, чим је чуо борбу пошао је у правцу Голетића и тако зауставио њихов даљи покрет у том правцу.

По малом пиониру Луки који се налазио при бригадном санитету послао сам наређење батаљону који се налазио у Врановићу да се и он оријентише у правцу Голетића.

Непријатељ је заузео село, покупио нашу комору и све јахаће коње и упутио се према цести Ступари — Кладањ. Чула се борба и код нашег 3. батаљона који се налазио у с. Оловци. Истовремено смо сазнали да су Нијемци ушли у Кладањ и да се наш 5. батаљон повукао према с. Миланковићи ради непосредне заштите Врховног штаба који се тамо налазио.

По наређењу штаба дивизије, бригада је 6. јула изјутра извршила покрет преко јужних падина Коњуха и истог дана увече стигла у с. Каменско у долини Криваје. Са штабом бригаде су били 1. и 2. батаљон, а током ноћи стигао је и 3. батаљон, који је на положајима код с. Оловци водио веома жестоку борбу са дјеловима 369. њемачке дивизије.

У истоме селу налазила се 1. далматинска бригада, па смо се с њом договорили о подјели задатака за затварање правца.

Међутим, тога истога дана Врховни штаб је формирао оперативну групу „Криваја“ од већ поменутих бригада, под командом Радована Вукановића која је имала задатак да дејствује на жељезничку пругу и на непријатељске посаде у долини Криваје. Тако је наша бригада слиједећих десетак дана била у саставу ове групе. За читаво то вријеме неких нарочитих догађаја није било, сем што је бригада извршила

марш из долине Криваје преко Коњуха и Бановића и стигла у Сеону. Успут је наилазила на мање групе четника, али до озбиљних борби није дошло пошто су се сви повлачили испред нас, концентришући се на Озрену.

13. јула у састав бригаде је стигао и 5. батаљон, тако да је сада читава бригада била на окупу.

Први озбиљнији сукоб са четницима на положају Превија имао је 2. батаљон који је добио задатак да ноћу 14/15. јула ликвидира неки четнички штаб који се, према подацима до којих смо тада дошли налазио у с. Доња Бријесница. Међутим, десило се оно што нијесмо знали нити предвиђали. Тог истог дана у Бријесници су се прикупљали батаљони озренских и требавских четника ради напада на нашу бригаду. Открили су правац покрета наше бригаде и поставили засједу на самом улазу у село. Само захваљујући снажљивости и храбрости бораца и штаба батаљона, батаљон се извукао са веома малим губицима у правцу Превије. С обзиром да смо по ватри установили да се 2. батаљон повлачи, а да четници нападају, упутили смо у правцу Превије и 5. батаљон. За обједињавање дејстава ова два батаљона одређен је замјеник команданта бригаде Нико Стругар.

У једном моменту положај Превије био је за нас изгубљен, али су га противјурешем ова два батаљона поново повратила. Затим смо убацили у борбу и остала два батаљона и тако разбили четнике и у гоњењу ушли у село Доња Бријесница и избили на положај Рудина. Током ноћи 15/16. јула примили смо наређење штаба дивизије за даље гоњење четника преко Озрена према долини Спрече.

Наша бригада је одређена у средњој колони, са правцем кретања: Рудина — Миђијевићи — Каменичка коса — Станови — Озрен Кам — В. Остравица.

Десно од нас наступаће 2. пролетерска бригада, а лијево 1. и 2. далматинска бригада. 16. јула у 3 сата бригада је пошла на извршење задатка. Четници су се благовремено повукли и на нашем правцу није било отпора. У претходници је 1. батаљон, који је иначе добио задатак да избије на врх Краљицу.

Када смо стигли у с. Брежине, непосредно испод врха Озрена, осмотрили смо јаче четничке снаге на положајима испред нас и наредили батаљонима да се развију у стрељачки срој. Знак за полазак у напад је био марш који би засвирила дивизијска музика која је у то вријеме била код наше бригаде, а кретала се непосредно за 1. батаљоном. Када су се батаљони развили одјекнуо је марш. Чим су чули музику настало је комешање код четника, престали су да нас га-

ђају и повукли су се са положаја. Батаљони бригаде заузели су врх Краљипу око 17 часова, без икаквих губитака, а четници су одступили према долини Спрече.

17. јула поподне добили смо наређење штаба дивизије за напад на цесту и жељезничку пругу Тузла — Добој, у долини Спрече и то на одсјеку Велики бријег — Миричина.

Наша бригада поново сачињава средњу колону, са задатком да ликвидира жељезничку станицу Босанско Петрово Село. Десно од нас нападала је 2. пролетерска, а лијево батаљони 1. далматинске бригаде.

Почетак напада предвиђен је истог дана у 22 часа.

На брзину смо издали наређење батаљонима, јер је вријеме за предвиђену акцију било веома кратко. По наређењу штаба дивизије морали смо се са одређених објеката повући у 2 часа 18. јула, да непријатељ не би примијетио куда смо се извукли.

Два батаљона бригаде добила су задатак да ликвидирају непријатеља у Босанском Петровом Селу, жељезничку станицу и поруше пругу на том сектору. Један батаљон је наставио лијево, са задатком да заузме вис Крстац и очисти с. Какмуж у коме су се налазили четници, а један је остао на сјеверним падинама Озрена као резерва и за прихват осталих батаљона по извршењу задатка.

Борба је прво отпочела изнад села Какмужа, на положају Крстац кога су бранили четници. Отпор четника је веома брзо сломљен и батаљон је очистио село Какмуж.

Батаљони који су нападали Босанско Петрово Село нијесу наишли ни на какав отпор, осим приликом заузимања жељезничке станице коју је бранила једна сатнија домобрана и блиндирани воз. Станица је после краће борбе заузета а воз се извукао у правцу Тузле.

Заробљено је 19 домобрана. Од наоружања заплијењено је 1 пушкомитраљез, 19 пушака, нешто муниције, бомби и друге опреме.

Жељезничка станица је запаљена, као и остале помоћне зграде око ње. Мост који се налази у близини станице је порушен, а пруга прекинута на више мјеста.

По извршењу акције у којој бригада није имала губитака, повукли смо се у одређено вријеме на просторију с. Миџијевићи — с. Ђурановићи.

Током 19. јула добили смо два наређења од штаба дивизије, односно заповијест од 18. јула увече и допуну заповијести од 19. јула у 14 часова, које су се односиле на ликвидацију главнине четничких снага које су се прикупиле на

гребен од виса Велике Остравице до села Бољанића, а дијелом и на гребен од бојишта до Каменичког виса.

Наша бригада и овом приликом чини средњу колону, док је десно од нас 2. пролетерска, а лијево су 1. и 2. далматинска бригада.

20. јула у 18 часова бригада је извршила покрет, са задатком да ликвидира четнике на положајима: В. и М. Остравица — Каменички вис — Бојиште. Главни правац напада био је: В. Остравица — М. Остравица — с. Бољанић, а помоћни, на коме се кретао само један батаљон, избијао је на Каменички вис.

Озренски и требавски четници који су се налазили на овим положајима без икакве борбе повукли су се у правцу с. Бољанић. Око један сат по поноћи батаљони бригаде ушли су у село скоро без икаквог отпора и наишли смо на разбијене групе четника, које су бјежале преко Спрече. Задатак није у потпуности извршен, јер нијесмо имали довољно времена да претресемо све засеке села Бољанић и избијемо на р. Спречу.

Заробљено је 20 четника, већином са Требаве и заплијењено 20 пушака, око 1.000 метака и нешто ручних бомби. Ми смо имали једног погинулог.

По извршеном задатку бригада се ујутру повукла и размјестила на просторији: Остравица — Каменички вис — с. Брезици.

За одмор нијесмо имали времена, јер је у изгледу била наша најтежа борба на Озрену. Добили смо податке да су дијелови 369. њемачке дивизије већ ушли у Сеону, угроживши нас из позадине. У таквој ситуацији штаб дивизије нам је наредио да се читава бригада што прије упути правцем с. Буковица — Омерова вода — с. Речане — с. Свињашница ради заобилажења Нијемаца који су били у Сеони, и да их нападне с леђа.

21. јула у 13 часова извршили смо покрет у наведеном правцу. У току марша сазнали смо да су се Нијемци из Сеоне упутили преко с. Бријеснице у правцу Г. Буковице. Очито је било да нећемо моћи извршити добијени задатак, већ да ћемо се морати много раније сударити са Нијемцима. Док је наша бригада пристизала у Д. Буковицу, Нијемци су преко с. Мичијевићи и Тумарског брда наступали у правцу Омерове воде и даље према с. Буковици.

У том моменту добили смо као основни задатак да што прије избијемо на положаје јужно од с. Д. Буковице: Мркалица — Долина (к. 588) — к. 318 и ту сачекамо непријатеља,

у чему смо и успјели око 17 часова, када је борба и отпочела. У првом моменту Нијемци су били изненађени, те су се њихови предњи дјелови убрзо и повукли. Истовремено, један наш батаљон успио је да заобиђе њемачке положаје и да нападне њихову комору на Тумарском брду и да на том положају остане читаву ноћ.

Током ноћи у три маха предузимали смо нападе да бисмо Нијемце одбацили са Омерове воде, али без већег успјеха. Наш основни циљ овим нападима био је држати иницијативу у нашим рукама, пошто се иза нас у с. Буковици налазила дивизијска болница са веома много рањеника.

Сјутрадан у зору Нијемци су прво извршили ватрену припрему, а затим пошли у напад. Развила се веома жестока борба. И штаб бригаде се налази у стрељачком строју. Један за другим ређају се њемачки напади, али их наши батаљони сваки пут одбијају. Правац главног напада непријатељ је непрекидно мијењао. Прво је покушао да се пробије на центру нашег распореда, а затим на једном, па на другом крилу, али виднијег успјеха није имао.

И баш у најтежем моменту за нас, када су Нијемци и своју резерву увели у борбу, око 10 часова стигла је 2. пролетерска, која је извршила напад на непријатељске положаје источно од Омерове воде. Њихов снажан напад и веома јака, нарочито минобацачка ватра, приморали су Нијемце на рокирање извјесних својих снага у том правцу, а нешто касније и на повлачење у правцу: Карачић — Борик — Пашин Конак.

У 10,30 часова четири непријатељска авиона (2 извиђача и 2 бомбардера) више од пола сата су бомбардовали и митраљирали наше положаје. Послије подне поново су наишли непријатељски авиони и бомбардовали наше положаје.

По ондашњој нашој процјени непријатељ је имао прилично губитака. Нашли смо 12 мртвих и цијенили да је било преко 30 рањених. Заплијењено је неколико пушака, око 1.000 метака и нешто бомби.

Наши губици: 6 мртвих, 17 рањених, од којих 7 теже. Међу рањеницима био је замјеник команданта бригаде Нико Стругар, који се иначе у задњим борбама као и увијек истицао својом храброшћу. Често је обилазио стрељачки строј у стојећем ставу и понашао се као да њега зрно не може погодити.

Пред вече бригада се прикупила и кренула за Сеону, гдје је током ноћи и стигла. Размјестила се на просторији Сеона — Лозна у дивизијској резерви, с тим да извиђа правце Д. Бријесница — Пурачић и Д. Бријесница — Криваја.

Сљедећих неколико дана бригада је искористила у првом реду за одмор и сређивање, за интензиван политички и партијски рад. Одржани су састанци по батаљонима, а с обзиром да се код нас налазила музика и другови из позоришта „Народног ослобођења“, одржана је једна веома успјешна приредба за борце и народ у Сеони.

28. јула штаб дивизије нас обавјештава да се поново пишу четничке јединице у намјери да нас нападну, те је нашој бригади постављено да нападнемо непријатеља правцем Д. Бријесница — Тумаре — Ровине. Лијево од нас наступаће 2. далматинска бригада док десно наших дијелова неће бити.

Почетак напада одређен је за 22 часа.

Из овога наређења први пут сазнајемо да постоји вјероватноћа да убрзо кренемо са територије Озрена и у том циљу наређује нам се да прикупимо резерву хране која ће бити довољна за 4 до 5 дана. Повезујемо то са падом Мусолинија у Италији и могућношћу да дивизија ускоро крене према Санџаку и Црној Гори.

Тачно у одређено вријеме бригада је са своја три батаљона пошла на извршење задатка, док је један батаљон остао у Сеони ради заштите болнице и интендантуре.

У току извршења задатака наишли смо само на мање групе четника које су се без већег отпора пред нама повлачиле. Због тога смо се на овој просторији задржали до ноћи 30/31. јула када се бригада поново вратила у Сеону. У међувремену, тј. 29. јула, 2. пролетерска је ослободила Пурачић.

Послије неуспјелог напада на Маглај бригада је остала десетак дана у ширем рејону Озрена на одмору. Са бригадом се налазило и позориште „Народног ослобођења“ и дивизијска музика, па су организоване разне приредбе и весеље за борце и народ овог краја.

Осмог августа у наш штаб је дошао командант дивизије Пеко Дапчевић и обавијестио нас да је стигла сагласност Врховног штаба да се дивизија покрене у правцу Санџака и Црне Горе и да ће на овој просторији остати привремено само наша бригада, с тим да сачека 17. источнобосанску дивизију на Озрену. Све тешке рањенике треба да предамо њима, а од њих да преузмемо све оне који су оздравили а упућени послје ослобођења Кладња у Шеховиће на лијечење. Са нама ће бити и друг Моша Пијаде и група руководица одређених за Србију.

Тог истог дана 2. пролетерска, 2. далматинска и 5. црногорска бригада добиле су наређење од штаба дивизије за покрет. Међутим, због ситуације на терену Озрена и немогућ-

ности да брзо стигне 17. дивизија, Врховни штаб је наредио да се покрет главнине дивизије одложи за неколико дана.

Тих дана наша бригада се налазила на просторији с. Г. Бријесница — с. Тумаре, са предстражом према Озрену, док је 2. пролетерска већ била у долини Криваје, а 5. црногорска у Сеони.

11. августа Озренски четници су се приближили с. Тумаре и извршили први пут ноћни напад на један наш баталјон, али су били одбијени.

Пошто су нас задњих дана четници почели поново узнемиравати, то смо ноћу 13/14. августа са три батаљона бригаде предузели напад на њих. Међутим, четници су и овом приликом, чим су осјетили наш покрет према њима, почели одступати и нешто озбиљнији отпор пружили су само на положајима Јелова горица — Равно брдо. По извршеном задатку бригада се поново вратила на просторију Г. Бријесница — с. Тумаре.

16. августа одржали смо савјетовање са свим штабовима батаљона, на коме смо им први пут саопштили да ће ових дана главнина кренути за Црну Гору и Санџак и да ће наша бригада остати на Озрену све до доласка 17. НОУ дивизије. Договорили смо се и о предстојећим задацима, а нарочито о нашој тактици у овом периоду.

Да би смо искористили ситуацију док се још главнина дивизије налази у нашој околини, ноћу 17/18. августа са два батаљона извршили смо напад на Пурачић. Дејства батаљона обједињавао је члан штаба Божо Лазаревић. Пурачић је заузет послје краће борбе око 24 часа. У њему су наше јединице остале само један дан, а затим се због поновне групације четника на Озрену и одласку наших јединица читава бригада повукла према Сеони.

Задње наређење штаба дивизије примили смо 20. августа, у коме нас обавјештавају да они са осталим бригадама крећу у правцу Црне Горе већ следећег дана и наређују да чим стигне 17. дивизија и ми што прије кренемо за њима. Извјештавају нас о томе да уколико буде неопходно да нам упуте било какву поруку, да ће то учинити преко радио-станице „Слободна Југославија“.

Дакле, остали смо сами на Озрену, са великим бројем тешких рањеника, а немамо никаквих података о томе када ће стићи 17. дивизија мада се она још 14 августа налазила на Требави. Радио-станице немамо, нити у нашој близини ниједну партизанску јединицу.

У таквој ситуацији издали смо батаљонима директиву у којој смо изнијели ситуацију у којој се бригада налази и њен основни задатак. Нарочито је подвучено да се за ово вријеме избјегавају све одлучније акције, сем ако су нам наметнуте и то само ради заштите болнице и интендантуре. Не дозволите непријатељу наметање фронталних борби, те због тога развити до максимума извиђачку и обавјештајну дјелатност. Уопште, наш задатак на овом терену више није био вођење дугих и одлучних борби, већ да сачувамо рањене другове до доласка 17. дивизије и што је могуће одморнији пођемо на веома дуги пут који нам је предстојао. За сваки случај, уколико би смо били нападнути неким јачим непријатељским снагама и били испресијецани, одредили смо с. Каменско као рејон прикупљања.

Одмах по доласку дивизије, што је непријатељ веома брзо сазнао, отпочела је концентрација његових снага ради уништења или разбијања наше бригаде. На окупу су били четници Озренског, Требавског, Зеничког и дијелови Мајевичког одреда који су већ 21. августа отпочели напад са правца Завидовићи на један наш батаљон који се налазио на положају Подсјелово. Да би смо створили неопходно вријеме за извлачење цјелокупне болнице и интендантуре, борбу смо морали прихватити. Собзиром да су четници били веома добро наоружани, да су бројно били неколико пута јачи од нашег батаљона који је прихватио борбу, као и да су их Нијемци подржавали ватром из топова и минобацача, били смо приморани да ангажујемо у борбу са правца Бријеснице и још један батаљон бригаде. Развила се веома жестока борба која је трајала пуна два дана. Тек 22. увече, када смо извукли све рањенике и болеснике из болнице, као и интендантуру, који су били на правцу непријатељског напада, издали смо наређење батаљонима да се повуку. За вријеме трајања ове борбе непријатељска авијација била је веома активна.

У овој борби, по подацима наших батаљона, непријатељ је имао око 30 мртвих, а по подацима које смо добили из Завидовића и 57 рањених. Заплијењено је 20 пушака и нешто мало муниције.

Наши губици били су 2 погинула и 10 рањених.

Међутим, најтеже нам је пало што смо у овој борби потрошили много муниције, а ионако је нијесмо имали довољно, те смо остали у просјеку са 20—30 метака на борца.

23. августа бригада се размјестила на просторију с. Бановићи — с. Рибница. Успут смо разбили мању групу четника из с. Возуће, гдје смо убили тројицу.

Тек 24. увече стигла је у штаб бригаде радосна вијест да су дијелови 17. дивизије избили на Озрен. Да би смо им садејствовали у нападу на четнике, одмах смо упутили два батаљона у правцу Сеоне. Међутим, четници су се на вријеме извукли и одступили ка Завидовићима.

25. августа смо пребацили у Сеону све тешке рањенике наше дивизије, који су се тога момента налазили у с. Жељева, као и оне које смо ми имали у бригадној болници. Тамо их је прихватио један батаљон 6. источно-босанске бригаде и одмах евакуисао у правцу Тумара.

Тог истог дана командант и комесар бригаде, заједно са другом Мошом и осталим друговима који је требало да иду за Врховни штаб, пошли су у штаб 17. дивизије.

Прихватили су наш приједлог да све рањенике евакуи^{мтт}ту за Мајевицу. Међутим, настао је проблем око пријема наших бивших рањеника и болесника који су оздравили и сада налазили у њиховим јединицама. Мада су имали наређење Врховног штаба да те борце предаду нама, они то у већини случајева нијесу извршили. Успјели смо довести свега 20 другова и 7 другарица, а сви остали и даље су остали у њиховим бригадама, на руководећим дужностима.

Љубо ВУЧКОВИЋ

НА ШТАКАМА ЗА БРИГАДОМ

Неколико дана одмора испод стољетних стабала густих шума, у воћњацима села разбацаних на падинама брда, негдје испод планина Коњуха и Озрена, учинили су да се унеколико опоравимо од страха протекле офанзиве. Дани без борби, без напорних маршева, без несаних ноћи, без гладовања —чега је било и превише у данима који су остали за нама — чинили су нам се необични, нестварни. Наша тијела, наши живци и мисли били су још увијек у неком грчу, у стању узбуђења и напетости из којег су се веома споро опуштали, прелазећи у неку врсту отупјелости. Били смо под снажним и још свјежим утиском оног што смо тако интензивно доживјели у оном кошмару на врлетним висовима Сињавине, на пропланцима Вучева, беспућима Маглића, у долинама Врбнице и Сутјеске, на падинама Зеленогоре и Јахорине.

Размишљали смо, разговарали, присјећали се онога што се десило и покушавали да у том хаотичном збивању нађемо неки смисао, неку узрочну повезаност. Нијесмо нарочито успјевали у томе, више смо нагађали да проникнемо у суштину протеклих догађаја. Вјероватно нијесмо били довољно свјесни величине онога што се збило између Лима, Таре, Пиве, Комарнице, Сутјеске и Праче у другој половини маја и првој половини јуна 1943. године.

И да смо хтјели да се отргнемо од мисли на протекле тешке, стравичне дане, да их потиснемо, заборавимо — нијесмо то могли јер нас је много тога подсјећало на њих. Помисао да су нам најбољи другови погинули, нестали из наше четне колоне, стално нас је враћала на борбе чији је ехо још увијек одзвањао у нашим ушима. Неке од њих смо успјели сахранити, неки су остали на попришту, лежећи на-узнак или згрчени, а за многе нијесмо ни знали како су и гдје нестали.

Често сам тих дана мислио на свог доброг друга Ива Перазића, с којим сам провео многе дане нашег тегобног ратничког живота. Били смо заједно у 1. ударном ловћенском

батаљону у борбама око Колашина, почетком 1942. године, у самосталној Ловћенској чети под командом познатог, неустрашивог Ника Стругара и у 1. батаљону 4. пролетерске бригаде. Још од првог сусрета осјетио сам у том тихом, скромном, несебичном, готово незапаженом младићу из питомог села крај Будве нечег племенитог, што је освајало срца љегових другова, плијенило их.

Шта ли је с њим — питао сам се са забринутошћу. Још првих дана офанзиве, када смо имали тешке окршаје са њемачким трупима на Сињавини, био је на Јаблановом врху тешко рањен у обије ноге, поред свог пушкомитраљеза од којег се није растављао. Пренијели су га на носилима у болницу. Десна нога му је била сломљена.

Био сам сигуран да је погинуо, да су и њега, као и готово све непокретне рањенике, Нијемци убили негдје на шумовитим падинама Вучева или у долини Сутјеске. Сумње V то није могло бити јер се сам није могао кретати, а нашае се у централној болници која је добрим дијелом страдала од Нијемаца.

И управо због тога сам био изненађен, готово запрепашћен када сам једног дана средином јула у неком селу испод Озрена чуо да је Иво стигао у батаљон. Како је могао доћи кад је био готово непокретан, на носилима, ко га је донио — питао сам се са невјерицом. Пожурио сам са положаја да га видим. Био сам срећан кад сам га угледао. Изгледао је измучен, испијених образа, упалих очију из којих је зрачио онај умиљати, нама тако драг сјај.

Сједио је наслоњен на зид неке брвнаре, а поред њега је лежала штака. Била је то, у ствари, нека ракљаста грана која му је служила као штака.

Салетјели смо га питањима да нам каже како је остао жив и како је превалио толике километре да би дошао к нама, у своју бригаду.

И тада смо чули причу, потресну, језиву . . .

Остао је на Сутјесци. Борци више нијесу могли бранити болницу која је остала незаштићена, препуштена својој судбини. Тешки рањеници, тифусари, изнемогли — сви су они после неуспјешног пробоја јединица које су их штитиле остали на милост и немилост Нијемаца, који су се као љешинари бацили на њих. Беспомоћни рањеници и болесници покушавали су да се склоне, сакрију по јаругама, испод какве стијене или жбуна. Међу њима је био и Иво. Добауљао је до неке литице и увукао се у удубљење обрасло неким ниским растињем. Узбуђен, заустављајући дах, чекао је стрјепаћи да га не открију њемачки војници чији су се гласови

разлијегали око њега. Чуо је повремено и лавез паса, из чега је закључио да су то били пси трагачи, специјално обучени за ову врсту лова на људе. Ту негдје испод свог скровишта, зачуо је кратки рафал аутомата, а одмах затим десно, тамо гдје се сјеновита јаруга губила према долини Сутјеске, чули су се револверски пуцњи. Били су то несумњиви знаци да су њемачки војници откривали рањенике и пуцали у њих . . .

Био је увјерен да ће сваког тренутка угледати испред себе уперену пушку или чељуст пса, а затим — дошао би крај. И то онакав, чинило му се, каквог никад није ни могао претпоставити.

Не, нипошто неће дозволити да га убију — чврсто је ријешио, стежући грчевито пушку. Ако га открију пуцаће на њих а затим ће, уколико у међувремену не буде погођен, пуцати у себе.

Није нам испричао шта је све преживљавао тога и слиједећег дана у свом скровишту, слушајући како се приближавају и удаљавају гласови њемачких војника и одјекују пуцњи око њега. Није то ни било потребно да нам каже јер смо се, слушајући његово причање, и сами уживљавали у ту стравичну ситуацију када се зауставља дах, када изгладњело и изнурено тијело, обхрвано умором и напетости, хвата обамрлост, сан против којег се бори читаво биће, свијест, јер би, у ситуацији када је требало спремно дочекати непријатеља, сан значио издају, одустајање од одлуке да се властити живот прода што скупље.

Издржао је те страшне часове. Срећом, нијесу га открили. И када се све смирило, када су умукли пуцњи, изашао је из свог скровишта. Шта да ради, куда да крене — размишљао је, двоумећи се. Можда назад, према Црној Гори. према свом завичају, селу у питомом крају поред морске обале, гдје ће се ако срећно стигне, најприје опоравити. Пут му је био познат, јер је туда пролазио прије више од годину дана, када су се повлачили из Црне Горе. Биће тешко — али, ипак, ваљда ће успјети! Или, да крене, можда, напријед, преко Сутјеске и Зеленгоре, тамо куда је отишла његова бригада, куда су се пробиле све јединице. А куда су заправо отишле — није знао. Да ли тамо, преко Трескавице, Игмана, Битовње, преко Неретве и Врбаса, у правцу западне Босне, тамо куда су прошле године ишли послије повлачења из Црне Горе? Или, можда, у неком другом правцу?

Ипак, није се дуго двоумио. Док траје рат он нема другог завичаја до своје бригаде. Тамо гдје је она, ту мора бити и он. Без ње њему нема живота. За бригадом! Ићи ће за

њом — одлучио је. Љубав према шој биће му компас који ће га одвести међу шегове другове.

И кренуо је, храмљући, пузећи, тетурајући се. Корак по корак, наслањајући се на штаку и пушку, одмицао је стазом. Залутати није могао јер су трагови били тако очигледни — љешеви људи и животиша, остављено оружје, просута муниција! Наилазио је и на трагове логора куда су се задржавали шемачки војници. Било је ту празних конзерви из којих је прстом или дрвцем вадио остатке да би утолио глад. Код неког извора на Зеленгори нашао је овчју главу коју је шемачки кувар вјероватно одбацио. Била је то богата гозба за шегу...

За неколико дана превалио је пут преко Зеленгоре и избио до првих насеља код Миљевине. Наишао је на неку чобаницу која му је рекла да су јединице отишле према Јахорини. Ту је први пут послјије толико дана окусио парче хљеба.

Наставио је пут, крећући се опрезно, јер је страховао од четника.

И тако је, из дана у дан, ишао преваливши дугачак пут преко Јахорине, Гласинца, Романије, Кошуха и стигао у Сеону, испод Озрена. Стигао је у свој батаљон у своју бригаду.

Зар је могуће да људско тијело може издржати толике и такве напоре — питали смо се, чудили се, гледајући са запрепашћешем и дивљешем то крхко, изнурено тијело. Прилазили смо му, стезали му руке, љубили га...

Ране које нијесу биле дуго превијане очишћене су. Окружен бригом и шегом, Иво се почео опорављати. Чим је оздравио примио је дужност политичког делегата Пратећег вода 1. батаљона.

Дани су пролазили. Бригада је ишла из борбе у борбу. У шеном строју налазио се и Иво Перазић. И једног тмурног октобарског јутра 1944. године погинуо је у селу Врби, код Краљева, као замјеник политичког комесара 3. чете 1. батаљона.

Лука ЛЕКОВИЋ

У КЛАДЊУ

— Цртица —

Послије пробоја из пете непријатељске офанзиве и преласка преко Романије, јединице наше дивизије напале су тврдо усташко упориште у источној Босни.

Иако исцрпљени и прегладњели, борци 2. пролетерске, 2. далматинске и наше бригаде јуришали су ноћу 27. јуна 1943. године на град као гладни вуци. Спољна одбрана је брзо пала. Но, земљане и бетонске бункере, повезане рововима, и утврђене зграде у граду није било лако освојити.

Наш батаљон је нападао низ шуму, са југоисточне стране, али је задржан жестоком ватром на ивици града. Пред нама су била два бункера. Пошто их нијесмо могли одмах заузети, одлучио сам са командиром 1. чете Јовом Самарцићем да се провучемо у град да бисмо нашли нешто дувана и хране. Провукли смо се неопажено и ускочили у двориште једне куће. Тамо смо затекли средовјечног човјека, који се сакрио чучећи у подруму. Препао се, јер је видио да нијесмо усташе. Ми смо га охрабрили и замолили да нам каже гдје у граду има нека трговачка радња. Он нас је кроз нека дворишта, преко ограда, повео и показао кућу у којој је трговина. Требало је прескочити преко улице, разбити гвоздену ролетну и врата, па ући у радњу. Глад очију нема. Ризиковали смо. Прескочили смо улицу, обили трговину и ушли унутра. За то вријеме водила се жестока борба на прилазима граду. У радњи смо прво нашли шећера, па дувана. Спустили смо ролетну, затворили врата и почели халапљиво да гутамо шећер. Јели смо и пушили, а на прилазима града и даље се водила жестока борба, док у зору није био ослобођен. Тада смо нас двојица, натоварени сандуком дувана и са нешто шећера, изишли из радње и отишли у село Оловци, гдје се смјестио наш батаљон.

Дуван је требало подијелити свим батаљонима наше бригаде, а нешто смо морали послати и штабу бригаде. Послије подјеле мало је остало. И данас кад се сјетим, са задовољством причам о шећеру и дувану, мада су нас могли и живота коштати.

Милутин ПЕЈАНОВИЋ

СПАСАВАЊЕ КУРИРА БОЋЕ У КЛАДЊУ

Послије Сутјеске, на дугом и напорном маршу кроз источну Босну, Кладањ је био први градић на путу 2. дивизије који је требало ослободити. Ослободити Кладањ за нас је значило — ослободити се многих невоља и проблема који су нас дуго пратили. Први задатак је био снабдјети се оружјем и муницијом коју смо скоро сасвим истрошили у биткама пете офанзиве. А затим је требало водити рачуна да се борци што је могуће боље одморе и нахране јер су их очекивали нови напори и борбе. Дакле, наде везане за Кладањ биле су заиста велике, а то су знали и борци и руководиоци.

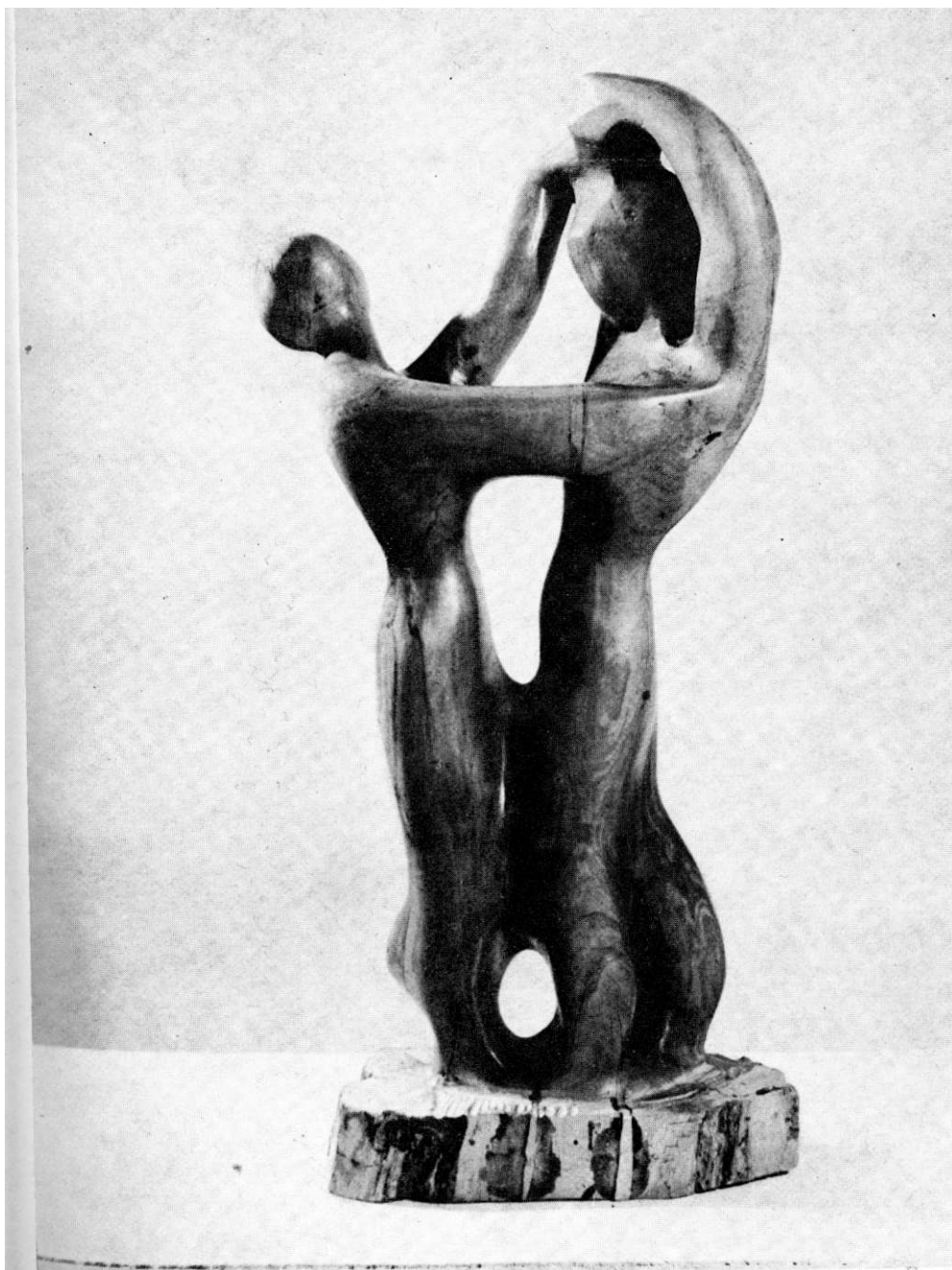
Због важности саме акције, наређено је да се говори борцима о њеном значају. Тај обичај је његован у пролетерским јединицама, па је у неку руку постао и правило, ово нарочито ако се радило о иоле значајној акцији. Одлучено је да, као комесар, објасним батаљону значај ове акције. Признајем да ми је било неугодно, јер као нови комесар батаљона¹ нијесам био вичан таквим говорима — па сам се плашио да ће то лоше испасти. Но, није се имало куда, морао сам се некако снаћи. Времена за припрему није било довољно, па је требало нешто импровизовати. Одмах ми се наметнуло питање шта да кажем и на који начин да поставим тезу говора. Закључио сам да је боље да се не упуштам у нека војнополитичка разматрања, већ да се осврнем углавном на моралну страну саме акције, а узгред да поменем и неке материјалне проблеме бораца. Разумије се послије овог закључка вјештина је била само како отпочети — очигледно оно што и данас многима представља велику тешкоћу. Не знам како сам дошао на идеју да се послужим мотивом из једне старе анегдоте, коју сам негдје некад прочитао и која ми се учинила слична са нашом ситуацијом. Та ми се идеја допала па сам је и искористио. Анегдота каже да је Петар Велики дуго времена безуспешно опседао једну тврђаву, коју су држали Швеђани. Због те дуге опсаде војници су били пре-

¹ "Вуро Меденица је био на раду у позадини, а уочи V офанзиве је дошао у бригаду.

морени а уз то изгладњели, па им је борбени елан опао. Да би некако повратио морал код војске, Петар Велики једнога дана одржи говор у коме је између осталог рекао да ће у тврђави, ако је освоје, наћи све оно што сада немају а нарочито храну, одјећу и пиће. Ово је имало великог утицаја на борце и тврђава је на јуриш освојена.

Ето у овом смислу одржан је говор батаљону и према општој оцјени испаде боље него што сам очекивао. Борци су пажљиво слушали и по изразу лица запазио сам да су ме добро схватили. Слабо наоружани, прегладњели и лоше обучени — видјели су једино рјешење у заузимању Кладња, који је све то обећавао. Ово је био први пут да га нападају пролетерске јединице, па је то подстакло борце на већу пожртвованост и храброст. Међутим, садржајем говора није био најзадовољнији командант батаљона. Мироје Жарић је био омиљени командант батаљона, истицао се својом храброшћу а посебно принципијелношћу и војним искуством — па се није могао уздржати да ми у разговору, насамо, не изрази своје неслагање. Покушао сам да га убиједим да је у неким ситуацијама важније ставити акценат и на неке на изглед споредније моменте, јер то тренутно више одговара људским жељама и расположењу, него се стално држати главног задатка, који је борцима ионако познат. Осјетио сам да се у потпуности није слагао, мада је прихватио моје објашњење.

Говорећи батаљону, нијесам уопште помишљао да борци могу моје ријечи буквално схватити и учинити нешто што није дозвољено — а то се баш догодило. Кладањ је у току ноћи ослобођен. У заједници са другим јединицама борци нашег батаљона су се заиста снабдјели оним што им је фалило. Ујутру у Кладњу је владао мир, сви су били задовољни па се чула само пјесма и весеље. Но, у том нашем најбољем расположењу јавили су нам да долази представник Врховног штаба друг Моша Пијаде да обезбиједи храну и другу опрему за Врховни штаб. Тек тада као да схватисмо шта се у току ноћи збило, те се озбиљно забринусмо шта ће рећи друг Моша на овакво наше снабдијевање. Ово поготову што смо знали да је чича Јанко, како смо га сви звали, веома строг и тешко прашта овакве испаде. Покушати да се правдамо било је мало наде да ће нам успјети. Разумије се одмах је видио о чему се ради. Онако љутит тражио је изјашњење од штабова зашто су дозволили борцима овакво понашање или, боље рећи, пљачку у граду. Исто тако издао је наређење да се сав заплијењени материјал преда интенданту Врховног штаба. Разумљиво да је било покушаја од стране штабова да

се оправдају и да убјеђују да њихове јединице нијесу то радиле и да немају никаквог материјала итд. Оваквој причи чича Јанко није придавао никакве важности па смо извршили његово наређење и одвојили доста материјала а наоочито цигарета за Врховни штаб. Предајући дио плијена, ми смо рачунали да смо се тиме извукли из неприлике у коју смо упали. Међутим, преварили смо се у тој оцјени, а у то смо се убрзо и увјерили.

Штаб нашег батаљона се смјестио веома угодно. Оцјењујући ситуацију као врло повољну, прохтјело нам се да се добро и почастимо. Не знам ко је дошао на идеју да би било најбоље да нам се поред осталог спреми и пита за ручак. Разумљиво је да смо то сви радо прихватили. У том моменту нијесмо били у стању да помислимо да ће нам тај ручак приредити многе непријатности.

Како је био озлојеђен на наше поступке, чича Јанко те наредио патролама да свакога хапсе ко покуша да нешто узима од грађана. Ми за такву наредбу нијесмо знали и са нестрпљењем смо очекивали курира, који је требало негдје да нам припреми ту питу, коју сигурно одавно није јео нико од нас. У том очекивању прошло је подне, када нам јавише да је курир ухапшен. Како се радило о одличном другу и борцу „Боћи“, који је уживао велике симпатије у батаљону, озбиљно смо се забринули за његов положај, јер чича Јанко тешко је праштао овакве испаде. Да бисмо сазнали о чему се ради, одлучио сам да пођем код чича Јанка у нади да ћу моћи нешто урадити за нашег „Боћу“. Рачунајући на своје старо познанство са њим, вјеровао сам да ћу га некако извући.

Морам да кажем да ме је чича Јанко лоше дочекао, одмах је почео да ме грди не бирајући много изразе, што му је било некако својствено кад је љут. Знао сам да га то неће дуго држати па сам то мирно издржао. Када се мало примирио, рекао сам да је сврха мог доласка један самовољан недисциплиновани борац кога тражимо због неких пљачки по граду. Питао је како се зове и позвао једног од својих пратилаца да види да ли се тај већ не налази у затвору. Разумије се, убрзо смо установили да је ухапшен. Према извјештају патроле, био је дрзак и давао отпор приликом хапшења, изјављујући да има наређење свога штаба и да он то не чини на своју руку, што је било тачно. Рекао сам да је то његова стара тактика само да би се извукао и да је добро што је на дјелу ухваћен, иначе би то тешко признао, па је најбоље да нам га предату, да га казним пред батаљоном ради примјера другима. Ово те био добар начин да га извучем из ове заиста опасне ситуације. Имао сам утисак да је

чича Јанко посумњао у моју причу, јер није одмах одговорио. Најзад, после дуге паузе запиташе да ли ја то озбиљно говорим или је то само покушај да га спасим. Брзо сам се снашао и одговорио — ако што сумња, нека га они казне. Ово га је поколебало па је наредио да ми га предају, а о казни да му пошаљем обавезно извјештај. Разумије се да сам све обећао само да га спасим.

Касније, после рата, када сам причао чича-Јанку како сам га преварио у Кладњу, озбиљно се наљутио на мене, као да се радило о случају који се десио тог момента. Да бих га одљутио, рекао сам да је тај курир кога је требало драстично казнити сада командант једне пролетерске бригаде. И шта је сад боље — или да сам га казнио како је он наредио, или што је постао, један од одличних команданата у нашој Армији — што сигурно не би постигао да је онда кажњен. Чича Јанко са насмјао и моје питање оставио без одговора.

Ђуро МЕДЕНИЦА

ЧЕТВРТА НА ОЗРЕНУ

По ослобођењу Кладња, 2. пролетерска дивизија усмјерила је своје нападе у правцу Озрена, најјачег четничког упоришта у источној Босни. Озренски четници успјели су да учврсте своје позиције у селима испод Озрена у данима када је устанак у источној Босни преживљавао кризу. Издајник Цвијетин Тодић и његови команданти, успјевши да ликвидирају већину симпатизера народноослободилачког покрета, завели су на Озрену четничку страховладу. Озрен је такође постао центар из кога су четници ишли на крваве и срамотне походе на поједина муслиманска села, вршећи злочине сличне онима које су чиниле кладањске усташе над српским живљем између Олова, Хан-Пијеска и Кладња.

Брзим покретом преко Коњуха, правцем Рибница — Прибитковићи — Сеона, 4. бригада је избила у прва озренска села, и 14. јула нашла се на простору Сеона, Боровци. Први сукоб са озренским четницима Цвијетина Тодића одиграо се сјутрадан на прилазима села Доња Бријесница. 2. батаљон добио је задатак да 15. јула у саму зору упадне у то село и ликвидира штаб једног четничког батаљона који је био познат по својим недјелима. С обзиром да смо располагали врло оскудним подацима, батаљон је упао у клопку, из које се с тешком муком извукао. Наиме, истог дана кад су наши пошли у правцу Бријеснице, озренски четници су намјеравали да изврше напад цјелокупним својим снагама на јединице 2. дивизије и да очисте Озрен од партизана. Код школе у доњој Бријесници налазило се тога јутра око седам четничких „бригада“, спремних да крену у напад на батаљоне 4. пролетерске бригаде, који су се налазили на простору Превија, Боровац, а са позадинским дијеловима у Сеони.

У тренутку када је 2. батаљон улазио у село, четници су на њега извршили напад са свих страна. Захваљујући сналажљивости, ријеткој смјелости и богатом ратном искуству које су борци овог батаљона стекли у дотадашњим борбама, наши губици су били врло мали, с обзиром на тешку

ситуацију. Нарочито оштра борба је вођена у шуми испод Превије, гдје су погинули Михајло Јанковић и Радисав Лакићевић.

2. и 5. батаљон устукнули су у једном моменту пред четничким нападом. Изгледало је да је судбина Превије веза између Сеоне и Бријеснице за тај дан запечаћена. На косу коју су држали наши батаљони избиле су гомиле четника. Тада је замјеник команданта бригаде Нико Стругар, који се налазио на положају, вратио јединице ова два батаљона и повео их у противнапад. Баш у том тренутку штаб бригаде, који се налазио у непосредној близини, увео је у борбу и остала два батаљона.

Бригада је у силном налету разбила четничке снаге и продужила гоњење у правцу Озрена. „Војска“ Цвијетина Тодића, у којој су као инструктори радили Дражини официри и која се дотле сматрала непобједивом на „свом“ терену, није пружала озбиљнији отпор. Ноћ је бригаду одвојила од потученог непријатеља, коме је остала само могућност да се задржи на врху планине. На Краљици и Остравици озоенски четници имали су низ добро утврђених шанчева, и постојала је вјероватноћа да ће одатле пружити жесток отпор нашим батаљонима.

Идућег дана бригада је наставила наступање у правцу поменутих положаја. У истом правцу одступали су и они четници који су били у борбеном контакту са батаљонима 2. пролетерске бригаде.

Рачунајући на јачи отпор, бригада је повезала дејства свих својих батаљона и усмјерила тежиште напада у само срце непријатељске одбране, у правцу највећих висова Озрена — Краљице и Остравице. Због значаја ове акције, командант бригаде Љубо Вучковић и комесар Војо Николић кретали су се с батаљонима и лично руководили нападом, у коме те учествовала и дивизијска музика; она је непосредно пред јуриш на Краљицу свирала наше борбене маошеве, што је унијело забуну у четничке редове.

16. јула тачно у 6 часова и 40 минута послје подне 4. бригада је у неодрживом јуришу избила на највише вохове Озрена. Четници су бјежали у правцу Маглаја и Добоја испод скута окупатора.

Штаб бригаде, заједно са борцима, занеожио је на врху Озрена. Ту ноћ су на планини играна наша кола и недалеко се разлијегла партизанска пјесма.

18. и 19. јула четници су се поново прикупили на врху Озрена и спустили у село Брезике. Цвијетин Тодић поново

На одмору — јануар 1943.

је позивао своје банде на коначан обрачун са нашим јединицама на Озрену.

20. јула бригада је маршевала у правцу Брезика. Сунце је неподношљиво пекло. Из жуте, испечене земље избијала је јара и успоравала покрете. 4. пролетерска добила је задатак да посједне све врхове изнад Брезика, а 2. батаљон да поново нападне четнике на висовима Великој и Малој Остравици и да се спусти до станице Карановаца, на прузи Тузла — Добој.

Када се предходница примакла првим сеоским кућама, четници су осули ватру са главице изнад Брезика. Између 4. и четничких положаја налазили су се батаљони 1. далматинске бригаде, који су пошли у јуриш на село, изнад којег су ниско летјели њемачки авиони.

Борба је била кратка. Краљевске „бригаде“ Дражине Еојске нијесу ни сачекале батаљоне Далматинаца. Разбијене, бјежале су у правцу Озрена. 4. пролетерска прошла је кроз Брезике, у којима су остали Далматинци, продирући стопу по стопу кроз огањ борбе у правцу висова Велика и Мала Остраница.

На врху планине борба се заподјела ручним гранатама и пушчаном ватром са блиског одстојања. На четничке јурише кишу олова из непосредне близине, наши су одгово-

рили још жешћом пушчаном паљбом и ручним гранатама. Непријатељ није издржао. Четници су после неколико окршаја напустили добро изграђен систем шанчева, који су с обје стране опасивали ивице планинских висова.

У саму зору 2. батаљон је стигао до станице Карановац, на коју је због закашњења изведен само демонстративан напад. У јурњави са четницима те ноћи их је заробљено преко педесет; међу њима је био и сеиз неког војводе, који ни сам није знао гдје му је господар.

Истог дан извршили смо покрет за Горњу Буковицу. Одатле је требало пробити се у правцу села Свињашнице. Једна већа колона „Вражје“ дивизије већ се појавила и у озренским селима. Захваљујући везама са четницима Цвијетина Тодића, она је успјела да се без борбе увуче на просторију коју је држала 2. пролетерска дивизија. 4. пролетерска је добила задатак да заустави даље надирање те колоне у правцу наших болница.

Марш је био много тежи него првог дана. Сунце је и даље неиздрживо пекло. Јара од прегријане земље задржавала је бпигаду у покрету. Од умора људи су падали под пушкомитраљезима и сандуцима муниције. На домаку Омерове воде бригада је успјела да у трку посједне положај изнад села на који су већ избијали предњи дијелови непријатељске колоне.

Први борбени додир са непријатељем био је уобичајени јуриш пролетерских батаљона. 3. батаљон је заузео положаје уз које су гмизале гомиле њемачких и усташких војника. Борба за косу која се у облику вијенца надноси изнад Омерове воде водила се до саме ноћи. У први сумрак бригада се као један човјек дигла у напад на непријатеља, који је није сачекао. На тим брежуљцима борба се водила читаву ноћ ручним бомбама и аутоматима. У току ноћи она се све више удаљавала од мјеста одакле је бригада пошла у напад, по чему је изгледало да наши имају иницијативу у рукама.

22. јула у праскозорје непријатељу је пошло за руком да поново потисне наше батаљоне у правцу Омерове воде. 2. батаљон који се налазио у резерви развио се за борбу и са ручним гранатама кренуо у сусрет непријатељу.

У првим јутарњим часовима изгледало је да је борба на Омеровој води изгубљена. Међутим, бригада се жилаво бранила. На њеном челу, у првим редовима бораца, налазио се читав штаб бригаде. Штабови батаљона такође су били у првој борбеној линији. Из херојства старјешина црпили су борци снагу да издрже једну од најтежих својих борби.

Ни ватра из стотине оруђа, ни вјештина непријатеља, специјално обученог, ни његова авијација нијесу поколебали бригаду.

До преокрета у борби дошло је у тренутку када је 2. пролетерска бригада жестоким ударом напала непријатеља с леђа. „Вражјаци“ су се нашли у клијештима двије пролетерске бригаде, а од уништења их је спасла авијација, која је приковала батаљоне 4. пролетерске за косу изнад Омерове воде. Положај на коме се налазила бригада нападало је одједанпут десетак авиона. Бригада је издржала бомбардовање на отвореном простору, немоћна да ступи у борбу против авиона, који су надлијетали у бришућем лету изнад саме земље. Бомбардовање је ипак прошло без већих жртава, иако су бомбе падале на саме положаје. За то вријеме непријатељ је успио да се извуче нешто лијево од правца са кога је нападала 2. пролетерска дивизија.

23. јула изјутра бригада је стигла у Сеону, веће муслиманско село између Прибитковића и Бороваца. У селу су до прије неколико дана биле наше болнице. Када је непријатељ провалио из Тузле у правцу Сеоне и озренских села, болнице су се повукле пут Горње и Доње Буковице. Четврта, заједно с Другом пролетерском, спасла их је на Омеровој води.

2. пролетерска дивизија с успјехом је извршила свој војнички и политички задатак на Озрену. Налети наших бригада приморали су четнике да траже спас под скутом окупатора у околним усташко-њемачким гарнизонима. Озренски сељаци имали су прилике да виде на дјелу сарадњу између четника и својих највећих непријатеља — усташа и Нијемаца. 4. пролетерска бригада, у оквиру 2. пролетерске дивизије, часно је и овог пута извршила свој дио задатка.

Када су на Озрен стигле јединице 17. источнобосанске дивизије, 2. пролетерска дивизија извршила је покрет према Црној Гори, гдје је требало једном заувјек уништити тамошњи четнички покрет. 4. бригада превалила је свега за неколико дана дуги пут од Озрена до Колашина, који је у јуришу ослободила. На том путу она је ослободила Горажде и очистила у једном замаху читав шавнички срез од четника.

Никола БАНОВИЋ

БОРБЕ ПЕТОГ БАТАЉОНА НА ОЗРЕНУ

Послије пробоја последњег непријатељског обруча на Зеленгори и избијања на комуникацију Вишеград — Сарајево, код Сјетлине, 5. батаљон је у саставу своје бригаде стигао на Романију, али је без одмора продужио покрет у правцу Кладња. Ноћу 27/28. јула наше јединице извршиле су напад на Кладањ и заузеле га. 5. батаљон је одређен за посадну јединицу и то је била прва прилика да се људство послјије напорних маршева и борби одмори.

Главнина батаљона била је смјештена у граду, а обезбјеђења су истурена на околне висове. Користећи овај одмор, 5. јула су одржаване четне конференције. Расправљало се о морално-политичком стању — о моралу јединице као цјелине и о појединцима и њиховом држању у току V офанзиве. Појединци су критиковани због малодушности, а други су истицани као примјер. Али је оцијењено да је морално-политичко стање у батаљону у цјелини на завидној висини.

Конференције су још биле у току када су се чули одједи кратких митраљеских рафала. Многи од нас су помислили да су наше патроле отвориле ватру на неку убачену непријатељску групу. Међутим, патроле су нас брзо извјестиле да су са правца Тузле у град већ упали њемачки тенкови. Батаљон се брзо повукао изнад Кладња. Овога дана увече батаљон је добио задатак да се хитно пребаци на просторију гдје се налази Врховни штаб, ради обезбјеђења. На том задатку батаљон је остао неколико дана. У околним селима је било понешто (муслиманске милиције) ми смо за то вријеме разоружали око 150 припадника те милиције.

10. јула батаљон се поново нашао на положајима изнад Кладња. Сјутрадан га је у селу Плаховић открила непријатељска авијација која је непрекидно вршила извиђање. Откривши наше присуство, два авиона у ниском лету су митраљирала и бомбардовала распоред батаљона. У том првом налету авиона рањен је Урош Радојковић из села Сајковића. Мало касније поново су се изнад наших глава појавили авиони, продужавајући митраљирање и бомбардо-

вање. У овом другом налету тешко је рањен Јеврем Грбовић, командир 3. чете. Видјевши да му је бомба однијела обадва стопала до чланака и да је у врло критичном стању, хладнокрвно је извадио пиштољ и са два метка извршио самоубиство.

У батаљону се послѣ неколико минута сазнало да је погинуо Јешо. Био је то болан тренутак. Погледом смо се, са сузама у очима, питали да ли је то истина. Он је један од организатора устанка у свом крају. Командио чете у устанку и касније у 5. батаљону од формирања 4. пролетерске бригаде. БиО' је много вољен и поштован. Освајао је људе како својом храброшћу тако и својом мирноћом и озбиљношћу. Тих, благе нарави, у свим ситуацијама је био спреман да другу саборцу каже топлу љуцску ријеч. По занимању је био учитељ и у чети је дјеловао као педагог, испољавајући у свим ситуацијама потребно разумијевање према својим борцима, њиховим бригама и тешкоћама. И онда када је критиковао свог дг^га саборца, то је звучало као топао родитељски савјет. Отуда је читавом саставу батаљона тако тешко пала његова смрт. Али као и ^вијек, пролетери растајући се од друга Јеврема, завјетовали су се да ће га достојно осветити.

Тога дана увече батаљон је кренуо у састав бригаде и 13. јула успоставио везу с њом. У току 15. јула батаљон се кретао у правцу Превије, да би помогао 2. батаљон који се нашао у тешком положају где се сукобио са четничким снагама. На фронт батаљона на Превији четници су вршили снажан јуриш и успјели да нас потисну нешто уназад. Биле су потиснуте и остале јединице наше бригаде. Када су четници били заустављени, батаљон је, у саставу бригаде, предузео јуриш и разбио четнике у рејону Превије. Била је то жестока борба у којој су пали многи познати јунаци 5. батаљона. Ту је погинуо Игњат Миловић, младић из Босанске Крајине, који је 1942. године ступио у наш батаљон. Он приликом четничког јуриша није хтио да узме заклон него је из стојећег става хладнокрвно гађао четнике, све док није био смртно погођен. Нешто касније, у нашем противјуришу, тешко је рањен Милош Лопушина, који је послѣ неколико дана од задобијених рана умро. Овај познати пушкомитраљезац, комуниста био је првоборац. У овој борби тешко су рањени Радоман Бадњар, помоћник комесара 2. чете, и Маринко Ивковић, замјеник командира чете. Тако је

5. батаљон овог дана претрпио тешке губитке одабраних бораца и старјешина, али је и одважно извршио свој задатак.

У снажном противнападу нашег и осталих батаљона 4. бригаде разбијени су четници Цвијетина Тодића и бригада је продужила покрет ка Озрену. У току слиједећег дана наши батаљони избили су на врх Озрена. На његовим највишим врховима, Краљевици и Острвици, четници су били потпуно разбијени и одбачени у правцу Маглаја и Добоја. Међутим, 18. и 19. јула четници су поново напали, али су били брзо разбијени.

Послије напорног марша, ноћу 21/22. јула, батаљон је добио задатак да нападне њемачке и усташке положаје на истуреним косама испред Омерове воде. Негдје око поноћи колона батаљона полако се спуштала низ једну благу косу од Омерове воде и кретала се ка непријатељским положајима. Ноћ је била ведрa, али без мјесечине. Развијајући борбени поредак за напад батаљон је без гласa журио ка непријатељским положајима. Дијелови „Вражје дивизије“ пустили су нас сасвим близу, а затим осули ураганску ватру по нашем стрељачком строју. Батаљон је у јуришу овладао првим непријатељским положајима. Наређено је да се продужи наступање према једном голом узвишењу, са којег нас је засипала непријатељска ватра. Ватра је била све снажнија и покрет батаљона је заустављен. Даље се није могло. Тада је командант батаљона наредио да чете заузму положаје на ивици једне уздужне косе.

Већ је прво праскозорје 22. јула и дијелови „Вражје дивизије“ предузимају снажан напад на наше положаје и присиљавају батаљон да се повуче. На овим положајима погинуо је комесар чете Јагош Радовић, кога услијед јаког непријатељског притиска нијесмо могли да извучемо. Јагош је свршио седми разред гимназије и као скојевац нашао се у првим борбеним редовима у устанку 1941. године. Касније је постао члан КПЈ, водни делегат и комесар чете. Био је љубитељ лијепе литературе и његове личне преокупације биле су оријентисане у том смислу. Водио је ратни дневник, писао пјесме и литерарне цртице о борби и животу батаљона. Али, на жалост, све је то у његовој ратној торбици остало заједно с њим на мјесту гдје је погинуо. Он је уређивао батаљонски лист и захваљујући, прије свега, њему и његовим прилозима био је то, у љето 1942. год. међу најбољим листовима у бригади. Иначе је као човјек зрачио топлину и саосјећање за човјека и друга. Зато је у батаљону био вољен и жаљен толико топло и искрено како су то знали да воле и жале пролетери.

У току повлачења до косе Омерове воде, рањено је још неколико другова. Послије повлачења, нашем батаљону је наређено да посједне лијево од нашег 2. батаљона и да се по сваку цијену одржи на том положају. Све је било у првој борбеној линији, почев од штаба бригаде и штабова батаљона па до последњег борца. Сваког тренутка понављано је исто наређење: „Положаји се не смију напустити“. Ситуација је била врло озбиљна, јер су то били једини бољи положаји и, ако би Нијемци овладели њима, бригада, бригадна болница и комора нашле би се у тешкој ситуацији.

„Вражјаци“ су вршили јуриш за јуришем на наше положаје. На десном крилу батаљона погинуо је командир 2. чете Мијат Лопушина. Није се заклањао, бацао је бомбе и храбрио борце. Смртно је погођен на самој коси Омерове воде. Нијесмо имали времена да га одмах извучемо док се борба није завршила. Поново је наређено: „Издржати се мора, без обзира на губитке!“ Усташе и Нијемци су на самој коси. Далеко су од нас око 10 метара и полазе на јуриш. Рајко Ненезић са пушкомитраљезом скаче и отвара паљбу. И остали су другови на ногама. Помијешали смо се са Нијемцима. Они су се почели повлачити. Рајко не заостаје. Он са пушкомитраљезом наступа за њима. Погођен у стомак пошао је још неколико метара напријед, али више није могао. Клонуо је, пушкомитраљез је прихватио његов помоћник, а он једном руком хвата пиштољ да се убије, а другом држи цријева која су изашла. Нијесмо му дали да се убије, али послје неколико дана умро је у селу Сеона.

Нешто око подне дошло је до преокрета у нашу корист. С леђа „Вражјој дивизији“ појавила се 2. пролетерска бригада. „Вражјаци“ су се нашли између двију пролетерских бригада. Од уништења их је спасла авијација, која је жестоко митраљирала наше положаје. Дијелови „Вражје дивизије“ су се повукли у неред, бјежећи. Наш батаљон је имао доста мртвих и рањених. У овој борби је тешко рањен и замјеник команданта батаљона Блажо Јанковић.

23. јула батаљон је стигао у Сеону, гдје се смјестио и одморио. Расформирана је 3. чета, јер су губици у борбама на Озрену били велики. То је био други пут да је 3. чета због губитака батаљона морала бити расформирана (први пут у љето 1942. године).

Послије одмора у с. Сеони. батаљон је 14. августа добио поново задатак да нападне четнике на Озрену. У току дана вршено је осматрање њихових положаја и дошло се до закључка да је најцјелисходније да се један вод упуту у позадину непријатеља. У први сумрак одређени вод је кре-

нуо. Овај вод се успјешно убацио у непријатељску позадину и када је испаљен први метак са фронта, он је снажном ватром напао из позадине. Четници су у паници почели да бјеже а батаљон је, тако рећи, без отпора избио на врх Озрена.

Три дана касније предузет је напад на Пурачић. У овој борби 5. батаљон је имао задатак да дијелом снага садејствује у нападу на насеље, а дијелом снага да обезбјеђује и затвара прилазе ка Пурачићу. Сјутрадан је ово мјесто било слободно и наш батаљон је добио задатак да поново крене у правцу Сеоне, да би 21. августа ступио у борбу са четницима код села Бријесница. Наиме, када се батаљон нашао на положајима у рејону овог села четници су предузели неколико снажних јуриша на фронт батаљона и у почетку успјели да га потисну за око два километра уназад, затим је батаљон прешао у противнапад и, разбивши четнике, натјерао их у бјекство. У овој борби 5. батаљон је заробио око 20 четника и заплијенио нешто муниције и наоружање.

Послије ових борби почела је припрема за нове задатке и нове покрете. У току 28. августа одржани су партијски састанци на којима је говорено о напорима и задацима који нас очекују. Тога дана је помоћника комесара батаљона друга Влада Поповића, који је био болестан од тифуса требало преbacити у Шеховиће. Ова одлука болно му је пала јер му је било тешко да се раздвоји од свог батаљона и својих бораца. Али знао је да батаљону предстоји дуг и напоран марш, па се с тиме и помирио. Предстојао је покрет 2. пролетерске дивизије за Црну Гору.

У овим борбама на Озрену 5. батаљон је дао драгоцене жртве, али је и часно извршио свој задатак.

Миле РАДОВИЋ

БОРБА НА ОМЕРОВОЈ ВОДИ

Четврта пролетерска црногорска бригада послје разбијања четника на положајима: В. и М. Остравица — Каменички вис — Бољанић, 21. јула 1943. размјестила се на просторији: Остравица — Каменички вис — село Брезица.

Истовремено, Нијемци су припремали напад већег обима на наше јединице и болнице.

4. бригада је 21. јула у 13 часова извршила покрет у правцу села Г. и Д. Буковица. Покрет је био врло брз с обзиром да је непријатељ успио да уђе у село Сеону и продужи преко Г. и Д. Бријеснице у правцу Буковице. Баш у моменту када је бригада пристизала у село Г. Буковица, непријатељ је главнином избио јужно од села Мичијевићи и Тумарског брда у правцу Омерове воде. Журило се и нама и Нијемцима, јер је умногоме успјех у борби зависио од тога ко ће прије посјетити погодне положаје јужно од Д. Буковице, и то: Мркалица — Долина (к. 588) — к. 318. Ове положаје су посјеле наше јединице истог дана око 17 часова.

На косе изнад Омерове воде једновременно смо изашли ми и Нијемци. 3. батаљон још није посио положај кад су нас обасули митраљески рафали. Нијемци су благовремено посјели положаје, па су били у бољој ситуацији у односу на наш батаљон. Но, они су истурене положаје посјели са мањим снагама, па нам је то омогућило да их одбацимо мало уназад, те је испало да су косе изнад Омерове воде биле истовремено наш и њихов положај. Добили смо задатак да протјерамо Нијемце са тих положаја, а у најгорем случају да их задржимо и да им онемогућимо даље напредовање у правцу Горње Буковице, куда су се повукле наше болнице. Пошто се батаљон на брзину развио за борбу, 2. чета се наша на десном крилу, а лијево од нас 3. чета, док је 1. чета била на лијевом крилу батаљона. Иако смо у првом сукобу принудили Нијемце да се мало повуку, они су се соединили и пошли у противнапад на наше положаје који су били доста откривени. Засули су нас снажном минобацачком ватром, а онда пошли на јуриш. Одбили смо их . . .

Ми смо принуђени да се упорно бранимо, али ноћ се примицала па нам је то у неку руку била гаранција не само да ћемо одбити Нијемце него их и протјерати са њихових положаја.

Већ је пао мрак. Чујемо да ће читава бригада пријећи у противнапад. Тако је и било. Добили смо наређење да будемо приправни и да одредимо бомбаше.

Изгледа да су Нијемци очекивали наш напад, па су при нашем покрету, иако смо предузели све мјере опрезности, опалили рафал по нама. Морали смо прилећи, пребацивати се у скоковима и пузати. Бомбаши су пришли пузећи на потребно одстојање и уз поклич „ура“ бацили бомбе. Њихов поклич изгубио се у ураганској ватри. Ватра непријатеља је била тако снажна, а ми на брисаном простору да смо морали прилећи гдје се ко нашао. Јуришали смо још два пута у току ноћи на њемачке положаје, али без неког виднијег успјеха.

Освануо је 22. јул. У раним јутарњим часовима непријатељ је жестоко почео тући наше положаје минобацачком и митраљеском ватром која је непрестано засипала наше редове. Ископаних ровова или заклона нијесмо имали, а природних је било врло мало. Ситуација је била таква да нам је било боље да нападамо него да чекамо на свом мјесту и трпимо убитачну ватру. Помишљамо да ако не будемо активни може нас непријатељ још и збацити са положаја, умјесто да ми њега протјерамо. У том размишљању добили смо наређење за напад. Учинило ми се да је читава чета, читав батаљон, пошла стрељачким стпојем у напад. Али није се могло тако нападати. Положај је био изукрштан мањим и већим удољницама и јарцима, а мјестимично покривен шумарцима, нарочито на лијевом крилу, па је V вези с тим био и наш напад прилагођен. Док је наше лијево крило мало дубље продрло у непријатељски положај, то није био случај са 3. четом чије је положаје непријатељ надвишавао и јако тукао. 2. чета на десном кпику батаљона напредовала је неких сто метара, тако да је дио њемачких снага био изложен бочној ватри наших крила. Били су принуђени да извуку неке мање дијелове и изравнају свој положај. И њихов положај је доста откривен као и наш, с том разликом што су они ископали заклоне и маскирали их па се тешко примјећују. Откривен терен утиче на то што су јуриши рјеђи, јер онај ко по таквом терену пође на јуриш мора унапријед рачунати са губицима, па зато Нијемци сада и не јуришају него нас изнуравају сталном убитачном ватром.

Непријатељ је сада ангажовао и авијацију. За нас је настала тешка ситуација. Донекле смо се могли и заклонити од ватре са земље, али какав ћемо заклон наћи од авионске ватре. Два бомбардера и два извиђачка авиона стално су нас тукли. Не зна се гдје је горе да се човјек нађе: ако смо у борбеном поретку на отвореном пољу — косе нас митраљези из авиона, ако је неко нашао заклон у шумарку или некој јарузи — туку га бомбардери. Туку групе од два, три, па чак и појединог борца када га осматре. За нас је неиздржљиво. Имамо мртвих и рањених. Погинуо је Блажо Савељић. Тамо негдје даље од њега, сто-двјеста метара бори се његова сестра Станка. Не зна за погибију свога брата. Бомбардовање не престаје. Нијемци су упорни. Намјеравају да пробију наш фронт, користећи присуство своје авијације. Питање те да ли ћемо издржати. О неком одступању нема ни говора. Тамо, позади нас, у правцу села Буковице су наше болнице. Морамо одржати наше положаје, па ма колико жртава имали. То је мисао и одлука сваког борца.

Непријатељ је почео да нас бомбардује мањим бомбама. Са неколико бораца налазим се дуж једног путељка V лежећем ставу. Митраљези из авиона засипалу нас. У близини, на око 30 метара у правцу непријатеља, налази се шумица као живи плот-ограда. Предложих друговима око мене да се тамо пребацимо да бисмо избјегли осматрање из авиона. Али док смо се распоредили, авион који је кружио изнад нас као да смо му дали сигнал, осуо је рафал по огради у којој смо заузели положај. Као ножем, рафал је одсјекао пола жбуна. Срећа што смо се добро приљубили уз земљу, па смо остали неповријеђени. Помислих да је боље да опет изађемо на чист простор и да се размакнемо на десетак метара један од другог. Почех трчати до мјеста за које сам сматрао да ће ми бити неки мали заклон, а са којег могу осматрати непријатеља. У трку застадох и с чуђењем чух експлозије позади непријатеља. Једна, друга, трећа минобацачка граната експлодира непријатељу у леђа, а затим се зачу ураганска митраљеска и пушчана ватра. Од чуђења и одушевљења не знам ни да се склоним, да прилегнем да ме не покоси непријатељски рафал. Остали другови се такође придижу и гледају у правцу борбе.

2. пролетерска бригада напала је Нијемце с леђа. Извршила је напад у моменту када је код нас била врло тешка ситуација. Касније смо сазнали да би 2. бригада прије напала Нијемце, али су се морали обрачунати са четницима који су их напали с леђа.

Пошли смо у напад. Нијемци су изненађени, али не напуштају своје положаје. Из 3. чете тешко је рањен Видо Распоповић. Изнијели смо га из борбе, али је нешто касније умро. Рачунали смо да ћемо одмах разбити Нијемце, али су се они упорно бранили, чак су почели да врше и противнападе, но то је била њихова тактика да би себи обезбиједили извлачење. У поподневним часовима почели су се извлачити у правцу Каоачић — Борик — Пашин Конак.

Послије ове побједе, 3. батаљон се смјестио* у рејону села Сеоне, са задатком извиђања у правцу Д. Бријеснице и Пурачића.

Јовета БОБИЧИЋ

О КУЛТУРНО-ПРОСВЈЕТНОМ РАДУ ПЕТОГ БАТАЉОНА

Одмах, већ првих дана по формирању батаљона, организован је културно-просвјетни рад као сектор партијског рада у батаљону. Социјални састав батаљона, у коме је био добар број ђака и интелектуалаца, омогућавао је интензиван и садржајан културно-просвјетни рад. Овај рад био је добро организован и није престајао ни у најтежим условима — у данима марша из Црне Горе за Босну — и бивао је све интензивнији уколико су услови живота и рада на ослобођеној територији постајали повољнији.

Преласком бригаде у западну Босну и стварањем слободне територије, па према томе и побољшањем услова живота наших бораца, створено је широко поље културно-просвјетног рада у батаљону. Цјелокупним културно-просвјетним радом руководио је политички комесар батаљона преко чланова културно-просвјетног одбора. На партијским састанцима чешће се дискутовало о активности комуниста на овом сектору партијског рада. Није се одвијао кроз неке ктте форме, већ је прилагођаван ратним условима и потребама батаљона. Спровођен је у слободном времену, а њега је у ратним условима било мало, па се зато добро искоришћавао сваки слободан час.

У батаљону је био отпочетка формиран батаљонски хор и дилетантска група. Сви борци који су вјежбали у хору и дилетантској групи радили су са пуно воље, и онда кад су били уморни нису жалили труда да савладају програм. Хор је одмах спремио неколико борбених партизанских пјесама, а дилетантска група неколико скечева. Доласком на нову, ослобођену територију батаљон је организовао неколико приредба за своје борце, а затим и за народ у том крају.

У сјећању ми је прва приредба коју је дао батаљон за мјештанима у селу Рилићу близу Купреса, негдје почетком августа 1942. године. Ово село је страховало од усташа, и када смо дошли срдечно нас је дочекало. Све што је било способно за борбу из овога села већ се налазило у мјештанској партизанској јединици, а у селу су остали само старији и нешто

женске омладине. Била је недјеља, и батаљон је организовао приредбу на коју је дошло цијело село да види и чује црногорске партизанае. Програм је био популаран и актуелан. Комесар батаљона отворио је приредбу и укратко изнио политичку ситуацију и циљеве наше борбе, што је на присутне оставило добар утисак. Затим је батаљонски хор отпјевао неколико борбених партизанских пјесама и дилетантска трупа дала је један скеч.

Послије тога борци су са омладином повели козарачко, па црногорско коло. Мјештани су били задовољни приредбом. Дивили су се младости наших бораца и снази батаљона. Приредба је потпуно успјела, а пошто је то био наш први наступ пред народом, он нам је улио повјерење, охрабрио нас и дао нам подстрека за интензивније припреме. Отада су се ређали наши наступи пред становницима мјеста и села у којима смо боравили и батаљон није пропустио ни једну прилику, ако је за то било услова, а да не организује приредбу за народ. Програм је био разноврстан и актуелан, па према томе увијек занимљив и за борце, који су редовно присуствовали приредбама.

У батаљону се интензивно радило на припремама хора и дилетантске групе. Обично предвече, када су борци на окупу, ако је лијепо вријеме онда на пољани, а ако не, онда у некој већој кући, вјежбао је батаљонски хор борбене партизанске пјесме и хорске рецитације, а дилетантска група спремала је свој програм.

Било да се батаљон налазио на одмору или покрету, увијек се у њему могла чути пјесма, која је била његов стални пратилац. Пјесма је долазила спонтано и од срца. Наш батаљон се могао препознати по пјесмама које су најчешће и најрадије пјевали његови борци, на примјер:

*„Ој, Слободо, сунце јарко, за тебе је мријет слатко,
Наша борба захтијева, кад се гине да се пјева“.*

или по пјесми која их је увијек, ма гдје се налазили, подсјећала на родни крај:

*„ ... Проговара бјела вила, ја сам јуче с њима била,
На планини Дурмитора сједела сам крај логора“.*

У батаљону су издаване џепне батаљонске новине. Сваки нови број изазивао је код бораца интересовање. Новине су писале о животу и раду батаљона, о подвизима појединих бораца, о понеком политичком питању, доносиле сјећања неких старијих другова на важније датуме из историјата

борбе наше Партије, а нарочито је за све била занимљива посљедња рубрика — страна хумора о људима и догађајима из батаљона.

Јагош Радовић радио је на уређивању и издавању цепних новина. Он је овај посао обављао са пуно воље и умјешности. Лијепо је цртао, те су новине увијек биле попуњене цртежима. Издавање сваког новог броја било је скопчано са низом тешкоћа. У батаљону је била оскудица у папиру, тешко се набављала пантљика за писаћу машину, а друговима из редакционог одбора највише је недостајало слободног времена. Они су, обично, радили ноћу, напољу пред кућом гдје би била смјештена батаљонска комора, у којој се чувала писаћа машина и остали материјал. Тако би ноћу, док батаљон спава, уз свјетлост петролејке или луча радила наша „штампарија“ под ведрим небом. У почетку је сарађивао мали број бораца, но убрзо су новине постале популарне у батаљону и скоро сви борци су постали сарадници. Друг Јагош је имао пуно стрпљења у дотјеривању чланака и у помоћи почетницима и нарочито је био добар агитатор да осмјели оне који раније никад нијесу писали. Он је често говорио: „Најрадије објављујем чланке почетника“.

За сваки број новина било је довољно материјала, па су оне најчешће имале преко 30 страница куцаних машином. Сјећам се броја батаљонских новина које су изишле за 1. децембар 1942. године, а биле посвећене 1. децембру 1941. нападу наших јединица на Пљевља. Чланке су писали другови који су учествовали у овој борби. Многи од њих су у њој изгубили некога од својих најближих. Пред читавим батаљоном, који је био на окупу, комесар батаљона је читао редом чланке. Био је то некако свечан тренутак. Борци су тада освјежавали успомене на годишњицу једне велике борбе црногорских папизана. Цио батаљон је осјетио још силнију мржњу према фашистичким окупаторима и жељу за осветом палих жртава.

У оквиру батаљона често су одржавана предавања, која су држали другови из батаљона, а послије тих предавања развијала би се шира дискусија. Тако су у батаљону одржана предавања о постанку свијета, о постанку човјека, о развоју друштва, о оријентацији на непознатом терену, затим низ предавања из националне историје итд.

По водовима и четама у оквиру батаљона држан је циклус предавања о СССР и Црвеној армији. У зимским мјесецима 1942. године обично би се борци по водовима искупали по кућама и, гријући се око ватре на огњишту неке босанске куће, слушали излагање неког старијег друга о

колхозима, совхозима, Уставу СССР, равноправности жена, догађајима из октобарске револуције, о стварању Црвене армије и слично. То није била нека крута форма, нека форма званичних предавања, иако су она планирана од стране комесара батаљона, већ су то више били разговори. Оваква предавања држана су скоро сваке вечери, када би се батаљон нашао на одмору. и она су за борце, жељне знања, била најприступачнија. Наши борци су искрено вјеровали у тековине прве земље социјализма, одушевљавали се објављеним резултатима совјетских пјатиљетки и од срца се радовали побједама Црвене армије.

У батаљону је био по један примјерак књиге „Мати“, од Горког, и „Како се калио челик“, од Островског, и сви они борци који раније нијесу прочитали те књиге, прочитали су их у батаљону. Кад је наш батаљон био у Имотском фебруара 1943. године, борци 2. чете нашли су у једној напуштеној кући доста књига. Премда је била офанзива и борци у ранцима носили само најважније ствари, подијелили су међу собом дјела Кочића, Сремца, Нушића и неких других домаћих писаца. Те су књиге касније кружиле по батаљону и борци су их радо читали у слободном времену.

Ослобађањем нових територија и уласком наших јединица у градове створено је широко поље културно-просвјетног рада за сваку јединицу Народноослободилачке војске, па према томе и за наш батаљон. Стечена искуства из најтежих дана народноослободилачког рата корисно су послужила нашем батаљону да касније развије културно-просвјетну дјелатност. Борци 5. батаљона — већ искусни чланови дилетантске групе и батаљонског хора — имали су прилике да покажу сада своје стечено знање у неком већем градском културном дому и пред многобројнијом публиком .

Љубо БАДЊАР

ПИСМО ПО КУРИРУ

*Извиђач прољеће пред нама хита у лету:
на брдо ми, а оно на друго, пред нама.
И — као да испали стомлазу бијелу ракету —
на брду расцвјета граната арилама.*

*И бригада лети у битку. У нову. Још бјежињу.
И већ смо на коти. И барјак црвени пред свима.
А прољеће на другој побија кошуљу-треињу.
И треињу, сприједа, топовски магнетијум снима.*

*И гдје је умор? И глад? Ни умора, ни брда, ни глади!
У нама навиру извори. Увис нас зачукују чуке.
А прољеће јури и јури — остави кошуљу, другу гради,
ил' пут казује, ил' граби муштудуке.*

*О, никад, никад ко данас — прољеће четрдесет треће —
ја и земља ова нисмо били тако једно, тако исто биће;
никад прољеће њено није било толико и моје прољеће,
и клице заједничке, и патње, и кожа, и мишићје.*

*И чуј: сваки секунд ме боли, сваки цвијетак, сваки заруд,
што с нама нијесу — да скупа стигнемо свакој треињи,
да корацима бројимо отете топовске цијеве по Нисару,
да скупа скупљамо пушчане чауре као љешник.*

*И застајем, и извор сваки, и треиње, и траве
загледам, зајерим — кад и твоја бригада прође Чикат,
да их и ти видиш, да ти зашуме, о мени да ти јаве, —
о никад те тако нисам волио, никад, никад!*

*О никад, никад тако — ми и скупа ова земља
нисмо били једно: од крви, сачме, грумења један салив.
Црвени барјак. Треиња све руменија и све бјеља. —
За треињу, барјак, прољеће; за наше пале — пали!*

Радован ЗОГОВИЋ

„НА ТРОЈИЧИН ДАН“

— Цртица —

Средином јула 1943. бригада је избила у рејон Озрена.

Пошто су разбили четнике Цвијетина Тодића, батаљони су размјештени по озренским селима. Послије пете офанзиве и борби за Кладањ и са четницима на подручју Озрена, требало се одморити, нахранити и припремити за наредне задатке. Политички рад на овом терену захтијевао је пуно ангажовање свих јединица. Сви смо се дали на посао — од штаба дивизије до скојеваца по четама, свака јединица у селу гдје се налазила. Требало је народу овог краја повратити повјерење у НОП и објаснити четничку издају.

Постепено су се враћали дух и повјерење код сељака. Ступили смо у везу и са политичким радницима на терену, па и са појединим четницима. Било је ријечи и о предаји појединих непријатељских јединица и њихових дијелова. Договорено је да се на Тројичин дан окупи што више народа и наших јединица, те да уз учешће нашег попа присуствујемо „служби божјој“.

Осванула је недјеља. Ведар јулски дан. Пуно народа, махом стараца и жена, те нас партизана, сливало се у црквено двориште. Настали су разговори, какве су знали да организују пролетери — блиски, срдачни и људски. Око 9 часова зазвонила су звона. Почела је литургија. Црква је била дупке пуна. Атмосфера празнична. У предњем дијелу цокве, испред олтара, били су виђенији сељаци и наше старјешине, а позади остали. За пјевницом, десно, неколико пролетера, који су знали одговарати попу, пјевали су у хору. Све је било како треба. На средини друге литургије, како је и ред, зазвонило је и друго звоно. Поп је са кадионицом изишао на „царске двери“, почео да кади пјевајући „Воимен“. На то сам, знајући као учитељ све молитве, изишао пред „царске двери“, узео са стола „апостол“, отворио одређено мјесто и почео: „Братије, во времја оно глагољаше Исус ...“ Пјевао сам, а за то вријеме попови су кадили, за себе нешто

читали, народ се клањао и крстио. То је, ваљда, један од најсвјечанијих тренутака литургије. Ишло је све у најбољем реду, док се другови из „хора“ нијесу почели смијати. Чим сам чуо смијех, убрзао сам читање, глас се подизао. Учинио сам све да се уздржим, но кикот хора био је све јачи тако да сам и ја, у једном тренутку, сав надувен, затворио „апостол“, ставио га на сто и прснуо у смијех. Побјегао сам кроз народ, а за мном и хор.

Попови су наставили и завршили литургију, но тај мој и наш поступак толико су ружно дјеловали на сељаке да смо покварили управо све оно што смо претходних дана постигли у политичком раду. То је четничким агитаторима добро дошло.

Милутин

ПЕЈАНОВИЋ

ОД ОЗРЕНА ДО КОЛАШИНА

Двадесетшестог августа увече читава бригада се окупила у с. Рибница, одакле смо кренули у правцу Црне Горе. Пошто смо предали рањенике 17. дивизији, 27. августа кренули смо за главнином наше дивизије према Црној Гори и тог дана стигли на просторију с. Миланковићи — с. Чуништа, а 28. продужили покрет долином Криваје и увече заузели Олово.

У Олову се налазила само мања група милиционара, који су последице веома кратке борбе побјегли.

Током 29. августа вршили смо краћи покрет до с. Гурдићи — с. Драпнићи, јер се у Олову нијесмо смјели дуже задржати због тога што нас је претходног дана извиђао један непријатељски авион.

30. августа у 4,30 бригада је кренула из с. Гурдића правцем Шахбеговићи — Бијела Вода, те је у први мрак избила на цесту Сарајево — Соколац, код Подроманије. На нашу претходницу, која се већ налазила на самој цести, са правца Сарајева наишао је један полутеретни камион у коме се налазило десетак усташа. Цеста још није била преграђена и шофер је успио да окрене камион и врати се у правцу Сарајева. На путу су нађена двојица мртвих усташа, а вјероватно је и у камиону било мртвих и рањених. Одмах по преласку цесте зановилили смо у шуми на правцу с. Боговићи.

31. августа бригада је продужила покрет преко с. Боговића у правцу жељезничке пруге Сарајево — Вишеград.

У Боговићима нашли смо неколико другарица из разних јединица, које су четници заробили током V офанзиве. Успјеле су побјећи и овдје су их неки наши симпатизери крили. Нијесу хтјеле продужити са нама јер су биле сигурне да ће их ови наши људи успјети пребацити у правцу Врховног штаба.

У први мрак бригада је прешла жељезничку пругу Сарајево — Вишеград, између станице Сјетлина и Стамболчић и зановирила у шуми изнад с. Сјетлина. Жељезнички мост сјеверозападно од Сјетлине нијесмо могли срушити јер

нијесмо имали чиме ископати рупу у бетону, а експлозив којим смо располагали могао је једино на тај начин срушити мост. Пругу смо прекинули на неколико мјеста и оне-способили је за саобраћај. За читаво то вријеме блиндирани воз је два пута пролазио кроз Сјетлину у правцу Стамбол-чића.

1. септембра бригада се размјестила на просторији с. Растовац — с. Братељевићи.

Пошто је главнина наше дивизије извршила покрет у правцу Устиколине и Фоче, наша бригада је 3. септембра добила задатак да се пребаци на просторију Г. и Д. Боговићи — с. Крећа, у правцу Горажда, што је учинила следећег дана у 4 часа. Истог дана предвече продужили смо покрет у правцу с. Брајловићи — с. Тупачићи, пошто смо у међувремену добили наређење за напад на Горажде. За овај напад дивизија је одредила један батаљон 2. пролетерске, 5. црногорску и један батаљон 2. далматинске бригаде и све потчинио штабу 4. бригаде.

По нашим подацима непријатељска посада у Горажду била је прилично јака, те смо очекивали веома снажан отпор.

4. пролетерска бригада имала је задатак да Горажде нападне са сјеверне стране, правцем: Коњбаба — Г. Село — Пијевац — Попов До.

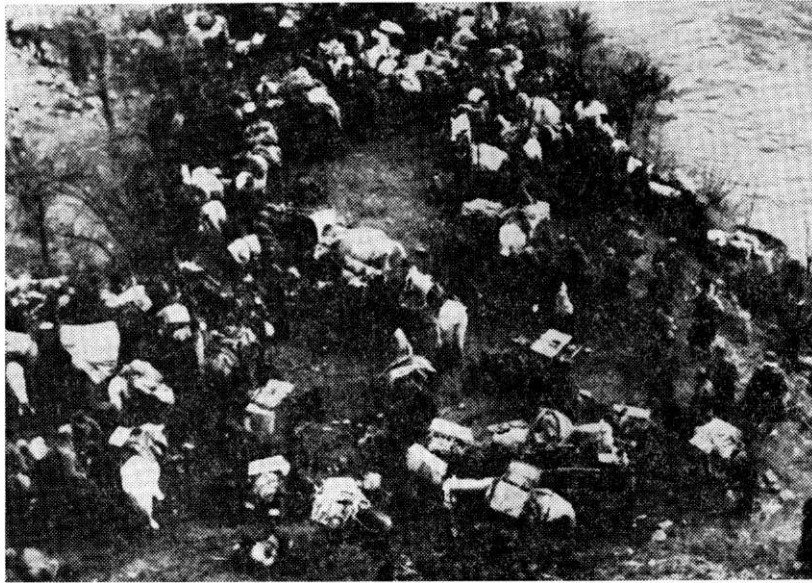
Полазак свих јединица са одређених полазних положаја предвиђен је за 6. септембар у 17,30 часова.

Како смо раније сазнали, очекујући скори напад на град, командант посаде у Горажду тражио је појачање од њемачке команде из Чајнича. Пошто је стигао негативан одговор, он је наручио 5. септембра воз из Устипраче и током ноћи укрцао војнике и напустио град, и при томе издао наређење да се цјелокупна посада током 6. септембра повуче према Устипрачи. По тадашњим подацима гарнизон Горажде је имао око 200 усташа и око 100 Нијемаца. Сви они су на дати знак у 13 часова почели да напуштају град.

С обзиром да 4. бригада пред својим фронтом напада није наишла на непријатеља, покрет је убрзан и око 17 часова, уз веома мали отпор на прилазима града, бригада се нашла у Горажду.

Неколико мртвих и око десетак заробљених непријатељских војника, као и доста хране и опреме — били су резултат борбе за Горажде.

По ослобођењу Горажда 4. пролетерска бригада се оријентисала према с. Оцак — Јабука — Црвљивац, с тим што је један наш батаљон остао у граду као посадни, а батаљони

Четврта пролетерска на припремама за прелаз преко Дрине •— август 1943.

5. црногорске у с. Слатина, Копачи, Машићи, на путу Горажде — Устипрача. Неколико дана смо се одморили на овој просторији, без већег узнемиравања од стране непријатеља. Већ сјутрадан 7. септембра одржан је велики збор у Горажду. Одзив је био веома добар.

Упутили смо групу бораца према Сутјесци да пронађу наоружање кога је за вријеме V офанзиве бригада оставила и закопала. Међутим, није ништа пронађено, јер су све то Нијемци и четници пронашли и покупили. Темелјито смо порушили жељезничку пругу у долини Дрине, а исто тако и цесте које од Горажда воде за Устипрачу, Рогатицу и Чајниче. Фочу је прије неколико дана ослободила 2. пролетерска бригада, те цесту Горажде — Фоча нијесмо рушили.

Тих дана стигли су нам и први курири из Црне Горе. Били су то борци Дуомиторског одреда. Из прве руке сазнали смо за стање у том дијелу Црне Горе и веома смо задовољни позитивним развојем догађаја. Жеља нам је да и ми што прије тамо стигнемо.

8. септембра добили смо наређење штаба дивизије да у заједници са батаљонима 5. црногорске бригаде ликвидирамо непријатељска упоришта у усташким селима Јабука

и Мрежица. Сазнали смо да се у с. Јабука налази 150—200 милиционара. Међу њима било је и таквих који су убијали наше рањене и болесне другове када су изостајали из колоне током V непријатељске офанзиве.

Из с. Бахова бригада је кренула у неколико колона: два батаљона правцем с. Бахово — с. Подстолац — с. Колаковићи — с. Ушкићи — с. Камен — с. Смјећа, а одатле један батаљон преко Црвене Стијене — Љељанака избија западно од Јабукe, док други правцем Лучина Раван — Дуга Њива избија на југозападну страну с. Јабукe.

Један батаљон са пратећом четом пошао је правцем: с. Бахово — с. Палежи — с. Колаковићи — с. Укшићи — с. Камен, да одатле преко с. Поплатићи и с. Лучила нападне Јабуку са сјеверне стране.

Још један батаљон наступао је истим правцем до с. Колаковићи, одакле је продужио преко с. Славичићи да нападне Јабуку са источне стране.

Ноћу 9/10. септембра опколили смо село, а у саму зору извршили напад. Резултат ове акције био је далеко мањи од нашег предвиђања. Непријатељ је пружио веома слаб отпор и углавном се разбјежао по околним брдима и шумама. Због тога смо још истог дана продужили покрет и ушли у с. Мрежицу.

Тога дана, у прилогу заповијести, обавијестили смо батаљоне најновијим вијестима на другим фронтovima. Италија је капитулирала. Савезници су се искрцали и код Напуља. Црвена Армија је ослободила читаву Доњецку област и приближава се Дњепру.

По наређењу Врховног штаба од 9. септембра формиран је 2. ударни корпус. За команданта је постављен Пеко Дапчевић, за политичког комесара Митар Бакић, а за начелника штаба Рудолф Приморац. Да уђу у састав корпуса за тада су биле предвиђене: 2. пролетерска и 3. дивизија. 4. бригада улази у састав 3. дивизије.

11. септембра 4. пролетерска бригада изашла је привремено из састава 3. дивизије и стављена под непосредну команду штаба корпуса, као маневарска група за дејство у области Сарајево — Фоча.

5. црногорска бригада је отишла у Црну Гору, а 10. херцеговачка у јужну Херцеговину.

10. септембра 4. пролетерска бригада имала је слиједеће бројно стање и наоружање:

По списку, укупно у бригади било је 775 бораца, од чега 149 другарица. Од овога броја, у расходу (рањени, болесни,

курири у штабу корпуса итд.) је било 55 бораца. Дакле, на лицу (у строју) је било 720 бораца, а међу њима 143 другарице.

Од основног наоружања бригада је имала: пушака 497, пушкомитраљеза 15, митраљеза 2, минобацача 2, пиштоља 182, бомби 281; укупно муниције за пушке и пушкомитраљезе 8.950 метака а за минобацаче 88 граната, пиштољске муниције 1.716 метака.

13. септембра од штаба корпуса бригада је добила задатак да ликвидира непријатељско упориште Трново, гдје се тада, по прикупљеним подацима, налазила око 200 милиционара. За извршење добијеног задатка бригада је формирала двије колоне од по два батаљона. Ове колоне стигле су 14. септембра у 18 часова на полазне положаје и отпочеле напад. Истовремено је 2. далматинска бригада напала Добро Поље. Око 19 часова бригада је без борбе ушла у Трново. Милиција која се налазила као посада успјела је да умакне, док је свега три оружника заробљено. Заплијењено је 5 пушака, 16.000 метака, 80 ручних бомби и друге војничке опреме.

Чим смо ушли у Трново, један батаљон је упућен у с. Говедовићи, а други у с. Турови и Годиње, са задатком да разоружају тамошњу милицију. Око 10 часова засједа према Сарајеву заплијенила је два теретна и један полутеретни аутомобил. Послије ове акције бригада се размјестила у рејону Трнова.

15. септембра бригада је примила наређење од штаба корпуса да се задржи на просторији Трново — Башци — Делијаш, са истуреним извиђачким дијеловима у правцу Делијаша и Иловице. Такође нам је стављено у задатак да најхитније прикупимо податке о непријатељу у Сарајевском гарнизону.

Задржавање 4. и 2. далматинске бригаде као маневарске групе на овом простору било је повезано са директивом Врховног штаба од 10. септембра, којом се предвиђало што дубље продирање наших јединица са правца Трново према Сарајеву. Такође је најављено и надирање Првог босанског корпуса ка Сарајеву. Међутим, овај корпус је у то вријеме дејствовао главним снагама у рејону Тузле.

Ноћу 16/17. септембра један батаљон бригаде извршио је ради извиђања препад на Кијево-, које се налази на комуникацији Трново — Сарајево. Успио је у првом моменту да уђе у село, али је убрзо морао да се повуче под притиском јаче њемачке јединице која је ту дошла из Сарајева.

Предвече 17. септембра Нијемци су се приближили Трнову и отпочели да га туку артиљеријском ватром. Бригада није ступила у одлучнију борбу са овом њемачком колоном, осим извиђачко-заштитничким дјеловима, јер нам је штаб корпуса наредио да у току ноћи 18/19. извршимо покрет на просторију Мрежица, с тим да један батаљон буде у рејону Горњи Будањ — Братовчићи (Миљевина). И даље нам је остао обавјештајно-извиђачки задатак на правцима Сарајево, Коњиц, Горажде и Прача. 2. далматинска бригада по истом наређењу размјешта се у ширем рејону Калиновика.

Тек што је бригада стигла на одређену просторију, од штаба корпуса смо 19. септембра примили ново наређење, у коме нас обавјештавају да је Врховни штаб својим радио-грамом од 18. ов. мј. наредио да се штаб корпуса са маневарском групом (4. и 2. далматинском бригадом) што прије покрене у правцу Црне Горе да би се разоружали Италијани и извршила мобилизација у тим крајевима.

Ради тога 4. бригади је наређено да изврши марш до с. Бобова у Црној Гори, и то у три етапе:

Прву етапу марша бригада је извршила 20. септембра, у времену од 2 до 12 часова и у потпуном реду, без икаквих сметњи на маршу стигла у с. Бунови. Послије краћег одмора од свега два часа бригада је продужила марш и у Челебић стигла током ноћи истог дана. У 2 часа ујутро 21. септембра бригада је продужила покрет до с. Бобово. У међувремену, од штаба корпуса примили смо наређење да се у с. Бобово не задржавамо, већ што прије продужимо у правцу Жабљака. Тако је бригада већ 22. у 3 часа продужила марш правцем: Сухопоље — Слатина — Тепца, и 23. септембра ујутро стигла у Жабљак. У току читавог овог марша бригада није наишла ни на каквог непријатеља.

Тих дана је одлуком Врховног штаба за замјеника политичког комесара бригаде постављен Радован Радовић, пошто је Мило Јовићевић одређен за замјеника политкомесара Главног штаба за Црну Гору и Боку.

Чим је бригада стигла у Жабљак, примила је наређење од штаба корпуса да 25. септембра продужи покрет према Боану и даље према Сињавини да би ослободила Колашин.

Покрет бригаде према Колашину извршен је у двије етапе. У првој — од Жабљака до Боана, а у другој — од Боана преко Сињавине до с. Липова.

Према подацима којима смо тада располагали у Колашину је било око 200 четника, а о Талијанима нијесмо имали података.

Претходница бригаде јачине једног батаљона кренула је из Боана 26. у 3,30 часова, а главнина пола часа касније. Без борбе бригада је прошла Крњу Јелу и изишла на Сињавину. У моменту када се претходница поред неких катуна приближавала Вратлу, дошло је до кратког судара наше претходнице са четничком предстражом, која се убрзо повукла, тако да није било потребно да се главнина развија.

Пред нама се појавио Колашин, град који је био ослобођен у првим данима устанка 1941. године и који је дао много првобораца. За вријеме четничке страховладе Колашин је био мучилиште великог броја црногорских првобораца и родољуба. Многе су постријељали и повјешали, а други су у оковима лежали у по злу чувеном колашинском затвору.

Око 13 часова батаљони бригаде у Липову добили су последње податке и дефинитивна наређења за напад на Колашин. Подаци су били оскудни, јер нијесмо знали какве су јачине непријатељске снаге у граду. 1. батаљон прешао је Тару сјеверно од града и избио на Башање брдо, гдје су Италијани имали главнину својих снага. 5. батаљон је прешао Тару јужно од Колашина и осигуравао напад са правца Матешева, гдје су се налазиле јаче италијанске и четничке снаге. 2. батаљон је прво ликвидирао Бабљу греду, а затим напао директно на град. 3. батаљон је дијелом својих снага садејствовао 2. а касније у току ноћи свим снагама директно је напао најјаче италијанско утврђење — Башање брдо.

Колашин је из добро утврђених и раније припремљених ровова и бункера бранио 2. батаљон 83. пука дивизије „Венеција“, ојачан извјесним брајем бацача и потпомаган артиљеријом са правца Матешева. У Колашину и околини налазио се велики број четника.

Директан напад на град почео је по дану. Уколико су се наши стрељачки стројеви више приближавали Тари и граду, утолико су убитачније тукли минобацачи и митраљези из колашинских утврђења. И поред тога 2. батаљон је у незадрживом нападу још прије мрака ушао преко моста на Тари у град. Читаве ноћи вођене су уличне борбе и ликвидирана сва упоришта у граду, осим Башањег брда, гдје су 1. и 3. батаљон водили жестоке борбе.

У току ноћи, после ослобођења града, опколили смо Башање брдо са свих страна и довели чету пратећих оруђа. Борци су били у стрељачком строју око жица које су опасивале Башање брдо и ровове око њега, и само се чекао знак за почетак напада. У међувремену смо покушали да

преговарамо с Италијанима. Прве преговоре са италијанским командантом батаљона капетаном Ривом покушао је да поведе замјеник команданта бригаде Нико Стругар, али преговори су завршени без успјеха, јер су Италијани одбили да се предаду. У само свануће једна група четника, не знајући да смо ослободили град, наишла је на нашу чету пратећих оруђа, али су сви били поубијани или заробљени.

Двадесет седмог септембра ујутру отпочели смо поново преговоре са капетаном Ривом. Кад му је учињен уступак да Италијани не положије оружје, већ да ступе у наше редове, он је прихватио такве услове. Најприје је обавијестио свог команданта дивизије у Беранама о преласку на нашу страну, а затим је постројио батаљон на врху Башањег брда, предао рапорт и прешао дефинитивно на нашу страну, заједно са својим људима. Ми смо му одобрили да остане и даље на истом положају са својим борцима и бацачима. И, збиља, у каснијим борбама за одбрану Колашина батаљон капетана Риве помогао нам је нарочито минобацачима да одржимо Колашин.

Борба за ослобођење Колашина трајала је око 14 часова. Непријатељ је имао више од 30 мртвих и толико рањених. Наши губици 6 мртвих и толико рањених. Заплијењена је велика количина ратног материјала и намирница.

Одмах после ослобођења Колашина, 4. бригада је наставила наступање главнином снага према Матешеву, гдје су се налазиле јаче четничке снаге и један батаљон италијанске дивизије „Венеција“, мањи дио снага бригаде остао је током 27, 28. и 29. септембра у најближој околини Колашина.

На прилазима Матешеву 30. септембра наше јединице су наишле на јаче италијанске и четничке снаге, и борбе су отпочеле. Међутим, захваљујући благовременој концентрацији свих четничких снага са тога и околних мјеста и уз свестрану подршку Италијана из Матешева и Берана, као и из Андријевице, непријатељ је успио у првом моменту да задржи наступање наших батаљона према Матешеву, а затим и да их потисне према Колашину. 30. септембра почињу врло оштре борбе на простору између Колашина и Матешева. Наше јединице су се постепено повлачиле пред неупоредиво јачим непријатељем у правцу Колашина, са задатком да одсудну одбрану организују на прилазима граду, пошто је већ била донесена одлука да се Колашин мора бранити по сваку цијену.

Поново су почеле борбе за Колашин, али овога пута ослобођени град бранили су стари и прекаљени бопци, си-

нови Црне Горе и Далмације, Кордуна и Босне. Колашин је Ећ под артиљеријском ватром. Затрештали су митраљеви, чија се ватра постепено приближава од правца Матешева. Воде се борбе на свим прилазима граду, а најжешће на косама југоисточно од града. На том правцу бранила су се три батаљона (главнина бригаде), а један је био на лијевој обали Таре, осигуравајући бригаду са правца Липова и Мораче. Колашин је био скоро потпуно опкољен, осим узаног пролаза долином Таре према Мојковцу. И овога пута четници су били претходница Италијана. Гомиле четника јуришају, потпомогнуте артиљеријском и минобацачком ватром Италијана. Непрекидно се ређају наизменични јуриши, наши и њихови. Борба је сваког тренутка све жешћа. Сви прилази Колашину су посједнути и брањени са највећом упорношћу. Борци 4. бригаде силазе на Барутану и Башање брдо и посиједају већ припремљене бункере и ровове које су давно саградили Италијани. Овога пута на дијелу утврђења на Башањем брду налазио се италијански батаљон капетана Риве.

Борбе су све жешће и жешће. Непријатељ је већ на Шљивовици и напада сам град. Италијанска артиљерија туче прецизно добро позната утврђења у околини Колашина. Пролетери су се за први тренутак осјећали мало несигурним у рововима, ненавикнути на такав начин ратовања, али одлучни да Колашин одбране по сваку цијену, брзо су се навикли на то. Треба напоменути да ни ова одбрана није била искључиво пасивна, да се на сваки јуриш непријатеља одговорило противјуришом. Падају наши борци и руководиоци. Све је више мртвих и рањених, али су остали непоколебљиви у отпору. На прилазима граду пао је тешко рањен командант 1. батаљона Мило Лубарда. У једном противнападу на падинама Шљивовице смртно је рањен и командант 3. батаљона Мироје Жарић. С великом отвореном раном на стомаку пренијели су га у превијалиште, а он, пролазећи поред команданта бригаде, онако са носила поздравља и рапортира о стању батаљона. За њим убрзо доноси Спаса Бечића, командира вода из његовог батаљона, који већ у агонији непрекидно понавља: „Напријед другови! Напријед Трећи батаљон!“ На барутани, сав изрешетан од непријатељске гранате, смртно је рањен и члан политодјела бригаде Јурица Рибар. Све ове, као и многе друге рањене, евакуисали смо за село Требаљево, гдје се налазила болница. Тамо су ова три друга ускоро подлегла ранама.

За вријеме ових борби стигла нам је курирка позадинског партизанског батаљона који је раније формиран на те-

рену Васојевића, а у то је вријеме водио борбу између Колашина и Берана. Успостављена је веза с њим, и он је много помогао 4. бригади да одоли притиску непријатеља на Колашин, нападом с леђа на положаје четника на планини Кључ.

У жеку најжешћих борби за одбрану Колашина кога су четници у јачини преко 1.000 бораца, потпомогнути дијеловима италијанске дивизије „Венеција“, нападали од 30. септембра до 3. октобра, штаб 2. корпуса је наредио да се од по једног батаљона 2. далматинске, 2. пролетерске и 3. санџачке бригаде формира ударна група. Овој групи је наредио да се током дана до 15 часова групише на линији: Бојиште — Струг — Паљевине и да тачно у 16 часова отпочне напад на Кључ (к. 1926), и да по овлађивању Кључем један батаљон упути према Шљивовици, а два батаљона правцем: Мујића Речине, Јабланово брдо. Васојевићком батаљону је дат задатак да дејствује правцем: Раскрсница — Мујића Речине — Јабланово брдо.

Истим наређењем 4. пролетерска бригада је добила задатак да у 15 часова отвори минобацачку ватру по Кључу, која ће трајати све док јединице ударне групе не овладају овим положајима. По избијању дијелова ударне групе на Кључ и њиховом спуштању у правцу Шљивовице, 4. бригада је требало да предузме општи напад правцем: Шљивовица — Планиница, са задатком овлађивања Планиницом.

Међутим, ударна група због удаљености је добијени задатак дјелимично извршила. Успјела је тек ноћу 3/4. октобра да овлада Кључем.

Повезано с тим, ни 4. бригада није могла у потпуности извршити добијени задатак, већ је и даље одољевала страховитом притиску према Колашину нарочито са правца Шљивовице, али је ипак успјела овладати Дуловинама (део Шљивовице).

Због тога штаб корпуса 4. октобра поново наређује штабу ударне групе да ради коначног одбацивања четника и Италијана са положаја око Колашина што прије поступи по јуче добијеном наређењу, с тим што ће један батаљон 4. бригаде, два батаљона 2. далматинске и Васојевићки батаљон, под командом штаба 4. бригаде, 4. октобра у 18 часова предузети општи напад правцем: Шљивовица — Јабланово брдо.

Са правца Кључа први је јуришао у правцу Шљивовице батаљон 2. далматинске. Чули смо и ми њихов борбени поклич: „Живјела Четврта пролетерска бригада“. Истог часа, иако исцрпљени вишедневним одбрамбеним борбама, пошли

су на јуриш и борци 4. бригаде из ровова и бункера око Колашина. Пукао је обруч нападача. Пробијени су и десетковани његови густе редови. Остатак је ноћу 4/5. октобра похитао да склони главу код окупатора у још неослобођеним градовима Црне Горе. Те исте ноћи један наш батаљон је ушао и у Матешево.

Колашин је био ослобођен, а борци и руководиоци 4. пролетерске и овога пута су добили признање од свог народа и осталих јединица Народноослободилачке војске и заслужену похвалу Врховног команданта друга Тита.

Борбе за ослобођење и одбрану Колашина трајале су скоро непрекидно од 26. септембра до 5. октобра. Можемо слободно тврдити да је то у периоду послје Сутјеске била најдужа и најтежа борба коју је бригада водила и побједоносно завршила. Истина, и жртве бригаде биле су прилично велике. У свим овим борбама имали смо 23 погинула борца и руководиоца, а рањених много више.

5. октобра бригада је од штаба корпуса добила наређење да са два батаљона и 3. батаљоном 83. пука дивизије „Венеција“ остане у Колашину ради организације одбране града и извиђања у правцу ЈТипова и Црквине. Један њен батаљон остаће и даље у Матешеву, са задатком чишћења просторије око Лијеве Ријеке и рушења комуникације на Вјетернику.

Ради притиска на Беране, гдје се налазила скоро комплетна италијанска дивизија „Венеција“, формирана је ударна група под командом Ника Стругара, у коју је ушао и један батаљон наше бригаде. Задатак ове групе је да се што прије нађе у катунима Турији и Коњском брду да би се извиђала просторија Буче — Беране.

8. октобра штаб бригаде је обавијештен да је једна јача група четника посјела положаје Трешњевик — Рудо брдо и изишла на брдо Лиса (к. 1877). Да би им онемогућили даље напредовање према Матешеву и Колашину, упутили смо 5. батаљон у правцу села Врањештице и Суве Горе, док је 3. батаљон посио косе изнад Матешева. Током слиједећег дана једна четничка јединица јачине око 200 бораца упала је у лијеву Ријеку и одмах се повукла у правцу Трешњевика. По извршеној акцији, гдје су четници пружили веома жесток отпор, 5. батаљон се вратио у Колашин, а чета 3. батаљона у Матешево.

Од штаба 3. дивизије обавијештени смо да нам упућују 300 бораца из Ловћенског одреда за попуну бригаде. Попуна је стигла 15. октобра и одмах смо их распоредили по батаљонима бригаде. Поред тога, из Колашина и околине ступило је у бригаду 83 нова борца.

16. октобра у штаб бригае стигла је вијест да се нека њемачка колона из правца Подгорице креће према Лијевој Ријеци и да им се главнина налази на Клопоту.

17. октобра, по наређењу штаба корпуса, бригада је упутила у правцу Лијеве Ријеке два батаљона, са задатком да продуже према Јаблану и Клопоту. Наш 2. батаљон, који се до тада налазио у ударној групи, такође је упућен у овом правцу. Истовремено штаб корпуса наређује 3. дивизији да из 5. бригае упути два батаљона у правцу Клопота, са задатком да нападну непријатеља с леђа.

Међутим, батаљон који је ишао у правцу Лијеве Ријеке и стигао у Хан Гаранчић извијестио нас је да су јаче непријатељске снаге већ ушле у Лијеву Ријеку.

Батаљон који је био упућен према Црној планини (источно од Лијеве Ријеке) такође је потврдио ову вијест, али још није дошао у додир са непријатељем.

Тога истога дана њемачка претходница која је у свом саставу имала лаке италијанске тенкове стигла је до близу Хана Гаранчића, гдје их је сачекао противтенковски топ из наше пратеће чете и два предња тенка уништио. Остала три су се вратила цестом за Лијеву Ријеку.

То је био почетак нових веома жестоких борби 4. бригае. Млади борци који су тек стигли у бригаду нијесу имали времена да се упознају са друговима, а камо ли да се увјежбају и стекну бар мало искуства. Умјесто свега тога били су принуђени да заједно са својим прекаљеним ратним друговима одмах по доласку ступе у вишедневне веома тешке борбе.

18. октобра три батаљона бригае на положајима Вељи Ивани — Хан Гаранчић — Црна планина воде тешку одбрамбену борбу против далеко надмоћнијег непријатеља. Према нашим процјенама, јачина непријатеља била је око 1.500 Њемаца и италијанских фашиста, две батерије топова и 20 тенкова, потпомогнути јаким четничким јединицама са правца Мораче.

Тог јутра у борбу са Нијемцима први пут ступио је и 3. батаљон 83. пука дивизије „Венеција“, који се још од ослобођења Колашина налази при 4. бригади. Батаљон је ноћу стигао у Хан Гаранчић, гдје се налазио и штаб бригае. Када је командант батаљона капетан Рива добио задатак од команданта 4. бригае да са батаљоном посједне косу Вељи Ивани и да су пред нама Нијемци, одговорио је отприлике слиједеће: „Ја сам професор и по свом политичком убјеђењу

социјалиста. Мобилисан сам и био у рату све до сада, али као што видите ниједан чин нијесам добио. Чин резервног капетана имао сам прије рата. Тек сада почињем да се борим за оно зашто је требало одавно па и са оружјем да се борим". Био је веома радостан што смо му указали поново повјерење да самостално брани дио положаја наше бригаде. Његова борба била је веома кратка, јер су га његови војници 19. октобра прије подне мртвог донијели са положаја. Погибијом овог храброг команданта батаљона капетана Марија Риве, његов батаљон се расуо и практично више није постојао.

Ситуација се почела погоршавати не само на нашем правцу гдје су биле веома јаке непријатељске снаге, већ и на правцима Плав — Мурина — Андријевица и Рожај — Врбица — Беране.

Замисао непријатеља била је да што прије са ових праваца упадне у нашу новоослобођену слободну територију и да се што прије дочепају одсјечене италијанске дивизије „Венеција“, како би је окренуо против нас, а поготову да њихово наоружање и опрема не падне у наше руке. Но, ови планови били су у прилично великом закашњењу.

По наређењу штаба корпуса, бригада је требало да најупорније брани положаје јужно од Матешева, па се постепено и повлачила са тог правца. Борба је отпочела 20. октобра. Било је очигледно да се ни на тим положајима нећемо моћи дуго одржати пошто су батаљони 5. бригаде, којима је било наређено да нападну Нијемце с леђа, били већ ангажовани у другим борбама и нијесу на вријеме могли стићи.

Добили смо једино као помоћ једну батерију од два топа коју нам је по наређењу штаба корпуса упутила дивизија „Венеција“ која је у међувремену пришла НОВ-у као и један комплетан батаљон Талијана који се касније повукао ка Колашину.

Предвече, батаљони бригаде су се повукли према Колашину. Пошто је бригада и даље била под непосредном командом 2. корпуса током 21. октобра примила је од њих наређење да и даље затвара правац Матешево — Колашин, са мање упорном борбом и потпуним рушењем комуникације Матешево — Колашин — Мојковац.

За болницу бригаде која се налазила у Требаљеву, наређено нам је да је евакуишемо у Горња Поља (колашинска), с тим да се за њену заштиту одреди један батаљон бригаде.

Истовремено је наређено Беранском батаљону да се прикључи нашој бригади, пошто се Беране евакуише. Ми смо

такође благовремено евакуисали Колашин, тако да је остао потпуно празан.

21. и 22. октобра батаљони бригаде налазили су се у долини Таре од Матешева до Мојковца. Њихов основни задатак био је што је могуће више успорити кретање непријатеља, рушити комуникацију и по могућству зауставити га у Баковића Клисури, на положајима Марково брдо — Сушац.

Придодати батаљон Италијана са положаја Колашина повукао се у правцу Мојковца без нашег знања и батерији топова наредио да се повуче са положаја, те је штаб бригаде захтијевао од корпуса неодложно смјењивање команданта батаљона мајора Албертинија.

Непријатељ је успио ући у Колашин 22. октобра, али је заустављен на положајима Марково брдо — Сушац.

С обзиром да је претпостављао да ни ове положаје бригада неће моћи одржати, штаб корпуса наредио је 23. октобра да упорно бранимо правац Колашин — Мојковац, пошто у Мојковцу има још доста материјала и муниције који ће се моћи евакуисати тек 24. октобра до мрака у правцу Шаховића.

Са два батаљона бригаде која су се налазила у Мојковцу, наређено нам је да поред заштите болнице осматрамо нарочито правац према Бјеласици, пошто у штабу корпуса ситуација на сектору Берана није била сасвим јасна. Знали су само толико да је непријатељ са моторизованим дијеловима ушао у Беране.

По овом наређењу је поступљено, али никаквих борби, осим на положају Марково брдо, није било. Још нам није била јасна ситуација да ли ће непријатељ јачим снагама покушати продор долином Таре у правцу Мојковца, те смо у том смислу и послали извјештај корпусу.

Ноћу 23/24. октобра примили смо од штаба корпуса упутство за даљи рад, који се, углавном, сводио на следеће: ако Нијемци избију у Мојковац, болницу упутити у правцу Шаховића, а бригадом бранити правац Мојковац — Слијепач Мост и даље са наслонем на плато десном обалом Таре.

Међутим, ни једна ни друга варијанта дејства непријатеља није се остварила. Притисак Нијемаца на правцу Колашин — Мојковац прилично је ослабио и наше јединице и даље држе Марково брдо. Такође је ослабио и притисак са правца Берана, те је бригада ноћу 26/27. октобра примила слиједећи задатак: са два батаљона наше бригаде, Бјелопољским батаљоном 3. санцачке бригаде и Бјелопољским одре-

дом затворити правац Беране — Бијело Поље, а са два батаљона и једном бригадом дивизије „Венеција“ правац Колашин — Мојковац. У случају да непријатељ отпочне са извлачењем из Колашина и Берана бригада је добила задатак да најхитније предузме покрет и поново заузме ове градове. Истим наређењем штаба корпуса стављено нам је у задатак да Берански партизански батаљон укључимо у нашу бригаду. Приликом евакуације Берана и Андријевице у нашу бригаду дошло је око 550 бораца, од којих 80 другарица. Од овог људства формирали смо 4. батаљон бригаде, у јачини од око 180 бораца који је послје великих губитака на Купресу у августу 1942. год. престао да постоји, а остале борце смо равномерно подијелили по осталим батаљонима. Тако је 4. пролетерска бригада поново имала пет батаљона.

26. октобра дијелови наше бригаде поново су ушли у Колашин и наставили да гоне непријатеља према Матешеву, који су заузели 28. октобра. 30. октобра два батаљона бригаде ушла су у Беране, а одмах затим у Андријевицу. Нијемци су се повукли са читавог овог сектора у правцу Подгорице и Пећи. Приликом повлачења запалили су већи дио јавних зграда и по улицама поставили нагазне мине.

Тако је првих дана новембра настало извјесно затишје на свим секторима које је бригада контролисала. Њен распоред тих дана био је слиједећи: два батаљона у Беранама, а по један у Андријевици, Матешеву и Колашину. Придодату 4. бригаду из дивизије „Венеција“ упутили смо 3. новембра у Беране и Андријевицу.

У првој половини новембра сви батаљони бригаде углавном су се одмарали. Предузимано је само чишћење околног терена од мањих четничких група, које су се махом скривале или бјежале пред нашим јединицама. У тим ситним акцијама заплијенили смо преко 60 пушака, 2 пушкомитраљеа, нешто ручних бомби и неколико хиљада метака. Све ово вријеме искоришћено је за интензиван војнички и политички рад у бригади, као и на одржавање зборова и конференција по околним селима.

Јединице бригаде свечано су прославиле 26 годишњицу велике октобарске револуције 7. новембра у Колашину, Андријевици и Беранама, уз масовно учешће народа. За вријеме свечаности у Колашину, изненадно су се појавили непријатељски авиони и бомбардовали град. Имали смо једног мртвог и десет рањених, а и међу грађанима је било жртава. Прослава је одложена и одржана тек по паду мрака.

Љубо ВУЧКОВИЋ

ИЗ НЕОБЈАВЉЕНОГ РАТНОГ ДНЕВНИКА КОМЕСАРА ПЕТОГ БАТАЉОНА

— Од 26. VII 1943. до 7. IX 1943. године —

26. VIII. Још ништа ново. Сви наши тешки рањеници и тифусари предати су болници 1. босанског корпуса. По подне су се наши батаљони повукли од Сеоне. Очекујемо ускоро покрет.¹ Нешто касније добијамо наређење за премјештај батаљона у с. Мрган, гдје смо ближе главнини бригаде. Вјероватно ћемо сјутра кренути даље.

Сазнајемо од једне жене да је у Завидовиће стигао велики број рањених четника и да на сва уста псују комунисте. Сви су изгледи да смо их у задњој борби грдно „оно-расположили“.

Из радио-вијести сазнајемо да су наши поново освојили Јајце и Доњи Вакуф...

27. VIII. Око 5.30 смо стигли у с. Мрган. Вршимо припреме за покрет. У 10 ч. добијамо наређење за покрет правцем Рибница — уз долину ријеке Криваје — жељезничка станица Каменско — жељезничка станица Чуништа — с. Ковачићи.

Марш је протекао у реду. Дисциплина на приличној висини. Наш батаљон је био у заштитници бригаде.

Око 2 часа стигли смо у с. Чуништа.

28. VIII. До подне одржавамо састанак батаљонског бироа, на коме је рјешавано питање замјеника комесара. Предложен друг Требјешанин.

У 11 часова добијамо наређење да се настави марш правцем с. Солун — ријека Криваја — Богдановићи — Олово.

Јутрос је долином Криваје у ниском лету пролетио извиђачки авион. До сада нема посљедица, мада је могао примијетити коње пуштене по баштама. Дуго није било авиона па се раскомотисмо и превише.

Покрет је извршен тачно у 14 часова. Пролазимо без сметње, пругом све до Олова. Око 19 часова улазимо у Олово

¹ Покрет 2. пролетерске дивизије према Санцаку и Црној Гори.

без отпора. У градићу нема скоро никог. Накнадно сазнајемо да кроз Олово није прошла наша дивизија, како смо били обавијештени. Продужили смо покрет до села Оловске луке, гдје смо коначили. Добијамо наређење да се у 4 часа измакнемо из града, пошто пријети опасност од авиона, који су јуче пред мрак извиђали — вјероватно обавијештени о нама.

29. VIII. Покрет извршен тачно у 4 часа. У батаљону је дисциплина на висини. (Синоћ је отворено иступљено против оних који можда мисле да бјеже).² Цио покрет до села Гурдићи протекао је у миру и реду. Улазимо у прво село од оних кроз која смо прошли наступајући ка Озрену. Народ још бјежи пред нама, а налазимо баш оне који су први пут утекли.

30. VIII. Покрет извршен тачно у 4 часа. Идемо преко Шахбеговића на Бијелу Воду — значи истим путем куда смо дошли. Пролазимо кроз села у којима, у мањим групама, се крећу четници. Негдје лијево, недалеко од нашег правца, чуло се неколико пушака. Ту се четници јављају да су још у животу. Пролазимо мирно све до с. Бијела Вода. Овдје имамо одмор до 16 часова, послје чега настављамо пут, преко цесте Сарајево — Рогатица. Полазимо тачно у 16 часова. До цесте смо стигли око 19,30 часова. 1. батаљон, који је био у претходници, сукобио се са мањим стражарским одјељењем. Убијене су две-три усташе. Камион с војском, на кога су у пролазу бачене бомбе, успио је да утече.

Прешли смо цесту без сметњи, врло брзо.

Законачисмо у шуми, на сат од пута. Студени почињу.

31. VIII. Данас смо ми у претходници. Крећемо се правцем с. Боговићи — с. Космај, у ком смо преданили до 14 часова. Непријатеља за сада нигдје нема.

Покрет је почео тачно у 14 часова. Маршујемо несметано истим путем којим смо се повлачили послје пробоја из Сутјеске. На путу нема више видних трагова, сем понеке прње, поцијепан опанак и слично. Трагови свих оних страхаота на једном дијелу пута затрти су временом. Само смо видјели осам гробова и сазнали да је у деветом сахрањена нека другарица. На дијелу пута низ падину ка прузи, сви трагови грозде виде се нетакнути. Шест костура у пр-

² Мисли се на оне борце из Босне, Кордуна, Баније и Далмације, који су, сјећајући се свега што су преживјели у V офанзиви, испољавали колебљивост у поновним покретима у том правцу и желели да се упуте у своје крајеве.

њама, шест голих лобања, чије су очне дупље засуте муљем. Нико их није мицао можда из страха, а можда и због мржње према нама. Село које је било најближе није предузело ништа, мада су ти исти сељаци били некад партизани и требало би да цијене наше патње. Тешка су била наша осјећања на пролазу. Ни овог пута нијесмо у могућности да предузмемо сахрањивање остатака наших другова. Хитамо напријед — можда, па чак и сигурно — да светимо ове жртве. Са стријепњом очекујемо трагове наших борби и страдања кроз Зеленгору.

Прелазимо пругу и настављамо покрет кроз мрклу ноћ, глиб и ситну кишу. Око поноћи застадосмо усред шуме.

1. IX. У 5,30 настављен је покрет ка селу Раствовац, гдје се смјештамо. Даља наређења за покрет не долазе. Дан пролази у миру. Поподне конференције, одржане су по четама. Разматран је наш даљи покрет, наше тешкоће и наше перспективе. Трудили смо се да увјеримо Босанце у потребу останка у бригади.

2. IX. Нема напеђења за покрет. Остајемо цијели дан. Вријеме се користи за рад по војној и политичкој линији. Одржано је предавање за батаљон „О демократији“. Још су то за већину бораца „шпанска села“.

Долази нам један мјештанин, који ми се представља као партијац. Изгледа поштен. Говори о стању хрватске војске, из које масовно бјеже домобрани. Обећава да ће сјутра довести још двојицу, такође чланова Партије, да ухвате везу с нама, те да им ми помогнемо у раду.

3. IX. Дошла су двојица мјештана-партијаца. Трећи је отишао за везу са 2. пролетерском бригадом. Повезани су са групом на Романији и раде како могу.

Причају нам о страховито изнуреним друговима којима су у повлачењу са Сутјеске помогли да се пребаце за бригадама. Обећавају да ће донијети детаљније податке о Сарајеву, Фочи, Горажду и Санцаку, уколико буду могли.

Добијамо вијести са европских и наших фронтова. На све стране пуцају шавови фашизма. Савезници су се искрцали у Италији, прешавши мореуз код Сицилије, и напредују. Руси надиру на читавом фронту, а нарочито код Смоленска. Заузели су Таганрог и избили на Азовско море. И још пуно добрих вијести. У Данској отворени сукоби.

Москва отворено напада Дражу Михаиловића и друге четничке вође.

Наши су пак сем раније ослобођеног Бугојна, Г. и Д. Вакуфа и Јајца, ослободили Мркоњић-Град, Гламоч, Дувно, Дрвар, Петровац, Турбе, Котор-Варош. Ослобођена територија је већа од оне прошлостишње. Предају се читави батаљони домобрана са официрима.

Очекујемо ускоро покрет и увјерени смо да ћемо и ми још много допринијети овој побједи.

Од партизана-мјештана сазнајемо нешто о албанским и санџачким партизанима, који оперишу тамо негдје на граници између Санџака и Метохије. Уколико је то истина, лијепи су видици и пред нама.

Но, поподне „стр. пов. об.“ сазнајемо да се у Санџаку концентришу велике њемачке снаге, по неким вијестима 50.000, по неким 100.000. Намјере нијесу познате. Дошли . . . у Чајниче. Исто тако, у Сарајеву, односно у Сарајевском пољу, концентрисана су бројна возила — све маскирано. Чујем да су од нас савезници тражили да их обавијестимо о кретању непријатеља. Обавјештајна служба добија све већи и шири значај и проширује се.

Увече добијамо наређење за покрет у правцу с. Боговићи.

4. IX. Покрет из Растовца извршен тачно у 5 часова. Несметано долазимо у Боговиће (на Јахорини) — муслиманско село, гдје нема ни једног мушкарца — све је утекло У шуму.

Долази наређење да се формирају групе одабраних бораца, које ће се убацивати у позадину ради уништавања појединих четничких штабова, као и појединаца. Ово се поставља врло озбиљно и са изабраним борцима треба да се одржи курс у трајању од 10 дана, ради обуке људства.

Немамо још детаљнији извјештај из Санџака и не зна се је ли баш тачно оно о 100.000 Нијемаца. Ипак, види се да смо врло опрезни. Питамо и тако идемо напријед.

Предвече добијамо наређење за покрет у 5,30 за с. Тупачићи (с. Брајловићи), Треба се примаћи Горажду.

5. IX Брајловићи. Извршавамо покрет у 5,30 и без сметњи, осим кише, дошли до Тупачића, гдје смо се смјестили у изобиљу воћа — шљива.

Прикупљамо податке о непријатељу. Сви су изгледи да Нијемаца у Горажду нема, само нешто домобрана, жандарма и милиције. Неке групе четника су се окупиле и побјегле у Јабуку.

Наша 2. пролетерска (бригада) заузела је Фочу. Ухватили везу са Дурмиторским одредом, који изводи мање акције. Чује се да су убили 33 а заробили 12 Нијемаца. У Црној Гори нема четника као војне организације, већ само по групицама. Власт немају. Талијани се полако повлаче из Црне Горе.

Дан протекао у миру.

6. IX Брајловићи. Још ништа ново. Сазнајемо да дијелови 5. црногорске бригаде нијесу пронашли оружје, већ да су га Нијемци уништили. (Ради се о оружју закопаном за вријеме пете офанзиве.) Маса мртвих у Сутјесци и цијелим путем нашег повлачења страшна.

У 11 часова добијамо наређење за напад на Горажде. Ми имамо централни задатак и остајемо посадни батаљон у граду. Према првим подацима . . . око 150 жандарма, око 20 домобрана, толико милиције, једно . . . аутоматских оруђа. Међутим, у истом наређењу посљедњи подаци гласе да је Горажде евакуисано.

Полазимо у 13 часова и успут добијамо наређење за убрзани марш, пошто у граду нема никог. Улазимо колоном по један у град. Са страна пута масе Муслимана — избјеглица из Фоче, Чајнича, Буковице и др.¹ Посматрају нас радознано и без страха. Страшан је то призор сиротиње.

У град је прије нас, на неко пола сата, улазио оклопни воз од Устипраче и 7 мотоциклиста из Чајнича. Осигуравамо варош без сметњи. Празна је, може се рећи. Тек нешто дувана.

Ноћ је прошла без догађаја.

7. IX Горажде. Још ништа ново. Руше се пруга и путеви. Нешто се говори да се Нијемци евакуишу из Чајнича. На терену Санцака имају двије дивизије, које, изгледа, полако прелазе ка мору.

³ То је муслимански живаљ, који је раније побјегао пред четницима.

Око 11 часова јавили су нам се Огњен Новосел и Ковачевић, борци Дурмиторског одреда који контролише већи дио шавничког среза. Од њих сазнајемо о стању у Црној Гори. Сазнајемо да власт четника не постоји, да су четници углавном дискредитовани и скитају се само као банде и бјеже од нас. Причају нам о страдањима у офанзиви, од чега су страдале више четничке него партизанске фамилије.⁴ Многи другови за које смо сумњали да су у животу, спасили су се.

Стојан Жугић командује одредом.

У Црној Гори углавном је формирана једна бригада.

Одржан је збор у Горажду, коме је присуствовала маса Муслимана, али нијесу још вољни да се укључе у борбу.

Ново ништа.

Из дневника

Ђорђа НОВОСЕЛА

⁴ У петој офанзиви неке четничке фамилије нијесу бјежале од куће, а нјемачке трупе су уништавале све пред собом.

СЕДАМ ЈУРИША ЗА ЈЕДАН САТ

Увијек ће ми остати у живом сјећању последњи дан септембра 1943. године, један од незаборавних дана тешких борби за ослобођење и одбрану Колашина.

Наша 2. чета 1. батаљона, као претходница 4. бригаде, почела је прве борбе са четницима на западним висовима Сињавине. Нијесмо им давали предаха. Муњевитим налетима избили смо на Вратло, одакле се види Колашин и његова околина.

У сумрак 26. септембра 1943. избили смо на прилазе града. Ноћу је ослобођен Колашин, а последње упориште изнад града Италијани су после преговора предали сјутрадан. Пао је богат плијен оружја и муниције, исхране и одјеће.

Али, непријатељ се није помирио с губитком Колашина. Италијани и четници су се ујурбано спремали да поврате Колашин.

Наша бригада није чекала да је непријатељ нападне у самом граду. 1. батаљон је пошао у правцу Матешева, у сусрет италијанским и четничким снагама. Изненада, нашу колону су напали четници са обје стране друма. Прихватили смо борбу чија жестина достиже врхунац на истакнутој Шљивовици, важном положају за одбрану Колашина. Успијевамо да потиснемо четнике и овладамо Шљивовицом. Али, четници врше противнапад на овај положај, подржани артиљеријском и минобацачком ватром. Са згуснутим стројевима кретали су се у напад. Пушчана и митраљеска ватра, прасак бомби, артиљеријских граната и минобацачких експлозија претворили су Шљивовицу у крваво разбојиште; води се борба прса у прса; жестина ватре не јењава; одступања нема. Шљивовица се мора задржати. За један сат Шљивовица прелази седам пута из руку у руке. У тој тешкој ситуацији

чуле су се ријечи нашег команданта батаљона Мила Лубарде:

— Зар пролетери одступају пред четницима? Напријед-комунисти! — Ове одлучне ријечи команданта батаљона су дјеловале — свом силином смо се бацили на непријатеља.

Успјели смо. Шљивовица је у нашим рукама. Са побједом на Шљивовици ми смо одбранили Колашин.

За Шљивовицу и за ослобођење и одбрану Колашина пало је много другова. Пао је чувени нишанџија „шарца“ Јово Стојановић; команданти батаљона Мило Лубарда и Мирое Жарић; Јурица Рибар и многи други.

И Тито нам је послје неколико дана честитао и похвалио нас, а то је била за нас највећа награда.

Марко ОРЈАНДИЋ

БОРБЕ ТРЕЋЕГ БАТАЉОНА ОКО КОЛАШИНА

Поподневни часови 26. септембра 1943. године. 1. батаљон, који је био у претходници бригаде, разбио је четнике и омогућио нам да без веће борбе избијемо на десну обалу Таре, у рејону села Дријенка. Спремамо се за напад на Колашин. Ноћ се примиче. То нам омогућује да неопажено подиђемо непријатељу. Газимо ријеку Тару. Непријатељ нас је видио и тукао јаком артиљеријском и минобацачком ватром. 3. батаљон је добио задатак да нападне Италијане на Башањем брду. Ту су положати веома утврђени и ограђени бодљикавом жицом. Лијево од нас је 1, а десно 2. батаљон. Командант батаљона Мироје Жарић наредио је да батаљон изврши фронтални напад, задржавајући мањи дио у резерви; 2. чета добила је задатак да напада десно и да садејствује 2. батаљону који је нападао сам град; 1. чета је нападала преко Брезе, са њом је био и штаб батаљона; 3. чета је нападала на лиjevом крилу батаљона и била у вези са 1. батаљоном.

По тамној и кишној ноћи приближавали смо се непријатељу који нас је тукао ватром из аутоматских оруђа и минобацача. Енергичним нападом подишли смо под само брдо, па нас је непријатељ пребацивао. 3. чета је залегла по неким увалицама и ниским шумарцима. Отворили смо ватру аутоматским оруђима. Непријатељ је одговорио још јачом ватром. Но, због велике помрчине ефикасност ватре била је минимална. Рачунајући, ваљда, да су минобацачи ефикаснији, непријатељ није престајао да туче, макар и насумице.

Са лијевог крила јавише нам да је један друг из 1. батаљона тражио некога од наших старјешина. Пошто сам био близу, рекох да дође код мене. Уједно сам се радовао, рачунајући да је то веза за што боље садејство у борби против Италијана.

„Настрадао нам је скоро читав штаб батаљона од минобацача. Рањени су комесар, замјеник комесара и обје болничарке, а курир је погинуо“.

Прелаз преко Дрине — август 1943.

Одредио сам болничарку Милену Грозданић и неколико другова за указивање помоћи друговима из 1. батаљона.

Цијелу ноћ смо водили борбу са Италијанима, а јутро нас је затекло испред самих жица, сакривене у неким шумарцима. Престала је пуцњава са наше и италијанске стране. Добили смо обавјештење да је 2. батаљон у току ноћи заузео град. С њим је у град ушла и наша 2. чета. Поједини Италијани се провлаче кроз жицу и иду у правцу касарне, мало подаље од нас. Нијесмо дозволили да се пуца на њих, рачунајући да што их више изађе, више ћемо их заробити. Почели смо позивати Италијане у бункерима на предају. Болничарка Љепосава Радовић знала је италијански, па им је преносила наше услове и поруке. Она „парла“ навелико са једним официром преко жице. Устали су скоро сви борци. Италијани се слободно помаљају иза жице. Нико ни на кога не пуца. Мироје Жарић и Вукота Радовић још прије нас повели су разговоре са командантом утврђења капетаном Ривом. Позвали су и Љепосаву да им буде тумач. Сада смо сви радознали како ће се развијати преговори које су започели Мироје и Вукота са италијанским командантом преко бодљикаве жице, испред самих италијанских бункера.

— Ја сам социјалиста, нећу да предајем оружје, хоћу да се борим заједно са својим војницима и са вама против Нијемаца. Свјестан сам тога да сам у вашој земљи као окупатор. Али ако се предам настрадаћу и ја и моји војници, а овако ћу се борити против Нијемаца и фашиста — говорио је Рива и уједно питао ко је најстарији међу нама. Упућен је да разговара са штабом бригаде, гдје је и направљен споразум за даљу заједничку борбу.

27. септембар је сунчан дан. Ушли смо у италијанска утврђења на Башање брдо. Весели смо и ми и Италијани. Дојучерашњи непријатељи, сада заједно играмо у колу. Заиста је чудно како се муњевито мијења однос човјека према човјеку — до овог момента били смо крвни непријатељи. Циљ нам је био да што више једни других уништимо, а сада од срца се смијемо, једни другима стискамо руку — истински, као ратни другови. Капетан Рива окупио је све официре у бункеру, свом командном мјесту. Дошао је на њихов састанак замјеник комесара батаљона Јокаш Брајовић. Позвао је и мене да будем с њима. Капетан Рива нас је примио с извјесним нескривеним поносом. Сада смо равноправни, борићемо се против заједничког непријатеља, раме уз раме.

Након два-три дана одмора у Колашину батаљон је са осталим јединицама бригаде добио задатак да нападне Матешево, које су браниле јаке четничке и италијанске снаге. Али испред Матешева, са положаја испод села Планинице, дочекале су нас јаке четничке снаге. Десно од нас је био 1. батаљон, а још даље у истом правцу 5. батаљон. Колико смо могли осматривати са наших положаја, четници су најјачи притисак испољавали према нашем 1. батаљону. Положај нашег батаљона био је такав да смо с њега истовремено тукли четнике испред себе и бочно четнике који су нападали 1. батаљон. У односу на четнике, наши су положаји били неповољни, јер су они држали доминатне косе и врхове, а ми смо им подилазили. Међутим, положаји 1. батаљона, бар онај дио који смо ми осматрили, били су много повољнији. 1. батаљон посио је један доминантни врх на Планици, те су зато четници и усмјерили своје главне снаге да би га одатле збацили. 1. батаљон је јуначки одолијевао и одбијао њихове јурише. 3. батаљон је извршио снажан напад на Четнике. Лијево од 1. батаљона нападала је 2. чета, до ње 3. а, затим, лијево од ње — 1. чета.

Четници су испред нас давали тако жилав отпор да се уоганте нијесмо могли дохватити њихових положаја. Штаб батаљона је у првој борбеној линији. Ту је и тешки митраљез, који немилосрдно сипа ватру по четницима. Нападамо

их кроз пошумљени дио и преко неких пропланака. Помијешали смо се с неким њиховим дијеловима. Са једном групом бораца 3. чете изненада наиђосмо на групу четника која је залегла и отвара ватру у правцу 1. батаљона. Потпуно смо их изненадили, али смо само једног убили, а једног тешко ранили. Остали су се повукли. Веће групе четника нападају на наше лијево крило и с бока. Нападају у гомилама, а на челу је старјешина са пиштољима у рукама. Борци 2. и 3. чете су измијешани, јер сада треба и наш борбени поредак окренути у правцу четника. Они још јаким снагама нападају 1. батаљон. Свјесни смо тога да ће наше престојавање отежати њихову ситуацију, али морамо одбити јаке четничке групе, које нападају наш лијеви бок са тежњом да нас заобиђу. Једна јача група је наишла и бомбама напала штаб батаљона, који је био поред тешког митраљеза. Штаб батаљона, са још неколико другова, бомбама је разбио ту групу. То је био такав продор да у првом моменту нијесмо схватили о чему се ради, док нијесмо разабрали узвике команданта батаљона да се баце бомбе на четнике.

Истовремено, док смо водили борбу са четницима око Матешева, четници са правца Кључа нападали су према Шљивовици и Колашину, нама иза леђа. Наш батаљон се због такве ситуације хитно повукао ка Шљивовици. Иако смо настојали да што прије избијемо на Шљивовицу, ипак су четници прије нас стигли и заузели коту 1295; заправо, наши предњи дијелови (једна десетина 3. чете) и четници, једновременно су изишли на ту коту. Али, пошто су четници били бројнији, збацили су нашу десетину. Тако смо посјели за одбрану остали дио Шљивовице. Положај смо организовали око пута који иде гребеном Шљивовице, фронтом ка Кључу и коти 1295. Четници су се нашли изнад нас, па смо се тешко могли заклонити од њихове митраљеске ватре. Пушкомитраљезац 3. чете Јосип поставио је пушкoмитраљез наред пута и онемогућава четницима да се спуштају низ коту према нама. Ни четници нијесу престајали са митраљеском паљбом. Окренух се десно и видим — Јосипа покосио непријатељски рафал. Пошли смо до њега да бисмо му указали помоћ, али је све било касно.

Четници наваљују свом жестином. Десетак метара лијево од мјеста гдје је погинуо Јосип, на положају су командант и комесар батаљона. Испод пута је густа шума. Сваког часа могу планути бомбе из четничких руку. Помислих: могу и они погинути као Јосип и обратих се Мироју: „Склоните се! Видите ли како засипају четнички рафали. Склоните се метар-два позади!“. Не знам да ли су ме чули, али знам да се

нијесу помакли док смо одбили четничке јурише, и повукли се послије у град.

Батаљон је добио задатак да разбије и збаци четнике са Шљивовице. Чете су добиле посебне правце, па смо се преко Дуловине упутили Шљивовици. Свака чета је образовала посебну колону. Десно од нас пошле су у напад још неке јединице бригаде. Са колоном 1. чете пошли су командант и комесар батаљона. Десно су наступале 2. и 3. чета. Са трећом је био замјеник команданта батаљона Војин Секулић. Четници су држали у својим рукама врх Шљивовице и имали истурене дијелове према Колашину. Дочекали су нас митраљеском ватром још у току подилажења. Одговорили смо ватром, не прекидајући наступање. 1. чета сукобила се са четницима. Чета је изветнила јуриш да би збацила четнике са Шљивовице, али су се они упорно бранили. Борба се водила аутоматским оруђем и бомбама. У том првом јуришу тешко је рањен командант батаљона Мироје Жаоић. Убрзо је подлегао ранама у бригадној болници. Тужан је био тај 2. октобар за цио батаљон.

На нашем десном крилу јуришале су 2. и 3. чета. Четници су почели да се повлаче ка врху Шљивовице. Када смо у јуришу претрчавали преко једне чистине испод самог врха рафал покоси командира чете Мила Божовића. Остао је на мјесту мртав. Четници плански узмичу ка врху, тукући нас из сваког жбуна. У наредном јуришу тешко је рањен командир вода Спасо Бечић, и убрзо затим је издахнуо. Чујемо да је у јуришу погинуо и замјеник командира 1. чете Соломун Јововић. Гину нам најбољи другови и старјешине на челу својих јединица.

Четници не само што не дозвољавају да их збацимо са врха Шљивовице него врше и противнападе, наносећи нам губитке. Баш нас скупо кошта ова Шљивовица. Дуго ћемо се сјећати 2. октобра. Не можемо разбити четнике на Шљивовици, јер их је много а помоћ им стално пристиже.

Поново смо се повукли у град и организовали одбрану. Посјели смо бункере и ровове по периферији града. Спремни смо да одбијемо сваки напад, иако нијесмо научили да се боримо из ровова и бункера. Ипак, опрезност је велика, јер сваки час очекујемо да четници нападну Колашин. Шаљемо патроле ван жице, у правцу четничких положаја. Ноћ је. Борац Анте Јукић нашао негдје ракете и с времена на вријеме опаљује у правцу четничких положаја. Приликом освјетљавања примјетили смо да једна група четника сијече жицу и прави пролазе. Наша патрола их је напала с леђа и похватала живе. Наређено нам је да по сваку цијену мо-

рамо одбрани Колашин док не приспију друге јединице наше дивизије да нам помогну. Било како било, ми смо ријешени да бранимо Колашин, макар сви изгинули.

Освануо је 4. октобар. Дању смо сигурнији, јер је простор испред жице и наших положаја брисан и прегледан, па се четници не усуђују да нас нападну. У таквој ситуацији — напетости и ишчекивања, затутњеле су бомбе на планини Кључу, изнад Колашина. Борци 2. далматинске усред дана су са бомбама у рукама подишли четничким положајима на врху Кључа и снажним јуришем разбили четнике. Истовремено, ми смо пошли у напад, као и остале јединице наше бригаде. Снажан јуриш унио је забуну међу четнике. Но, знајући шта их чека, ипак су се грчевито бранили. Сад већ нијесу мислили како ће заузети Колашин, него како ће спасити своје голе животе.

Четници су разбијени у борби за Колашин. Нанијели смо им велике губитке, а остаци су пожурили да нађу уточиште код италијанских фашиста и Нијемаца. Зачас смо застали. Не од умора и борбе, него да се опростимо са мртвим друговима, да им одамо последњу почаст.

Из Колашина батаљон је пошао према Матешеву. Четници нијесу пружили јачи отпор. У Матешеву смо остали два дана. Ту смо добили и попуну из Ловћенског одреда. Али наш одмор је био кратак. Нијемци надиру од Подгорице, односно од Лијеве Ријеке. Наш батаљон је добио задатак да изврши марш у правцу села Опасаница, у долини истоимене ријеке. Маршевали смо преко виса Котича и увече 16. октобра стигли до Опасанице. У селу су били четници, а изнад села, по брдима, на супротној обали ријеке, положаје су држали Нијемци. Четника је било и по околним брдима, па смо се приликом напада морали обезбјеђивати и из позадине.

Напад на четнике у Опасаници био је изненадан. Лијево је нападала 2., а десно 1. чета. Упад 2. чете међу четницима је створио забуну, те су после краће бопбе почели бјежати. Дознали смо од позадинаца да им је ту био и штаб са мајором Лашићем на челу, јер су борци 2. чете заплијенили неке његове личне ствари и коња. Сада је требало поћи у напад на Нијемце који су посјели Палево брдо (кота 1351). Пошто су њемачки положаји надвисивали наше, требало је да нападамо уз брдо. Штаб батаљона је донио одлуку да главнином батаљона нападне с фронта, а једна чета да се пребаци у позадину Ншемаца. Такође је требало и дио снага оставити за обезбјеђење сопствене позадине.

3. чета је пошла падинама уз лијеву обалу Габичиног потока да би се пребацила у позадину њемачких положаја. Када смо се попели у висину положаја, застали смо да се консултујемо о начину напада. Изгледа да нас Нијемци не очекују из позадине, судећи према ватрама што су их наложили позади положаја. Заобишли смо Нијемце, а затим смо се усмјерили ка ватрама. У чети смо имали седам пушкомитраљеза, са доста муниције. Учинило нам се да су ватре у непосредној близини и да ћемо се сваки час сукобити с непријатељем. Међутим, скоро пола сата смо ишли кроз шуму док смо се приближили логору Нијемаца. Све је спремно за отварање ватре. У припреми за напад десно се поставио командир вода Спасоје Ђурановић са три пушкомитраљеза, а лијево командир вода Милан Таталовић, исто тако са три пушкомитраљеза. Милоња Милошевић са пушкомитраљезом је у близини команде чете. Још мало па ћемо дати знак за напад, да им мало приђемо, али у том моменту око! ватри је настала узбуна. Осјетили су нас. Морали смо дати знак за напад. Заштектало је шест наших пушкомитраљеза. Циљ су биле ватре, јер се није ништа видјело. Са фронта се чуо напад батаљона. Осјетивши ватру и с фронта и с леђа, Нијемци су се повукли улијево, ка цести, те смо се састали са главнином батаљона и продужили ка Црној планини, коју су држали четници. Тек смо доцније сазнали да се чета провукла између положаја четника и Нијемаца. Десно од нашег батаљона нападале су још неке јединице бригаде, а дуж цесте батаљон Италијана са командантом Ривом на челу. Они су имали артиљерију и минобацаче.

Црну планину су посјели четници и Нијемци. Нијемци су држали сјеверозападне падине, ближе цести, која води од Лијеве Ријеке, а четници југоисточни дио планине. Батаљон је добио задатак да нападне и четнике и Нијемце, чим падне ноћ. Још у току дана 2. чета је водила борбу са четницима. 3. чета је имала борбени контакт са Нијемцима у току дана, али без веће борбе.

Распоред батаљона је остао какав је био и у току дана 17. октобра. На десном крилу 1. чета; у средини 3, а на лијевом крилу 2. чета. Према нашем и непријатељском положају, изгледа, да ће на Нијемце нападати 1. и већи дио 3. чете. и нападамо их бацајући посљедње бомбе.

Чете су једновременно пошле у напад. 2. је раније почела борбу са четницима. С њом смо одржавали везу преко групе бораца која је била постављена са пушкомитраљезом, мало даље од нашег лијевог крила. Њемачки бункери, ископани у земљи и појачани буковим стаблима, били су на

врху бријега. У напад се пошло са бомбашима, уз пратњу пушкомитраљезаца. Уз повике: „Ура, пролетери“, пале су прве наше бомбе по њемачким бункерима. Уз митраљеску ватру из бункера, Нијемци одговарају бомбама. У првом јуришу имамо и губитака. Рањен је замјеник командира 1. чете Андрија Клаћ. Метак му је скоро пререзао гркљан.

Налазимо се у непосредној близини њемачких бункера, и нападамо их бацајући посљедње бомбе.

2. чета је одавно разбила четнике. За нас је доста повољна ситуација. Иницијатива је у нашим рукама. Нападамо, а Нијемци се бране. Букова стабла су нам добри закони. Рачунамо да ћемо до јутра збацити Нијемце са положаја. Ређају се напади. У једном јуришу тешко је рањен водник Спасоје Ђурановић. Нијесу му ни старе ране зарасле, ни по глави ни по тијелу, а ево, сада. изгледа, смртоносно је рањен.

Добили смо обавјештење да су Нијемци продрли цес-том. Погинуо је командант италијанског батаљона капетан Рива. Италијани су се почели повлачити у неред. Стога смо добили наређење да се хитно повучемо с положаја. Морамо се поставити што прије на нови положај, одбити их и наставити са повлачењем. Комесар батаљона је са једним дијелом батаљона организовао положај на линији Котич (кота 1783) — катун Пресло (кота 1784), ради одбијања Нијемаца и нашег прихвата. На лијевом крилу 3. чета, затим 2, па 1. Пратећи вод је постављен у непосредној близини, позади 2. чете. Док смо се пењали ка Котичу, јавише да је од задобијених рана умро Спасоје Ђурановић. Сахрањен је поред пута. Жестоко нас туку артиљерија и минобацачи. Послије тога очекујемо напад. Батаљон је распоређен за одбрану у благом полукругу. Положај 3. чете простире се кроз неке шумарке. 2. чета је до нас, на откривеном терену, па је зато мало увучена позади. Такав распоред батаљона довео је Нијемце у клопку. Напали су средиште нашег распореда, баш на положаје 2. чете, који су били увучени. И док је 2. чета снажном ватром задржала Нијемце, 3. чета им је ударила са десног бока, тако да су једни јуришали ка 2. чети, а други бјежали испод 3. чете. Са нашег десног крила пошла је у противнапад 1. чета, подржана јаком ватром Пратећег вода. Разбијени, Нијемци су морали одступити уз осјетне губитке. Од наших је тешко рањена Јелена Шкеровић, омладински руководицац у чети. Из борбе ју је изнио Ђуза Радовић. Убрзо је подлегла ранама.

Послије одбијања Нијемаца на Котичу, батаљон је добио задатак да се што прије пребацимо у правцу Колашина, пошто су Нијемци надирали цестом ка Матешеву и Колашину.

Нијемци су стигли у Колашин, али је њихово даље напредовање онемогућено — и присиљени су да се повуку у правцу Подгорице.

Тако су се завршиле борбе око Колашина. Наш батаљон је добио задатак да се пребаци у долину Лима. Марш смо извршили у правцу Берана, које је било ослобођено 10. октобра, када је тамошњи италијански гарнизон прешао на страну НОВЈ.

Јовета БОБИЧИЋ

ФОРМИРАЊЕ И ПРВЕ БОРБЕ БЕРАНСКО-АНДРИЈЕВИЧКОГ БАТАЉОНА И ЊЕГОВ УЛАЗАК У САСТАВ ЧЕТВРТЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ

Беранско-Андријевички батаљон је формиран 3. маја 1943. године. Његовом формирању претходили су једногодишњи политички рад и извођење разних акција, које су организације КПЈ на терену бивших срезова беранског, андршевичког и колашинског спроводиле под најтежим условима. Снаге НОБ су биле приморане да се боре користећи се чак и тактиком „комитске борбе“ која је у овом крају вођена у вријеме првог свјетског рата. Окружни комитет, који је руководио НОП на територији беранског, андоијевичког и колашинског среза, процијенивши ситуацију насталу после повлачења наших снага са територије Поне Горе (април-мај 1942), настојао је најприје да оживи, а затим ојача ослободилачки покрет. Повезивање са партизанским породицама, са партизанима који су се на овом терену привремено „легализовали“ и осталим симпатизерима створило је могућност да Окружни комитет за Беране изда директиву среским комитетима о формирању илегалних десетина, састављених од партизана и чланова КПЈ који су се привремено легализовали.

На проширеној сједници окружног комитета, почетком октобра 1942. године, у шуми Калудра код села Лешнице, констатовано је: да су успостављене везе са бившим партизанима; да је извршено продирање унутар четничких организација; да су ојачале везе са партизанским породицама; да су формиране у низу села тајне герилске групе које извршавају задатке Партије; да се стварају услови да покрет ојача, али да се истовремено треба припремити за тешке услове живота, рада и борбе у току зиме 1942/43. године (припремање склоништа, земуница, резерви хране, јавки и упоришта у појединим селима итд. као и организовање обавјештајне службе).

У априлу 1943. године, Окружни комитет је оцијенио да су наступили услови за обједињавање герилских група у чвршћу војну организацију и за пријелаз не само на појачану политичку активност, у којој смо се већ налазили него и

на акције на војном плану. Мобилизацијом четника за одлазак у Босну и касније њиховим поразом у 4. офанзиви ти услови су се знатно побољшали. Тако је средином априла формиран у беранском срезу батаљон од двије чете, чији је командант био Никола Шекуларац, а комесар Милош Бубања.

У андријевичком срезу такође је извршена мобилизација партизанских снага, а 3. маја на Чајетини је формиран батаљон чији је командант постао Видо Шошкић, а комесар Тодор Војводић.

Истог дана, 3. маја, Окружни комитет је донио одлуку да се од ова два батаљона, релативно малог бројног састава, формира један батаљон, под називом Беранско-Андријевички, који би имао 128 бораца, од чега 20 жена. Један дио бораца је и даље задржан за рад на терену (дио старог кадра из гериле), као и дио партијске и скојевске организације које су даље наставиле са радом на терену ових срезова. Укупно са овима батаљон је бројао 156 бораца. Формирање овог батаљона представљало је значајну побједу и прекретницу народноослободилачке борбе у овом крају. Његовим формирањем, на овом терену јавља се нови фактор који је борбеним дејствима знатно утицао на промјене у правцу раслојавања снага четника и јачања ослободилачког рата. Од свог формирања овај батаљон је везивао четничке и окупаторске снаге са територије Берана, Андријевице, Колашина, и осујећивао њихову потпунију употребу у дејствима против Оперативне групе дивизија.

Од самог формирања батаљона као главни проблем се поставило питање наоружања бораца, стога су дјелови батаљона одмах прешли на извршење акција, не само ради разбијања и уништења дјелова непријатељских јединица и њихових штабова, већ и ради наоружања бораца.

Берански дио батаљона напао је посаду милиције код Биоча, на комуникацији Беране—Бијело Поље, док је андријевички дио батаљона, гдје је питање наоружања било још актуелније, разбио четнички штаб у селу Зориће и напао четничка упоришта у Грачаници и Цецунима. Поједине групе из дијела батаљона постављене су у засједу на правцима који изводе од Колашина према Беранама и Андријевици ради разоружавања група четника, које су се деморалисане враћале са фронта пред Оперативном групом дивизија. Уједно је спречавано спровођење нове мобилизације непријатеља.

Још од 1. маја 1943. почиње концентрација њемачких јединица са правца Пећи и Рожаја у рејону Берана, Андри-

Јевике и Бијелог Поља, што је наметнуло Беранско-Андријевичком батаљону улогу истурене јединице главнине наших снага према Нијемцима. Стога се Андријевички дио батаљона поставио да дејствује по систему засједа и препада на правцу њемачког надирања према Колашину, у рејону Лиса — Трешњевик — Веље брдо, а берански дио батаљона на правцу долином ријеке Бистрице — Беране — Лубнице — Бјеласица — Мојковац.

Већ 7. маја једна јединица 1. алписке њемачке дивизије наишла је на засједу беранских партизана и после једнодневне борбе у којој је имала 12 мртвих и већи број рањених, била је принуђена да се повуче према Беранам. Тада је од партизана погинуо Милорад Булатовић а рањен замјеник команданта батаљона Мујо Шћекић.

20. маја побочница једне колоне 104. њемачке ловачке дивизије, која се кретала правцем Веље брдо — Лиса, на коси изнад Сјеножета, наишла је на засједу једне групе андријевичког дијела батаљона, састављеног од бораца који су се добровољно јавили за акцију, и била разбијена у краћој и оштрој борби у шуми, повукавши се према селу Краље, уз губитке од 3 мртва и 5 рањених, док је у том окршају од партизана погинуо Милисав Крцић.

22. маја долази до стварног обједињавања оба дијела батаљона и до формирања штаба батаљона, у саставу: Никола Шекуларац, командант; Тодор Војводић, комесар; Видо Шошкић, замјеник команданта и Саво Митровић замјеник комесара. Истог дана увече, после говора секретара Окружног комитета Ђока Пајковића, у коме је дата оцена политичке ситуације и указано на значај предстојећег задатка, батаљон је извршио покрет правцем Локва — Јеловица — Шишка — Бојна њива — Лепенац — Прошћење — Барице — Вашково — Шаранци — Црни врх код Његовуђе, ради повезивања са Оперативном групом дивизија. Батаљон се пробијао између колона непријатељских јединица, и у рејону Црног врха нашао се у самом распореду њемачких јединица које су надирале према Пиви и Сутјесци. Цијенећи ситуацију у којој се налази, штаб батаљона је у присуству секретара Окружног комитета Ђока Пајковића донио одлуку да упути комесара батаљона Тодора Вотводића са групом бораца ради испитивања терена и евентуалног повезивања са неком од наших јединица или среским комитетом за Шавник. Група је успоставила везу са илегалном групом Воја Ђерковића, члана среског комитета Шавник, добила обавјештење о ситуацији на фронту и упозорена на илузорност сваког даљег покушаја повезивања. Стога је

донијета одлука да се батаљон врати на свој терен. При повратку батаљон се кретао правцем Црни врх — Шаранци, Пренђани — Вашково — Барице — Крупице — Стожер — Лепенац — Бјеласица — Рујишта, гдје је избио у току ноћи 22. јуна 1943. године.

До тог времена батаљон се око 20 дана задржао на терену среза пљеваљског и бјелопољског, гдје је ситуација била врло тешка. Четничке групе почеле су поново да се појављују и тероришу становништво, нападају појединце и групе бораца 3. санџачке бригаде, који су се исцрпљени повлачили са Сутјеске. Подизање борбеног духа у масама и разбијање четничких банди био је прворазредни задатак овог батаљона коти се кретао као добро организована јединица, кроз села Пренђане, Вашково, Барице, Крупице, Стожер и друга, одржавајући конферентгаје, објашњавајући политичку ситуацију, а тиме и сузбијајући непритатељску пропаганду о уништењу наших снага на Сутјесци и Зеленгори.

Одмах по избијању у рејон Рујишта, последије кратког предаху, Окружни комитет и штаб батаљона донијели су одлуку о нападу на четнички штаб у селу Заостро, које је још од децембра 1941. било једно од главних четничких упоришта у овом крају. Батаљон је успут крајем јуна, путем акције специјалне групе, ликвидирао замјеника команданта четничког корпуса Миливоја Обрадовића у селу Лубнице, а затим продужио покрет правцем Вуча, Штитари, Рујишта, Заостро, извршивши у Заостру напад на штаб Лимско-Санџачког четничког одреда, у коме се налазио „инструктор врховне команде Драже Михаиловића" Војислав Лукачевић и злогласни гестаповац Перхинек, који су једва успјели да умакну. Заплијењена је четничка архива са подацима о организационој структури четничких формација и методама борбе против партизана. Ова акција је успјела, иако је батаљон наишао на четничку засједу, јер је претходним акцијама правац његовог покрета био откривен, па се могао и претпоставити његов циљ. У тој борби четници су имали 7 мртвих и већи број рањених, док су од партизана погинула два борца: Рајко Ћорац и један црвеноармејац¹.

¹ Дванаест црвеноармејаца који су били њемачки заробљеници пронађено је у Штавној испод Комова док је три црвеноармејца трешњевачка партизанска група извукла из њемачке коморе и такође довела у батаљон 17. маја 1943. године, а два Италијана Нино и Марио ступили су у Берански батаљон уочи 1. маја 1943. године.

Ради преношења борбе на подручју села на десној обали Лима, батаљон је извршио покрет правцем Бубање — Бабино — Дапсиће — Калудра — Шекулар, одржавајући успут састанке са активистима НОП у појединим селима и конференције са сељацима. У међувремену, штаб батаљона и ОК су добили информацију да се у селу Ровцима скрива једна група четника са браћом Кадери из Албаније и једном гестаповком, који имају намјеру да се пребаце у Албанију ради ширења четничког утицаја у сјеверној Албанији. 10. августа је организована акција у којој су учествовале двије чете батаљона; извршен је изненадни напад на ову четничку групу и она је убрзо ликвидирана. Батаљон је тада продужио покрет правцем Шекулар — Сјекирица, задржавши се ту два дана, гдје је културно-просвјетни одбор организовао прву приредбу, уз учешће групе црвеноармејаца и Италијана.

Оцијенивши опасност, у војном и политичком погледу, коју батаљон представља, четници који су успјели да се среде и уз помоћ команде италијанске дивизије „Венеција“ организују напад на батаљон у рејону Сјекирице, са разних праваца, а с циљем да га окруже и униште. Штаб батаљона и Окружни комитет доносе одлуку да 1. чета изврши покрет у правцу Калудре — Дапсића и Полице и да на десној обали Лима изводи акције; 2. чета је имала задатак да се правцем Сјекирица — Улотина — Зелетин пребаци у рејон Ђулићи, Коњухе, Трешњевик, да би на том терену изводила акције, док је 3. чета, са секретаром Окружног комитета, упућена правцем Сјекирица — Баљ — Трешњево — Рујиште — Локва, са задатком да дејствује на лијевој обали Лима, између Андријевице и Берана. На овај начин се обезбјеђивало не само да се батаљон извуче из евентуалног окружења већ би се уједно појавом његових јединица у разним дијеловима ова два среза, онемогућило груписање четничко-окупаторских снага.

2. чета је извршила напад на четничку команду у селу Ђулићима, при којем је убијено и рањено неколико четника. У овој борби је погинуо командир чете Бранко Шћекић и борац Влајко Обрадовић. Очекујући појаву партизана, а и ради застрашивања становништва, четници су у току ноћи 12. августа блокирали село Трешњево. 3. чета Беранско-Андријевичког батаљона је извршила изненадни напад на непријатеља у рејону Жољевица — Плани, нанијела му губитке од 5 мртвих и 8 рањених, а затим продужила покрет у правцу Бојишта — Турија — Лучила, гдје се налазио Окружни комитет. Сјутрадан у зору на основу података оба-

вјештајне службе и извиђања патрола, утврђено је да се са правца Беране — Лубнице ка Локви креће једна четничка колона. Сви присутни чланови Окружног комитета, курири, политички радници са терена Лубница, као и борци чете, поставили су засједу на коју су наишли дијелови четничког метохијског корпуса Мана Рајовића и Вуксана Гојковића. У кратком окршају непријатељ је разбијен и присиљен да се повлачи у правцу Берана. У овој борби погинуо је четнички командант Мане Рајовић.

Пошто је Окружни комитет добио обавјештење да на територију среза андријевичког долази једна група косовских партизана да би ступила у батаљон, са којом се повезао Бећо Башић — дао је задатак 3. чети за покрет, правцем Јеловица — Бач — Лиса, ради прихвата ове групе и олакшања прелаза преко Трешњевика 2. чети која је требало да се пребаци у рејон Лисе. У међувремену је пристигла и 1. чета са десне обале Лима, послје низа акција на разбијању четника и рушењу мостова и телефонских веза на комуникацији Беране — Бијело Поље. Група косовских партизана коју су пратили Бећо Башић, Јусуф Реџеповић, Аљо Хот и Хајро Шахмановић, повезала се са батаљоном у Бачијама (катун) на Лиси, источно од села Врањештице. Ту је пристигла и 2. чета.

Осјетивши покрет батаљона, а сходно новом плану о уништењу батаљона у рејону Јеловице, Италијани упућују заједно са четницима своје снаге правцем Трешњевик — Лиса — Бачко брдо, док су се исто тако јаке снаге кретале са правца Мојковац — Бјеласица и Беране — Јеловица.

У тренутку сусрета другова са Космета и батаљона, мада су сви осјећали неизмјерну радост и срећу, италијанска колона јачине једног батаљона отвара ватру на њих. Батаљон се брзо развио за борбу и у јуришу је натјерао непријатеља на повлачење у правцу Лисе, а и сам се у току ноћи повукао да би избјегао дуже задржавање на овој просторији. Под заштитом мрака, крећући се кроз шуме, батаљон избија у Куцину гору. И овог пута покушај непријатељског окружења није успио.

У ово вријеме, неколико група бораца батаљона и политичких радника са терена ликвидирају непријатељске шпијуне, и то у Трепчи Мирка Јочића и покушавају ликвидирати Ивана Павићевића; у Забрђу Вуксана Бакића, док једна специјална група ликвидира у селу Лужац четничког команданта среза Мирка Вуковића.

² Погинуо касније као секретар мјесног комитета КПЈ за Андријевицу.

Крајем августа 1943. батаљон напада четнике у селу Трепча, што није до краја успјело због недовољне обавијештености о њиховом распореду. Ту су погинула два црвено-армејца, а три борца су лакше рањена. Батаљон се поново враћа у рејон Куцине горе ради кратког предаха. Баш у ситуацији када је било организовано праће и парење одјеће, стигло је обавјештење о кретању четника под командом Леке Бујисића са правца Мојковац — Бјеласица. Батаљону је издато наређење за покрет, и борци онако у чему су се затекли извршили су покрет и у силовитом јуришу разбили четнике, нанијевши им осјетне губитке у мртвим и рањеним, међу којима је био и сам њихов командант Лека Вујисић.

Цијенећи ситуацију која је настала усијед покрета наших снага из источне Босне у правцу Црне Горе, штаб батаљона и Окружни комитет доносе одлуку о пребацивању батаљона на десну обалу Лима, на простор село Бабине — Обров, са тежиштем политичког рада у муслиманским селима у Бихору и помоћи тамошњим партизанима, као и да контролише комуникацију Беране — Бијело Поље — Плевлја. На том простору батаљон се задржао око 20 дана, што је било од посебног значаја, како за развијање братства и јединства, тако и за јачање народноослободилачког покрета у овом крају, гдје су четници децембра 1942. починили највећа злодјела над недужним муслиманским становништвом.

Батаљон је у току септембра извео више акција на комуникацији Беране — Бијело Поље ради спречавања непријатеља да упућује појачања у правцу Бијелог Поља, Мојковца и Колашина. 28. септембра батаљон је напао четничку колону код села Журене и разбио је.

Послије ослобођења Жабљака, 4. пролетерска (црногорска) бригада је правцем Жабљак — Липово избила пред Колашин и 26. септембра око 17 часова напала италијански гарнизон у Колашину и послје четрнаесточасовне борбе, 27. септембра, до 6 часова ослободила Колашин, настављајући наступање у правцу Шљивовице. Један батаљон 3. санџачке бригаде и батаљон 2. пролетерске бригаде ослободили су 29/30. септембра 1943. Бијело Поље.

У оваквој ситуацији штаб батаљона, са којим се налазио и члан ОК Саво Јоксимовић, процијенио је да је неопходно да се батаљон са десне обале Лима пребаци на лијеву, пошто је био обавијештен да се четничка колона креће правцем Беране — Црни врх — Бјеласица, а и сами су осматрали непријатељске ватре на Вучој. Батаљон се прикупио 28. септембра, одмах по окончању борбе код Журене и извршио покрет, са задатком да непријатељу спријечи прелаз преко

Бјеласице у правцу Колашина. Истовремено, Окружни комитет Беране је добио задатак да се Беранско-Андријевички батаљон чим прије пребаци у рејон Колашина. Стога је секретар комитета 27. септембра увече упутио курире са наређењем да батаљон убрзаним маршем крене правцем Бубање — Вуча — Бјеласица — Колашин. Курири су у Штитарима срели штаб батаљона.

У зору 29. септембра батаљон избија у рејон Вуче и организује засједу. Око 10 часова ликвидира једну четничку извидницу, а око 12 часова разбија другу четничку јединицу која је наступала са правца села Заграда. Потом је батаљон заузео положаје на Стрменици, ради онемогућавања покрета Брзавско-Пријелешког четничког батаљона из правца Фемића Крша, ка Бјеласици и Колашину. Пред вече 30. септембра батаљон је извршио покрет правцем Стрменица — Шишка — Бјеласица — Зекова глава, гдје избија 1. октобра око 4 часа. Док је главнина батаљона имала предах после напорног марша, а с обзиром на обавјештења о намјерама непријатеља да и овим правцем крене да би напао снаге које су браниле Колашин, штаб батаљона је поставио борбено обезбјеђење на врху Зекове главе (триг. 2116), са задатком да, користећи раније непријатељске заклоне осматра терен у правцу Пешића језеро, Троглав, Јеловица, и у случају појаве непријатеља прихвати борбу и батаљону омогући развој и избијање на положај, док је једна јача патрола остављена јужно од к. 1941 — према Шишком језеру, са задатком да осматра правац Рељина. Распоред чета на одмору је извршен тако да и им се омогући што брже развијање и ступање у борбу. Само сат касније 1. октобра, око 5 часова, борбено осигурање је примијетило непријатеља са правца Пешића рупа — источне падине к. 1938 и отворило на њега изненадну ватру, чиме је непријатељ био збуњен и код њега је настала пометња. Овим је био привремено прикован за земљу ватром са доминирајућих положаја, а батаљону је омогућен брз развој за борбу:

2. чета је посјела триг. 2116 (Зекова глава) и нешто јужније тукла непријатеља који је са источних падина триг. 2059 — Белило покушавао да подиђе положајима батаљона;

1. чета је посјела положај лијево од 2. чете и тукла непријатеља на правцу западно од Пешића језера и коте 1938.;

3. чета је посјела положај на сјеверној падини Камењара — коти 1905 и отворила ватру по непријатељу који је подишао првцем Пешића језеро — Камењар источно и сјеверно од триг. 2116 (Зекова глава) и ту застао. Два митра-

љеска одељења су постављена на крилима 2. и 3. чете да би бочном и унакрсном ватром онемогућили напад непријатеља.

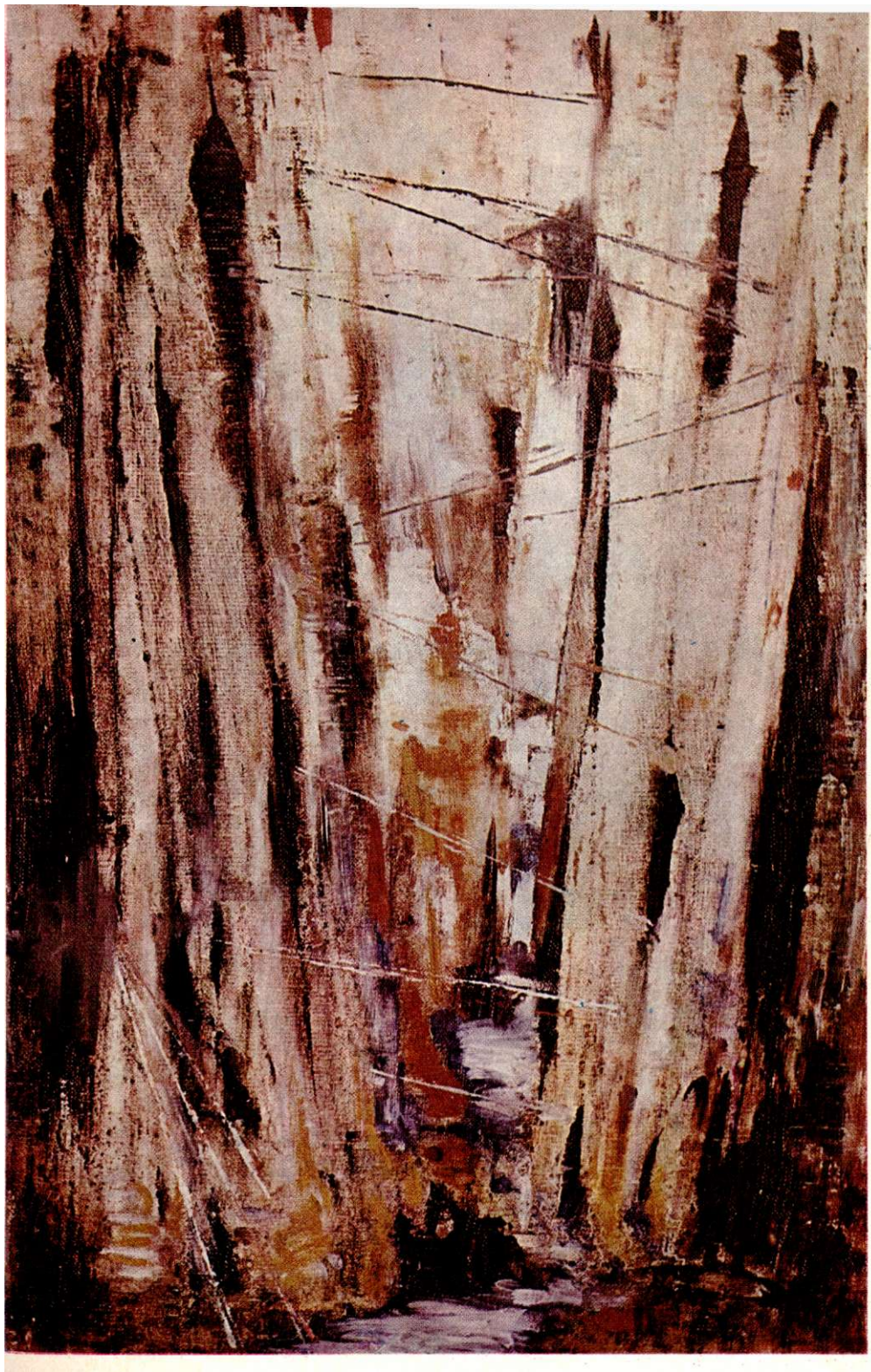
Пошто је непријатељ био онемогућен да се среди, требало је ово чим прије искористити. Стога је штаб батаљона упутио један вод правцем сјеверозападно од Пешића језера, да користећи природне заклоне избије на коту 1938. и ударом из позадине непријатељу онемогући повлачење у правцу Пешића језера, док је једно одељење упутио према Белилу да онемогући непријатељу извлачење у правцу Пријеког смета и Јеловице. И непријатељ је настојао да избије на коту 1938., што је и успјело неким његовим дијеловима — јачине једног вода, али их је убрзо збацио у позадину један вод 3. чете. Непријатељ је покушао поново да изврши јуриш и у правцу коте 2116, отварајући по нашим положајима ватру из око 20 пушкомитраљеза, како смо касније установили. Борбени положант противничких снага су мјестимично били на растојању од 50 метара. Борба се још јаче развијала, један Талијан (Јгуићи) са пушкомитраљезом прелази на страну 2. чете.

Избијањем наших водова на к. 1938., непријатељ је био принуђен да води борбу у неповољним условима, с обзиром да су положаји батаљона били доминирајући. Стога је био принуђен на предају. Бијеле марамике које су непријатељски војници истицали на својим пушкама и пушкомитраљезима, као знак полагања оружја, означиле су пуну побједу Беранско-Андријевичког батаљона на Зековој глави, која је окончана око 9 часова. Послије трочасовне борбе заробљено је 115 Италијана и 10 четника, убијено 17 Италијана и 4 четника, заплијењено 20 пушкомитраљеза, 2 тешка бацача, 120 италијанских и 26 југословенских пушака, једна радио-станица, већа количина пушчане муниције, 22 сандука муниције за пушкомитраљезе и знатна количина другог ратног материјала.

У овој борби батаљон је имао једног мртвог — Вуксана Вуликића, члана мјесног комитета СКОЈ-а из Пећи и 5 лакше рањених, међу којима и комесара 2. чете Ђока Недића.

Истог дана око 10 часова стигли су курири са наређењем команданта 2. ударног корпуса, којим се тражило да наш батаљон крене усиљеним маршем правцем Кордељ — Струг — Кључ, да би напао четничке банде с леђа.

Наређење је прочитано пред батаљоном. Борци су схватили тежину ситуације у којој се налазила 4. пролетерска бригада. Наше одушевљење било је још веће због извојеване побједе и ликвидације четничко-италијанске колоне која је била упућена према Колашину да изненадним нападом у бок

и позадину бранилаца Колашина обезбиједи потискивање наших снага из тог рејона.

Истог дана правцем Раскрсница — Паљевине — Кључ двије чете батаљона, ојачане са два одељења тешких минобацача, формирана на лицу мјеста од Италијана који су се изјаснили за борбу на нашој страни, и од наших бораца, под командом сада партизанских старјешина, извршиле су напад на Беранску четничку бригаду и дијелове Андријевичке четничке бригаде на положајима Ђачко брдо — Кључ — Скала. Ангажујући се у борби са Беранско-Андријевичким батаљоном на Кључу, непријатељ је морао да ослаби и успори своје напредовање према Колашину и да изврши прегруписавање снага ради заштите свог десног бочка. Батаљон је поменуте положаје нападао и 2. октобра до 12 часова, када је добио наређење од штаба 2. ударног корпуса да се пребаци у Ровачко Требаљево. У току дана је извршено извлачење из борбе и прикупљање у рејону Зекове главе и предвече је извршен покрет правцем Зекова глава — Биоградска гора — Ровачко Требаљево. На наш правац према Кључу стигли су батаљони 2. далматинске бригаде.

3. октобра је извршена смотра батаљона у Требаљеву, којој су присуствовали Иван Милутиновић, Пеко Дапчевић и Митар Бакић. Батаљон, коме је упочетку био проблем наоружање, марширао је сада поред својих руководиљаца поносити и са импозантним наоружањем од 26 пушкомитраљеза, 4 тешка митраљеза, 2 тешка бацача, чак су поједини борци носили и по двије пушке (за оне који ће доћи). Практично, тог дана наш батаљон је ушао у састав 4. пролетерске бригаде и сам постао пролетерски.

Наредног дана штаб 2. ударног корпуса је наредио да ради коначног одбацивања четника са положаја око Колашина, један батаљон 4. пролетерске бригаде, два батаљона 2. далматинске бригаде и Васојевићки батаљон (Бепанско-Андријевички) предузму општи напад на непријатеља у 18 часова, под командом штаба 4. пролетерске бригаде, правцем: Шљивовица — Јабланово брдо (к. 1543).

Дан касније, штаб 2. корпуса формира ударну групу у чији састав улази и Беранско-Андријевички батаљон. У састав ударне групе, поред овог батаљона, улазе још један батаљон 4. пролетерске, један батаљон 2. пролетерске и један батаљон 3. санџачке бригаде. За команданта ударне групе одређен је Нико Стругар, а за политичког комесара Јован Ђуровић. У наредби је стајало да ће се група концентрисати 6. октобра у Сувој гори, одакле ће 7. октобра у 5,00 извр-

шити покрет општим правцем: Патковица — Околишта — Коњско брдо, гдје ће се смјестити у катунима Турија — Коњско брдо.

Као претходница ударне групе, Беранско-Андријевички батаљон протјерује четнике са Лисе и Трешњевика, учествује у борбама на Превији и Градини, код села Буча, а потом прелази Лим и гони разбијене четничке јединице преко села Ржанице, Дапсића и Полице и разбија их на планини Туријаку. Ту води борбу са њемачком колоном која са правца Рожаја — Турјак настоји да избије у рејон Берана и спријечи разоружавање италијанске дивизије Венеција, која је већ неколико дана раније (10. октобра) положила оружје пред снагама 2. ударног корпуса.

Беранско-Андријевички батаљон је био од самог формирања по својој функцији и саставу батаљон комуниста, јер су га сачињавали чланови Партије, СКОЈ-а и они који су се осјећали комунистима — који су се калили у борбама наше револуције, у најтежим могућим условима. Овај батаљон је непрекидно био у покрету, у борбама, дејствујући по дијеловима, дивегаантским групама или као цјелина, налазећи увијек начина да непријатеља изненади и да му осујети намјере.

Батаљон је наредбом штаба 2. ударног корпуса — 24. октобра у Пољима Колашинским, ушао у састав 4. пролетерске (црногорске) бригаде, као њен 4. батаљон. Његове борци — њих 345, већ су највећим дијелом имали на капама пролетерске ознаке и већ се осјећали пролетерима. Свој борбени пут наставили су даље — све до свршетка рата, у редовима славне 4. пролетерске бригаде.

Михаило ЧУКИЋ

НА ПУТУ ЗА БРИГАДУ

Италија је капитулирала, а њене слуге, четници су у пометњи и расулу. Бригаде иду за Црну Гору, сасвим су близу, њихове претходнице већ стижу. Све је оживјело, свако се радује, весели, вију се барјаци, пјевају пјесме, одушевљењу нема краја. Људи први пут, послје дуже времена, слободно се крећу, гласно говоре и упућују погледе пријекора онима из супротног табора.

Стижу другови из затвора, из логора, у Цетињу, Бару, Котору, са Мамуле и из других хапсана. Наше снаге нарастају. Партијска и скојевска организација развијају пуну активност. Стижу им у помоћ другови из Босне: Шпиро, Бошко, Андрија, Никола и други.

Први и непосредни задатак је: узети што више оружја и опреме од италијанске војске која се распада. Треба користити збуњеност непријатеља, брзо радити, јер се долазак Нијемаца очекује сваког часа. У околини Цетиња разоружана је једна већа италијанска јединица, а од Бара до Херцег-Новог и све мање постаје окупатора. Остали су само утврђени гарнизони Котор и Херцег-Нови. У Тивту, на Врмцу, на Горажду и Његушима су разоружане италијанске посаде. Воде се преговори са главним командантом Боке око предаје и капитулације. Не успијева се у томе. Организује се напад на Котор, али безуспјешно, јер Нијемци стижу. Стиже појачање и долази до противнапада. Повлачимо се. Задовољни смо с постигнутим успјехом, доста се урадило, могло је бити и боље, али . . .

Мала пометња изазвана брзим преокретом условљава затишје. Пале су и жртве са наше стране па и то чини неприлику. Настаје хлађење и сплашњавање полета. Помишља се на одмазду окупатора. Четници поново дижу главу и пријете. Већ су успоставили везу са новим господаром. Крај, дакле, није ту, како су појединци мислили. „Нијемци су то, друже мој, биће они још безобзирнији“, чује се гласно размишљање. У то нас увјеравају и четници. „Сада ћете ви видјети с ким имате посла, нису вам ово Италијани“.

Ситуација је јасна, а дилема ипак има. Опстанка нема овдје, у затвор се не смије отићи, готово је ако до тога дође. У бригаду — то је једино рјешење. И, кренуло се са свију страна, у групама по два, пет, десет и више. Приморци: Которани, Тивћани, Грбљани, Маини, Брајићи, Паштровићи, Барани, скупљају се на Ограђеници, на Паштровској гори. Његуши, Цетињани, Цуце, Ријечани иду ка Вршању и Симуњи, тамо је зборно мјесто, тамо је, веле, штаб. Ту ћемо се окупити, а одатле наставити даље.

Прикупљање је завршено. Има нас доста. Имамо оружја, муниције, добро смо и одтевени, са храном смо нешто слабији, али се сналазимо. Почеле су и чарке са четницима. Група на Паштровској гори већ се сукобила са четницима из Црмнице. Пролазе дани, чека се да стигну још неки другови. А зато вријеме праве се планови, формирају чете, врше се припреме — посла има на претек.

Дан је сунчан и лијеп за одмор. Размјестили смо се испод густих крошања усамљених храстових стабала. Тамо, под једним храстом, води се жив разговор између Душана и Марка.

— Све ми се чини да ћемо одавде право пут Васојевића — вели Душан.

— Па шта, ако идемо, зато смо се и окупили. нећемо ваљда назад — одговара му Марко.

— Да, да, ти так«о мислиш да је то једноставно. Био сам ја тамо мајта 1942. године, знам ја како то изгледа; зима, глад, ваши, а четници, дијаги мот, тамошњи четници, не знаш ти какви они изгледату, ја нећу тамо ни жив. ако је да се боримо, зашто не бисмо остали овдје, на напсИ теритопити — свако на својој земљи, зар то није свеједно.

Разговор ове двојице хоћаше још потрајати, али их прекиде изненадна команда. „Збор!“ — повика неко и они се тргоше.

Најзад покрет. Крећемо кроз ноћ, низ обронке планине, спуштамо се беспућем. Стигли смо преко Љуботина на Цеклин. Одмарамо се неко вријеме. Нова мјеста, до тада позната само по чувењу. Ово су куће Стругара. „До сада их је изгинуло преко 30“ — рече нам једна старица. Одатле крећемо даље, треба прећи цесту Цетиње — Ријека Црнојевића, јер нас могу Нијемци изненадити. Ово није обичан марш, већ пробијање кроз територију коју непријатељ контролише. Ко зна докле ће то тако бити, вјероватно све док не стигнемо на слободну територију. Осјећамо се уморни, пријешло се доста пута, дан је поодмакао, ништа се не једе, ранчеви су празни јер су резерве од куће већ понестале.

Прикључује нам се једна група Ријечана. Имају рањенике, неколико њих. Треба их носити. Нијесмо баш одушевлени. Али, мора се, како би било да се неком од нас то десило. Нијесмо кренули на свадбу већ у рат. Смјењујемо се у ношењу рањеника доста често. Тешко је, пут слаб, невидјелица је, а почела и киша да пљушти. Већ дуго путујемо, никако да се стане. До Ораха, кажу, треба ићи, тамо ћемо ппеноћити и вечерати. Настављамо пут, али нам се све чини да се вртимо у кругу. Свако брдо исто, шума, камење, удолина, све то личи једно на друго. Најзад, колона се зауставила. Интендант купује двије овце и тражи кромпир по селу да се кува вечера. Ко ће то дочекати, овца још није ни заклана, а сада је поноћ. Боље ићи спавати, али гдје, у појату, нема се гдје друго. Први пут, није баш пријатно. Е, мајко моја, лијепо је било у оном твом кревету. А, Примогпе топло, лијепо и сунчано, а овдје ова сурова брда, није баш згодно. Можда има право Душан кад је оно причао о 1942. Можда? Али, нека, ипак је боље да уграбим до вечере да спавам, јер ко зна како ће бити сјутра?

Поред мене је Марко, најстарији друг из мјеста. Скупа смо били сва три пута кад су нас хапсили Талијани. Умор је чинио своје и, без озбира на „удобност“, убрзо се заспало.

„Вечера, дижи се!“ повикао је Марко, дрмајући ме за раме. Вечера, ујутро, и то ми је вечера. Једно парченце меса и мало јухе без иједног кромпира! А хљеба, нема, друже. Кад дођемо на слободну територију биће свега. Да, али треба доћи, мислим се у себи и настављам да срчем оно мало топле ЈУхе.

Тамо горе, пред једном кућом гдје је смјештен штаб, примјећујем некакву гужву. Видим команданта и комесара, нешто љутито расправљају и критикују некога. Тамо је много другова, Марко, Јово, Васо и други познати. Прилазим и чујем разговор: побјегли су, и то доста њих. Срамота, стид их било, чује се пријекор са свију страна. Шта ли их је навело на то? Можда она Душанова прича о 1942., чули су њу изгледа многи. А, онај лист смоковине, оно што Ђуро причаше на Ограђеници: „Да није жив ако га лист смокве не милује по лицу“. Сигурно је то прави разлог што они нијесу хтјели ићи даље. Нека их, лијепо ће се провести тамо. Неће им четници и Нијемци остати дужни. Шта ли ће само рећи својим породицама када дођу? Додуше, нијесу они били у затвору, не знају како је то, али сада ће им се и пружити прилика. Кајаће се и они сами.

Киша је престала, облачно је и мало прохладно. Наредбе за покрет је дато. Опет рањеници, опет ношење на смјену.

„Чево, ено га“, веле, „тамо. Видиш ону долину пред нама, е ту ти је Чево“. Слушао сам о њему, а и читао у Горском Вијенцу“.

*„Чево равно гњијездо јуначко,
Многе ли си војске запамтило . . .“*

Мало мјесто, неколико кућа, половина је без крова. Сигурно су их „теткићи“ спалили 1941. Има много војске, међу њима се примјећује и понеки „прави војник“. То су, веле, другови из Босне. Загледамо их и дивимо им се. Па да, они су штошта преживјели и ево их опет међу нама. Како ли само лијепо изгледају. Погледај друга Николу, па Андрију, како им дивно стоје чиновни. Баш су прави официпи. Е, мој друже, није њима било лако, ппешли су они и Сутјеску и Босну, издржали су многе непријатељске офанзиве.

Послите подне митинг. Пред окупљеним сељацима и борцима Ловћенског одреда говори командант Никола Поповић. Слушамо његове ритечи пуне оптимизма и втере у сигурну побједу. Али рат није завршен. говори он, биће још жртава, тобаће још много напора да би се извојевала потпуна слобода.

Постројише нас. Сви смо на окупу, цио Ловћенски одред је ту, има нас неколико стотина. Прикључили су се и другови из Вршања, сада нас је више. Промјене у руководству, штаб се мијења. Ђуро, Стево и још неки другови се враћају у позадину, за рад на терену. Сада је Шпиро командант, а Андрија комесар батаљона. У четним руководствима су, такође, настале промјене. Видим, дошли су непознати људи. Није важно, то је свеједно, па ми смо партизани.

Кренули смо даље. Куда и докле се иде, не знамо, није згодно ни да питам, јер последије оног што се збило на Орасима, ко зна како би ме разумјели. Опет непозната лица у колони, сада још више, јер смо се измијешали са онима који су дошли из Вршања и са Симуње. Огладњело се. За јело нема ништа. Наилазимо на дрењине, беремо их и купимо, па, иако киселе, пролазе као да је грожђе или смокве.

То је Никшић тамо напријед што се види. Па ми, збиља, одосмо далеко. Ту је 5. црногорска бригада, кажу, можда ћемо се њој прикључити. Али зашто они из штаба не кажу докле ћемо ићи. Ма шта ме брига, нек се иде докле хоће, само не више тамо гдје се може пасти у затвор.

Негдје касно у ноћ стигосмо у Горње поље. Дат је одмор. Суво корито неког потока, пуно заобљеног камења, што их је вода извајала. Користимо прилику за одмор, многи су полијегали и већ се чује лагано хркање. Нешто касније стиже и вечера, богата вечера од повеће гукe качамака, скуваног од кукурузног брашна. Добро је, сви смо задовољни, послје дуже паузе и оних дрењина, нико ништа не приговара.

Сјутрадан дође међу нас група непознатих људи. По њиховом изгледу закључујемо да су из руководства. То су, кажу, другови из Покрајинског комитета. Онај са брковима је секретар. Ту је готово цијело руководство Партије. Ту је штаб 5. црногорске бригаде. Задовољан сам, све ми ово изгледа озбиљно и сигурно. Искусни су ово људи. Знају они ситуацију, иначе не би нас држали овдје на домаку града. гдје се налазе Нијемци и четници.

Размишљање прекиде позив у строј. Крећемо напријед. Пролазимо преко Никшићке жупе. Уз пут много већих кућа, али већином попаљених. Зјапе зидине кућа без кровова. Виде се свјежи трагови ватре и дима. То је, веле, изготцело за вријеме пете офанзиве. Много је страдао овај крај. Нешто напријед наилазе Баре Бојовића, дивне ливаде и прави планински пашњаци, али и оне су пусте. Стоке нигдје, само понека колиба стоти усправно, али свуда наоколо згаришта многих које су изгорјеле.

Идемо за Ровца и Морачу, каже ми друг у повјерењу. Сада је јасно, дилеме нема, Колашин је крајњи циљ, а тамо је 4. црногорска бригада, то већ знамо. Ако, баш ми је драго, и свима је драго, у то сам сигуран, тамо су наши Ловћенци, тамо је и нама мјесто. Јест да су и друге бригаде наше, све је то наша војска, али 4. је најдража. Осим тога, то је пролетерска бригада, друже мој, није свеједно бити у њој или у некој другој јединици.

Спуштамо се у неку огромну увалу, дубоко увучену између оштријих и стрмих планинских масива. Прави казан. Из њега се види само небо. Веље Дубоко, кажу ми. Е баш су му дали право име, заиста је дубоко. Осјетићемо ми колико је дубок тек кад будемо излазили из њега. У његовој долини наилазимо и на нешто питомине, понеки орах, и јабука има. Добро су дошли, скупљамо орахе и беремо јабуке, дозвољено нам је, јер друге хране нема. Одмоп је кратко трајао. Пењемо се уз тешко проходне стрмине Роваца. Узаном пјешачком стазом, крећемо се ка Доњој Морачи. Ослећамо велики умор од дугог пута, а честа смхена у ношењу тонкомитраљеза и муниције почиње да изазива гунђање. Десетар

Борци 4. бригаде прелазе Дрину — август 1943.

је принуђен да успоставља ред и задовољава правду. И сам узима да носи да би примјером показао. Ако, нека носи и он, једнаки смо, није ово бивша војска.

Из Доње Мораче пењемо се горе, на врх оне планине, ту је Црквина. То је она Црквина о којој су ми причали Иво и Душан када су били 1942. године. Овамо негдје су видјели и Мизару, од кога Душан и сада уздрхти (узбуди се) када прича о њему и оном говору који је одржао када су се враћали после борбе са четницима у Васојевићима. Да ли има сада четника тамо? Нема сигурно, њих је 4. бригада вјероватно разбила и растјерала. „Бум, бум“, једна за другом пуче неколико пушака, одозго из шуме, повише Црквине. Командант нареди да се узме заклон. Полијегали смо дуж пута и чекамо шта ће се даље збити. Одозго из шуме зачу се повик:

— Ко је тамо?

— А ко је тамо? — одговори наш командант.

— Овде четници!

А овдје Ловћенски одред, командант Шпиро Орландић

Настаде тајац. Ни једна ^шка се више није чула. Покрет је настављен преко Црквине за Колашин.

„Колико још има до Колашина“, питам друга испред мене. „Два сата, нема ни толико“, одговори ми он. Добро је, близу циља.

Сунце се полако спушта и тоне за обронцима планина, а тамо доље пред нама, у кориту Таре, видимо већ Колашин са сивоцрвеним крововима. Оштар и свјеж планински ваздух, те октобарске ноћи, освјежава нас и помаже да савладамо посљедње километре пута. Узбуђење расте у нама, изазвано радошћу што смо на домаку циља. Наши први снови се остварују, јер је сусрет са друговима из бригаде на домаку. Само још неколико стотина метара и ући ћемо у град, срешћемо се с њима. Глад, умор, непроспаваност, све је то нестало као и да није било присутно. Нико на то више не мисли. Ово је права слобода. Сада смо на слободној територији коју чувају пролетери.

Постројен по четама, батаљон 15. октобра улази у град и зауставља се на тргу, у самом центру града. Убрзо смо се измијешали са старим борцима бригаде. Питања и одговори падају с обје стране. Другови из бригаде желе много тога да сазнају о свом крају. Ми се интересујемо о свему, хтјели бисмо за тренутак да сазнамо све о њиховом борбеном путу. Њихова искуства су нам потребна, а доживљаји поучни и забавни. Својим изгледом, држањем и непосредношћу охрабрују нас. Прилазе нам тако као да смо већ дуго познаници. Скупа смо у колу, пјевају се партизанске пјесме.

*„Пекове су дивизије,
Црној Гори најмилије,
Нема борбе, нема треске,
без Четврте пролетерске ...“*

Ори се пјесма цијелим градом и тако до дубоко у ноћ.

Најзад, једна мирна безбрижна ноћ. Послије дугог и напорног марша најзад смо легли да спавамо. Лежим, а ми слим о пређеном путу, о сусрету овдје. Да, све је онако како сам замишљао. Наде нијесу изневјерене. То је та бригада о којој смо маштали. Шта ли ће бити сјутра, када ће нас распоредити, ко ће остати са мном? Ипак, воо^тио бих да будемо сви скупа. Све је то непознато још. Боље је бити уз дг^а кога познајеш, јер ако будеш рањен, или ти се нешто друго догоди... ? А наш Ловћен и питома Бока, далеко су остали за нама. Шта ли сад мисли моја мајка, јесу ли већ издајнице пријавиле мој нестанак? Јесу сигурно. Шта ли ће бити са породицом, хоће ли се стријељати? Шта могу, нијесам само ја, тако је морало бити. Сан се непримјетно увлачио и прекинуо је размишљање.

Лијеп сунчан дан измамио је све живо на улице. Слободни смо и шетамо градом. Интересује нас град, хтјели бисмо нешто и да купимо. Поново смо у друштву пролетера. Разговор се наставио, сада још више него синоћ. Ту су већ и познанства из синоћних разговора.

— Хоћемо ли скоро у акцију — питамо старије другове.

— Ко то зна, то се код нас никад не зна, једноставно дође курир из штаба и зна се, покрет ће бити ускопо.

Како ли ћемо се снаћи у првој акцији, само да се не обрукамо. Неће бити лако ићи укорак са пролетерима.

Већ је други дан, одморили смо се и освјежили. Осјећамо се као да смо већ дуго у јединици. Старјешине нам саопштавају да се до даљег не разилазимо. Убрзо, затим, стижу камиони пред касарну. „Спрема за покрет“, пала је команда. Узимамо велике ранчеве, напуњене разним стварима. Стари борци нас посматрају и добацују: „Нећете их дуго носити, бацићете ви то“. Пењемо се на камионе. Колона креће у правцу истока. Неко вели: „Ово је пут за Матешево“. Возимо се, а пјесма се ори, опет она стара: „Нема борбе, нема треске...“ И ми се већ помало осјећамо пролетери. Видиш ти, имамо ми и камионе, не иду пролетери само пјешке. Кажу да су их заробили од Италијана кад су ослободили Колашин и Беране. Шофери су Талијани. Само да нас не претуре. Неће, не смију то урадити, поод њих сједе стари борци.

Стигли смо на Матешево. „Тамо горе, у оној кући, је штаб бригаде, прича нам неки стари борац“. Видимо стражара, стоји са пушком о рамену и сав озбиљан шета се испред куће.

Нешто ниже нас, на једној ливади, велика група војника, али је очито да нијесу стари, види се то по свему, него неки као што смо ми. Кажу да су то Васојевићи; и они су добровољци за поуну бригаде. Постројавају нас, батаљон V кару, четири реда окренута један другом. Долази штаб бригаде и с њима групе официра. Веле, то су штабови батаљона. Онај са штучованим бпковима, он је командант бригаде, а онај мршави, у друштву с њим, оно је комесар. Лијепо одијевени, опасачи са упртачима преко блуза, кожне торбице, нема шта, уливају поштовање и својим присуством дају сву озбиљност овом тренутку.

Почела је прозивка и издвајање за 1. , 2.... батаљон — и тако редом. Група издвојена за 3. батаљон постројена је и чека распоред по четама. Ту, недалеко од нас неколико старјешина води разговор, очито, дискутују о нама. Међу њима је нарочито упадљив један изразито висок и крупан човјек.

Носи црне наочаре, а по покретима и реаговањима примјећујем да је са важном сјункцијом. Питам другове ко је тај ДРУГ?

— Комесар батаљона, Вукота му је име.

Толика људина, а опет је остао жив, иака је „згодна мета“. Истина је што причају стари ратници, не погађа свако зрно.

Опет прозивка, опет помјерање. У 1. чету друг... у 2. чету — и тако редом. Дође ред и на мене, 1. чета 3. батаљон. Командир чете је Драгутин Филиповић, комесар Михаило Бољевић. Прозваше Божа, Илију, Душана, али Јова, Марка и још неке, распоредише у осталим четама. Ако, опет нисам сам. А и они су ту. Чете су увијек близу, имаћемо прилике да се састајемо. Распоред је завршен, свако је добио своје мјесто, сад смо и завнично пролетери.

Шта то би са нашим досадашњим руководством, све се растурило. Шпиро погибе несретним случајем код Колашина, Андрија се врати на рад у позадину, а они командири и комесари што нам бјеху старјешине на путу за овамо, сви су сад обични борци. Једино је Андрија Клаћ добио дужност замјеника командира једне чете. Да, знају они то већ, Андрија се није предавао, а сигурно је и члан Партије, имали су они то у виду када су вршили распоред.

Ручак је био изузетно богат и добар. Нијесам га ни код куће таквог давно појео, а камо ли за овај мјесец дана откако сам војник. Пуна војничка порција густо скуваног пиринча, са доста свињетине. Хљеб бијели, по кило сваком борцу.

— Има још, другови, ко може да једе — гостољубиво нуди кувар. Понеки је прихватио понуду.

— Узми, узми, друже, требаће ти, јер ко зна како ће бити са вечером. Знаш, ми смо већ навикли, кад год је добар ручак, обично се догађа да се некуд крене, ко зна, можда ћемо и вечерас.

Баш ми то нијеси морао рећи, мислим се у себи, могао сам и без тога, да се послјије оваквог доброг ручка безбрижно одморим.

Вече се приближава и рађа се помисао на одмор и безбрижан сан. Послије свега што се збило данас, задовољан сам и миран, не мислим више ни на шта, хоћу да се ослободим свих размишљања и нагађања. Ионако ће бити све што мора бити. Ипак, не може се, не иде то лако. Стално ми звуче у ушима оне куварове ријечи. Можда још вечерас слиједи нам покрет.

Курири су у покрету, трче горе-доле, од једне чете до друге. Видим из команде чета одлазе у правцу штаба батаљона. Е, ово није без неке. Слутње се све више врзмају кроз главу, а оно што рече кувар, сада добија одређенији смисао. Командири и комесари се враћају. Спрема за покрет, команда је пала. Брзо се сређујемо, узимамо своје ранчеве, пакујемо ћебад и шаторска крила и постројавамо се. Чета за четом и батаљон је кренуо у колони по један, правцем — југ. Пала је и ноћ. Полако, друг за другом, на кратком одстојању, крећемо се, час коњском, час пјешачком стазом кроз непрегледну букову шуму. Колона одмиче у тишини, разговора и пушења нема. Чује се лагано шуштање опалог буковог лишћа и пуцкетање ситних сувих гранчица.

Након дужег маршовања дат је застанак. Извидница батаљона је упућена напцијед и чека се њен извјештај. Замјеник командира чете Андрија Клаћ дошао је међу нас.

— Другови, Ловћенци — вели он — ми вечерас идемо у прву борбену акцију. Тамо су неки четници, треба да их нападнемо. То је за нас прва борба у саставу пролетерске бригаде. Пазите добро, немојте дозволити да се обрукамо. Будимо достојни синови Ловћена и не дозволимо да се посрамимо пред старим борцима.

— Нећемо, друже Андрија — био је јединствен одговор свих присутних. Његове ријечи су снажно и убједљиво дјеловале, утолико више што смо знали да је то његово увјерење и што смо сами тако мислили.

Прасак ручних бомби и штектање пушкомитраљеза прекинуло је дубок ноћни мир над Опасаницом. Партизани су се сусрели са четницима који су ту занотили. Краткотрајна ватра била је знак да су четници побјегли. Непрозирна ноћ, густе шуме и добро познавање терена омогућили су им да се извуку из обруча и потраже спас у бјекству код својих господара.

Иза високе планине Кома сунце се полако уздизало и просуло своје зраке по росним ливадама његових падина. Ти топли сунчеви зраци добоо су нам дошли послије непрспаване и под ведрим небом проведене ноћи. Одоздо, са правца Подгорице, наше положаје почела је да туче јака артиљеријска ватра. Убрзо, затим, угледасмо колоне Нијемаца како подилазе положајима батаљона. Приближавају нам се. Чекамо, само још мало да се приближе. Одједном запуца са свих страна. Почео је жесток окршај у којем су се смјењивали јуриши са обје стране. У том првом борбеном окршају, заједно са старим пролетерима, Ловћенци су провјеравали сами себе. Све нас је носила иста мисао — бити достојан

звања пролетера. И, заиста, раме уз раме, не изостајући ни корак, ишли смо у јуриш са старим пролетерима.

Рањава се и гине, пале су и прве жртве, али нико не узмиче. Узбуђење и страх за успјех, на првом борбеном кораку, превазиђен је. Са нама је Андрија, који нас храбри својим громким покличем: „Напријед, пролетери! Напријед, Ловћенци!" Али није имао среће у том првом јуришу. Његов поклич прекинула је непријатељска бомба својим убојним парчадима. Умјесто да доживи да се радује нашем првом успјеху. Остало му је само још толико снаге да се, умирући, погледом опрости од оних који су га изнијели са бојишта.

Сахрањен је тамо близу мјеста гдје нам је остављао завјет, као да је знао да ће му то бити посљедњи договор с нама. Док је његово тијело сахрањивано у бајонетима ископаном гробу, на падини Кома, другови су одбијали њемачке јурише и тако испуњавали његов завјет. Кад смо се враћали са задатка, пролазили смо поред његове хумке, на којој стајаше само нијема знаја погинулог. Погнуте главе, са дубоким болом у срцу, одавали смо му пошту.

Остао је ту као наша прва жртва и као један од најхрабријих Ловћенаца, са поруком и освједоченим примјером, како се треба несебично и неустрашиво борити за идеале због којих смо овамо дошли. Његов позив и примјер Ловћенци нијесу никад заборавили. Пут је настављен, али сада са бригадом — до коначне побједе.

Илија Т. ПЕТРОВИЋ

ПРОТИВКОЛАЦ ЧЕТВРТЕ БРИГАДЕ И ЊЕГОВ ТОБЦИЈА

Прохладна јесен 1943. године. Налазимо се на цести између Матешева и села Јабукe, недалеко од Колашина. Ту смо хитно послати по наређењу штаба бригаде да с нашим противколцем „шкодом“ задржимо надирање њемачке моторизоване колоне која је, без обзира на жртве, упорно надирала комуникацијом Подгорица — Колашин.

Њемачка моторизована колона је стигла у Лијеву Ријеку, мјестанце негдје на половини пута Подгорица — Колашин. Одатле им преостаје нешто око 30 километара до Колашина, тј. нешто мање од половине цјелокупне дужине ове комуникације. Додавали смо и дивизион италијанске брдске артиљерије, која интензивно бије по Нијемцима у Лијевој Ријеци. На нашим положајима је такође и батаљон Италијана, под командом капетана Риве, који је нешто раније ушао у наш састав. Нијемци су из Лијеве Ријеке одговарали ватром својих тешких топова. Међутим, како нијесу могли тачно да открију наше положаје, нијесу нам наносили никакве губитке. Изгледало је као да ће ти артиљеријски двобоји дуго трајати. Но, ипак, наши извиђачи који су се налазили изнад саме Лијеве Ријеке јавише да Нијемци кренуше са тенковима према Матешеву и Колашину. Јединице наше бригаде, потпомогнуте италијанским јединицама које су нам пришле у борбама за ослобођење Колашина, грчевито су браниле сваки километар пута. У тим борбама погинуо је јуначком смрћу већ омиљени риђобради капетан Рива. Жалили смо га као да је био отпочетка наш. У тренутку погибије команданта Риве настаде пометња међу Италијанима, којој још више допринесе италијански мајор који је био одређен да обједињава команду над италијанским војницима у нашем саставу. Овај углађени италијански официр је због нечега стално држао уза се војника трубача, те је у моменту кад је оцијенио да је све свршено наредио трубачу да свира повлачење. Некако је смијешно и чудно звучала ова труба на нашим положајима. Нијесмо у почетку разумјели трубни знак, али га убрзо схватисмо када видјесмо Италијане како

се повлаче. Покушали смо да их вратимо натраг на положаје, гдје су наши пролетери остали, међутим, упаничени италијански мајор је викао: „туто е финито! — Све је свршено! ја сам последњи који се повукао са тих положаја“. Остависмо Италијане са мајором нека се повлаче, док су наши борци још дуго задржавали Нијемце.

Најзад, 20 октобра Нијемци стигоше и у Матешево удаљено свега 11 километара од Колашина. Иако се то могло очекивати, ипак некако тешко смо се мирили са чињеницом да су Нијемци већ тако близу Колашину. Зар ће Колашин још једанпут пасти у руке непријатељу? У ту могућност као да нијесмо хтјели да вјерујемо. Узбуђење у нашим редовима расло је сваког тренутка. Наређења из штаба бригаде летјела су на све стране. Требало је учинити и немогуће да се Швабе зауставе. Симо Симовић и ја били смо хитно позвани у штаб гдје нам командант Љубо Вучковић издаде кратко наређење да с нашим противколским топом на цести зауставимо њемачке тенкове, који ће, вјероватно, ускоро кренути из Матешева. Љубо нас кратко, више реда ради, упита је ли нам задатак јасан. Пошто Симо одговори да јесте истрчасмо из штаба и стигосмо до наше чете. Трчећи, успут ми пролетје мисао — па зар је могуће тим топом зауставити тенкове? Зар је могуће тај задатак уопште извршити? Да ли је командант паметно урадио што је издао такво наређење? Хтједох у једном тренутку гласно да упитам Сима о свему, али се присјетих да то не би било баш мудро, јер сам био новајлија у чети пратећих оруђа, а осим тога и политички комесар.

Откада сам дошао у ову чету нијесам био много увјерен у неке велике могућности нашег противколца. То је био топ „шкода“ од 37 мм, без нишанских справа, са свега 11 граната, од којих су 8 биле противоклопне. Читаво вријеме сам сматарао да га носимо више ради показивања. Од мог доласка у ову јединицу није било прилике, да се увјерим у могућности те наше „шкоде“. Међутим, Симо, некадашњи артиљеријски подофицир, уживао је и сијао од задовољства што му се ово ор^{уђе} налазило под командом. То је био посебни церемонијал када би он командовао товарење и растоваривање топа и радње потребне за његово брзо постављање. Послуга топа обављала би операције беспотекорно. Топ је био редовно његован и чишћен као да је натисправнији. О томе се старао његов главни руководиоца Велимир Раонић. Овај плећати, тихи и наизглед равнодушан, Дурмиторац често ми је описивао особине топа, као да је хтио да разбије моју сумњу у његове мале могућности. Настојао је

да ме убиједи да се топом може нишанити и без нишанске справе — кроз цијев. Топ се постави на погодно мјесто, на нишани се кроз шупљину цијеви на замишљену тачку, на коју тенк у свом кретању мора да наиђе. Цијев топа се затим учврсти, напуни гранатом и пали када оклопно возило наиђе на нанишањену тачку. Сада је дошла прилика да се лично увјерим да ли је то све могуће.

Симо брзо одреди мјесто на цести гдје ће се противколац поставити. То је било парче пута између двије кривине, дуго отприлике око један километар. Топ је постављен негдје у средини између ове двије окуке. Учини ми се да је било боље да смо топ поставили ближе кривини која нам се налазила иза леђа. Помишљао сам на евентуалну потребу брзог извлачења топа и људи. Рекох то Симу, али он због нечега ипак одлучи да топ остане тамо гдје је постављен. Испред топа, на стотињак метара, била је направљена „препрека од грања и мало камења. Препрека је постављена негдје у близини нанишањене тачке, са наивним убјеђењем да ће тенк код ње застати. Тај дио пута изграђен је скоро читав на потпорном зиду, који се окомито спуштао до у само корито ријеке Таре, док се с друге стране настављала врло стрма узбрдица. Конфигурација терена била је таква да се није ни могло помишљати на ма какво узмицање. Требало се, значи, сусрести очи у очи, па ко буде бржи и сретнији. Чинило ми се да су наше шансе далеко слабије. Сигурно је да неће наићи само један тенк. Шта ће бити ако их буде више? Но, било је бескорисно више у таквој ситуацији размишљати. И кад би смо хтјели, за то више није било времена. Шћућурисмо се око Велимира иза оклопног штита „шкоде" настојећи да будемо што мање уочљиви. Једном, раније, Симо ми је говорио да је штит непробојан за обичну муницију. Ако је тако, онда смо ипак некако покривени. Једино су нам ноге вириле незаштићене испод штита.

Иза кривине пред нама све јасније се чула бука мотора. Очекивали смо сваког тренутка да се тенкови појаве на окуци. И најзад, ево их! Један, два — пет! Били су то мали тенкови, сваки са по двије цијеви тешког митоаљеза. Ишли су у колони један за другим, на прилично кратком растојању. Понашали су се као да се пред њима не налази нико, или као да нас игноришу. Није, ваљда, могуће да не виде препреку и топ на путу. Не схватамо зашто не пуцају. А можда, занешени силом којом располажу, помишљају да су партизани у паници напустили положат и оставили топ. Први тенк је већ близу препреке, а ни најмање не смањује брзину и очигледно нема намјеру да се уопште зауставља. И,

одиста, пређе преко ње као да је није ни било. То исто уради други и трећи. Не схватам зашто Велимир већ не гађа. Ако се тако настави бићемо буквално прегажени. Велимир је као хипнотисан, укоченог погледа, посматрао наилазак тенкова. Помислих да више није способан да реагира, па заурлах: „Велимире, пали!“ Он ме благо погледа и мирно рече: „Нијесу још наишли на мјесто“. Била је срећа што нијесам знао да рукујем тим топом, јер бих сигурно направио велику грешку. Велимир је мирно, без журбе и даље пратио кретање тенкова и када оцијени да је први наишао на нанишањену тачку, шкљоцну затварачем и опали гранату, а затим мени несхватљивом брзином још седам граната.

Убрзо, када се утиша грмљавина експлозија и раступи дим и прашина, угледасмо невјероватан приказ. Први тенк је, наизглед неоштећен, укочено стајао на путу, док се други, као покварена дјечија играчка, безнадежно вртио једном гусјеницом око себе. Из његовог оклопа поче да избија све гушћи дим. Трећи је такође правио очајничке покушаје да се извуче назад. Очигледно је да би и он остао на путу да га возач из четвртог тенка хитро не повеза челичним уже- том и повуче за собом иза окуке одакле су се појавили. Пети се у часу паљбе тек појавио иза окуке и то му поможе да неоштећен умакне назад. Нијесмо вјеровали својим очима. Још се нијесмо усуђивали да се макнемо иза топа, очекујући да се нешто догоди. Пошто се у међувремену ништа не деси, Симо нареди да се тенкови одмах отворе и возачи похва- тају. Међутим, испоставило се да ни крампови ни гвоздене ћускије нијесу помогли. Видјесмо да се тенкови не могу споља отворити. Били смо очајни што не можемо ништа учинити. Мислили смо да бар митраљезе скинемо. У једном тренутку примијетисмо како се подиже поклопац са првог тенка. Подизала га је р^ка у кожном рукаву на коме су се јасно видјели златни официрски ширити. Брзо се закло- нисмо иза топовског штита, а Симо усмјери своју снајперку према поклопцу. Кроз отвор се до пола појави млади итали- јански поручник. У десној руци држао је револвер и као да је за тренутак размишљао шта да уради. Симо, држећи га на нишану хтједе да га скине али га задржах да то не уради. Боље да га натјерамо да нам се преда жив. Поручник, међу- тим, одлучи другачије. Подиже револвер у правцу слѣпо- очнице, окиде и поесамити се преко тенковског оклопа. Када смо га извукли из тенка схватили смо зашто је то урадио. Од експлозије топовске гранате која је експлодирала испод сједишта на коме је по^чник до мало прије сједио, његова леђа сва су била избушена гелерима. Поручник је био тешко

Артиљерци 4. бригаде 12. октобра 1943. године међу којима и неколико Италијана

израђаван и оцијенио је да је то најбоље рјешење. Нешто касније извукли смо из другог тенка угљенисани леш још једног италијанског официра. Било нам је некако жао што нијесу били њемачки официри већ Италијани, који би можда били већ на нашој страни да се несрећом нијесу нашли у Подгорици.

Нашој радости није било краја. Ја сам се посебно радовао што су моје сумње у „шкоду“ биле потпуно неоправдане. Тенкове смо касније поправили и они су нам добро послужили.

Владета СЕЛИЋ

ПРВИ ДАНИ У ПЕТОМ БАТАЉОНУ. БОРБЕ ОКОКОЛАШИНА И НАПАД НА ЛИСУ

Прошла су три дана откако се налазим у 2. чети 5. батаљона.

Ипак сам се већ са свима упознао и зближио, те се осјећам као „стари“. Налазимо се у селу Лугови на обезбјеђењу Колашина од правца Матешева. Борби нема. Понекад наши извиђачи припуцају на четнике, који у мањим групама „залутају“ на нашу територију. Чују се гласови да се четници прикупљају да би „повратили“ Колашин који су држали, мање-више, од почетка 1942. године, сами или са Талијанима.

У зору 30. IX батаљон је постројен. Спремамо се за покрет у правцу Матешева. Заједно са неколико другова прекомандован сам у 2. чету. Тешко нам пада промјена средине са којом смо се већ сродили.

На три километра испред Матешева дочекали су нас Талијани, који су једним тенком обезбјеђивали прилаз. Док смо с њима преговарали, са лијеве обале Таре, изнад села Црна Пољана, напали су нас четници. Нашој чети је наређено да на јуриш протјера четнике, да заузме вис Острвицу и да са десног крила обезбиједи батаљоне који су ишли ка Матешеву.

Чета је извршила задатак. Прегазили смо Тару и на јуриш одбацили четнике. Заузимањем Острвице наши батаљони су били обезбијеђени од изненадног напада четника са западне стране. Ту на положају изнад села Црна Пољана, у јуришу је погинуо један друг кога нијесам познавао. Сви су о њему говорили са жаљењем јер је био добар друг и храбар борац.

Овом приликом сјетио сам се ријечи друга Тита које сам као млади скојевац незаборавно памтио: да ће наш рат бити тежак, да ће наша слобода бити скупа, а они који је доживе знаће је цијенити и поштовати.

У току дана остали смо на Острвици. Борбе није било, сем мањих чарки и припуцавања. У сумрак нам је курир из батаљона донио наређење да се хитно пребацимо у Ко-

лашин и да посједнемо положаје изнад Шљивовице. Приче о прикупљању четника за напад на Колашин биле су тачне. У Врањештици и Краљским Барама прикупило се 500—600 четника.

На положају изнад Шљивовице остали смо свега неколико часова, јер је наш батаљон добио задатак да брани Колашин са сјевера од евентуалног четничког напада долином Таре, са правца Мојковца. У току ноћи посјели смо нове положаје у Требаљеву.

У ноћи између 30. IX и 1. X отпочео је врло јак напад четника од Матешева и Врањештице. Четири дана и четири ноћи водиле су се жестоке борбе на прилазима око Колашина. Четници су вршили јуриш за јуришем, које су успјешно одбијали батаљони наше бригаде. По доласку батаљона 2. далматинске и 2. пролетерске бригаде, Васојевићког партизанског батаљона и Бјелопољског батаљона 3. санџачке бригаде наше јединице су кренуле у противнапад.

За ово вријеме наш батаљон је обезбјеђивао прилаз од Мојковца, а један вод наше чете у току 1, 2. и 3. X штитио је камионе у повратку, којима су се из Шаховића пребацивали дијелови 2. далматинске, а касније и један батаљон 2. пролетерске бригаде. Ови дијелови 2. далматинске и 2. пролетерске бригаде су се пребацили преко планине Кључ у четничку позадину, одакле су 4. X у раним јутарњим часовима извршили напад на четничке положаје. Четници су се почели повлачити према Матешеву и Лијевој Ријеци, претрпјевши велике губитке.

Наш батаљон је остао на положају око Требаљева све до 7. X изјутра. Имали смо релативно лак посао, јер су се мање четничке јединице које су се налазиле на правцу Мојковца, појавом нашег батаљона у Требаљеву, разбјежале и склониле у планину Бјеласицу. За ово вријеме четници су избјежавали сукоб с нама. Само је једна наша десетина, из вода који је обезбјеђивао камионе, била нападнута 3. X и том приликом рањено је неколико другова. Изјутра 7. X наш батаљон се пребацио у село Бабљак, гдје је истог дана одржана батаљонска партијска конференција, а пред ноћ је извршен покрет правцем: Колашин — Мујића Речине — Врањештица. По доласку у Врањештицу, посјели смо положаје на Сувој гори, према планини Лиси, са задатком да штитимо прилаз од Лисе и да осматрамо кретање четника са овог павца.

На Сухој гори остали смо 8. и 9. X. На Лиси су се налазили четници, а о њиховом бпоту ните било поузданих података. Команда батаљона цијенила је да је то мања група

четника, која се, по разбијању код Колашина, повукла на ове положаје, чекајући даљи развој догађаја.

У Беранама је била стационирана Талијанска дивизија „Венеција“, која се по капитулацији Италије прикупила у овом гарнизону из оближњих гарнизона. У овом периоду с њом је водио преговоре штаб 2. корпуса. Четници су на све начине настојали да не дође до споразума између Талијана и снага НОВЈ, покушавајући да утичу да се ти преговори развуку до доласка Нијемаца. Међутим, преговори су напредовали много брже него што су то четници жељели, па и очекивали. Талијанима је било доста бесциљног ратовања. Једини излаз био им је да ступе на страну савезника, а да се окрену против дотадашњег савезника — Њемачке. Преговори су успјешно окончани и дивизија „Венеција“ је пријешла да се бори на страни НОВЈ 10. X 1943. године. Поред осталог, ова дивизија имала је: 40 топова различитог калибра, 80 бацача, 11 тенкова и преко 300 пушко-митраљеза.

9. октобра, пред сам мрак, наша чета је повучена са положаја. Командант батаљона нам је саопштио задатак. Треба у току ноћи извршити изненадни напад на четничку групу која се налази на Лиси (трг. 1877). Требало је да уз помоћ једне десетине из 2. чете са једним митраљезом изненадно нападнемо четнике, да их разбијемо и до даљег наређена држимо овај положај. Команда чете и сви ми сматрали смо да задатак није тежак и да ћемо га лако обавити. Ово тим прије што смо рачунали да је противник малобројан и да се није успио средити последице пораза код Колашина.

Требало је да привременим маршем преко Заногe заобиђемо Лису са сјевера, и с те стране изненадно извршимо јуриш, а једном десетином 2. вода, која ће се прикривено кроз шуму пребацити на источну страну Лисе, истовремено извршимо напад са истока.

Крећући се са потребним обезбјеђењем чета је за један сат успјела да се неоткривена приближи непријатељу на 700—800 метара. Налазили смо се на ивици шуме. Испред нас је остао брисани простор који је требало савладати јуришем. Чекали смо да се чета прикупи. Вријеме је било облачно и хладно, а видљивост доста слаба. Ипак су се на самом врху Лисе могли примијетити четнички стражари у покрету. Осматрали су терен који је требало да савладамо. Према обавјештењу команданта батаљона, на врху гребена је требало да се налази четничка стража а да се њихова

главнина налази у колибама на источним и југозападним обронцима Лисе.

Овако спремни, чекали смо још пола сата, да бисмо омогућили поменутој десетини, која се пробијала потоком између Заногe и Пободењака на источну страну Лисе, да заузме свој положај.

Кренули смо. Напред бомбаши, а за њима стрељачки строј. У стрељачком строју налазио се и командант батаљона. Ноћ је била тиха а чујност велика, што је захтијевало велику опрезност. Приближили смо се на неколико десетина метара од четничких стражара. Бомбаши су већ били близу, сасвим близу. Уз грмљавину бомби, које су тог момента освијетлиле голи врх Лисе, чета је полетјела на јуриш са громогласним „Ура, пролетери!“. На јуриш су позивани сви батаљони 4. пролетерске, што је код четника стварало утисак да се пред њима, умјесто наше чете, налази читава 4. пролетерска бригада. Четници су били изненађени. Онај најближи нама, крикнувши: „Куку мене мајко!“ бацио је пушкомитраљез и преко врха почео да бјежи колибама, праћен пушчаном паљбом. Није успио далеко да одмакне. И остали су се дали у бијег, остављајући отзему на стражарским мјестима. На врху је чета распоређена фронтално према колибама из којих су искакали буновни четници, псујући и дозивајући се.

По галами и гужви стицао се дојам да четника има више стотина. Са појачањем из 2. чете нас је било једва четрдесетак, па нас је у случају четничког противнапада очекивао тежак посао. Издата је наредба да се прикупимо и да припремимо бомбе за одбијање противнапада који смо очекивали. Четници су почели да подилазе, чуле су се команде за јуриш, помињали су „бригаде“ па и „корпусе“.

Припрему четника за напад прекинула је пуцњава и повика наше десетине из другог вода, која је напала четнике с леђа. Пискави глас десетара, који је командовао овом десетином; „Опколи“, „Хватај га жива“, стварао је панику међу четницима. Нападу наше десетине с леђа, слиједило је и оно наше: „Јуриш!“, бацање бомби и „Ура, пролетери“. Више није помагала никаква команда која би деморалисала четнике задржала на овом мјесту. Захваћени паником разбјежали су се у правцу Андријевице и Берана.

Послије неколико дана мјештани су нам причали о бјежању четника и њиховој верзији борбе на Лиси. Говорили су да нас има „Ко на гори листа“ а, поред осталог, да имамо

специјалне „водове за клање“ који кољу на „лицу места“, без икаквог ислеђивања. Касније смо сазнали да је ова група четника имала преко 200 људи. И овдје је дошла до изражаја наша тактика: бројнијег непријатеља напасти брзо, изненада, са више страна, не дозвољавајући му да се среди. Тако смо и успјели да разбијемо четнике на Лиси.

У нападу на Лису ми смо имали два лакше рањена, од којих је један био замјеник командира наше чете, а четници су имали три мртва и десетак рањених. Разбијањем ове групе четника ослобођен је пут од Колашина према Андријевици и наш батаљон је кренуо на нови задатак.

Радоман ОБРАДОВИЋ

СЕДАМ НЕЗАБОРАВНИХ ДАНА

— Сјећање на борбу за Колашин —

Септембар 1943. године ближио се крају, када се наша бригада једног прохладног јутра појавила пред вратима Колашина. Догађаји су се одвијали невјероватном брзином, тако да их је тешко било и пратити. Само мјесец дана раније били смо удаљени неколико стотина километара од Колашина. Налазили смо се у селима око Озрена у источној Босни, гдје смо се опорављали од посљедица V офанзиве. Никоме од нас тада није могла ни доћи на ум мисао да ћемо се наћи тако брзо поново у Црној Гори. Вјероватно да ни окупатори, Италијани и Нијемци, као и њихове вјерне слуге четници, нијесу могли очекивати овако брзи повратак пролетера. По њиховим рачунима ми смо били далеко и великим дијелом уништени. Но, ко зна да ли су и стигли да о свему овом размишљају у ситуацији у којој су се нашли. Пукла је дотрајала фашистичка ратна осовина — фашистичка Италија је капитулирала.

То је био главни разлог који нас је понио и дао нам снаге да у тако кратком времену пријеђемо простор од Озрена до Колашина. Требало је најхитније стићи до италијанских јединица у Црној Гори, разоружати их и не дати времена четницима и Нијемцима да остваре своје комбинације са италијанском војском, која је капитулирала. Сви смо схватили дубоки значај ове трке са временом и зато и не осјетисмо умор и тешкоће усиљеног марша. И сама помисао да се поново враћамо на територију наше рођене Црне Горе, чију слободу већ јасно назиремо, носила нас је као на крилима, чинило ми се нема такве препреке која нас може зауставити. Бригада ми је изгледала веома јака. Помишљао сам на многе погинуле другове, нарочито оне који су родом из Колашинског краја, који би се сигурно сада, у овим тренуцима, силно радовали као и ја да могу да учествују у ослобођењу свога измученог града.

Данас је 26. септембар. Налазимо се на Вратлу, изнад Липова села у коме је својевремено царовао врховни четнички штаб са његовим командантом Дражом Михаиловићем.

Кроз рану јутарњу измаглицу јасно испод нас видимо град. Наше узбуђење сваким тренутком расте све више. Осјећамо се полетни. Праве се пошалице и разне комбинације шта ће ко да ради када уђемо у Колашин. Другови који нијесу родом одавде, као да нам помало завиде што ћемо већ вечерас бити код куће. Мој командир Симо као сигурно претпоставља да ћу га одвести на богату вечеру у моју кућу. Разочарах га кад му рекох да више немам куће нити породице у Колашину. „Ко зна шта је и са мојим у Бјелопавлићима“ — рече и заћута. Још не знамо тачно које и какве снаге бране Колашин. Но свеједно, какве год биле не могу нас зауставити.

На Вратлу смо застали тек да предахнемо и оемотримо шта има испред нас. Непријатељ, који нас, ваљда, и не очекује, још се не јавља. Штаб бригаде издаде батаљонима наредбе, послјије чега одмах кренусмо. Кретали смо се у врло развученој колони по један, што је остављало утисак, чак и нама, да нас има много више. У Липову не наиђосмо ни на какав отпор. Тек кад стигосмо у Плану, село удаљено четири километра од Колашина, алармирани непријатељ јави се минобацачком и митраљеском ватром са Башањег брда, изнад самог Колашина. Овим ватреним поздравом, који је био без посљедица, непријатељ као да је хтио да нам стави до знања да је ту, да је жив и да нам више неће дозволити лак улазак у град. И, доиста, непријатељ се грчевито бранио у току цијелог дана. Неколико стотина четника углавном брзо разбисмо. Неке наше јединице већ су у граду, али утврђени положај на Башањем брду још увијек стоји. Ту се ушанчио италијански батаљон, који још не показује никакве знаке малаксалости. Изненађује нас неразумљива упорност Италијана. Не можемо да схватимо ко их то тјера да продужују бесмислену борбу, када им је држава већ капитулирала. Штаб наше бригаде, да би избјегао непотребне жртве, одлучио је да поведе преговоре с њима. Убрзо се растумачила тајна италијанске упорности. Њихов командант, риђобради капетан Рива, који је више личио на неког Нордијца него на јужњака — Италијана, постављао је као услов за прекидање отпора да се његов батаљон не разоружава већ да му дозволимо да уђе у састав наших јединица и да с нама поодужи борбу против заједничког непријатеља. Пошто овај услов није био неприхватљив, брзо се направи споразум и тако батаљон капетана Риве постаде прва партизанска италијанска јединица у Црној Гори. Остадоше на истом положају. У каснијим борбама око Колашина овај батаљон нас је добро помогао. У једној таквој

борби изгубио је живот и храбри капетан Рива. Ожалили смо га као да је са нама дуго био.

Није било времена да се по ослобођењу задржимо у граду и бар мало одморимо. Колашин је представљао само први корак на нашем даљем путу. Требало је тек доћи до главнине италијанске војске и то је требало брзо изводити. Због тога одмах продужисмо у правцу Матешева. У жељи да што прије стигнемо, некако изгубисмо из вида да се може догодити да наиђемо на неку озбиљнију препреку. Утврђено Матешево, набијено Италијанима и четницима, показало се као врло тврд орах. У тешкој борби били смо одбијени од далеко надмоћнијег непријатеља, који нас убрзо поче потискивати натраг према Колашину. Грчевито смо бранили сваку стопу на том простору дугачком једанаест километара. Сваки напуштени положај приближавао је опасност да тек ослобођени Колашин поново падне у руке непријатељу. Не, у то нико од нас није хтио да вјерује. Поцрњела лица пролетера од напора и несанице, као да су говорила: то никада нећемо дозволити! Колашин ћемо бранити до посљедњег! . . .

Потиснути смо већ до прилаза самог града. Непријатељ је удаљен од Колашина једва два километра. Иако још увијек постоје могућности да се повучемо даље низ Тару, нико на то и не помишља. Заузимамо посљедњи одбрамбени положај брдо Барутану, изнад самог града.

Ово брдо, названо тако по барутном магацину изграђеном некад давно, служило је као врло добар одбрамбени положај свима браниоцима града. Сви су ту копали ровове, правили утврђене тачке, дограђивали и усавршавали одбрану овога града. Задње усавршавање овог одбрамбеног положаја извршили су Италијани, иначе познати као добри стручњаци за фортификацију. Брдо је било избраздано дубоким рововима који су били повезани саобраћајницама. Могло се кретати свуда по брду а да се нигдје не помоли глава из земље, отићи ровом чак на сусједно утврђено Башање брдо. Читаво брдо било је опасно са неколико редова бодљикавих жица, на којима су ту и тамо висиле поазне алармне конзеове, које би при најмањем додиру жице одмах звониле. Саме зидине простране барутане могле су одољети и најтежој артиљерији. Италијани су ипак, за сваки случај, са унутрашње стране озидали још један ред зидова у размаку од једног метра. Касније смо имали ппилику да увидимо корисност ове гпађевинске мудрости. Све ле, дакле било како треба па, ипак, нама се наш положај није

много свиђао. Никад прије тога нијесмо се борили из ровова и утврђења и бодљикавих жица. Осјећали смо се као у мишоловци. Недостајао нам је отворени простор, на који смо у свим досадашњим борбама толико навикли. Уосталом, ми нијесмо никада до сада ни бранили неко мјесто по сваку цијену. Тешко је било прилагодити се овој за нас, у ствари, потпуно новој ситуацији. Приличан број другова је непотребно платио животом ово прилагођавање. Тешко је било задржати борце у рововима у којима су се осјећали као у гробу. Многи су више жељели да виде све око њих шта се ради, не схватајући да се на тај начин непотребно излажу смртоносној ватри непријатеља. Прошло је неколико дана док коначно нијесмо схватили предности ровова.

Непријатељ из правца Матешева је сваког дана, послје артиљеријске припреме неколико пута покушавао да пробије наш одбрамбени зид на Барутани, али би увијек био дочекаан баражном ватром аутоматских оруђа и минобацача. Захваљујући заплијењеном италијанском магацину, имали смо муниције, први пут у овом рату, колико смо хтјели. Коначно, непријатељ као да је увиђао узалудност покушаја да се овуда пробије и његови напади почели су да сплашњавају. Сада се све свело на повремено припуцавање, које као да се чинило више реда ради. Почесмо већ да размишљамо о могућности напуштања ровова и напада на непријатеља који је изгледао деморалисан. Но, ипак, искуство нас задржа да то не урадимо. Можда су они то и хтјели да нас измаме на отворен простор, а можда и нешто друго спремају. У овој нејасној ситуацији било нам је јасно само то да овакво стање не може дуго потрајати.

На самом брду Барутани налазе се 2. батаљон и чета пратећих оруђа са својим минобацачима. Лијево одмах до нас распоређени су 1. и 3. батаљон. Једино 5. батаљон је одвојен од главнине. Налази се на чукама преко ријеке Таре, са задатком да спријечи напад непријатеља са тог правца. Некако смо исувише згуснути одмах ту на ивицама самог града. Нико и не зна зашто смо изабрали баш такав начин одбране, тако рећи из самог града. Можда смо се повели за Италијанима који су бранили овај град на исти начин. Оближњу планину Кључ и испод њега Шљивовицу и Дуловине, које доминантно леже изнад нас, остављамо непокривене. Можда се нијесмо ни надали да ће нас неко баш отуда напасти. Уосталом, бригада нам је малобројна па је узалуд и помишљати да можемо покрити све важне положаје око Колашина. Шзинуђени смо да се бранимо као јеж који нема куда даље. Истина, посједујемо још један важан

одбрамбени положај на Башањем брду. Тамо су Италијани са капетаном Ривом. Одлично су наоружани и ако се буду тако храбро борили, као што су против нас приликом ослобођења града, биће нам од велике помоћи.

Над Барутаном се полако спушта релативно мирна ноћ. Непријатељ из правца Матешева све нам мање досађује. Као да су увјерени да од тога нема ништа. Наш интендант Душан Ивановић доноси нам на положај обилату вечеру коју су наши вриједни кувари спремили у граду. Душаново лице сија од задовољства и као да каже: видите шта је ваш интендант у стању да вам спреми. Но, ми знамо да због овога није морао много да се мучи, јер у заробљеном италијанском магацину има свега. Ипак, одајемо му дужно признање за добро организовану исхрану. Душан послје вечере гшта: „Друже комесаре, шта да вам спремимо сјутра за доручак”? Одговарам као из топа: „Макароне са пармезаном и бијелу кафу.” Посматрао ме зачуђених очију, не вјерујући да сам то озбиљно рекао. Подсјетих га да у магацину има довољно макарона и сира, па и конзервираног млијека и кафе. Значи, нема никакве сметње да добијемо и бијелу кафу због које се некако Душан највише и чудио. И неким другим борцима око мене била је чудна моја идеја о бијелој кафи. Објаснио сам им асоцијацију мисли о таквом доручку. У доба шпанског грађанског рата мој друг Мијат Машковић, борац међународних бригада, писао ми је више пута из Шпаније, описујући у тим писмима разне фазе и моменте борби у којима је учествовао, знајући да се ми, који нијесмо имали среће да одемо тамо, интересујемо о сваком детаљу. У првом писму Мијат је описивао своје ватрено крштење и страх који је осјећао када се нашао у рововима. Већ у другом писму све му је било природно и нормално. „Не погађа сваки метак. Већ сам се потпуно навикао на фијукање метака и шрапнела изнад главе. Мирно доручкујем бијелу кафу у рову, коју су нам управо донијели” — писао је Мијат у свом другом писму. Наш положај на бапутани некако ме подсјетио на ту доживљену слику из Мијатовог писма. Слику сам хтио да дочарам до краја са бителом кафом. Сјутрадан сви борци чете пратећих оруђа добили су у рову за доручак бијелу кафу.

У току ноћи Бранко Тацовић комесар 2. батаљона, предложи ми да се на кратко спустимо до града. Хтио би да види мајку и своје у граду, које није видио откако смо отишли за Босну. Није стигао да их види ни приликом уласка у Колашин, јер се морало ићи одмах даље. Радо бих отишао, али

помишљао да се у нашем одсуству може нешто десити иако нас, у ствари, дијели непуних пет минута пјешачења до његове куће. Ипак остварили смо на положају. Сви који нијесмо распоређени на страже преко ноћи наслагани смо као сардине у једној тескобној просторији коју су Италијани дозидали уз барутни магацин. Просторија је дограђена са оне стране која је окренута према Тари. То је угао који је најмање изложен могућности директног гађања. Већина бораца унутра већ је давно поспала. Не спавамо једино ми, командно особље. Осјећамо да предстоји нека промјена и да непријатељ неће данима стајати неактиван према нама. У разговорима покушавамо да дођемо до некаквих закључака о намјерама четника и Италијана. Но, узалудна су сва наша комбиновања када немамо никаквих обавјештења с друге стране. Једино што нам остаје јесте да чекамо нови дан који ће нам, ваљда, нешто открити. Одређује се дежурни, а остали убрзо тону у дубок сан.

Освануло је прохладно септембарско јутро. Већ смо сви будни и плаћу, протежући удове, излазимо из тог смрдљивог трапа на свјеж ваздух. Свјежина нас сасвим расањује и већ смо сви на својим мјестима. Контролишемо оружја и муницију и констатујемо да је све у реду. Ускоро ће стићи и доручак. Изгледало је да ће овај дан бити као и остали. Изненада осматрачи примијетише да се падином Кључа креће дугачка колона. Посматрамо дурбинима и видимо да је то четничка колона. Има их много. Намјерно газе отвореним простором, вјероватно да нас импресионирају својом бројношћу. Почетак колоне већ замиче поема Шљивовици, а крај се на Кључу још не појављује. Већ је касно да покушамо да ухватимо Шљивовицу прите четника. Они су нам већ сада изнад главе, заклоњени густом шумом чији кпатеви допиру до близу Барутане. Доносимо брзо одлуку да не чекамо њихов напад већ да минобацачима најбржом паљбом тучемо шуму у коју су се склонили четници. Командио Симо даје потребне елементе минобацачима и убрзо наше прве мине почеше да лете према Шљивовици, а одмах затим чуше се њихове прве експлозије. Два наша минобацача избацивала су, највећом брзином, мину за мином. То је била такозвана паљба са кошењем, како чух када је Симо командовао. Мине нијесмо морали да штедимо, јер их је било у магацину колико год желимо. Нашој ватри одмах се прикључише Италијани капетана Риве са Башањег брда. И они су слали праве снопове мина по четницима на Шљивовици. Видјело се да то гађају прави мајстоо минобацача. Избацивали су у једном таласу далеко већи број мина од нас. Примијетих код

Сима малу љубомору и рекох, да га утјешим, да сигурно Италијани имају много више бацача од нас и тако постижу већу брзину.

Минобацачка палба као да је паралисала четнике. Још увијек се не јављају. Грозничаво очекујемо да се однекуд нојаве из шуме. Међутим, скоро у току читавог дана од њих не би никаквог гласа. Изгледало је као да их више на Шљивовици и нема и да су отишли према Матешеву да се споје са њиховима тамо. Штаб бригаде издаде наређење да заузмемо положаје на Шљивовици и да не дозволимо да нам неко отуда више најаше на врат. 1. и 3. батаљон кренуше уз Дуловине. Истовремено, 2. батаљон напусти ровове на Барутани и крену такође према Шљивовици. Чета са минобацачима остаде за сваки случај на Барутани.

Ноћ је већ увелико освојила када наши батаљони дођоше у контакт са четницима на Шљивовици. Брдо се убрзо претвори у прави ватрени пакао. Посматрали смо и слушали са Барутане борбу која је кључала горе. Нијесмо били у могућности да минобацачима потпомогнемо наше, јер су сигурно били већ измијешани са четницима. Аутомати су штектали у дугачким рафалима, праћени многобројним експлозијама ручних граната. Црно небо над Колашином као да се запалило од овог ватромета. По дужини трајања могло се закључити да су наши горе наишли на тврд отпор. Четници су грчевито бранили Шљивовицу, као да су били свјесни да се ту рјешава питање њиховог даљег опстанка. Поједини положаји прелазили су и по једанаест пута из руке у руку. Ипак огромној маси четника је успјело да уз велике жртве задржи Шљивовицу у својим рукама. Наши батаљони су пред зору морали да се повлаче према полазним положајима. Имали смо тешке губитке, нарочито 1. и 3. батаљон. Остали су без својих храбрих команданата, дивних другова Мила Лубарде и Мироја Жарића. Чим је дошло до раздвајања наших од четника, наши минобацачи са Барутане и Башањег брда отпочеше поново своју убитачну ватру по Шљивовици. Засипамо их минама. Сигурно је да нијесу очекивали овакав развој похода на Колашин. Због тога су и кренули само са лаким наоружањем, сматрајући да ће им то бити довољно за нас. Четнички мајор Лашић, који је командовао овом четничком групацијом, мислио је да ће им бити довољна бројна надмоћност.

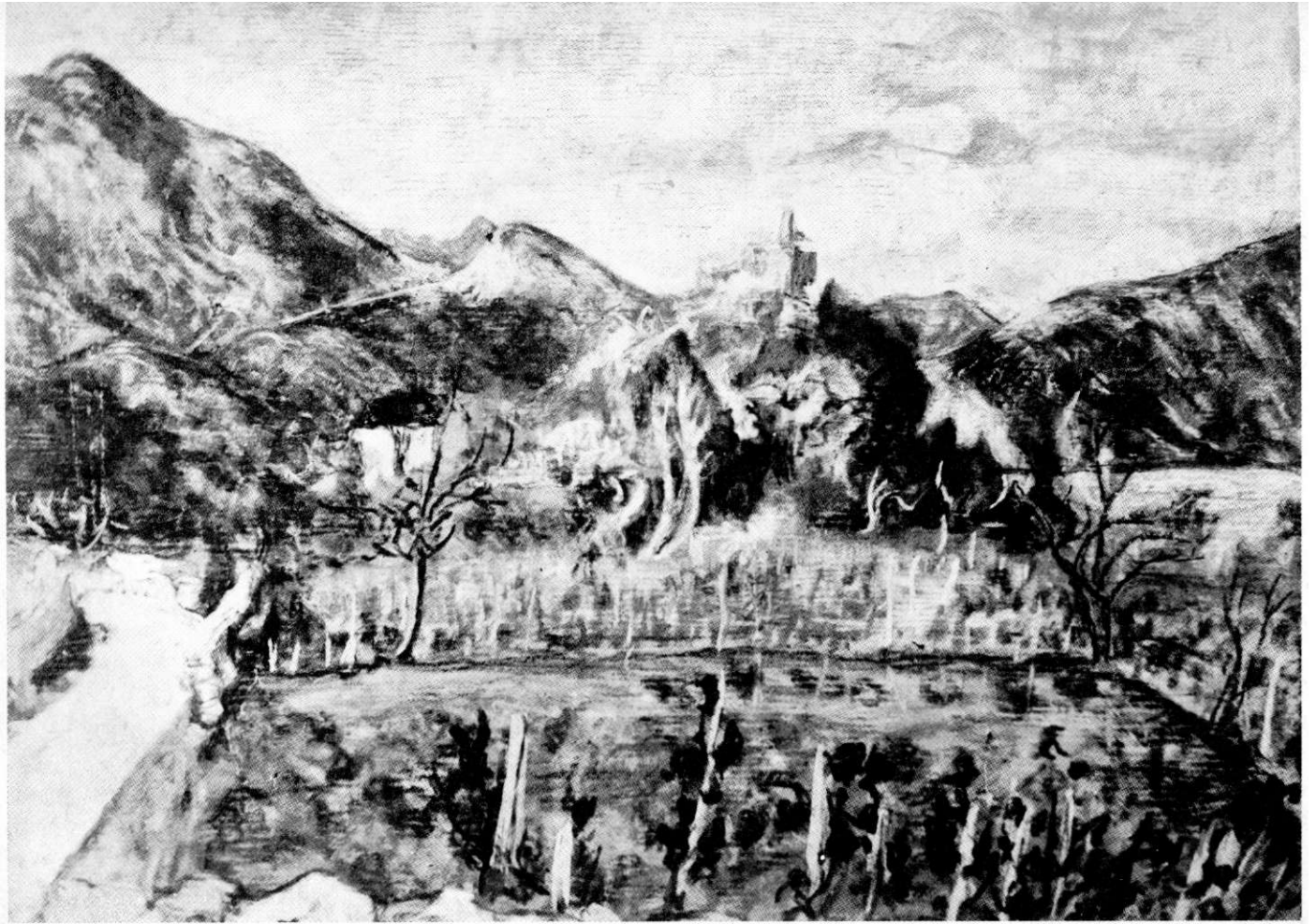
У току слиједећег дана четницима дође у помоћ италијанска брдска артиљерија. Чим су поставили топове на Шљивовици, отпочеше систематско гађање Барутане и Башањег брда. Очигледно су хтјели да ућуткају наше минобацаче.

Догоди се тако да Италијани са четничког положаја гађају Италлјане на партизанском положају Башање брдо. У почетку ово бомбардовање унесе приличну узнемиреност међу нас. Никада раније нијесмо били изложени тако блиској артиљеријској ватри. Поново оживљава невјерица у сигурност ровова и зидова. Попуштали су нерви појединих бооаца у рововима, па неки поново почеше да излазе из њих на чистину, мислећи да је тако боље. Ово кобно неискуство плаћено је тешком цијеном. Команданту батаљона Николи Бановићу све чешће су стизале вијести о погибији појединих другова. Никола се страшно љутио и грдио све оне који нијесу слушали наређење да остану у рововима. Понеко од њих би одговорио да не може да чека да буде жив закопан у рову. Топовске гранате су се све више распрскавале у земљама грудобране ровова и засипале земљом борце у њима. У једном тренутку таквог бомбардовања на чистини се затече и Јурица Рибар. Дошао је из штаба бригаде са жељом да са осталим борцима ту, на најтежем положају, подијели сва искушења и тешкоће. Када се растурио дим и прашина од експлозије топовске гранате угледали смо његово раскомадано тијело. Артиљерија нас није остављала на миру у току читавог дана. Погинуло је још неколико другова, а и рањених има прилично. Тешко нам падају те жртве. Ионако нас нема довољно, па нам свака нова жртва пада много теже. Бооци ипак коначно увидјеше да смрт купи најприје оне који су ван ровова и заклона.

Послије релативно мирно проведене ноћи освануо је нови дан, а с њиме и реприза јучерашњих догађаја. Но, ипак, по чему се овај дан разликовао од претходног. Топови са Шљивовице и данас нас упорно гађају, али не ураганском ватром као јуче, већ у салвама са тачно одређеним временским размацима. Наши борци не излазе из ровова, тако да нам топови причињавају врло мало губитака. Наши минобацачи одговарају топовима и више него равном мјером. Данас смо их поставили у боље заклоне и непријатељ тешко може да их открије. Мине пристижу непрекидно на положај и Чедо, Јерко, Цвијо и остали могу наше двије цијеве да кључају минама онолико колико могу да стигну. Мине капетана Риве са Башањег брда падају по Шљивовици, без прекида. Осјећали смо да их усмјеравају искусне руке стручњака. Изгледало је као да отуда дејствује бар неколико десетина бацача. Имам неодрживу жељу да видим како то изгледа код њих. Питам командира Сима шта мисли о томе да нас двојица скокнемо до Италијана на Башање брдо и ви-

димо шта се тамо ради. Симо радо прихвати идеју и остаде само да изаберемо погодан моменат. У току дана посјетисмо Италијане и ова посјета остаде неизбрисиви доживљај за нас двојицу.

На Башањем брду дочека нас риђобради капетан Рива војничким поздравом. Некако му објаснисмо циљ наше посјете и он одмах показа велику предусретљивост да нам омогући да видимо све што желимо. На положају су се учестано распрскавале топовске гранате којима их је гађала италијанска артиљерија у саставу четника са Шљивовице. Због тога нас капетан Рива замоли да уђемо у његов заклон који је био потпуно безбједан. И овај положај био је израђен на исти начин као и наш на Барутани. Одлично изграђени ровови и заклони обезбјеђивали су људе од експлозије. Италијани су се зналачки користили рововима и нико се није непотребно појављивао изван њих. У самом центру овог положаја налазила су се четири минобацача са посадама, распоређена у облику неке врсте квадрата. У средини квадрата било је нешто слично малом земљаном подитуму на коме се налазио официр који је командовао минобацачима. Био је то млади поручник у утегнутој и елегантној униформи, сасвим чистој, као да је тек стигао из позадине на положај. Очигледно, по држању и по свему био је активни официр професионалац, који се досљедно држи онога што је научио у војним школама. Својим држањем и појавом некако је дјеловао неочекивано и нестварно у постојећој ситуацији. Личио је на филмског глумца коме је режисер дао да одглуми једну херојску епизоду из неког ратног филма. И, доиста, он је улогу одиграо до краја савршено. У руци је држао мали штапић као неки диригент оркестра и минобацачким посадама издавао елементе даљине, углава, пуњења мина. Сваки вођа минобацача би гласно поновио његову команду које су послужили фантастичном брзином извршавали да би се све то на крају завршило поручниковом командом: „Фуоко — ватра!“ А онда би отпочела брзометна канонада мина из четири цијеви, која је подсјећала на неку симфонију. Симо и ја смо били задивљени брзином испаливања мина. Бројали смо мине из једне цијеви које су се истовремено нашле у ваздуху на путу према четницима. Избројасмо четрнаест мина. Значи 56 комада одједанпут. Увијек сам прије тога сматрао да је бацач мина спорогађајуће оруђе. Али, ипак, најдубљи утисак, од свега, на нас је оставио млади поручник. За цијело вријеме док је извршавао овај обред командовања није се уопште обазирао на топовске гранате које су се свугдје око њега распрскавале. Посада бацача би се увијек на ври-

јеме склониле док би поручника, чим се дим и прашина растурили, увијек угледали на истом малом подијуму, гдје смо га мало прије видјели. У таквом положају је и погинуо, погођен скоро директним поготком.

Одиста смо били дубоко импресионирани овим призором. Враћали смо се, размишљајући сваки за себе о свему што смо видјели. Ускоро Симо рече: „Вала, комесаре, наши минобацачи ће избацити барем једну мину више од Италијана. Дајем ти тврду ријеч”. Чим стигосмо на положај, Симо се одмах даде на посао. Било је очигледно да настоји да у свему опонаша италијанског поручника. Учини му се да наша два минобацача нијесу добро постављена, па нареди да се поставе другојачије. Највећу пажњу обрати правовременом припремању мина, јер је видио да од тога много зависи брзина паљбе. Јерко, Цвијо, Чедо и други нијесу много схватили овај преокрет код командира Сима па су, по старој навици, покушавали да с њим дискутују о појединим његовим наређењима. Симо, међутим, не дозволи никакву дискусију. Ја сам га у свему потпомагао, сем у намјери да стоји у средини и опонаша италијанског поручника. Убједио сам га да нема никакве сврхе да се на тај начин непотребно излаже топовским гранатама и да би та врста хероизма за нас била неразумна. Треба да буде свјестан да је он једини наш стручњак за минобацаче у цијелој бригади. Видио сам да му није било баш право што се не слажем да се у свему такмичи са Италијаном. Било је неке сличности међу њима двојицом. И Симо је био отприлике истих година, имао је исти чин и волио је да као официр има што уреднију униформу. Прије избијања рата завршио је подофицирску школу и посједовао је смисао за војничку уредност. Блистао је, сав занесен гласним извикивањем команди о пуњењу, даљини, угловима и другим елементима потребним за гађање, а послужιοци минобацача ненавикнуто су понављали сваку његову команду, да би се све на крају завршило његовим громким: „Пали!” А онда је отпочело бројање мина које су летјеле према четницима. Када Симо прстима изброји петнаесту, проломи се једно громко: „Ура!” Симо, безмјерно срећан, окрену се према мени и рече: „Шта ти рекох, комесаре?” Ово недоговорено такмичење са Италијанима било је поразно по четнике. Шљивовица је буквално прекопавана сталним баражима мина које су сваког часа слали Италијани са Башањег брда и ми са Барутане. Причали су нам касније неки заробљени четници како смо их тукли са најмање четрдесет бацача. Велики број мртвих и рањених четника на Шљиво-

вици, плод је овог такмичења између нас и батерије минобацача капетана Риве.

Полако се спушта већ пета ноћ која нас затиче на истом мјесту. Знамо да ће то бити још једна непроспавана ноћ у рововима и зидинама Барутане. Докле ће то трајати, хоћемо ли моћи издржати, као да се читају питање на лицима свих нас. „Морамо издржати! За нас другог избора нема!“ — чују се ријечи. Ноћу, по већ устаљеном реду, двобој сплашњава и све ређе се чује ватра, да би све на крају прешло у неко злокобно ћутање које затеже нерве до крајњих граница. У главном заклону у самим зидинама, налазе се сви они који нијесу на стражарским мјестима. Да не би поспали причамо разне ствари и измишљене згоде и вицевице из нашег живота, а понеко покушава и да пјевуши. Командно особље батаљона и ми из чете пратећих оруђа покушавамо да нађемо прави одговор на питање зашто четници већ једанпут директно не нападају наш положај. Можда мисле да ће бити довољно ако нас данима држе у шаху и изнуравају. Не, ова претпоставка отпада јер сигурно знају да смо добро снабђени муницијом и храном из заробљеног магацина у Колашину. Осим тога, ни у ком случају не знају да смо неупоредиво малобројнији према њима. Али како се могу осјећати слаби када их има неколико хиљада и када су вођени од прекаљених крволока као што је мајор Лашић. Уз то су помогнут италијанском артиљеријом, а иза њихових леђа — у Беранама — налази се још, тако рећи, нетакнута цијела италијанска дивизија „Венеција“ са свом опремом и магацинима. Па што је онда то што их задржава да не нападну? Знамо, да смо у обрнутом положају, па чак и много слабији од њих, ми бисмо то већ давно урадили.

Док смо овако размишљали, један борац са мртве страже гурну унутра, кроз тијесна врата, крупног момка са четничком кокардом на капи. Борац саопшти да га је ухватио како се шуњао око бодљикаве жице. Закачио негдје жицу и конзерва је зазвечала. Покушао је да бјежи, али наш борац му се одмах нашао на леђима и разоружао га. Четнички делија, иако сав украшен разним каишевима и сав намјештен да изгледа страшније, остављао је јадан утисак. Био је до смрти уплашен. Одмах је покушао да нам стави до знања да је блиски рођак нашег познатог друга из 1. пролетерске бригаде, те да према томе није имао никакву злу намјеру нити задатак. Рече да је дошао да се преда партизанима. Већ смо били спремни да му повјерујемо када један

од бораца извуче из његовог ранца официрски копоран са знацима на рукаву команданта партизанског батаљона. Огорчење и револт бораца скоро да се претвори у линч. Енергични Никола Бановић спријечи огорчене другове да не изврше правду на овакав начин. На крају се неко сјети да четника ипак треба подробно испитати о непосредним на-мјерама четника и другим стварима које би могле бити од нашег интереса.

Најважније објашњење које добисмо било је да ће нас четници још у току те ноћи напасти. Најзад добисмо и тај одговор на питање које нас је толико мучило. Четник нам саопшти чак и знаке распознавања које су добили за тај напад. Ово сазнање нас, међутим, нимало не смири. Наша нада да ће нам стићи у помоћ 2. далматинска бригада прије четничког напада распраши се као магла од јаког сунца. Значи да нам је ипак суђено да и овај посљедњи и одсудни судар поднесемо сами. Мучила нас је помисао, која се јасно могла видјети у очима забринутих бораца, да нећемо моћи издржати. Никола Бановић као да схвати слутње и размишљања бораца, гласно узвикну: „Другови, четници могу ући у Колашин само преко нас мртвих!“ — Сви смо били свјесни овог тренутка сурове и неопозиве реалности. Сви смо осјетили да другачије, ни под каквим условима, не може ни бити. Моментална ситуација ме опет подсјети на Шпанију и Мадрид када су његови браниоци избацили чувену паролу: „Неће проћи!“

Од командујућих до задњег борца налазимо се на борбеном положају, у очекивању четничког напада. Прсти су згрчени на обарачима, бомбе припремљене, чека се само на-илазак четника и команда за паљбу. Стегли смо једни дру-гима руке. То је био неописиви тренутак. Било је случајева да су се опраштали један од другога. Оцјењивали су да ово може бити њихов посљедњи бој.

Настало је мучно очекивање онога што треба да дође. Изгледало је као да је вријеме зауставило свој ход, а напетост очекивање као да се протегло у бескрај. Најзад, негдје испред нас, у густој као тијесто помрчини, зачусмо тихе па све јаче шуме. И баш када смо очекивали да ће се шумови претворити у тутан, они се несхватљиво почеше лагано уда-љавати и постати све тиши док, на крају, сасвим не ишче-зоше из нашег слуха. Све смо могли предвидјети, али ово што се десило нико од нас није могао претпоставити. Ни-јесмо успјели да схватимо шта је требало да значи тај чет-нички маневар. Углавном, до четничког напада те ноћи није дошло.

Расвит зоре нас затече укочене у рововима од хладноће и напетости. Већ смо помислили да је пред нама још један већ уобичајени дан, када се на Шљивовици приметну оштра битка. „Стигли су Далматинци! То је 2. далматинска! Ура! Напријед, другови, удри по четницима из свих оруђа" — викао је неко. Не осјећајући више никакав умор искочисмо из ровова и полетјесмо према Шљивовици. Поред мене протрча послужилац минобацача, плећати људина Цвијо из Сајковића, са нерастављеним минобацачем на леђима са којим је трчао као да носи перце. Примијети да га посматрам запрепашћено, па да ме умири у трку довикну: „Овако сам сигурнији, друже комесаре, ја га, знаш у оваквим приликама никад не растављам — нека је одмах спреман".

На Шљивовици четници су се одлучно бранили. Жестока битка трајала је скопо читавог дана. Неки положаји прелазили су више пута из руку у руке. И најзад, 4. октобра, пред смирај дана, умири се и посљедње четничко митраљеско гнијездо. То је крај борбе за Колашин.

Требало је да ову побједу прославимо са народом Колашина, али морали смо одмах даље.

Владета СЕЛИЋ

СЈЕЋАЊЕ НА ДРУГАРИЦЕ ТРЕЋЕГ БАТАЉОНА

Крај марта 1942. године. Наш батаљон, који је састављен од бораца из Бјелопавлића, води свакодневне борбе са четницима, које потпомажу Италијани. Притисак надмоћнијег непријатеља је веома јак и сви ми осјећамо да ћемо ускоро бити принуђени да напустимо ове крајеве.

У батаљону има велики број другарица, многе су скојевке од прије рата, заједно смо радиле раније, заједно смо од првих дана устанка. Има и нових са којима се први пут сусрећемо. Осјећамо да морамо напустити родне крајеве. Знамо да нас очекују тешке борбе, суров и мукотрпан пут до слободе, али свјесне смо и да је то једини пут. Зато смо спремне на све.

Поред мене је и моја братанична Јелица. Гледам је. Свега јој је шеснаест година. Мислим да ли ће издржати тешке борбе, гладовање, напорне маршеве и све недаће које нас очекују. Иако млада, досад је издржала у свим акцијама, храбро се борила. Поносна сам на њу. Одлучила је да пође стопама свог оца Петра Шарановића и стрица Милана Шарановића, који су своје животе дали борећи се за остварење идеја Комунистичке партије. Није само Јелица дијете-борац. Руса Јововић изгледа као да је напустила ђачку клупу из основне школе. Љубица Маренић, Љепосава Бобичић, Станка Стојовић и многе друге више личе на дјецу него на борце. И стварно су по изгледу личиле на наоружану дјецу. Али СКОЈ и Партија су од њих створили храбре бопце.

Но, иако су поједине другарице биле задужене као четне и водне болничарке, све су оне учествовале у борбама са пушком у руци. У борби у Морачи, око Мојковца, у Голији и у свим борбама до одласка батаљона из Црне Горе биле су у првим борбеним редовима. Када је требало борити се са пушком у руци бориле су се, а када је требало указати помоћ неком рањенику оне су биле те које су за тренутак спуштале пушку поред себе да би га превиле или износиле из првих борбених редова, да би послуже продужиле са борбом.

У борбама нашег батаљона, до формирања 4. пролетерске црногорске бригаде јуна 1942. године, које су вођене око

Мојковца, на Морачи и Голији погинули су: Јован Шалетић, Бранко Ђурановић, Јанко Вуковић, Обрен Савелић и други. Иако су другарице равноправно и храбро учествовале у свим овим борбама, срећа нас је послужила да ни једна није погинула.

Послије формирања бригаде и њеног одласка са територије Црне Горе, прво мјесто које смо ослободили био је Горњи Вакуф. Успјех је био велики — губитака нијесмо имали.

Другом половином јула напали смо Бугојно. Прве куће заузели смо без много борбе, то су биле куће из којих је бар по један члан био убијен од стране усташа.

Из једне велике куће усташе су тукле жестоком ватром, покушавајући да униште наш пушкомитраљез. Један рафал ранио је Милоњу Ковачевића кроз обадије ноге. Из те ураганске ватре изнијели су га Јакша Брајевић и Милић Бобичић, превијала га је болничарка Љубица Маренић. Милоњине ране биле су смртоносне. Много је мртвих и рањених. Мртви остају гдје су, а рањенике износимо из града. Непријатељу у Бугојну стиже помоћ од правца Купреса, управо у вријеме када је наш батаљон одступао. Позади батаљона, уз заштиту, ношени су рањеници. У једном просјеку, група која је носила рањенике зауставила се. Изненада на њих су наишле усташе. Повела се борба на живот и смрт. Љубица Маренић, та храбра студенткиња, једном је руком придржавала рањеног друга, а другом бацала бомбе на разбјесњеле усташе које су, када су видјеле да су у питању рањеници, дивље насрнуле. Борили су се и рањеници и сви су ту заједно изгинули. С њима је погинула и храбра четна болничарка Љубица Маренић Фина. Задожена и васпитана револуционарним духом још од младих дана, ни једног тренутка није помислила како да спасе свој живот. Њен живот био је живот групе рањеника уз које је била, и за њих погинула. То је прва другарица која је погинула из батаљона. Смрт је отргнула једну од најбољих између нас. Њен свијетли лик, њена одлучност и храброст борца, њена савјесност болничарке обавезивали су нас — остале другарице, да пођемо у даљу борбу са још више полета. Поред Љубице погинули су и другови: Милић Бобичић, Арсеније Ђуровић, Бранко Мартиновић, Радивоје Ђуровић и Никола Павићевић.

Тешка борба се водила и 25. септембра за Винац, код Јајца. 1. и 3. чета су нападале брдо на којем је било утврђење, а друга је наступала цестом. У првом налету на не-

пријатељске положаје погинуо је Милован Прашчевић. Јуриши су се настављали и даље. У једном таквом јуришу погинуо је командир вода Вуле Поповић. Поред њега била је и Ђака Шкеровић — болничарка. И овог пута је за трен одложила пушку и бомбу да укаже помоћ тешко рањеном Вулу. Било је касно. Вуле је издахнуо, а Ђака са својом санитарском торбицом на рамену поново је узела у руку пушку и бомбу и јуришала на непријатеља. Тако исто су радиле и Марица Бобичић, Нена Перовић и остале другарице. Бориле су се и износиле из најтеже ватре рањенике пошто би их превиле. У том тешком окршају пао је и комесар чете Војин Драговић. Био је у првим борбеним редовима, међу бомбашима, тамо гдје је најтеже. Ох! — колико ћемо то жртва да дамо за овај Винац? Шта ће нам остати за даље борбе? Погинуо је Сретен Јововић Дуљо. Посматрам његову сестру Нену. Чула је за смрт брата. Видјела га је мртвог. Хоћу да је тјешим. Знам како јој је. И ја сам изгубила брата јединца. Нена је обрисала сузу и рекла: „Сада ћу се борити и за свога брата и за себе!“ — и пошла је у даље јурише. Поред Вула, Милована, Сретена погинули су и Бошко Томковић, Михаило Ковачевић, Спасоје Велашевић, Илија Јањевић. Рањени су Станко Жарић, Влајко Брајовић и још неколико другова.

У борби за Ливно, децембра 1942, другарице су опет биле у првим борбеним редовима. Док је 2. батаљон водио тешке борбе у граду, храбро, поред другова, бориле су се и другарице Вукосава Мићуновић, Драгица Ђурашевић, Драга Радоњић и друге, а у нашем батаљону Станка Стојовић, Јела Јањевић и остале. У једном јуришу рањена је Маца Јововић.

Неколико дана касније, у борби за Дивно, гдје су се усташе упорно браниле из утврђених бункера, рањена је Радуша Ђуровић. У напад је пошла као бомбаш. Уништили су усташе у бункеру, али је Радуша Рака застала за тренутак само док су јој превили ране и наставила да се даље бори.

На реду је једна од најтежих борби батаљона. Борба за рањенике на Вилића гумну и Кобили 2. марта 1943. године. У снажном налету батаљон се сукобио са Нијемцима. Пошумљен терен није нам омогућавао да издаље осмотримо непријатеља. Борба се водила прса у прса. Успјели смо првог дана да потиснемо Нијемце. Имали смо рањених. Другог дана рањен је командир 2. чете Мирко Батрићевић и замјеник комесара 1. чете Милосав Бабић. Погинули су Никола Беара

и још неколико другова. Борба се води свом жестином. Непријатељ туче и са замље и из ваздуха. У једном јуришу, покушавајући да превије рањеника, погинула је Руса Јововић. Усред урагана митраљеске ватре, ручних и авионских бомби нашла је смрт. Тешко су рањени: Шћепан Ђуровић и Мујо Ковачевић. Оба су командири водова и храбри борци. На другој страни, у подножју Кобиле, Ана Љумовић је превијала тешко рањеног Муја Буљугића. Но, ране су биле толико тешке да је умро на Аниним рукама.

Послије разбијања непријатеља у рејону Кљуни, заузели смо 22. марта Невесиње. Ту смо заплијенили велику количину хране и наоружања, а такође и санитетског материјала. Четници се нијесу лако мирили са тим губитком, па су навалили на великим снагама да поврате Невесиње. Наступали су од правца Мостара. Наш батаљон је бранио Невесиње са великом упорношћу, али су упорни били и четници. Погинули су Милован Лукић, Живојин Лађић, а неколико другова је рањено. Тешко је рањена Марица Бобичић, једна од најхрабријих другарица. Увијек се добровољно јављала тамо гдје је било најтеже, било да се бори или да укаже помоћ као болничарка рањеном другу. Изгубила је брата јединца јуна 1942. године у борби са четницима на Бодежишту, у Херцеговини. Тешко је примила погибију јединог брата, храброг предратног комунисте, који је свој револуционарни лик оформљавао и по београдским и смедеревским затворима и робијашницама. У духу у коме је био васпитаван, васпитао је и своју сестру и многе друге. Марица је после смрти свога брата продужила да се храбро бори и остварује оно што је он започео. Тешко је рањена на Невесињу, касније је погинула на Сутјесци.

И Мирга Јововић је нашла смрт у борбама око Невесиња. Увијек у првим борбеним редовима, утркивала се са друговима ко ће прије јурнути на непријатеља, ко ће прије на њега бацити бомбу. Њен вечито весели осмјех заледио се за увијек на њеним уснама.

Љубин гроб, 10. јуни 1943. године. Батаљон води борбу на смрт и живот. Нијемци дивље насрћу. Хоће да збаце батаљон с положаја и да пресијеку узани коридор куда се кретао Врховни штаб и друге јединице, као и болница. Батаљон се бори и гине. 2. чета уништава Њемце, али се ређају и мртви из чете. Праве бедем иза кога се боре живи. Заједно су и мртви и живи. У ураганској ватри гине храбра другарица Мирослава Живковић. Скоро је дошла у бригаду.

Храбро се борила поред Јакше Стојовића, Влајка Брајовића, Огризовића и других и храбро с њима живот дала. Храбро су се у овој борби бориле и Ана Љумовић, Плана Ковачевић, Олга Делибашић Јелушић и остале другарице.

Колашин. Септембар 1943. године. Разбили смо четнике и Италијане. Заузели Колашин. Бранили га и одбранили. Погинуле су нам ту: наш омиљени командант Мироје Жарић, Мило Божовић, Спасо Бечић, а мало даље, на Црној планини, Спасоје Турановић и многи други. Прогонили смо четнике до Црне планине, а онда смо се сукобили са Нијемцима. Тешке су то бообе биле. Поред осталих, погинуо је и Андрија Клаћ, замјеник командира 1. чете. У једној борби прса у прса с Нијемцима, изнад Опасанице, погинула је и Јелена Шкеровић, четна болничарка у 3. чети. Увијек храбра и првим редовима и овдје се нашла, с бомбама у руци, у групи која се борила на смрт и живот са Нијемцима. Одбили су Нијемце, али Јелени је то била посљедња борба. Тешко рањена, убрзо је подлегла. Храбро су се бориле Драгица Павићевић и Маша Вуковић.

Храбром смрћу у ранијим борбама су погинуле Јованка Попадић, Сава Бокан, и још неколико другарица (чијих се имена, на жалост, не сјећам), које су биле неустрашиви борци.

Ово су врло скромни исечци из јуначке борбе, у којој су се раме уз раме са својим друговима бориле и другарице — борци 3. батаљона 4. црногорске пролетерске бригаде.

Вукосава

ШАРАНОВИЋ-ЂАКОНОВИЋ

ПОНОВО У СТАРОЈ ЦРНОЈ ГОРИ

Послије капитулације Италије и повратка 4. и 5. црногорске и 3. санчачке бригаде у Црну Гору, Нијемци су снагама довученим из Грчке и Албаније успјели да запосједну Подгорицу, Цетиње, Никшић и све приморске градове, да ојачају те гарнизоне сопственим јединицама и презетим италијанским фашистичким формацијама и, дијелом, четницима.

У дијелу старе Црне Горе новоформиране партизанске чете и батаљони водили су жилаву борбу. Они су се брзо омасовљавали, али им је из више разлога било потребно помоћи. Њихово бројно стање и борбе које су водили били су доказ да окупатор није могао сломити борбени дух у Црној Гори. Појава наших пролетерских бригада и бораца у још неослобођеним крајевима старе Црне Горе била је у то вријеме особито важна како са војног, тако и политичког становишта.

Штаб 2. корпуса крајем новембра 1943. године доноси одлуку да — формира ударну групу батаљона која ће имати задатак да продре у стару Црну Гору, све до Вирпазара, да уништи њемачко-четнички гарнизон у Брчелима (Црмница) и ослободи из брчеоског логора активисте и присталице народноослободилачког покрета, да својим присуством допринесе даљем разгарању борбе и учвршћивању органа народне власти.

Састав ударне групе батаљона био је: 1. и 2. батаљон 4- пролетерске, који су кренули из рејона Матешева, 4. батаљон 5. пролетерске, који је кренуо из рејона Даниловграда и један батаљон Зетског партизанског одреда са територије Пипера. Правац кретања батаљона 4. пролетерске бригаде био је Матешево — Лијева Ријека — Биоче — пиперски манастир — прелаз на Слапу — село Богмиливићи — село Загарач.

У штаб оперативне групе смо одређени: за комесара — комесар бригаде Војо Николић, за начелника штаба Блажо Марковић, и ја као командант.

Прва чета 2. батаљона на Чеву — децембра 1943.

Одмах после преласка Зете послали смо курира да нас доведе у везу са штабом Ловћенског партизанског одреда, који је дејствовао на терену Катунске нахије, да га обавијести о нашем наступању, и да му преда наређење да се његов батаљон прикључи ударној групи у Љешанској нахији. Мјесне четнике изненадили смо у селима Богмиловићи, Загарач и Долови. Партијски радници са терена предложили су нам да их не узимамо на одговорност, са чиме смо се сложили. Па ипак је после нашег одласка прилично четника пребјегло Нијемцима у Данилов-Град.

У покрету према југу и југозападу сукобили смо се са четницима из Љешанске нахије, који су покушали да пруже организовани отпор, али је он био сломљен. Разбијајући четнике, 1. батаљон 4. пролетерске и Зетски партизански батаљон напали су код Кокота, на путу Подгорица — Ријека Црнојевића, четири камиона њемачке војске. Један дио Нијемаца је побијен, а други се спасао бјекством према Подгорици. Камioni су били уништени.

7. децембра 1. батаљон је наставио наступање према југу, правцем: Барутана — Гољемади — Бобија — Додоши — Жабљак. Истог дана Нијемци су поставили јаке снаге на комуникацији Цетиње — Подгорица, а најјаче на територији Рваша да би спријечили наше даље продирање. Први бата-

љон је био одсјечен. Идућег дана, 8 децембра, око комуникације у простору Рваша водили смо жестоку борбу против Нијемаца. Са сјеверозапада је нападао 2., а са југоистока 1. батаљон. Садејство је било организовано. Борба је трајала читавог дана. Борци 1. и 2. батаљона су смјело нападали, хватајући се у коштац с непријатељем. 1. батаљон је успио да се пробије. Нијемци су имали велике губитке. Како су на овом сектору располагали већим снагама, то је борба настављена и после пробоја 1. батаљона, јер су они и даље нападали. Ми смо имали три мртва и седам рањених. Бооба на овом подручју трајала је четири дана, а како је наш главни задатак био да продужимо наступање према Црмници, штаб ударне групе је одлучио да на овом сектору снагама Зетског партизанског батаљона и чете бораца из Паштровића и Приморја, што је ишла за поуну пролетерских бригада, организује маневарск" одбрану и заштиту наше болнице, која се привремено налазила у селу Орасима.

12. децембра у ноћи, са 1. и 2. батаљоном 4. пролетерске, 4. батаљоном 5. бригаде и Ловћенским партизанским батаљоном, штаб ударне групе је пријешао комуникацију Цетиње — Ријека Црнојевића, правцем Рваши — Улићи — Горњи Цеклин. Горњоцеклињани су одушевљено дочекали борце наше двије пролетерске бригаде.

У Горњем Цеклину смо сазнали да је Бранко Гојнић подигао све четнике Црмничке нахије и кренуо против нас, а у помоћ Нијемцима. Цеклињанима је Гојнић јавио да ће 13. децембра проћи са својом војском преко партизанског Цеклина и уништити га. 12. децембра увече црмнички четници су били на домаку Цеклина, на простору села Зачира и села Чисто Поље.

Ишли смо једни другима у сусрет. За нас је ово била одлична прилика да четнике Бранка Гојнића у сусрету предухитримо нападом и разбијемо. Исте ноћи смо предузели напад. 1. батаљон добио је наређење да крене цестом, правцем: школа у Горњем Цеклину — Кошћеле — Зачир, снажно нападне четнике у Зачиру и разбије их у садејству са 4. батаљоном 5. бригаде. 4. батаљону 5. бригаде и Ловћенском партизанском батаљону наређено је да избију на комуникацију Кошћеле — Чисто Поље и, у садејству са 1. батаљоном, нападне четнике у Зачиру, опколе их и униште. 2. батаљону 4. пролетерске наређено је да брзо избије на простор Чисто Поље, изненада и снажно нападне црмничке четнике и разбије их.

13. децембра у 1 час по поноћи почела је борба. Четници су били изненађени и, после краће борбе, повлачили су се

у паничном бјекству. Имали смо план да муњевито разбијемо непријатеља и без застоја продремо у Црмницу. Командантима батаљона издати су нови задаци: команданту 1. батаљона да батаљоном наступа правцем: Зачир — Смоковци — Трново — Дупило — Брчели; команданту 4. батаљона да батаљоном наступа правцем: Зачир — Чисто Поље — Мужовићи — Шишовићи — Грађани — Брчели; команданту 2. и Ловћенског батаљона да батаљонима наступају правцем Чисто Поље — Прекорница — Подгор — Брчели.

На правцу наступања 4. батаљона 5. бригаде у рејону села Шишовићи четници су у повлачењу покушали да пружи отпор. Међутим, брзим ударом батаљон их је разбио. Остали батаљони су напредовали без сметње.

13. децембра, око 10 часова, били смо у Грађанима, а штаб ударне групе је приступио припреми напада на Брчеле, у којем је била стална италијанска посада, у јачини једне чете „црних кошуља". Мјесто је било утврђено бункерима, окружено траншејама, које су повезивале саобраћајнице, и оплетено вишередном жицом. Послије капитулације Италије та је чета остала ријешена да се бори на страни Нијемаца. Мјесто су, поред ње, бранили и најокорјелији четници из Црмничке нахије, држећи под стражом логор активиста и присталица народноослободилачког покрета, већином Црмничана и Паштровића.

Сви батаљони, осим 1. који је имао најдужу марш-руту, у току дана стигли су у близину Брчела. Штаб ударне групе одредио је слиједећи распоред за напад: 2. батаљон 4. пролетерске и Ловћенски партизански батаљон да нападају са сјевера, а 4. батаљон 5. бригаде са истока. Напад је почео у 20 часова 13. децембра. Батаљони су успјели да савладају прве редове жичаних препрека. Фашисти и четници су се врло упорно бранили из бетонских бункера. Изјутра око 5 часова батаљони су се повукли на полазне положаје. Донесена је одлука да у току дана предахну, затим да се организује понован напад идуће ноћи и уведе у борбу и 1. батаљон.

Још у току дана четници су послали преговарача штабу ударне групе за услове предаје. Преговарачу је речено да сви заведени четници који нијесу убијали, пљачкали и палили иду слободно кућама, а кољачи и паликуће да ће одговарати пред народним судом. Четници нијесу пристали да се предају.

Распоред батаљона за поновни напад је био исти. 1. батаљон стигао је у току дана 14. децембра и добио задатак да напада с југа. Поновни напад предузели смо у ноћи 14. децембра. 1. батаљон успио је да се пробије и савлада непријатеља, а остали батаљони су без борбе ушли у Брчеле. Чета Италијана се предала 1. батаљону, а четници су током ноћи успјели да се извуку и побјегну.

Интерниране присталице НОБ смо ослободили, а логор срушили.

У утврђеним Брчелима нашли смо много војног материјала, нарочито муниције и ручних бомби. Заплијењена обућа и одјећа подијељене су борцима, који су се снабдјели и муницијом и бомбама. Осим тога натоварено је око 80 коња муницијом и бомбама; била нам је намјера да се снабдијемо за даље борбе које смо предвиђали на подручју Ријечке, Љешанске и Катунске нахије.

Нашим избијањем у простор Црмнице била је непосредно угрожена окупаторска веза Вирпазар — Бар, а и приморски појас, у који смо, тако рећи, ушли непуних 20 километара далеко од обале. Боравак на овом терену и задржавање по селима били су важни за извршење нашег општег задатка. Послије успјеха у Брчелима предвиђали смо покрет према истоку и напад на Вирпазар. Али, ни Нијемци нијесу мировали. У рејону Вирпазара они су се концентрисали из свих ближих упоришта и ојачали једним дијелом снага из гарнизона Скадар, које су довукли преко Скадарског језера. 15. децембра њемачке снаге су почеле наступање према западу у правцу Брчела, крчећи пут артиљеријском ватром, и око 16 часова биле су на домаку Брчела. Ми смо се у току дана припремали за покрет, предвиђајући да ће увече бити извршен напад на Вирпазар. Због појаве Нијемаца на прилазу Брчелима, штаб ударне групе донио је нову одлуку: да одустане од напада на Вирпазар и да се све јединице повуку преко комуникације Цетиње — Ријека Црнојевића, правцем Брчели — Радомип — Гађи — Трново — Смоковци — Дубова — Зачир — Улићи — Боково, јер је пријетила опасност да се нађу окружене између морске обале, Скадарског језера и пута Будва — Цетиње — Ријека Црнојевића. Наш главни задатак на овом терену — ослобођење Брчела — био је извршен, и због тога није било разлога да примамо борбу коју би нам наметнуле јаке њемачке снаге.

Муницију коју нијесмо могли понијети спалила је Цеклинска партизанска чета.

Овај наш покрет био је убрзан и напоран, изванредно-отежан још и слабом видљивошћу. Журили смо да бисмо прије сванућа прешли комуникацију Цетиње — Ријека Црнојевића, на сектору Добрска плоча Хан Машановића. Покрет је извршен према постављеном задатку: два батаљона су се задржала у селу Горњи Улићи, а два су продужила у село Боково.

16. децембра повезали смо се са снагама које смо оставили да штите рањенике и воде борбу за одбрану слободне територије Катунске, Ријечке и Љешанске нахије. Десет дана смо водили борбе против четника и Нијемаца, одржавајући сталан притисак наших снага на комуникацију Цетиње — Подгорица.

Штаб групе је тих дана закључио да је из политичких разлога потребно да се мањим снагама и без тешког оружја и комопе изврши још један брз и одлучан продор у Црмницу. 28. децембра извршен је покрет 1. и 2. батаљона 4. пролетерске бригаде из рејона Рваша правцем Добрска плоча — Гопњи Цеклин — Брчели — Глухи До. Њемачка стража код Добрске плоче, на комуникацији Цетиње — Ритека Црнојевића, примијетила је наше батаљоне и извијестила њемачку команду да су паптизанске снаге поново прошле у правцу Црмнице преко Горњег Цеклина. Оба батаљона су несметано напредовала евојим ппавпима. У Бпчелима је пазбијена гр^па четника Бранка Гошића и он је рањен. Батаљони су 29. децембра стигли V Глухи До, 15 километара од мора. Њемачка команда из Цетиња покренула је против нас околне посаде, са намтером да нас у простопу Црмнице окружи и уништи. Њемачке снаге из Бапа и Петповца појавиле су се 30. децембра на ппилазима Глухог Дола са запада и ^гозапада. Са истока и југоистока, правцем Лимљани — Созина, наступала је једна њемачка колона, а друга је посјела Сотониће, Бријеге и Буковик и затворила круг око нас са сјевера. Таквом броју и таквој непријатељској снази нијесмо се надали, мада је штаб групе предвиђао појаву неких непријатељских јединица, јер је било јасно да непријатељ неће трпјети наше присуство у таквој близини Петровца, Бара и комуникација на морској обали.

Непријатељ нас је присилио на брз рад. Штаб групе је издао наређење команданту 1. батаљона да са 1. четом затвори правац од Лимљана, са 2. правац од Созине и Мијовића крша, а 3. да стави у резерву штаба групе; команданту 2. батаљона да са батаљоном крене на сјевер и изврши продор на правцу Буковик — Бријеги — Сотонићи. 2. батаљон

је одлично извршио задатак: за сат и по борбе прса у прса побио је на мјесту пробоја 63 њемачка војника и официра. Оба батаљона су се под борбом извукла из окружења истог дана и у току ноћи стигла у село Прекорницу, чији су их сељаци срдечно дочекали. 31 децембра предвече стигли смо у Љуботињ. Сељаци из Прекорнице и мјесни партизани су молили да пошаљемо пролетере у село Пачарађе да разоружају сељаке који су примили окупаторске пушке. 1. чета 2. батаљона упућена је да изврши овај задатак. Она се дуже задржала него што смо очекивали, те су батаљони тек око пола ноћи предузели марш правцем Горњи Цеклин — Доњи Улићи — село Боково.

Од бораца Цеклинске партизанске чете сазнали смо да су Нијемци, четници и Италијани посјели комуникације Цетиње — Ријека Црнојевића. Свијетлећи меци из рејона Добрске плоче, Михаљевића и Хана Машановића одавали су непријатељске положаје који су доминирали цестом и мјестима прелаза. На овом сектору постоји само један погоднији правац прелаза, преко Добрске плоче, чији је рејон био утврђен. Још од јулског устанка 1941. године окупаторске снаге непрекидно су држале овај положај. Ноћ је одмицала, а цеста се морала прећи до сванућа. Наш штаб донио је одлуку да 2. батаљон са једном четом 1. пробије непријатељску линију на терену Добрске плоче, отвори пролазе и осигура пут читавој колони, са којом је било 18 рањеника. Непријатељ је из тешких митраљеза контролисао прилазе цести, отварајући повремено ватру. Рањено је неколико бораца. Правац наступања батаљона из долине према неготијељу, који је посјео доминантне чуке, био је врло непогодан. 2. батаљон, заведен водичима, ушао је на непроходан терен и тешко се кретао нашзијед. 3. чета 1. батаљона је ударила на непријатељске засједе, пробила њихов положај и отворила пролаз за пребацивање осталих дијелова преко цесте.

Првог јануара 1944. године стигли смо у рејон Метериза и Добрске Жупе и позезали се са нашим снагама, са два батаљона ударне групе који су водили борбу против јачих снага Нијемаца, четника и Италијана што су се бранили и нападали из рејона Рваша. 4. јануара штаб ударне групе организовао је напад на непријатељске снаге у рејону Рваша и Друшића да би потпуно ликвидирао то непријатељско упориште. Напад је извршен са слиједећим распоредом батаљона: 2. батаљон правцем Кабечевина — Баса, са задатком да затвори комуникацију на правцу од Цетиња;

1. батаљон да напада правцем школа у Рвашима — Друшићи; 4. и Ловћенски батаљон са задатком да се поставе на положају Царев Лаз и затворе комуникацију од правца Подгорице. Борба је почела око 21 час. 1. и 2. батаљон у двочасовној борби, снажним ударом, разбили су непријатеља и заплијенили двије хаубице и један противавионски топ.

Ударна група батаљона је постигла значајне успјехе у својим акцијама. Систем окупаторске одбране на овом подручју и, посебно приморском појасу био је уздрман. Осим овога, ударна група је постигла још већи политички успјех својим продором у стару Црну Гору: силно је охрабрила народ и учврстила му вјеру у коначну побједу. Помоћ народа војсци и нови прилив у пролетерске и партизанске јединице услиједили су одмах после овога, јер је покрет пролетера подстакао партијску организацију на још активнији рад на терену.

Нико СТРУГАР

ДРУГИ БАТАЉОН У СТАРОЈ ЦРНОЈ ГОРИ

Послије жестоких окршаја који су у току јесени 1943. вођени са италијанским, четничким и њемачким снагама око Колашина, Матешева, Берана, Андријевице и Лијеве Ријеке, штаб 2. ударног корпуса је донио одлуку да се формира ударна група, која је требало да изводи акције на територији старе Црне Горе.

За ту одлуку, ми борци 2. батаљона, сазнали смо крајем новембра на положајима око Матешева. Нашој радости није било краја, јер се нама Ловћенцима пружила могућност да послје годину и по дана пођемо у свој родни крај. То узбуђење са нама су искрено дијелили и другови, стари борци из околине Колашина, који су сусрет са својим завицајем доживјели још прије два мјесеца, када смо ослобађали Колашин и околину. Међутим, наше радовање било је прожето и тугом, јер је требало у сусретима са родитељима, браћом и сестрама наших погинулих другарица и другова испричати гдје су погинули њихови најближи. Тога дана до касно у ноћ, односно до самог покрета, оживљавање су успомене. До детаља се причало о појединим борбама у којима су погинули наши најбољи другови, како би то могли што вјеродостојније да пренесемо њиховој родбини.

Све припреме за покрет су извршене и услиједио је марш преко Лијеве Ријеке, Братоножића, Пипера, слапа на Зети, Загарча, Љешанске нахије, Љуботиња ка Црмници. Већ у Лијевој Ријеци срели смо се са 6. црногорском бригадом која је дијелом формирана и од људства са територије старе Црне Горе. Тај сусрет је био јако узбудљив. Поједини другови и другарице по први пут су се, послје двије године срели са својим најближим. Кроз сузе, уз загрљај, сакривајући свој бол причао је син оцу или сестра брату гдје и у којој је борби погинуо њихов рођак, брат, отац, мајка, сестра или комшија. Ту смо по први пут обавијештени шта је са нашим породицама. Сазнали смо о звјерствима окупатора. Многи наши домови су били попаљени, а наши најближи интернирани по логорима у Албанији, Италији и Њемачкој. Са

поносом смо примили вијести да су све те тешкоће наше породице достојанствено подносиле и да су до краја остале вјерне ослободилачкој борби. Морали смо се убрзо растати јер је услиједио покрет. Свако је ишао у свом правцу — ми у стару Црну Гору, а они — из ње.

Заорила се пјесма и батаљон је кренуо. Маршовало се, тако рећи, даноноћно, а умор се није осјећао. Превалили смо дуг пут и избили на слап. Пошто смо прешли Зету, у свануће смо напали четнике, у Д. Загарчу — Лазаревом Крсту. Они су се дали у панично бјекство чим су чули да су из Босне стигли пролетери. Сви нису успјели да побјегну, неки су се сакрили по кућама. Многи су похватани и разоружани; они који су били силом мобилисани пуштени су кућама. У тој акцији погинуо је борац 1. чете Шћепановић. Са тавана куће убио га је неки четнички зликовац. Озлојеђени овим кукавичким поступком, Шћепановићеви другови су одмах убили тог издајника.

У Бјелопавлићима, Ријечној и Љешанској нахији народ нас је врло лијепо примио. Сва звјерства, злостављања и пустошења која су вршили окупатори и четници нијесу могли да сломе вјеру народа у побједу. Напротив, такви поступци су само учвршћивали ријешеност народа да се бори до краја. Свуда се чула пјесма, па чак и на згариштима. Са нама су се у коло хватале и старице које су биле у црнини за својим погинулим синовима. Младићи и дјевојке добровољно су ступали у јединице, групе или у Ловћенски одред, који је већ тада изводио акције на тој територији.

Сусрет са борцима Ловћенског одреда био је интересантан и због тога што су његови борци нас гледали као неке изузетне ратнике које нико није у стању да побједи. Истина, ми смо били, добро наоружани: сваки други или трећи борац био је наоружан пушкомитраљезом — „шарцем“, а сваки командир одјељења нишанција на „шарцу“ имао је пиштољ. Било је неколико пушкомитраљезаца, старих бораца, коти су имали чинове потпоручника. Били смо уз то и добро обучени и обувени, али, ипак, по борбености и моралу нијесмо били испред њих. Једино смо, можда, били нешто вјештији приликом извођења борбених дејстава.

Борцима Ловћенског одреда дали смо неколико „шараца“ и муниције. Сви су они хтјели да буду нишанције на том, за њих новом оруђу. Многи су се заклињали пред батаљоном да ће прије изгубити главу него „шарац“, а неки су нам обећали да у борбама неће изостати за нама — пролетерима. Све у свему, био је то драг и незабораван догађај.

У свом походу смо доспјели до обала Скадарског језера. Нијемци су направили испад из Подгорице и пресјекли одступницу 1. батаљону, који се нашао југоисточно од комуникације Подгорица — Р. Црнојевића. Није требало наређивати 2. батаљону да деблокира 1. батаљон коме је пријетила опасност да буду набачен на Скадарско језеро. Ми и батаљон ловћенског одреда, тако рећи у једном налету, разбили смо Нијемце на Крњичкој каменици, према Рвашима и на Царевом лазу. Сада су Нијемци били ти који су се нашли у унакрсној ватри и били су приморани да се уз осјетне губитке што прије повуку ка Подгорици и Ријеци Црнојевића. Уништено је неколико возила, један њемачки пуковник је био рањен, а колико су имали губитака није нам познато, јер су успјели да извуку своје мртве и рањене.

Затим смо имали окршај са Нијемцима у непосредној близини села Улића, између Цетиња и Ријеке Црнојевића. У само свануће подишли смо њемачким положајима. Одважни бомбаши: Асим Црновршанин, шеснаестогодишњи борац Суљо из Берана, Свето Димић, Перо Митровић и Чедо Пушељић, предвођени прекаљеним ратником десетаром Веселином Пејовићем, неопажено су подишли њемачким рововима и — бомбе су одјекнуле. Истовремено, на другом брдашцу, одјекнуле су и бомбе бомбаша наше 1. и 3. чете. Зачуо се снажан глас командира 3. чете Васа Драговића, који је своју чету повео на јуриш. Чули су се само узвици: „Јуриш“, „Ура“, „Напријед пролетери!“ Нијемци, иако изненађени, пружали су јак отпор али су послије нешто више од једног сата борбе били приморани да се повуку ка Ријеци Црнојевића и Цетињу. Ми нијесмо имали времена да их гонимо, јер је требало наставити пут преко ЈБуботиња и Прекорнице за Црмницу. Заплијењена су три пушкомитраљеза, неколико аутомата и пушака и нешто мало муниције.

Овом успјешном акцијом обезбијеђен је пролаз ударној групи преко комуникације Цетиње — Подгорица. Тако смо 12. децембра тзешли друм и стигли на територију ЈБуботиња. Из тог краја било је доста бораца у нашем батаљону. Народ нас је одушевљено примио. Поново је дошло до дирљивих сцена и сусрета најближих. Ни овом приликом није било времена да се људи међусобно испричају о оном што се збило за протекле две године рата, јер је требало разбити четнике Бранка Гојнића, који су били постављени као спољно обезбјеђење италијанској посади у Брчелима и њемачком гарнизону у Вирпазару. Према причању мјештана, четници су дали чврсто обећање окупатору да нам

неће дозволити приступ у Црмницу. Међутим, кад смо их напали, они су се брзо и у паничном бјекству повукли у Брчеле и Вирпазар.

Командант 2. батаљона Никола Бановић разрадио је план напада на Брчеле. Искусни ратник добро је познавао тај терен, и са командирима чете извршио је извиђање италијанских упоришта око брчеоске цркве и гробља, као и систем одбране у цјелини. Напад је отпочео 13. децембра дању и није успио, јер није био временски усклађен. Наиме, наш батаљон и Ловћенски одред нијесу једновремено извршили напад, а и Италијани су из утврђених објеката пружици врло живав отпор, не штедијећи муницију.

Други напад је уследио ноћу и у њему је, поред 2. батаљона и Ловћенаца, учествовао и 1. батаљон наше бригаде. Напад је овог пута био добро организован. У првим јуришима, наша 1. чета, под командом командира Јова Самарцића, успјела је да пресјече жицу и овлада сјеверном групом кућа. Пало је једно упориште, али нијесу друга око цркве, гробља и јужне групе кућа, које су биле подешене за кружну одбрану. Тамо су нападале наше 2. и 3. чета. На том дијелу успјели смо да отворимо пролазе у жичаној препреци, али даље наступање било је онемогућено због све жешћег отпора непријатеља. Ту је остао на жици, сасјечен митраљеским рафалом, борац 2. чете Урош Ивановић, који је као бомбаш први направио пролаз кроз жичану препреку и омогућио својим друговима да непосредно подиђу непријатељским рововима. Ту, до њега, лежао је контузован од непријатељске бомбе и комесар 2. чете Ниша Станишић, коме је бомба разнијела ранац, али је захваљујући само случају остао неповријеђен.

Већ око пола ноћи 1. батаљон и Ловћенски одред овладали су селом Бријеге и неким кућама у селу Сотонићима. Тиме је била угрожена позадина италијанских снага у Брчелима. Ми смо вјешто искористили тај моменат, јурнули на непријатељска упоришта и у свануће 14. децембра успјели да овладамо свим положајима, да разбијемо непријатеља и набацимо га на наш 1. батаљон и Ловћенце. Мало је ко од Италијана извукао главу. Доста их је остало око цркве и гробља у рововима, а добар дио их је, пружајући отпор, погинуо у бјекству. У наше руке је пао велики ратни плијен, а из логора смо ослободили већи број затвореника које су четници већ дуже вријеме држали у заточеништву.

У тој борби истакли су се бомбаши Миладин Марковић из околине Требаљева, Цетињани Крсто Самарцић, Перо Милошевић и Јошо Ђуришић, као и замјеник командира

1. чете Драгић Вељовић и командир вода Божо Ћировић, који су се са групом бомбаша и пушкомитраљезаца разбили Италијане и четнике у сјеверном дијелу села Брчела, и успоставили везу са 1. батаљоном и Ловћенцима. 1. батаљон је имао такође, велике заслуге за овакав исход ове борбе.

Поново се заорила пјесма, али захваљујући једној дезинформацији морали смо убрзано да се припремамо за повлачење. Наиме, били смо обавијештени да су Нијемци из Вирпазара кренули јачим снагама ка Брчелима. На том малом простору нашли смо се угрожени како од стране Нијемаца са правца Вирпазара и Паштровске планине, тако и са правца Ријеке Црнојевића, и Хана Машановића и од Брајића, односно Будве. Од ратног плијена смо понијели оно што смо могли. Народу смо подијелили нешто хране, одјеће и обуће, али смо били приморани да све остало запалимо. Бараке, одјећа, храна и муниција горјели су цијелу ноћ и ватра се могла видјети са велике удаљености. Све то смо посматрали кад смо пријешли комуникацију Ријека Црнојевића — Цетиње са Хана Машановића и Добрске Плоче, гдје смо очекивали сусрет са Нијемцима, а њих уопште није било, сем неких патрола које смо брзо ликвидирали. Показало се да је наше повлачење било преурањено и због тога нам је било јако жао што смо запалили велике количине муниције, одјеће, обуће и хране.

Слиједећих десетак дана задржали смо се на територији Цеклина и Љешанске нахије. Наш батаљон требало је да се размјести у селу Метеризи, да пресјече комуникацију у Павловој страни, у непосредној близини Ријеке Црнојевића, и да на тој територији разбије четничке снаге. Са нама су се размјестили и Ловћенци, а 1. батаљон је упућен у Друшиће, Рваше и остала села према Скадарском језеру.

Ми смо свој задатак релативно брзо извршили. Нешто јачи окршај имали смо са Нијемцима у Метеризима, на утврђеној литици Пржник, више села, гдје је погинуо један борац из наше 3. чете, а рањени су Радуле Поповић, комесар 3. чете, и Томо Петров, пушокмитраљезац из 2. чете. Радуле је рањен од њемачке бомбе „качамара“, како смо је ми партизани звали, коју је он бацио на Нијемце, а они је њему вратили. Томо је рањен од рафала и то прилично тешко. На положају их је превила Љубица Гардашевић, јер они нијесу хтјели да напусте положаје док се не ликвидирају Нијемци. Послије борбе другови су им честитали ране и на рачун тога што су обојица били рањени у бутине са њима се шалили, мада им није било до шале, јер су се прилично тешко кретали, пошто нијесу могли да јашу коње.

Опет смо господари на том подручју. Ускоро је услиједио поновни покрет у Црмницу, гдје је требало војнички и политички ликвидирати четничке снаге. Четнике смо брзо разбили и до 29. децембра овладали скоро цијелом Црмницом. У краткотрајној борби у Брчелима, био је рањен четнички командант Бранко Гојнић. Ми смо остали у Глухом Долу, а 1. батаљон у Сотонићима и Брчелима. У овим борбама нарочито је дошла до изражаја снажљивост групе бораца 2. чете под командом замјеника комесара чете Деде Трампића. Они су се нашли у врло тешкој ситуацији, испод неке литице у Брчелима са које су их четници могли камењем поубијати. Та група бораца се брзо снашла и почели су да командују: „Заломи лијево крило! Хватајте их живе! Не пуцај" и томе сл. Збуњени, четници су у страху припуцали и побјегли, а неки су били и похватани. За тај подвиг, а нарочито снажљивост, командант батаљона је јавно похвалио пред батаљоном: Деду Трампића, Блажа Бурића, Мирка Ђукића, Благоја Станојевића, Крста Маретића, Душана Вујановића и још неке другове.

У Глухом Долу смо се одмарали. Негдје послије р^чка чула се пуцњава од Вирпазара према Сотонићима и Брчелима, од Паштровске планине према Глухом Долу и Буковичкој скали, и од Бољевића према Глухом Долу. Нашем батаљону пријетила је опасност да буде опкољен. Услиједио је покрет ка с. Брчели. Требало се обезбиједити од четничких снага које су надирале преко планине ка Буковичкој скали. 1. вод 2. чете, под командом Блажа Бурића, добио је задатак да не дозволи непријатељу да овлада Буковичком скалом и југоисточним дијелом села Брчела. Тај вод је био бројан, али је био претежно састављен од младића између 15 и 18 година. Од искуснијих бораца, у његовом саставу су били познати јунаци 2. батљана: Мирко Богдановић, пушкомитраљезац, Миладин Марковић, бомбаш, Перован Чобелић, пушкомитраљезац и десетар Веселин Пејовић, а и њихов командир вода по борбености није иза њих изостајао. О њиховим подвизима причала је цијела бригада, али и њихови млади другови су их слиједили.

Док се у Сотонићима и у Бријега водила са Нијемцима борба на живот и смрт, дотле су борци из 1. вода 2. чете одолијевали снажним јуришима далеко бројнијих непријатељских снага. На Буковичкој скали погинуо је за пушкомитраљезом петнаестогодишњи Драго Шуковић из села Липова код Колашина. Прискочио је стари „Вук" Пепован Чобелић и иза истог заклона наставио борбу. Непритатељ је устукнуо и био приморан да поново припрема јуриш. У

исто вријеме на сусједном ћувику Мирко Богдановић и Веселин Пејовић са групом бораца одбили су непријатељски јуриш. Настало је кратко затишје на том дијелу фронта, а доље, на правцу села Сотонића и Бријега, крљало је као у котлу. Измијешали су се борци 1. и 2. батаљона са Нијемцима. У том Помничком камењару борба се водила тако рећи за сваку стопу земље и за сваки кам. Варакали смо се са Нијемцима око једног истог заклона, ко ће кога да надмудри, хватали се с њима укоштац, да би их коначно разбили, али тек негдје пред ноћ.

За све то вријеме били смо у недоумици да ли ће наш 1. вод издржати на буковичким положајима у борби са десетоструко јачим непријатељем. Послије краћег предаха непријатељ је поново јуришао. На истом мјесту гдје је Драго погинуо, рањени су Душан Вујановић и Перован Чобељић. Перованов пушкомитраљез зграбио је његов петнаестогодишњи помоћник Радован Ђуричковић Раца и наставио борбу поред мртвог друга и рањених, али и он је убрзо био рањен. Храбри дјечак није хтио да напусти положај. Сву тројицу су на положају превили Зорка Миомановић и делегат вода Мирко Ђукић. За пушкомитраљезом је ускочио слиједећи, али већ су тада четници, који су претрпјели знатне губитке, морали да одступе јер су Нијемци изгубили битку у Сотонићима остало је око 70 мртвих Нијемаца и велики ратни плијен..

У овој борби, из нашег батаљона нарочито су се истакли: комесар батаљона Ацо Вукотић, замјеник комесара Велиша Мартиновић, командир 2. вода 2. чете Душан Јанковић, десетар Крсто Маретић, пушкомитраљезац Блажо Минић и борац Иван, пореклом Рус, из околине Ростова, који су одважно и дрско упали у њемачки борбени распоред, разбили их и приморали на бјекство ка Вирпазару. Том приликом убили су око десетак Нијемаца.

Послије ове акције прикупили смо се у селу Радомиру, јер је требало још исте ноћи извршити покрет и пријећи комуникацију Ријека Црнојевића — Цетиње. Опет смо насјели дезинформацији да су нас Нијемци опколили. За вријеме припрема за марш речено нам је да се ради тајности покрета побацају музички инструменти, да мора бити тишина, да се не смије пушити и да се на коњима добро притегну и причврсте товари. Све су наши борци схватили и извршили наређење, само нијесу бацили хармонике и гитаре. Услиједио је покрет, али од непријатеља нигдје ни трага. Једино смо једно јаче обезбјеђење, вјероватно јачине једног

вода, разбили на прелазу комуникације код Добрске плоче. Борци су на рачун ових обмана изводили шале.

Сада је требало више из политичких него из војничких разлога обићи Катунску нахију — Његуше, Бјелице, Цуце, Чево, Велестово и Загреду као и због тога да би се борцима са тог подручја пружила могућност да обиђу своје родитеље и рођаке. И у Катунској нахији смо лијепо примљени. Наш боравак смо искористили за одмор, а и за политичко дјеловање у народу.

Послије одмора од неколико дана услиједио је покрет према Доњем Цеклину и напад на непријатељско упориште близу села Друшића, на комуникацији Ријека Црнојевића — Подгорица. Наш батаљон је имао задатак да на Брестовима уништи њемачку посаду и топове. Напад је извршен из покрета. У претходници је био други вод 2. чете, којим је командовао Душан Јанковић. Он је убрзо открио њемачке положаје, Нијемци га нијесу примијетили. Док се батаљон развијао за борбу, он је вјештим маневром обишао њемачке положаје и напао их из позадине. То је уједно био и сигнал да батаљон крене у напад. Нијемци су били изненађени, тако да нијесу могли да пруже организован и снажнији отпор. Заробили смо неколико Нијемаца, а остали су се разбјегли. Међу заробљеним било је 5—6 Италијана који су нам открили да још једна група Нијемаца борави у неким кућама у близини топова. Та група је била ускоро ликвидирана. Заробили смо двије хаубице, коте смо уништили.

И, коначно, дошао је дан кад је требало да напустимо територију старе Црне Горе. У наш батаљон у селу Брежине дошао је командант групе Нико Стругар и рекао да нам се пружа прилика да са Нијемцима одмијеримо снаге на Царевом Лазу и Крњчкој каменици. Ту акцију требало је да изведе Ловћенски одред са правца села Парци, и наш 2. батаљон, комуникацијом од Брежина према Рвашима и источно од комуникације гребеном Весца. Одморни и орни за борбу, тим прије што нам се пружила прилика да се на том историјском мјесту још једном обрачунамо са окупатором, кренули смо у поподневним часовима на извршење задатка. Дошло је до сусретне борбе у којој смо за само пар секунди прије Нијемаца заузели чворне положаје који су представљали јаке тактичке објекте. Одмах на почетку борбе погинуо је борац 2. чете Флего Велимир, родом из Истре. Он је изишао на чуку једновременно кад и њемачка патрола. Један од Нијемаца био је бржи и сручио је Велимиру рафал у груди, али и њих су сустигли рафали из машинки Милу-

тина Мартиновића и Мирка Ђукића. Сва три Нијемца су пала.

Цио батаљон се сручио на Нијемце који су били у неповољнијем положају. Самоиницијативно, вод 2. чете Блажа Ђаконића и Ђока Пешикана, као и вод Душана Јанковића из 2. чете дошли су изнад раскрснице путева који воде за Рваше и Ријеку Црнојевића, односно Подгорицу, позади положаја непријатеља. 1. чета је у захвату комуникације заплијенила два минобацача и ватром уништавала непријатеља који се ужурбано и у паници извлачио преко чистине западно од комуникације. За непуну три сата борбе непријатељ је имао око 30 мртвих и већи број рањених, које је извукао са бојишта и пребацио за Ријеку Црнојевића.

Ми смо у тој борби имали једног мртвог и пет лакше рањених, а Ловћенски батаљон два мртва и неколико рањених. Гонећи Нијемце преко Ријеке Црнојевића, погинули су Јован Милов Мартиновић и Душан Кињов Мартиновић, који су били познати као добри борци.

Исте ноћи напали смо Нијемце који су се утврдили у цркви и око ње на брду изнад села Кокота, али нијесмо могли да их ликвидирамо. У свануће се десио један интересантан догађај. Ми смо били у покрету према селу Брежине, у близини саме цесте. У том часу цестом је пројурио камион пун Нијемаца. Изненадио нас је и нико метак да опали, али су они ипак на крају главом платили, јер их је у засједи дочекао Зетски батаљон. Камион су запалили, а Нијемци су сви поубијани јер нијесу хтјели да се предају.

Послије тога услиједио је покрет за Чево, гдје смо се одморили и припремали за покрет према Колашину и Андријевици.

Мишо МЛРТИНОВИЋ

НАВРАТИЛИ СМО ДО РОДНОГ КРАЈА

Ја и Владо Гојнић пошли смо испред нашег 1. батаљона, да што прије стигнемо у село Брчеле. Владо је журио, готово трчао. То је његово село. Стално ме је пожуривао да што прије стигнемо. Вукла га је љубав према мајци, коју није видио од прољећа 1942. године, кад смо морали да напустимо ове крајеве. Али, дошли смо у невријеме. Четници су били у селу. При улазу у село сусрели смо се са Душаном Гојнићем који је био наоружан. Владо га је позвао, а ја сам мислио на борбу. Кад сам тражио од њега да одложи оружје Владо се скоро наљутио. Рече ми да је то његов рођак и да не очекује да ће пуцати на нас. Тако је и било; прихватио нас је радосно од свег срца. Замјерио нам је што смо дошли прије батаљона, али је рекао да ће се борити са нама ако будемо нападнути. Прихватили смо Душанов предлог да идемо у Владову кућу. Чим смо дошли у кућу, стара Јокана била је посебно расположена. Оба сина била су јој у животу. Нијесмо стигли да попијемо ни по чашу ракије, а већ је 1. батаљон стигао. Борба је кратко трајала, али нам је Бранко Гојнић четнички командант, рањен побјегао.

У Глухи До смо стигли изјутра 29. децембра. Брзина нашег доласка изненадила је четнике. Кад смо били на домаку села, договарали смо се да ли да отпочнемо са борбом. Преовладало је мишљење да нећемо наићи на отпор.

Нијесмо се ни одморили, а већ су Нијемци, заједно са четницима из села Лимљана, почели да нас нападају. Код куће Бранковића замало што нам нијесу заробили комесара чете Милана Цвијановића. Он је отишао тамо ради организовања снабдијевања. Кад смо то опазили притекли смо му у помоћ и митраљеском ватром отјерали Нијемце и четнике.

Нијемци су нас нападали са свих страна. Зашли су нам слеђа. Активирала се у борби против нас и четничка чета Петра Ђуковића. Одступали смо под борбом. Од Војводића бријега до школе погинуло је пет бораца. Нијесу користили

канал поред пута који би их заштитио. Између осталих погинуо је и један од старих бораца Петар Вјештица, родом из Сајковића, код Ливна. Као да је хтио да нам се одужи за проливену крв Црмничана за ослобођење Ливна, Дувна и приликом борби за Купрес.

Током борбе срио сам Душана Шпадијера, водника у 2. чети. Тужно смо гледали у прг-вцу нашег села Лимљана. Вјеровали смо да ћемо доћи до њега. Изненађени смо нападом четника из нашег села који су служили окупатору. Звао сам Душана да идемо за јединицом, јер су нам другови били поодмакли. Било му је тешко да кренемо. Као да је знао да се последни пут растаје са својим крајем. Обузела га је туга. Сузе су му ишле када ми је рекао да можда, последни пут гледа своје родно село. На жалост, његове слутње су се обистиниле. Погинуо је у пролеће 1945. године на сремском фронту као командант батаљона у једној македонској бригади.

Напуштали смо стари крај под борбом. Задатак је извршен. Показали смо народу у Црмници снагу Народноослободилачке војске и блиски крај окупатора. Тешко нам је падало што смо тако кратко могли да се задржимо. Одступајући, вјеровали смо у брзи повратак.

Станислав ДАРЧЕВИЋ

ТРИ ДЕСЕТОРИЦА

Једно поподне средином децембра 1943. године 1. батаљон

4. црногорске пролетерске бригаде избио је нагло у Црмницу, у село Сотониће. Вијест се пронијела муњевитом брзином по селу и околини: дошли су партизани, не зна се ни како ни откуда, као да су из земље израсли; тешко четницима сада и свим сарадницима окупатора, којих је Црмница била пуна после одласка партизана у Босну у прољеће 1942. На свим раскршћима и путевима батаљон је поставио страже. Нешто раните, двадесетак четника успјело је, на брзину, да се извуче из села и побјегне низ неке поточине и вртаче, прескачући с једне међе на другу, и по двије одједанпут, све главом без обзира, да не допадну тврдых пролетерских шака. Стрбакнули су заправо са сеоског гувна, гдје су били окупљени да подијеле залихе хране, нагомилане на поду једне сусједне куће. Четници су тада редовно ударали „намет на вилајет“, како се онда за њих потајно говорило, опорезујући сваку кућу да даје намирнице. Тога дана свако домаћинство морало је донијети по погачу, пршуту и боцу вина. После пропасти Италије, италијанског требовања више није било, а Нијемци нијесу били ни изблиза онако пажљиви и издашни према својим савезницима. Први батаљон, гладан и уморан, стигао је на готову вечеру.

— Није коме је речено, но коме је суђено! — трљали су задовољно руке борци Црмничани, којих је било највише у батаљону.

Командант батаљона наредио је да се позову сељаци. Пред ноћ су се сељаци скупили на гувну, идући тамо доста небивљиво, са зебњом, бојећи се каквих партизанских освета и међусобног оптуживања. Командант је поздравио становништво кратким родољубивим говором, тражећи од њега да остане у селу и помогне батаљону као својој јединој, ослободилачкој, народној војсци. Скупљену храну ко хоће може да узме натраг, иако су његови борци прилично гладни и исцрпљени од форсираног марша. Сви су углас повикали

да храна остане за партизанску војску и да ће још донијети ако је потребно. Затим су се са олакшањем разишли кућама.

Батаљон је вечерао, а потом се, у разговору с народом, расположење брзо распламсало. Поједини борци позивани су по кућама код пријатеља и познаника. Два хитра момка, готово неопажено, искрала су се уз брдо, попела се на Бјеласицу и поперила на највишем врху црвену заставу са петокраком. Послије непуне двије године Црмница је поново оживјела и постала оно што је и била. Од почетка 1942. притиснули су је „националисти“ и окупатор, тако да је постала једно од главних њихових легла на подручју Скадарског језера.

Већ одмах послје пропасти Италије, у септембру 1943, почели су пуцати шавови окупаторских и четничких формација у Црној Гори. Партизанске бујице су проваљивале из Босне и ослободиле Жабљак, Шавник, Колашин, Беране, Андријевицу, Бијело Поље, Пљевља. Чете 4. пролетерске ускоро су допрле до Биоча према Титограду. Једне ноћи крајем новембра 1943, добила су наређење два њена батаљона и један батаљон 5. бригаде да се форсираним маршем убаце у стару Црну Гору и тамо разбију још чврста упоришта окупатора и четника. Главни циљ била је Црмница, која је стењала под њиховим двоструким ропством. У Брчелима и Вирпазару, утврђеним жицама и бункерима, налазили су се италијански и четнички гарнизони са нешто Нијемаца у Вирпазару. У Брчелима је био логор пун црмничких и приморских родољуба и њихових породица. Италијанску посаду су сачињавали остаци фашистичких формација („камиће нере“) који нијесу хтјели да положи оружје послје пропасти Мусолинијеве Италије.

Батаљони 4. бригаде су пошли од Матешева, а 5. од Даниловграда. Непријатељ је тада држао линију Вежешник, Спуж, лијева обала Зете. Ноћу су прешли ријеку Зету и увалили се у села испод Великог Гарча. Продирући у стару Црну Гору, наилазили су на мјестимичан отпор четника. Убрзо су, 13. децембра избили на територију Цеклина изнад Ријеке Црнојевића, гдје је направљен распоред и одређени задаци батаљона. 1. батаљон је пошао усиљеним маршем за Црмницу преко Зачира, Дубове, Смоковаца, Радомира и Дупила. Имао је наређење да негдје по средини пресијече Црмницу да би овладао важном цестом између Брчела и Вирпазара и онемогућио сваку помоћ Брчелима од Нијемаца и четника из Доње Црмнице. 1. батаљон на путу од Зачира до Црмнице водио је цио дан борбу против

четника, успјевши, најзад, да се пробије до Сотонића, гдје је, уморан, заноћио поред кућа, путева и раскршћа.

Напад на саме Брчеле требало је да изврши 2. батаљон Четврте са батаљоном 5. бригаде, који су, нешто успоренијим маршем, пошли за Црмницу преко Чистог Поља и Грађана. Пут одозго, планином, био им је краћи него 1. батаљону. С њима је био и један батаљон Ловћенског одреда. Заобишли су села Подгор и Томиће, кроз љут камењар, и напали Брчеле с горње стране. Убрзо се огласила борба. Села су се стисла, чељад повукла у куће и стаје; понегдје су промицали наоружани четници ка Брчелима, одакле се већ одговарало партизанским нападима из свих грла аутоматских оруђа. Послије жестоке борбе од неколико часова, партизански батаљони били су одбијени. Повукли су се на положаје око Томића и изнад Сјенокоса, да се прикупе и среде за нови напад, каји ће већ Сл'чт>адан 14. децембра услиједити, истурајући једну чету Ловћенског одреда као претходницу.

1. батаљон, иако је чуо борбу на домаку својих положаја, није се мицао с мјеста. Везе између батаљона није било. Због онолико борбе, која је прилично дуго трајала, настало је узнемирење, нарочито код бораца Црмничана. Они су постали крајње нестрпљиви и нервозни, бојећи се за своје породице у логору. Сјутрадан батаљон је дознао да су друга два батаљона одбијена од Брчела. На молбу Црмничана, командант 1. батаљона одлучио је да они изврше један препад на Брчеле и то не цио батаљон, него само борци који се сами јаве за ову акцију. Јавило се одмах око тридесетак другова, углавном Црмничана, којима се прикључио и командант, иако су га наговарали да остане ради повезивања батаљона и слања брзе помоћи ако им устреба. Остали су распоређени према Вирпазару и Доњој Црмници као њихова заштитница.

Око два часа по подне тридесетак до зуба наоружаних бораца пошло је цестом за Брчеле, на растојању по десет метара један од другог. Били су убијеђени да ће овако отворено, и то право цестом усред бијела дана, најлакше омести, изненадити и преварити непријатеља. Са Балина, на улазу у Брчеле, видјеле су се италијанске и четничке заставе око доњег брчеоског манастира. Испод њих биле су бараке, бункери, гомиле људи, све опасно бодљикавом жицом. Црмничанима се журило, јер су хтјели што прије да се домогну својих у логору. Цестом није нико ишао нити им је ко препречавао пут све док нијесу дошли пред саму бодљикаву жицу. Иза ње се налазио бункер од цемента,

у виду сељачког сача, и једва примјетни ровови. Тамо је стајало на стражи неколико Италијана и четника. Партизани су били обучени у италијанске и њемачке униформе. Мислећи да долази помоћ од Вирпазара, стражар под хнљемом искочи из бункера на цесту. На њега су већ биле наперене пушке бораца 1. батаљона. Видјевши ко је пред њим, заниједи, исколачи очи и диже руке. Борци брзо ускочише лијево и десно у ровове, иза жице, и побише се кратко са онима тамо, који дадоше нешто несређеног отпора. Неки од њих дигоше руке у знак предаје, а неки покушаше да умакну доље, осталима. Око манастира и бараке наста трка, повици, паника. Четници се разбјежаше, једва понеко ако прихвати борбу. Њихов командант, један кочоперни „кућих“, рањен у руку умаче низа село; послвије је успио да побјегне у Вирпазар, идући највише коритом Ораховске ријеке. Пролетери су сипали паљбу из ровова. Италијани се затворише у манастир. Неколико заробљених младих четника придружише се партизанима и ставише на располагање.

— Да смо имали снаге, могли смо их ватати ко јариће испод оних међа — причали су послвије борци 1. батаљона.

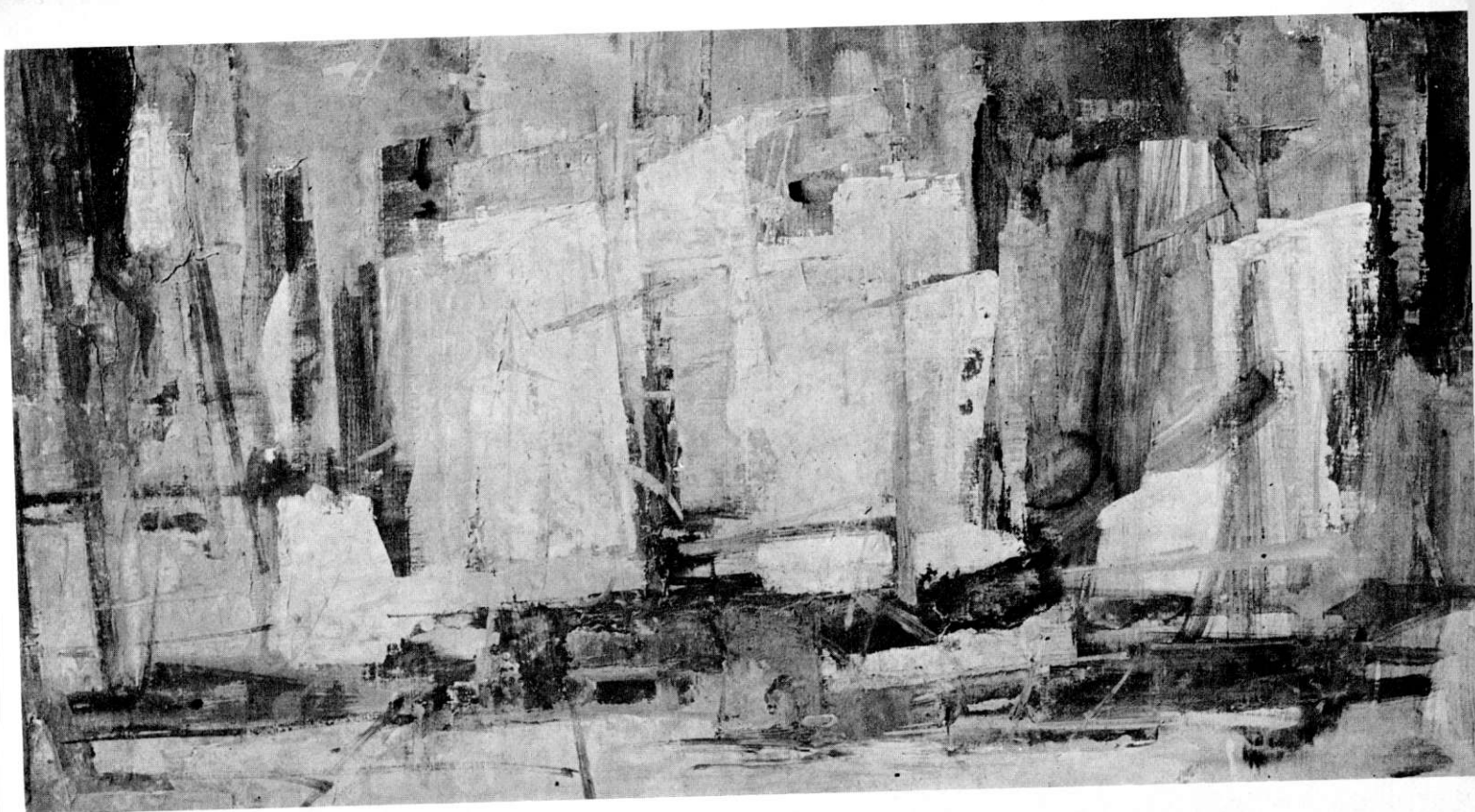
Неки од четника сасвим пођоше с партизанима, трудећи се да се поправе и да сперу љагу са себе. Један постарији пође за својом мазгом која је требало да понесе батаљону неке ствари.

— До оног ждријела да се извучемо, па ти онда врати мазгу — соколили су га борци приликом повлачења.

Тако су стигли чак до Берана. Власник мазге, немајући више куд, остао је с партизанима до краја рата.

Италијани из манастира почели су да дају отпор тек када су пролетери стигли до црквених врата. Пушкомитраљеви су решетали са једне и друге стране. Притиснути са свих страна почеше да запомажу из цркве и нуде предају. Око шездесет фаоиста изађе из манастира са рукама увис. Половина од њих је плакала и молила за милост.

У то вријеме нападала су два раније одбијена батаљона, а од Сотонића једна чета 1. батаљона. Они су заметали борбу против четничких група које су се распрскавале у оба правца. Кад су се сасвим примакле умало нијесу побили своје, не знајући да су они унутра у жици. Још борба није била потпуно ни окончана, а неколико Црмничана је отворило логор. Дирљив је био сусрет бораца с народом, посебно оних који су ту пронашли своје породице и пријатеља. Поврвјеле су колоне с торбицама. Од великог плијена у храни и роби народу су подијељене златне количине.

Увече су запаљене бараке, логор и магацини са великим залихама бензина. Пламен је лизао у небо и осветљавао околна брда, да се на њима могло читати — како је послје народ препричавао овај догађај. Исту ноћ дозвољено је борцима-Црмничанима да пођу кућама и проведу ноћ са својима. Пустити партизане кроз села сматрало се политички важним. Иако се борцима препоручивала опрезност, да се сувише не ослободе и не забораве, сутрадан се већ десио тежак злочин у селу Дупилу.

Један од тридесетак бораца Црмничана који су учествовали у препаду на Брчеле био је и Васо Ђуровић, партизан из Дупила. Био је тежак инвалид од 1941, без једног ока. Његови су били у логору у Брчелима. Када су ослобођени, пошао је с њима кући. Огромна је радост била за Васу да се нађе са дјецом и женом поново у својој кући, послје толико времена за које су били свирепи одвојени, изгледало је за увијек. С њима су пошла за Дупило још два Васина друга, дупиоски партизани Марко Савов Ђуровић и Мићан Црнчевић. У препаду на Брчеле и у ослобађању логора учествовала су сва тројица. Само што су се мало одморили код својих кућа, а дупиоски четници су их напали, и то свакога посебно. Васо се бранио из куће. У кратком окршају падале су најтеже и најувредљивије псовке са стране четника. Рођачки обзири били су сасвим потиснути. Убрзо је Васо убијен са својим синчићем. Претражујући његово одијело, документе и скидајући са њега оружје, четници су пронашли на њему, свезану око паса, батаљонску заставу, коју је био пронио кроз толике борбе од Босне до Црмнице. Послије су је однијели на Цетиње да се похвале окупатору. Нијемци су је изложили јавно као отети партизански трофеј. Четници су примили награду у лирама за овај „подвиг“. Марка Ђуровића и Мићана Црнчевића напали су негдје у истој војјеме кад и Васу. Обојица су се борили из својих кућа и обора. Марко је био рањен у ногу. Једва је некако успио да се одбрани и пребаци и брдо, гдје је остао с позадинцима, лијечећи се, а Мићан Црнчевић се пробио до батаљона, који је још био у Брчелама.

4. пролетерска бригада није имала циљ овога пута да ослободи Црмницу, нити јој је то било могуће њеним снагама и средствима против удружених Нијемаца, четника и италијанских фашиста, добро наоружаних и организованих на овом подручју. Она је само дошла као прва ударна сила да разбије четнике, пољуља њихов морал, ослободи логор у Брчелама и подигне дух у народу. Већ сјутрадан

послије свог пораза у Брчелима, Нијемци и четници из Доње Црмнице надирали су јаким снагама уз Црмницу. Пролетери су добили наређење да не прихватају борбу, него да се повуку и врате истим путем, преко Грађана и Ђорђега Цеклина, у брдовита подручја Катунске нахије. Батаљони су уредно извршили овај задатак, повлачећи се ноћу пред надмоћним снагама које су већ почињале да дејствују од Вирпазара.

Неколико дана касније батаљони 4. пролетерске добили су наређење да се врате у Црмницу истим путем. Требало је разбити поновно груписање и утврђивање, сада Нијемаца и четника. Пошли су опет форсираним маршем и 29. децембра стигли у Доњу Црмницу, гдје је четничко језгро и иначе било врло јако. 1. и 2. батаљону мркло је у Ђиновима, а свануло на Глуходолском Јасену. Тамо су приметили борбу против глуходолских четника, који су се повукли изнад села. На воду у кршу, код Сотонића, 2. батаљон је напао Нијемце и четнике бившег гардијског официра Пера Ђуковића. У силовитом окршају разбијени су и једни и други. Ту је изгинула маса Нијемаца, а четници су успјели да побјегну и пребаце се на терен Глухог Дола. Међутим, непријатељ је нападао са свих страна. Четници су чинили очајничке покушаје да се одрже у Црмници. Партизански батаљони су се и овога пута морали повући према Ријечној нахији. 4. пролетерска претрпјела је знатне губитке, нарочито од четничких засједа на путевима и у тјеснацама ријеке Ораошнице. Али значај и овог другог продора био је велик: разбијени су четници у Глухом Долу и савладани Нијемци у Сотонићима; народу је већ било јасно да је ослобођење близу, да ускоро може очекивати нове партизанске нападе већим снагама; четнички утицај је ослабио, позадинци су могли слободније и сигурније да се крећу кроз планине и повезују с народом. Пред налетима пролетерских чета, четничка сила је нагло лињала, чинећи у свом посљедњем бијесу много зла народу.

Јанко ЂОКОВИЋ

ПОГИБИЈА ВОДНИКА ВУЧЕТЕ

У децембру 1943. наш 2. батаљон се налазио у саставу групе ударних батаљона, која је формирана ради разбијања система окупаторске власти у старој Црној Гори. Једна од жешћих борби одиграла се у рејону Рваша, Друшића, Барутане и Кокота, између Подгорице и Ријеке Црнојевића. У тим борбама учествовала је и наша 1. чета 2. батаљона. Чета је запосјела 7. децембра положај на Царевом лазу, укључујући и цесту, са задатком да спријечи продор непријатељских снага из гарнизона Ријека Црнојевића ка Подгорици, као и да обезбиједи снаге 1. батаљона, које су водиле тешке борбе са Нијемцима на Кокотима.

Распоредили смо стријелце и пушкомитраљесце како смо знали и умјели. Тешкоћа није била у избору заклона, јер је љути крас пружао за то издашне могућности. У рату је чекање најгоре. Међутим, овог пута смо на цести одмах примијетили камионе. Убрзо су се камиони зауставили и Нијемци су почели да се развијају у стрељачки строј. Изгледа да СУ дознали за нас, јер врло опрезно наступају. Само примјећујемо њихове шлемове и повремено пребацивање од камена до камена. Атзиљерија и четвороцјевни „флакови“ отпочињу дејствовати. Звижде зрна у камењару и одбијају се од љутог краса. То је свакодневна музика која нас више не узбуђује. Са блиског одстојања Нијемци отварају ватру. Ми отварамо ватру тек кад нам се приближе. Муницију штедимо јер је немамо довољно. Тешко је примијетити ефекат дејства. У експлозији ручних граната Нијемци силовито јуришају, усмјеравају тежиште напада на положај 1. вода наше чете. Сигурни смо да ће вод издржати. У њему су све млади и храбри борци, прекаљени у многим и тешким борбама. Водник је Вучета Ковијанић, добро познат по својој хладнокрвности и храбрости. Иако вршњак својих другова бораца, дјеловао је тако озбиљно и искуствено, као да је био много старији. Својом мирноћом која се достојанствено истицала уливао је велико повјерење својим борцима. Члан

је КПЈ из устаничких дана 1941. године, био је узор својим друговима.

У предвиђањима смо били у праву. Нијемци су заустављени, али нијесу одступили, већ су пред саму ноћ поновили јуриш. Бројно знатно надмоћији успјели су да потисну вод. Вучета добија задатак да противнападом одбаци Нијемце са положаја. Вод је појачан једном десетином. Снажним јуришом прса у прса вод је одбацио Нијемце, али у њему гине храбри водник Вучета, покошен митраљеским рафалом. Задатак је извршен, али се пјесма не чује, или бар „Ура“. Туга је у воду за Вучетом, драгим и посебно омиљеним другом, који је пао без гласа и јаука. Умро је тихо, остајући вјеран њему својственој и добро познатој мирноћи. Замјене у млину изнемогли отац неће имати, јер му је раније погинуо и други син Вучић, али ће до своје смрти, уз брујање млинских камења, слушати приче о јунаштву својих синова и освјежавати успомене на тешке ратне дане, када је његов млин био главна база за исхрану и смјештај гериле.

Падом мрака наша чета извршила је напад на њемачке положаје на брду В. Драч. 2. чета је нападала са сјеверне стране, у правцу села Рваша. Силним налетом, заједно са 2. четом, збацујемо Нијемце са положаја и прелазимо у гоњење у правцу Ријеке Црнојевића. Не дамо им да се одлијепе и у налету упадамо у ватрене положаје њихове артиљерије. Заборављамо двије хаубице 105 мм и један пт-топ 45 мм. Цијеви ових оруђа још су биле топле од испалених граната. Оруђа су била неоштећена, јер Нијемци нијесу имали времена да их онеспособе. Већи број сандука са гранатама био је разбацан по ватреном положају. Одушевљени успјехом, без размишљања сјурили смо се на артиљеријска оруђа. Пт-топ смо сурвали у Скадарско језеро. Са хаубицама је било теже, јер их нијесмо могли покренути. Наложили смо ватру испод њих и набацали сандуке са гранатама, с намером да када се угрију експлодирату и онеспособе хаубице. Пошто смо то урадили, напустили смо ватрени положај. Послије кратког времена чула се узастопна експлозија граната.

Акција је успјела, али њени резултати могли су бити знатно већи да се нијесмо занијели успјехом и на брзину уништили оруђа, а сами смо их могли употријебити. У овом случају изостала је позната партизанска сналажљивост.

Драгић ВЕЉОВИЋ

ТРЕЋИ БАТАЉОН У БОРБИ ОКО СЈЕНИЦЕ

Први дани друге половине новембра 1943. Батаљон маршује од Бијелог Поља низ долину Лима. Вријеме је сунчано и доста топло. У колони влада добро расположење. Пјесма се ори час са чела, час са зачеља, а час из средине колоне.

Прешли смо Лим.

Два наша батаљона — 3. и 5. под командом начелника штаба бригаде Блажа Марковића, добили су задатак да нападну непријатеља V селима око Сјенице. Циљ ове акције био је да се ангажују јаче непријатељске снаге да би се олакшала ситуација наших јединица које су се бориле у правцу Пријепоља.

3. батаљон је имао задатак да нападне непријатеља у рејону села Требиње и последице да изврши притисак у правцу Сјенице. 5. батаљон је нападао лијево од нас.

Ноћу 18. новембра батаљон се сручио на непријатеља правцем село Корисићи—Хан — Требиње. У првом засеоку дочекала нас је митраљеска ватра. Због мрака батаљон се није могао развити за борбу. Како смо касније сазнали, пред нама је била углавном муслиманска милиција, која се бранила док је узмицала. Наше мање колоне су наступале одлучно и брзо. Командир Ђорђе Тодоровић, најбржи је са својим водом, тако да га не можемо стићи да му дамо допунске задатке. Дозивања и пуцњава узнемирили су жене и дјецу па је настала бјежанија и паника. Због тога смо скренули пажњу у више наврата да се строго води рачуна куда се пуца да не би од наше ватре погинула која невинна особа, па макар и по цијену бјекства неког непријатељског војника.

Дошли смо до жандармеријске станице. Ту је и некакав дућан, кафана и још неке зграде и магацини. Непријатељ даје отпор из жандармеријске станице. Морамо боље организовати напад. Наши дијелови на другим правцима пролазе даље, те се тако води борба и у позадини непријатеља. То

*Прва чета 3. батаљона на митингу у Беранама (Иванград) —
октобар 1943.*

их деморалише. Дијелови 1. и 3. чете на јуриш узимају зграду. Непријатељ користи ноћ и познат терен и извлачи се.

Заплијенили смо доста хране. Пуне каце чувеног сјеничког сира непријатељ је спремио за себе, али оне су се нашле у рукама наших интендантских органа, нешто цигарета и новца.

Прогонимо непријатеља у правцу Сјенице. Чак су неки дијелови 1. чете, гонећи непријатеља, избили до цесте која води од Сјенице ка Пријепољу. Али ни непријатељ није сједио скрштених руку. Нијемци су танкетама брзо интервенисали. Од Сјенице, најкраћим путем преко Радишића брда, упутили су се у правцу Требињског поља. Како је терен таласаст, то су се Нијемци са танкетама провукли нама за леђа. Док су наши дијелови наступали ка Сјеници, Нијемци су отворили ватру у нашој позадини. Прва им је мета била штаб батаљона и дијелови око њега. Дијелови 3. чете такође су били у непосредној близини. Густа магла нас је спасила од губитака, а уједно и омогућила да заузмемо повољније положаје. Истовремено, комесар батаљона Вукота

Радовић упутио је један вод 3. чете са замјеником командира чете Јованом Шабаном, бочно, са задатком да извиди да ли се позади танкета крећу друге снаге непријатеља. Међутим, Нијемци су се повукли у правцу Сјенице, а ми смо онда наставили наступање за њима. Мјештани су стекли утисак као да ћемо напасти Сјеницу. И поједини наши борци питали су зашто то не учинимо.

Наше наступање, у правцу Сјенице унијело је пометњу код непријатеља па је морао ангажовати јаке снаге да би нам се супротставио. 19. новембра су почели наступати у више колона из Сјенице. Везу са 5. батаљоном нијесмо имали, па смо се сада морали сами борити против надмоћнијег непријатеља. Наши извиђачки дијелови су благовремено открили намјеру непријатеља као и јачину његових снага, те смо посјели за нас најповољније положаје за борбу, то јест Вучетино брдо, сјевероисточне падине Орловца (к. 1440). Батаљон је посио положај скоро у линији, остављајући мању резерву из 1. чете. На лијевом крилу посјела је положај 3. чета, затим Пратећи вод и дио 1. чете и на десном крилу положај је посјела 2. чета.

Видимо слободним оком како се непријатељ групише у рејону Бабаћа. Како се непријатељске снаге све више приближавају, то се чују све чешћи пуцњи. Непријатељ је на пар стотина метара испред нас. Углавном, туку нас из пушака. Помолимо ли мало главу иза заклона, звизне метак у камен испред нас. Видимо како претрчавају од камена до камена. Чекамо их! Све их више пристиже. Испред нас непријатељ је већ на неких сто метара, али нас раздваја камењар. Скоро два сата водили смо борбу без неких виднијих резултата.

Положај 3. чете је на једном гребену који се стрмо издиже изнад самог поља. Лијево и позади су сељачке куће, али и тамо терен стрмо пада. На самом лијевом крилу, на једном ћувику, је Милоња Милошевић са пушкомитраљезом. Када је непријатељ избио испред самих наших положаја, Милоњу су почели гађати са свих страна. Страга из кућа су ранили једног борца. Наредили смо да два-три друга пазе позади и ко год се помоли да отворе ватру на њега. Непријатељ испред нас и дијела 1. чете мало се повукао. Знамо да ће опет поћи у напад па га мирно очекујемо. Пођем ка лијевом крилу чете до Милоње. Заиста му је положај био тежак. Непријатељ му је био са три стране. Али тај камењар доминира читавим тереном. Ако би њега изгубили, изгубили бисмо цио положај чета или би се нашли у ситуацији да непријатељ буде изнад нас. Милоња ми каже да не бринем.

„Док је мене жива, неће заузети овај положај, само ми прибавите још муниције јер ми је при крају". У његовој близини је водник Милан Таталовић. Хладнокрвно посматра непријатеља и смјешка се. Баш у вријеме када сам стигао до њега непријатељ је пошао на јуриш и већ је на домаку ручних бомби. Сада је непријатељ напао и с леђа. Можда су то прикривени мјештани, али било како било, бију нам у леђа врло прецизно. Врло је критична ситуација.

Непријатељ је упоран. Издајници полажу испит пред својим господарима Нијемцима. Али и ми смо одлучили да их разбијемо таман на овим положајима гдје су они ријешили да својом побједом обрадују господаре. Јурили су у таласу. Ријешили смо да извршимо противнапад. Отворили смо жестоку ватру аутоматским оруђима и пропратили је ручним гранатама. Бацих поглед и видјех политичког делегата пратећег вода Зарију Шалетића, са тешким митраљезом, у првој линији. Тешки митраљез је просто брисао непријатеља, код кога је настало комешање, и он се почео повлачити.

Задатак смо извршили. Привукли смо на себе јаче непријатељске снаге и тако олакшали ситуацију нашим снагама на правцу Пријепоља. У тој борби имали смо и губитака. Поред осталих, погинули су Ново Ковачевић, замјеник командира чете, и Милан Таталовић, командир вода у 3. чети. Били су то јунаци. Ново је на мјесту погинуо, а Милан је био тешко рањен. Изнијели смо га из борбе, али је убрзо издахнуо. Батаљон је, пошто је извршио постављени задатак, маршевао преко планине Мачковица у правцу Бијелог Поља.

Јовета БОБИЧИЋ

СТАНОЈКА КРУШЧИЋ — ОД ДЕСЕТАРА ДО ЧЛАНА ПОЛИТОДЈЕЛА

Станојка је постала десетар у 4. батаљону. Ово Станојкино постављање за десетара са неповјерењем су примили поједини старији другови. Али, већ у првим акцијама они су се увјерили да ова млада жена, осим изванредне храбрости, посједује и доста смисла и умјешности у руковођењу акцијама. Увијек је била самопријегорна, дисциплинована, стрпљива и објективна. Биле смо често заједно, у колони, на предавањима, одмору, на политичким часовима. Станојка је свуда била иста, тиха, једноставна, али и зато блиска. У најтежим тренуцима она се сналазила и увијек била спремна да помогне друга поред себе, јер је изнад свега вољела човјека.

Почетком јула 1942. бригада је имала задатак да у Хацићима уништи упориште на прузи Сарајево—Коњиц. Сумрак се већ почео спуштати по околним брежуљцима када су батаљони наше бригаде кренули одређеним правцем. Моја чета распоређена је уз саму цесту. Дуго смо чекали приљубљени уз влажну хладну земљу и ослушкивали. Касно у ноћи отпочела је борба. Наши батаљони напали су одређене објекте. Потмули пуцњи проламали су се кроз мрачну и хладну ноћ. Иза оближње окуке појавио се из правца Пазарића оклопни воз. Наша чета отпочела је борбу. Обострана палба заглушила је ноћ. Послије извршеног задатка морали смо прегазити једну рјечицу која је понегдје достизала до појаса. У гранама једног дрвета заглавила ми се пушка. Са доста напора успјела сам да је извучем. То је учинило да сам заостала иза колоне. Ноћ је била сасвим мрачна. На метар испред мене није се ништа видјело. Одједном сам осјетила неку руку на рамену, била је то Станојка.

— Добро да си стигла, да није још ко заостао? — питала је она.

— Мислим да нема никог за мном — одговорила сам јој, пријатно изненађена њеним присуством. Оваква брига за борце у најтежим моментима била је својствена Станојки. Она је мислила на сваког друга онако како то може да брине

само најрођенији. А затим смо заједно продужили пут за колоном.

Борбе су постајале све чешће, времена за одмор нијесмо имали. Станојка се стално налазила у првим борбеним редовима. Нарочито ми је остала у сјећању за вријеме првог напада на Купрес 11/12. августа 1942. године. Налазећи се у заштитници батаљона, она се међу посљедњим повукла са положаја, док су за њом јуриле побјеснеле усташе.

На једном маршу батаљона у Јању, код Купреса, у јесен исте године, у шуми се изненада чуло неко комешање. Наша извидница није ни стигла да дође до обронка, кад се разлијегоше пуцњи. Била је то четничка засједа. Пошто смо се налазили на брисаном простору нијесмо могли одмах прихватити борбу. Требало се дохватити шуме. Меци су звиждали кроз ваздух, а гранате су падале око нас. Свуда је врело наоколо. У тој борби један друг, који је носио муницију за пушкомитраљез, оклизуо се и пао. Торба са муницијом у тој журби му је остала. То је примијетила Станојка. притрчала је и понијела муницију. Када смо зашли дубље у шуму, ван четничког домаћаја, Станојка је пришла другу, предала му торбицу са муницијом и тихо, да је не би чули остали, укорила га: „Кад би у свакој мањој гужви остављали оружје и муницију за собом, шта би од нас било? — Размисли сам“, рекла је она. За овај њен поступак он јој је увијек био захвалан, јер се плашио да остали другови не сазнају за овај случај. Тако је Станојка још једном показала да уме да другује са људима, да их у свакој прилици разумије и другарски укори.

На победоносном путу 4. дошао је децембра 1942. ред на Ливно. Батаљони су сваки на свом правцу кретали у напад. Ноћ децембарска, мрачна и хладна. Наши су просјекли троструку бодљикаву жицу и штаб батаљона је дао знак за улазак у град. Станојка, сада већ замјеник комесапа чете, стизала је свуда, да види како је схваћен добијени задатак, шта је са рањеницима, каквих тешкоћа има и својим присуством, ријечју и примјером подстицала је на прегалаштво.

Свиће. Јутро је ван града затекло све батаљоне, а 2. у његовом центру, лицем у лице са непријатељем. Започела је борба. Забрујали су митраљески рафали, мотори, одјекивале бомбе и гранате. Напад на спољну одбрану града је престао и непријатељ је оцијенио да у граду има мало партизана, па је навалио са свих страна. Први јуриши су одбијени. И ко зна колико смо јуриша одбили, само смо видјели да се послје сваког јуриша на плочнику повећава број мртвих усташа. Станојка је сваки час обилазила борце чете и сво-

јим присуством утицала на њихову издржљивост. Зграде су испроијане топовским гранатама. Људи су побјелили од креча и прашине.

Минути полако одмичу, живци су напети. И најзад, на спољну одбрану града, батаљони су извршили јуриш. И наши борци су напустили зграде и јуришали на усташка утврђења и бункере. Станојка је, као и до тада, била међу првима.

У долини Неретве фебруара 1943. водили смо борбе дану и ноћу. Из бункера, ровова, тунела и утврђених зграда дочекивали су нас митраљески рафали. Али, једно по једно италијанско упориште је освајано. Нападамо Јабланицу. Напазила сам се близу Станојке, и у борби ми је било драго њено присуство.

— Пази се и чувај — говорила ми је. Куршуми траже борце.

И Јабланицу смо ослободили. Одмор. Станојка сазива састанак партијске ћелије.

— Важно је да сагледамо себе у протеклим данима. Не треба да причамо какви су се догађаји збили, то смо видјели. Важно је да видимо какви смо ми били, шта нам недостаје, да извучемо поуке и да се на недостацима учимо — заврши Станојка и упита — „Ко се јавља за ријеч?"

Командир је говорио о војном и политичком стању у чети. Изражавао се похвално о храбости и издржљивости и дисциплини бораца. Комесар је говорио о политичкој ситуацији и закључио да смо за вријеме одмора мало радили са народом.

Другови дискутују, Станојка слуша и биљежи. Састанак је трајао дуго. Критиковали смо један другог, износили и најситније слабости. Састанак се приводи крају. Станојка закључује:

— Неки другови су сувише оштри. Добро је да запажају недостатке, али се бојим да не претјерују. Мени се чини да су сви другови имали добро држање у акцијама. На одмору, маршу, у акцијама нијесмо имали случајева да је неко отказао послушност. Сви су као један извршавали постављене задатке. А то је важно и нема потребе да у критици претјерујемо. Да се договоримо да појачамо политички рад у чети и народу. Не смијемо заборавити новодошле другове. О њиховим врлинама морамо водити рачуна, разговарати с њима и о њима и примати их у СКОЈ и Партију. Морамо бити досљедни у спровођењу задатака и свјесни свог положаја. У току дана да се одржи четна конференција и састанак скојевског актива.

Тек што се састанак завршио, дође наређење за покрет.

— Не можемо одржати четну конференцију, али и на маршу мора бити времена за договор комуниста и скојеваца — заврши Станојка.

Станојка је била један од најактивнијих бораца, било када се радило о политичком уздицању или учествовању у посебним акцијама. Другови из штаба батаљона увијек су се консултовали с њом кад је био у питању неки проблем у чети. Она је одлично познавала сваког борца, његове мане и врлине. Имала је разумијевања за сваког човјека. Била је од оних револуционара који отворено гледају тешкоћама у лице и увијек су спремни да се с њима мушки ухвате у коштац. Никада није рекла да јој је нешто тешко или да је немогуће извршити било какав задатак.

Кадгод смо пролазили кроз неко село, Станојка је увијек нашла начина да разговара са народом, а посебно са женама. За разговор са женама ангажовала је и све другарице из чете.

Наређен је покрет. Идемо пут Коњица. Стегао мраз. Владала је тишина, коју с времена на вријеме поремети по који митраљески рафал или граната. Идемо убрзаним корацима. Станојка иде поред колоне и разговара са друговима о друговима. Близу смо. Водич је са командом чете. Води нас најкраћим путем до утврђења на узвишици испред града. У граду свјетло. Прешли смо дуг пут и пришли рововима. И ту је Станојка била међу првима који су упали у непријатељске ровове. На прилазима граду борба није дуго трајала. У рововима и бункерима пушке и митраљеи умукоше. Гонимо непријатеља и ускачемо у град. Станојка је са групом другова ушла у зграду на углу улице и ту су се забарикадирали. Свиће. Половину града држе Нијемци, усташе, четници и домобрани, а другу половину партизани. Авиони лете изнад града, а Нијемци избацују ракете према нама. Бомбе руше зграде. Преко моста јуре тенкови а за њима удружене непријатељске снаге. Засједа у којој је била Станојка контролише читаву улицу. Топови туку, авиони бомбардују и митраљирају. Из њихове зграде избише дим и прашина, помислимо да су сви изгинули. Гледамо да ли ће неко напустити зграду, али се нико не појављује. Нијемци врше јуриш. Рушевина је оживјела и по томе смо знали да тамо има још живих. Бомбардовање се наставља и кров зграде је порушен. Готово је, помислили смо. Али, када је непријатељ пришао сасвим близу, група ошину по њему

тако снажно да се овај безглаво разбјежао. Неки другови приближише се згради и позваше Станојку. „Јесте ли живи?" — упиташе. „Живи смо, али не можемо изићи, јер је степениште порушено". Између два напада другови су из рушевина извукли две греде и омогућили да група пређе у другу зграду. И друга зграда је погођена. Када смо напустили град, Станојка нам прича: „Стропоштали смо се заједно са таваницом, али срећом нико није погинуо".

Њена племенитост друга и неустрашивост борца испољавају се и у тешким борбама за вријеме пете офанзиве. Борбени пут наше бригаде био је дуг и тежак, а она ни за тренутак није изостала из њеног борбеног строја.

У јесен 1943. Станојка је прекомандована у Политодјел 4. бригаде. Касније је распоређена у Политодјел 17. источно-босанске дивизије.

Сјећам се растанка с њом. Дошла је да се поздрави са друговима у батаљону. Обично је у току рата сваки одлазак друга из јединице тешко приман. Али, нарочито нам је тешко пао растанак са Станојком Крушчић, другарицом с којом смо прошли многа славна бојишта и подијелили све тешкоће на овом борбеном путу. Она нам је била блиска — драга. Кад је полазила, поклонила ми је слику са посветом. Нијесам ни слутила да ће ми много касније та слика бити једна од најдражих успомена из рата.

Јулија ВЛАХОВИЋ

КУРИРИ

У нашем народноослободилачком рату служба везе често је била одлучујућа. Међутим, материјална средства за везу била су, нарочито у првом периоду, врло слаба. Због тога су курири замијенили и специјално обучене јединице и материјална средства. Они су, пјешачећи даноноћно преко планина, поља, слободне и непријатељске територије често наилазећи на непријатељске засједе, обезбеђивали везу између садејствујућих јединица, команди јединица, фронта и позадине.

И у многобројним борбама 4. пролетерске бригаде њени курири су допринијели да се оне окончају побједоносно. У штабовима батаљона и штабу бригаде измијенило се у току рата много курира — неки су гинули, а неки одлазили на руководеће дужности. 4. бригада је за курире одабирала обично младе, здраве и храбре људе. Њени курири били су: Пуцо Јововић, Димитрије Мијач, Даро Раичевић, Ацо Крстајић, Томаш Јауковић, Гиле Живковић, Милика Шишовић и многи други који су било извршавајући куцирске задатке, било на челу својих јединица, јуначки погинули. Већина курира 4. пролетерске изгубила је своје животе у рату.

Захваљујући интензивном васпитном раду другова из штаба и политодјела бригаде, од младића-курира израсли су у чланове Партије и људе којима су повјераване чете, батаљони, па и бригаде. Многи преживјели борци бригаде који су данас високи војни, партијски и државни руководиоци прво су били бригадни или батаљонски курири.

Врло тешко би било описати, бар приближно, хероизам, упорност и ванредну сналажљивост курира. У овом чланку ми ћемо изнијети неколико цртица из којих ће само донекле моћи да се сагледа лик курира 4. пролетерске.

Четрнаест куоира херојски је, гледајући смрти у очи, погинуло заједно са замјеником команданта бригаде Шпиром Мугошом оне стравичне ноћи између 13. и 14. августа 1942. на Купресу.

Читава бригада знала је и вољела младог Милику Шишовића. Оставивши своје овце на Сињавини, одмах 1941. године као шеснаестогодишњи дјечак ступио је у партизана. Када је формирана бригада прво је био борац у 4. батаљону, а нешто прије борбе у Купресу дошао је за курира штаба бригаде. Отада па до своје смрти остао је курир штаба бригаде и дивизије.

У почетку своје курирске дужности Шишовић је, с обзиром на младост, обављао само лакше послове. Веза са Врховним штабом, пошто је требало прелазити далеко већа растојања и излагати се већој опасности и одговорности, обављана је преко старијих, искуснијих курира, обично чланова КПЈ. Код појединих млађих курира, као што је био Шишо, често се потајно рађала завист према тим старијим куририма и чежња да се и њима повјери такав задатак. Однијети пошту у Врховни штаб значило је да је положен испит за најтеже задатке. А уз то, понекад се дешавало да курир дође лично и до друга Тита. Зато није чудо што је код неких петнаестогодишњих и шеснаестогодишњих младића, курира бригаде, много пута срце узбуђено куцало када се одређивао онај који ће добити задатак да иде у Врховни штаб.

Шишо није морао дуго да чека такав догађај. Већ од првог дана своје курирске службе био је спреман да изврши најтежи задатак. Однијети наређење батаљонима у току најжешћег окршаја, отићи и до најудаљеније јединице, макар и кроз непријатељску територију, за Шиша је представљало обичну ствар. У Купресу је био са Шпиром Мугошом, и у саму зору, с обзиром на то да је био најмлађи Шпиро га је упутио да изведе рањеног другог курира и тако да се спасе. Са сузама у очима он се растао од другова и кроз кипгу куршума на својим нејаким леђима изнио је свога, у току повлачење још једном рањеног друга. Шишо је постао један од најбољих бригадних и, касније, дивизијских курира, и њему су повјеравани најодговорнији задаци; он је из својих руку много пута предао извјештај штаба бригаде и, касније, дивизије у руке члановима Врховног штаба, па и другу Титу.

Почетком септембра 1943. наше јединице ослободиле су Фочу и одмах продужиле у правцу Трнова. Банде четника ушле су у град чим су га наше јединице напустиле. Шишовић се с обавјештајним официром дивизије Радом Бомбом налазио на извршењу једног специјалног задатка источно од Фоче. Они нијесу знали да су наши напустили град и да

су у њега већ ушли четници. Пошли су право у град, гдје су их десетине четника чекале у засједи с намјером да их ухвате. Ишли су безбрижно, задовољни извршењем свога задатка. И у том тренутку са свих страна иза углова једног раскршћа излетјело је око 50 четника са пушкама и машинкама на готовс. Надали су се да ће се ова два пролетера предатити. Али преварили су се. Из руку једног и другог полетјеле су бомбе, а рафали њихових машинки брзо су оборили неколико четника. Но и сами су пали изрешетани снопом непријатељских куршума. Тако је млади Шишовић и у задњем тренутку свога живота остао досљедан пароли курира пролетерске бригаде — не пасти у руке непријатеља ни по коју цијену, борити се до краја.

И нејачи некад надјача

Међу првим партизанима из Боке који су прешли у Црну Гору налазио се и Милан Вукасовић. То је био шеснаестогодишњи младић, који је као шегрт имао врло тешко дјетињство. Мршав и мали задивио је свакога својом бистрином, издржљивошћу и храброшћу. Пеко га је одмах узео за курира Главног штаба за Црну Гору, и на курирској дужности остао је дуго — у Главном штабу, бригади, 2. дивизији и 2. корпусу.

Негдје крајем јуна 1943. штаб дивизије је са штабом и дијеловима бригаде дошао из Кладња у село Тухољ. Милан је дан прије тога са још једним другом упућен у штаб 2. далматинске бригаде, с тим да се послје врате не у Кладањ, него у Тухољ. Пјешачили су дуго док су дошли до 2. далматинске. При повратку добили су од штаба ове бригаде хитну пошту за штаб дивизије. За Тухољ су постојала два пута: један преко Кладња, који је био сигурнији али дужи, и други, кроз нека села пуна четника, али зато знатно краћи. Пошта је била хитна, и размишљања није било много — сами су се одлучили на овај други пут, мада им је штаб бригаде савјетовао да иду окол. Одмах у први мрак наишли су на непријатељску засједу и, захваљујући својој присебности (употребили су бомбе), мраку и близини шуме успјели су да се спасу. Цијелу ноћ су ишли кроз шуму; путем нијесу смјели, јер су по њему крстариле усташке патроле. То им је била већ трећа узастопно непроспавана ноћ; шума је била густа и скоро непроходна. Али морало се ићи — пошта је хитна.

Када су сјутрадан око 10 часова дошли у Тухољ, војску у њему нијесу нашли. Село је изгледало пусто. Наишли су на неког старца, који им је рекао да су пола часа прије тога у селу били Нијемци и да су заузели положај на чуки изнад села. При изласку из села Нијемци су их примијетили, једва су успјели да се спасу. Настало је лутање. Упутили су се сјевероисточно од Тухоља, и на једној главици примијетили су војску. Нијесу знали која је. Када су се примакли мало ближе, видјели су испод главице село и у њему комору са много коња, међу којима је био и Пеков зеленко, кога су они добро познавали. Чврсто убијеђени да су штабови дивизије и 4. бригаде, пошли су право у село. Милан је успут наишао на једног мртвог друга и с њега је узео пушку, тако да је имао двије. У селу су се, умјесто штаба дивизије, налазили Нијемци. Они су у рану зору 5. јула, због небудности једне десетине 1. батаљона, успјели да изненадним нападом потисну дијелове бригаде из тога села и да заплијене један дио бригадне коморе и штапских јахаћих коња, међу којима је био и Пеков. Коњи су били привезани с једне стране куће и крај њих је стајао Нијемац, без капе и блузе, за парабелумом. С друге стране куће налазио се већи број Нијемаца; товарили су заплијењену комору.

Не слутећи ништа, Милан је са својим другом дошао до саме куће. Пришли су Нијемцу који је стајао крај коња. Пошто је био V кошуљи и без капе, мислили су да је неки наш војник. Кад су га упитали гдје је штаб, Нијемац је нагло скочио, ухватио обојицу за јаке и почео звати у помоћ остале Нијемце. И Милан и његов друг били су мали, мршави и уз то преморени од дугог марша, глади и непреспаваних ноћи. Нијемац је међутим био јако развијен. Миланов друг се истргао и збуњен одмакао се неколико корака до неког жбуња. Није знао шта да чини: ако пуца, убиће и Милана. Секунди су одлучивали, јер ако изиђу остали Нијемци из куће, смрт је сигурна. Али Милан се није збунио. Како није имао пиштољ, а пушку није могао употрејевити, јер га је Нијемац чврсто држао, сјетио се ножа, тргао га и ударио Нијемца. Када је почео да бјежи, за њим се осула киша куршума. Захваљујући близини шуме успио је да се спасе.

У штаб дивизије дошао је Милан опет на вријеме. Хитна пошта стигла је у прави час. Био је сав изгребан и исцијепан од рвања са Нијемцем. Послије краћег одмора поново је добио другу пушку и пошао, сада у 2. пролетерску бригаду.

Никад жив у ратне непријатељу!

Секретар скојевског актива курира штаба бригаде Радосав Јововић Пуцо често је учио своје млађе другове како треба курир да извршава своје задатке. На скојевским састанцима он је објашњавао шта све понекад зависи од курира и од тога да ли ће успјети да донесе пошту на вријеме. М увијек би подвукао да треба имати на уму да ни пошта ни курири никада не смију пасти у руке непријатељу, па ма каква ситуација била. Нама се чинило понекад чудно зашто то подвлачи да се сличан случај никада није ни десио. Али значај тих својих ријечи он је у једној врло тешкој ситуацији и на дјелу доказао.

Пуцо је постао члан КОЈ-а још прије рата, у подгоричкој гимназији. Революционарношћу и скромношћу још тада се истицао у својој средини. У Партију је примљен одмах у почетку устанка, а чим је дошао за курира штаба бригаде (то је било уочи борбе у Купресу) изабран је за скојевског секретара.

Он се издвајао од осталих курира по својим особинама. Био је озбиљан и сталожен, тако да је остављао утисак старијег човјека, мада је био само мало старији од осталих. У слободним часовима увијек се старао да курири нешто уче, да се што боље припреми састанак. Спријатељио се са сваким куриром и сви су га вољели.

Штаб бригаде је такође друкчије на њега гледао него на остале. Кад је неки задатак нарочито био тежак, онда је он повјераван Пуцу. И у борбама 4. бригаде на Мањачи, у Јајцу, по Далмацији и другдје Пуцо је стизао са поштом на положај сваког батаљона.

Пред сам почетак пете офанзиве Пуцо је послат у свој матични 3. батаљон, за замјеника комесара 3. чете. У једној борби у Зеленгори он је тешко рањен. Чета није дозволила да падне у руке непријатељу и ^з врло тешке услове изнијела га је. Тако је ношен све до пробијања и посљедњег обруча Нијемаца, а онда је с једном групом тежих рањеника упућен у Шековиће.

Тешка рана га је физички сломила, тако да би га мало ко могао познати. Услијед тога што није превијан и редовно лијечен, ране су се погоршале; био је скоро потпуно немичан. Али нико од њега није чуо ниједног јаука. Лежао је мирно као да је прилегао само да се одмори. И код сваког ко би му могао дати неко обавјештење интересовао се за своју бригаду. Пиштољ и бомба увијек су били уз њега.

Почетком августа 1943. на брду Бишини налазило се са Пуцом још неколико тешких рањеника. Непријатељ је упутио своје доста јаке снаге да се неопажено преко шума привуку и униште рањенике. И једног дана, у саму зору, непријатељ је опколио рањенике. Њихова пратња јуначки се борила, пробила се и изнијела неке рањенике, али није могла све. Неколико их је остало, а међу њима и Пуцо. Он је увидио одмах каква је ситуација, али продужио је мирно да лежи као да се није ништа дешавало. Одшрафио је бомбу и чекао да му се примакну непријатељски војници, и у тренутку кад их је неколико пришло, код њега је одјекнула „крагујевка“. И рањен, непомичан, Пуцо се није дао жив у руке непријатеља. У задњем тренутку успио је да се добро замијени.

Својим гр-удима хтио је да заштити команданта

Курири су не само одржавали везу између јединица него истовремено били и главна пратња штаба. Радисав Ђурановић био је курир штаба бригаде у вријеме кад је њен командант био Вако Ђуровић. Он је чешће од свих курира био Ваков пратилац. Дошао је у Вакову јединицу још у Зетски партизански одред, био тамо његов курир, био му курир у 3. батаљону и с њим био до задњег тренутка Ваковог живота.

2. јуна 1943. изнад села Милошевића у Пиви 2. чета 5. батаљона водила је тешку борбу против Нијемаца. Њен положај био је такав да би Нијемци, ако би га заузели, одсјекли, опколили и подвогли тешким губицима 2. и 3. батаљон. Зато одступања није смјело бити. Морали су се издржати и одбити силовити напади десетоструко бројнијег непријатеља.

Вако је, чим је почела борба, дошао на положај 2. чете. Знао је важност њеног положаја за читаву бригаду и хтио је на лицу мјеста да се нађе, да помогне и ободри борце. С њим су се налазила два курира, од којих је један био Радисав Ђурановић.

На положају је било као у котлу. Минобацачка и митраљеска ватра обасипале су борце 2. чете таквом жестином да су се од дима једва видјели. Нијемци су пришли на бомбашко растојање.

Вако је ишао од борца до борца и подстицао их да издрже. Без заклона пуцао је из своје машинке. Сви смо очекивали да ће пасти смртно погођен, али он није узимао заклон. Тада је Радисав стао пред њега да му својим тијелом

начини заклон. Вако га је полако одмакао и наредио му да легне. Али он је још неколико пута то покушао. Плашио се за свог команданта, кога је много волио и хтио својим грудима да заштити. И ко зна колико би пута он још покушавао да то учини да му Вако није врло оштро наредио да легне у заклон и да пуца, а не „да смета“. У том оштром гласу ипак се осјећала очинска њежност.

Када је, седам дана касније 9. јуна, Вако смртно рањен, Радисав је био уз њега. Сузних очију он је носио свога команданта до задњег његовог даха. И тешка срца се одвојио од брижљиво (иако под кишом куршума) ископаног гроба у који је положен Вако.

Кроз непријатељски стрељачки строј

Крајем августа 1943. у близини Озрена, јаке њемачке снаге биле су опколиле штаб 2. пролетерске дивизије и дјелове 4. бригаде. Ситуација је била тешка. Да би наш положај био олакшан и да се не бисмо излагали огромним жртвама при пробоју непријатељског обруча, требало је обезбиједити да 2. далматинска бригада нападне Нијемце с леђа. Али доћи до ње било је тешко. Требало је проћи кроз густе стрељачки строј Нијемаца. Штаб је то покушао — упутио је двојицу курира. Било је уговорено да даду знак ако успију проћи кроз непријатељски стрељачки строј. Али Нијемци су били будни. Оба курира су убрзо погинула. На сваки начин требало је да се неко пробије до Далматинаца. Пошла су и друга два курира. Ни они нијесу били боље среће од претходних. Нијемци су будно осматрали сваки педаљ. Изгледало је да нико неће моћи да изврши овај задатак. Сваки покушај је значао смрт. Тада се као добровољац јавио Бебо Брајовић.

Бебо је био водник у 3. батаљону 4. бригаде. Као бомбаш и пушкомитраљецац истакао се у низу борби и због тога је као шеснаестогодишњи дјечак примљен у Партију и постављен за командира вода. Јуришајући у Зеленгори на непријатељски положај на челу свога вода, Бебо је био теже рањен. Десна нога му је била расмрскана од њемачке ручне бомбе. Не опоравивши се још од рана, дошао је у пратећу чету дивизије и постао у њој секретар актива СКОЈ-а. Он је увијек учио скојевце да сваког омладинца треба да краси љубав према друговима и спремност на свијесно жртвовање за њих. Зато се јавио као добровољац, и пошао у правцу њемачког обруча. Неопажено се привукао и употријебивши

ручне бомбе успио је да прође кроз обруч. 2. далматинска бригада на вријеме је ударила непријатељу у леђа и, умјесто да настрадамо ми, настрадао је непријатељ. Бебо је дошао у чету кад се она срела са Далматинцима на њемачком положају. Другови су га гледали са захвалношћу, али он је, као и увијек, био тих и скроман и сматрао је да није учинио ништа нарочито.

Мијачев прелазак моста у Миљевини

Тринаестог јуна 1943. спустили смо се са високих масива Зеленгоре блатњавим и разривеним путевима у Ратај, а сјутрадан у прво свитање приближавали смо се нечујним корацима жељезничком мосту који спаја Ратај са Миљевином преко Бистрице. Магла се гомила у овој котлини Ратаја и Миљевине, изнад ове мале ријеке са дубоко усјеченим коритом и стрмим и неприступачним обалама. Веза је ухваћена са 1. пролетерском, и кажу да је она била дан прије тога уништила један „тигар“ и да се налази одмах иза моста у селу и обезбјеђује нам пролаз. И заиста, чим се магла почела дизати назирао се „тигар“ како лежи у близини моста на цести. Десно на брдашцу, иза кога се види торањ и дио црквеног крова, покоји борац, ваљда из 1. пролетерске, појави се, прошета и ишчезне. Нама у глави кружи пуно мисли, али основна је: да тпеба прећи овај уски мост, дуг свега 15 до 16 метара, и онда ћемо изићи из пете офанзиве. Утолико прије бисмо хтјели да пожуримо и да некако и нечујно и брзо пређемо овај мост, као да се плашимо да се касније што не компликује и омете прелазак. Баш кад се штаб бригаде припремао да пријеђе мост наишао је замјеник начелника Врховног штаба и нешто рекао команданту бригаде, када је командант упитао ко ће да пође да се повеже са дјеловима 7. банијске дивизије и да им пренесе наређење о даљем правцу кретања, није се дуго чекало. Јавио се Димитрије Мијач. Сад се требало вратити натраг, испети се на оближње масиве Зеленгоре, а донде има добра три часа хода. На овом путу тешко је одмјерити гдје се налазе наше и гдје њемачке јединице. Затим се требало вратити и пријећи преко овога истог моста. Да ли ће се моћи пријећи и како ће се стићи бригада — све је то кружило кроз Мијачову главу, али одговорност је јача од тих размишљања, и он је одлучно и неустрашиво пошао на извршавање задатка.

Ни сам не зна како је ишао кроз густу шуму, која сва мирише на барут, погдјегдје чује се јек рањеника или полу-

гласно дозивање и пушкарање кроз шуму. Њему је речено само да је јединица 7. банијске негдје „у том правцу, на неком брду, десно од пута куда смо ми у току ноћи прошли“. Оријентишући се по овом правцу, са машинком на готовс журним и смјелим корацима ишао је Мијач и нашао 7. банијску, а сам кренуо одмах назад. Говорили су му Банијци да остане и да маршује с њима. Он је то одбио, јер ће сам прије стићи. Око три часа послје подне нашао се Мијач с другим куриром Ацом Крстајићем. За њих двојицу сад нема препреке. Увјерени да ће без муке пријећи мост, пошли су према њему. Мост сада, међутим, обезбјеђују два тешка „шарца“, двије „роде“ и један противколац.

Пролазећи овом котлином Ратаја, поред дијелова 10. херцеговачке, морали су Мијач и Ацо да слажу штаб 10. бригаде да имају пошту за Врховни штаб и да морају пријећи без обзира на то што ће то открити положај 10. бригаде. Нијесу могли прићи мосту неопажено, јер су „шарци“ контролисали читав простор. Чим је престала ватра, није се имало времена за размишљање. Договор је био кратак и одлучан: пријећи мост у највећем трку па како буде. И узевши одстојање један од другог на 10 до 15 метара, истовремено су претрчали преко моста и поред митраљеских рафала. Међу њима је експлодирала једна граната противколца. Кад су прешли мост, одахнули су, уморни, гладни, исцрпљени, али су изишли из пете офанзиве.

Годину дана касније на терену Дурмитора, Маглића, Волујака, храбро се борио Мијач као командир чете и погинуо на Дурмитору, борећи се са својом четом као заштитница 9. црногорској бригади. А Ацо је недуго послје пете офанзиве постао комесар чете и као храбар борац и руководилац погинуо код Ивањице 1944. године.

Никола ПРАШЧЕВИЋ,
Зидоје ЖАРКОВИЋ

ПРВИ БАТАЉОНИ У ДОЛИНИ ЛИМА И ИБРА

Беране, 4. фебруара 1944. Дан је био хладан. Снијегни облаци притисли земљу а по брдима снијег. Била је већ ноћ када смо стигли у штаб бригае. Командант бригае Саво Бурић наређује: „Јединице припремити за покрет. Крећемо у састав 2. дивизије“.

У ноћи 8/9. фебруара логор се убрзо претворио у велики мравињак у коме све ври. Радост. Путујемо у састав дивизије и поново ћемо се наћи са нашим старим друговима из 2. пролетерске бригае.

Ноћ је протекла у припремама. По четама се одржавају састанци, прегледа оружје и опрема.

Рањенике је у болници обузело нестрпљење. Сви би жељели да пођу са бригадом. Комесар бригае Војо Николић говорио је рањеницима о напорном маршу, о потреби покретљивости јединица и болнице. Неким друговима је посебно говорио о потреби болничке његе и наредио да морају остати ради лијечења.

Свиће. „Спрема за покрет“, наредише командири. Коњи се товаре, јединице постројавају. Смотра, рапорти. Све је спремно. И прва румен зоре била је на помолу када је бригада кренула, састављена од пет батаљона, са преко 1.200 људи, добро наоружана и опремљена, кренула је поносно, пролетерски.

Народ је изишао да испрати своје борце. Дуго су пратили колону која се губила снијегном долином ријеке Лима.

Тамо иза града налази се ониска кућица, приљубљена уз бријег и цесту, а испред ње жена стоји и гледа као да нас пребројава.

— 'Оћете ли далеко дјецо моја? — пита она.

— Доста далеко. Одосмо, доста смо се одмарали — рече неко из колоне.

— Нека вас срећа прати. Чувајте се. Тешко је ратовати. Знајте ја то. Још сте млади.

Њене брижне очи пратиле су борце, можда и њеног сина који је негдје у колони. Многе мајке овог и ранијих јутара,

испратиле су своје синове и савјетовале их да буду храбри и да се чувају.

Дан полако одмиче. Пут је био дуг и напоран. Једва чекамо да се склонимо од вијавице и мећаве.

У даљини видимо неко село. Не знамо како се зове и да ли ће бити довољно мјеста за смјештај. Касно у ноћ 9. фебруара 1. батаљон се зауставио у селу Бојишту. Свако је добио свој распоред и смјештај. Ох, каква благодет, ватре су плануле и то је било истовремено једино освјетљење по сеоским кућама. У топлим собама уморни борци су брзо заспали. Нијесу осјећали ни тврд дашчани под. Само су стражари, кувари и дежурни остали будни.

Свиће 10. фебруар. У расвит дана батаљони су стигли у Ракоње и Влашко Поље, а бригадна болница у Бијело Поље. 1. батаљон је послје доручка наставио покрет и око подне стигао у село Јабучно.

Неколико другова путујући од Берана до Бијелог Поља теже је обољело. Хтјели су да то прикрију само да би остали са батаљоном.

У Јабучну остајемо осам дана. Мирни смо. Иако је исхрана слаба, војска се одмара и опоравља. Многи борци и руководиоци су из овог краја и њима су долазиле посјете. И Раденка Кнежевића изненади отац. Донио му је два паоа зимских чарапа, пуловер и нешто хране. Раденко позва интенданта и рече му да пуловер даде Ћиру, а оно мало јела да се подијели за ручак.

Рано изјутра 20. фебруара извршили смо покрет из Јабучна. У току дана стигли смо у Лековину на путу за Пљеваља — Шаховићи а, сјутрадан у Лијеску, око 15 километара од Пљеваља. Ту смо преноћили, преданили и 23. фебруара наставили покрет. Путујемо по завијаним сеоским путевима и једва се крећемо. Вјетар завија, а мраз штипа за уши, нос и лице. 1. батаљон је 24. фебруара стигао у Шљиванско. Послије напорних маршева 4. пролетерска се прикупила 26. фебруара у селима Хоћевина, Орља, Шљиванско, Брвеница западно од Пљеваља и повезала се са штабом 2. пролетерске дивизије. Тог дана 1. батаљон је стигао у село Орљу.

Дан за даном претварао се у једнолично, досадне покрете и кратке одморе. Из Орље 1. батаљон се премјестио у Црно Брдо, пошто је прешао преко Ћехотине. Село је имало 50 кућа, а сада има само двије. Остале су попаљене. Сваки дан мијењамо мјесто пребивалишта. Све бригаде 2. дивизије налазе се у рејону Пљеваља, Чајница и Рудог. Одмарамо се у сиромашним санџачким селима. 2. пролетерска је размјештена у селима Крче, Дабовина, Подковачица; 4. пролетерска:

у Заостро, Ритошевићи, Глог, а 3. српска: у Поникве и Трпиње.

Исхрана је слаба. Хљеба нема довољно. Меса још мање. И то мало хљеба што добијамо је од непросијаног овсеног брашна.

Припремамо се за прелаз Лима. Идемо у Србију. Саопштење о путу за Топлицу и Јабланицу примљено је са великим одушевљењем. И војнички и партијски рад био је оријентисан на припремама за офанзиву.

За вријеме нашег боравка у Санцаку, на стотине савезничких авиона летјело је ка Србији и ко зна гдје бомбардовало непријатељске објекте.

Свуда око наших јединица, на мањем или већем одстојању, су непријатељске снаге. Чаркање појединих јединица са непријатељем била је свакодневна појава. Четници припуцају са неког бријега, али док наши дођу тамо, њих нема. Видимо их како грабе уз други бријег, па опет припуцају.

Припремајући се за прелаз преко Лима, 2. пролетерска бригада је оријентисана према Рудом. У том правцу, са истим задатком, оријентисани су 2., 3. и 4. батаљон наше бригаде, а 1. и 5. упућени су према Прибоју, са задатком да вежу непријатељеве снаге и извиде могућност преласка Лима код Прибоја.

Нападали смо мостове, јер нијесмо имали погодних средстава за прелаз, а на ријеци је у ово доба године било тешко пронаћи мјесто за прелаз гажењем.

Непријатељу су биле јасне наше намјере, па је концентрисао јаче снаге на десној обали Лима. Нијемци и четници прикупљали су се у долини Лима од Прибоја до Рудог, а недићевци и четници у Прибоју.

1. и 5. батаљон су кренули према Прибоју. Ноћ се ближи крају. Кроз колону се проноси вијест да је непријатељ сасвим близу. Опрезност се повећава. Цигарете се гасе. Тишина, само се чује шкрипање снијега и лупкање казана и митраљеа.

Стигли смо у Јабукe и Црнузи, села испод планине Бич.. Претходница није наишла на непријатеља. Повукао се прије нашег доласка. Размјестили смо се у двије-три дрвене куће. Очито је било да су се мјештани изненадили нашем доласку. Показали су се гостопримљиви. Уступили су нам своја скромна лежишта и zaloжили ватру.

Од Рудог чује се грмљавина топова. Тамо је 2. пролетерска. Она покушава прелаз преко Лима, у близини Рудог. Да ли ће успјети?

Обезбјеђења су истурена и батаљон се одмара.

Штаб батаљона и команде чета извиђају правце кретања и мјесто напада. Циљ је мост код Прибоја. Четама су одређени задаци, митраљеском воду такође.

Дан се примицао крају. Одређени су бомбаши и њихови пратиоци. Пред полазак борцима је указано на важност задатка и тешкоће на које могу наићи. Покрет. Осматрамо. С друге стране моста виде се ровови, митраљеска гнијезда и непријатељски војници.

Спустила се ноћ. У борбеном распореду избили смо на висове поред обале ријеке. Једна чета и митраљески вод за- посјели су положај, а двије чете крећу напријед. Долина Лима хучи, ракете расвјетљавају. Чује се понеки рафал „шарца“, а бомбаши полако, ћутећи опрезно, пузе према мосту. За њима се, развијене у мање колоне, спуштају двије чете.

На Лиму смо, на лијевој обали. Први кораци на мост и први рафали противничких митраљеза. Мост држимо ми и они. Непријатељ га упорно брани, а ми настојимо да га за- узмемо. Из часа у час противничка ватра постаје гушћа, од- брана моста чвршћа.

Минобацачке гранате учесташе, а иза њих противник врши противнапад. Преко моста снажно наваљује. Наш на- пад је одбијен, мост смо напустили, одлијепили се од непри- јатеља и кренули уз планину. Паљба је престала. Митраље- ски вод Јанковића штити извлачење чета.

Нијесмо успјели. Враћамо се на полазне положаје. Људи су веома уморни. Освануо је 8. март. Тишина, нигдје пуцња. Чете су запосјеле положај. Борци зебу у снјажним рововима, сан их хвата.

Магла је покрила Прибој и долину Лима. Из долине, из- виђачи јављају да је преко 1.500 противничких војника при- јешло преко моста и да се крећу у правцу положаја 1. бата- љона. С десног крила нам јављају да будемо опрезни и припремни. И што је дан више одмицао, магла се губила, видљивост се побољшавала.

Непријатељ је избио на прве косе. Митраљеци почеше да се јављају. Иза дрвећа у снјегу леже пролетери и чекату да противник приђе ближе, па тек тада да ступе у борбу.

Из Прибоја се јави артиљерија. Гранате прекопавају гробље у коме се налази митраљески вод Јанковића. Дим. Прашина. Чује се „брета“ Вељка Благојевића и пушко- митраљеци Љуба Петровића и Јована Ђокића. Први напад непријатеља је одбијен. По свему судећи то је била његова претходница.

У мањим колонама четници се крећу опрезно. Пустили смо их да приђу сасвим близу. Чује се команда: „Брза паљба!“. Под кишом куршума непријатељ измиче, прикупља се и поново напада. Пушке се слабо чују од детонација граната и бомби. Тиро Јама је неколико пута промијенио ватрени положај свог митраљеза. Минобацачке гранате га траже и падају час испред, час иза њега. И Лука Татар је избјегао сигурну смрт брзим и вјештим премјештањем положаја свог пушкомитраљеза.

Источни гребен планине Бича брани 150 бораца. Исто толико брани врх и сјеверне падине. Непријатељ је пет пута јачи.

Гомила четника срља без реда и при избијању на гребен планине упада у унакрсну ватру нашег скривеног аутоматског оружја. А оне најближе дочекаше ручне бомбе и тек по који пушчани хитац. Непријатељски строј је залегао. Настало је комешање. Наши митраљесци Вељко и Стево жестоком ватром обасипају збуњеног непријатеља. До нас допиру довикивања њихових старјешина, крикови, јауци и псовке. Тамо са гребена, далеко иза строја, њихове старјешине позивају војску на јуриш. А старјешине 1. батаљона су тамо гдје је ватра најгушћа. Четничке старјешине наређују јуриш, али та гомила збијених људи, умјесто да пође напријед, почиње да измиче. Наши митраљесци и напад у бок створише још већу збрку код четника и њихово се одступање претвори у панично бјекство. Остављали су рањенике и бацали оружје.

Борба се стишавала. Борци 1. батаљона заузимају повољније заклоне и очекују нови напад, и нијесу дуго чекали док су угледали колоне непријатеља како се крећу према врху планине. Вјероватно су мислили да тамо нема наших снага. Међутим, тамо су их чекали борци 5. батаљона.

Изненађен, непријатељ је нагло одступио али, пошто се прикупио и средио, поново је отпочео жестоки напад. Непријатељ јуриша на врх планине Бича, али су борци 5. батаљона, под командом неустрашивог команданта Маша Јелића, зауставили нападаче. Четника је било много, као да су из земље избијали. Јуришали су ко зна колико пута и исто толико пута су вршили противнапад јунаци 5. батаљона. У посљедњем јуришу погинуо је командант четничке бригаде Батрић Шћепановић, а послѣје њега гине и други четнички старјешина Благоје Дедејић. Пред саму ноћ разбијени четници и недићевци су се раштркали низ потоке и јаруге планине Бича.

И ми смо имали губитака. Погинуо је Симо Дрецун, Благоје Анђелић и још 7 другова, а 17 је рањено. Међу њима је и друг Ивановић.

Идући дан 2. и 5. батаљон добили су нове задатке, а на Бичу је остао 1. батаљон.

10. марта око 12 часова, под заштитом артиљеријске ватре, четници су извршили напад на положаје 1. батаљона.

Батаљон се развио за борбу и пошао у сусрет четницима. Противник узмиче. Не може се задржати пред силовитим јуришем 1. батаљона. Задатак смо извршили, имали смо свега 4 лакше рањена борца. Непријатељ је имао 10 мртвих.

На Лиму ситуација се сваки час мијења. Наређено је да падом мрака напустимо положај и кренемо ка селу Саставци. Пробој преко Лима је обустављен. У Саставцима курир нам је предао нову поруку и у току ноћи, без одмора, наставили смо покрет у правцу села Заостро. Преко планине Јаворја развукла се планинском стазом колона 1. батаљона. Водича немамо, па чланови штаба уз оскудно свјетло, испод шаторског крила, читају карту и никако да пронађу планинску стазу покривену снијегом. Кренемо, па опет застанемо и једва некако да нагазимо на пртину којом је прошла нека јединица. Свитање нас је затекло у покрету. Пут постаје бољи и митраљези се поново товаре. Најзад угледамо село и након дугог пјешачења и пробијања кроз снијег 13. марта стижемо у село Заостро. Некада је ту било село, а сада су, умјесто кућа, зидине црне, ниске, испуњене снијегом. Само неколико кућа могло је да прими батаљон. Нијесмо знали да ли да одемо даље или да останемо. Ипак смо остали и по кућама, колибама и рушевинама батаљон је за час ишчекао. Снијег више не пада. Вјетар је престао да дува, па се у неким рушевинама могла наложити и ватра.

Сјутрадан стижу добре вијести. Наши су ухватили везу са 5. крајишком дивизијом. С нестрпљењем смо очекивали сусрет са њеним борцима. Она је 14. марта преко села Заборак и Дубац стигла на Лим код села Сетихова. И сада се у долини Лима прикупљају крајишки, црногорски и србијански батаљони. Удружени идемо у Србију. Још истог дана 1. крајишка бригада је, иако са оскудним средствима за форсирање, отпочела да организује прелаз преко ријеке. У 22 часа, на три гумена чамца, двадесет бомбаша и пушкомитраљезаца отисло се од лијеве обале Лима, Изненађење је постигнуто и противник је одступио. Појавом 1. крајишке бригаде у Раванцима, непријатељ је без борбе напустио Рудо.

16. марта, око 17 часова, отпочела је прелаз преко Лима 3. српска бригада. У Рудом пјесма. Ноћ се ближи. Дошао је

ред и на 1. батаљон Четврте. На самој обали, расквашеној и угаженој људским ногама, светлуцају упаљене буктиње. Преко моста, од кога је остала само велика гвоздена конструкција, једним крајем загњурена у води, прелаз је био тежак и напоран. Борци су преко порушеног моста поставили неколико дасака и прелазили по један, опрезно, придржавајући се за остатке порушеног моста. Минобацачи, митраљежи, муниција и тежи рањеници пребацују се сплавом. Ријека је брза и под теретом сплав се споро креће. Коњи су прелазили пливајући, а самари превожени сплавом. Освијетљена површина Лима изгледала је као неко дугачко огледало. Ватре које су горјеле обалом ријеке и луч који је био упаљен дуж моста давали су неки посебан изглед. Прелаз је текао споро, чекало се на ред и дријемало поред мутне ријеке.

Сјутрадан, борци су хтјели да прошетају Рудом, да виде мјесто гдје је била постројена 1. пролетерска бригада. Некима је пошло за руком да виде трг уоквирен ниским кућама, на коме је пред стројем прочитана одлука Централног комитета и Врховног штаба о формирању наше 1. бригаде.

Био је мрак када је 1. батаљон стигао у село Сивчину. Ту смо се задржали тек толико да се одморимо. Хладна мартовска ноћ. Батаљон се смјестио у три сеоске куће. Одмор је био кратак. Наређен је покрет. Сањиви борци напуштају загушљиве собе. Кад је и задњи изишао, изненада се пред командиром чете Лазом Лопичићем појавио збуњен и преплашен младић, гологлав и без оружја, али је преко груди имао два реденика са муницијом.

Младић је уплашено објаснио да је био четник мобилисан. Имао је жену, двоје дјеце, старог оца и мајку. Читаво вријеме је био код своје куће, бринуо се о породици. Прије неколико дана су га мобилисали четници, затим је побјегао кући а синоћ кад су наишли партизани сакрио се, 1ер је био са опужтем. Сада се јављао да пође у партизана. Тако је Добривоте Павловић постао партизан. Био је добар борац, затим пушкомитраљезац, а рањен је као водник код Краљева.

У долини Ибра

26. марта добили смо наређење да кренемо даље. Око 5 часова бригада је кренула правцем село Бодожела — В. Ливада — село Врмбаје, а на Локви и Дебелом брду остао је 1. батаљон да штити покрет и зачеље бригаде. Око 10 часова извиђачи јављају да се од Ивањице креће дуга колона Бугара. 1. батаљон је запосио већ припремљен положај и чека.

Ровови су били направљени у снијегу. Митраљеви су постављени, а минобацачлија Локас припрема елементе за свој минобацач. Наједном непријатељ отвори јаку ватру. Са наших положаја не одговара нико. При поласку, Саво Бурић, командант бригаде, наредио је да сачекамо непријатеља да дође што ближе, а затим да извршимо јуриш. Чекамо. Још неколико мина црним димом обојише снијег. Непријатељ мало сачека да приђе до првих ровова. На нас је нападао 61. батаљон 24. бугарске дивизије. Дошли су на цијев. Онда се укрстише рафали, ручне гранате, па јуриш. Протевник је био збуњен и док су се његови официри снашли, војници су се ускомешали и одступили у правцу Ивањице. На сњежном покривачу остало је око 20 непријатељских војника. Ми смо имали једног мртвог и четири рањена. То је била наша прва борба са Бугарима.

Десети дан послје преласка Лима одмарамо се. Одржавају се партијски састанци и четне конференције. Пред ноћ. штаб бригаде је одржао састанак са штабовима батаљона. На састанцима претресамо стање у јединицама и рад на терену и извлачимо искуства за наредни марш.

Синоћ смо били у штабу бригаде. Наређено је да се још више приближимо Ибру и посједнемо полазне рејоне за форсирање ријеке. Продор преко Копаника у Топлицу и Јабланицу био је наш задатак. Ићи тамо, повезати се с партизанским јединицама, ослобађати нове крајеве, то је значило корак ближе побједи и слободи. Људи су били радосни.

Дошла је ноћ. У селу тишина. Очекивали смо наређење за покрет и оно је отишло око 24 часа. На све стране ужурбаност. И обезбјеђења су повучена. Тишина. Све је спремно. И 30. марта у један час послје пола ноћи батаљони кренуше. Очи се полако навикавају на таму и сњежну бјелину. Снијег дубок. Коњи пропадају.

У свитање дана батаљони се приближише манастиру Студеници. Са изласком сунца колона је живнула. Дан је ведар. Снијег се топи и отежава кретање. Тишину повремено поремете авиони који надлијећу колону. Преко сњежне бјелине издужила се колона 4. пролетерске и није је тешко открити. Снијег, дрвеће огољело, нигдје заклона. Авиони надлијећу, час чело, час зачеље бригаде. Узалуд их тучемо из пушака и митраљеза. Лете ниско, споро, као да пребројавају борце. У средини колоне одјекнуше експлозије и митраљески рафали. Бацају неке канте које се високо распрсну, а ситне бомбе као туча падају одозго.

Пролазимо поред манастира Студенице. Добили смо одмор. Ушли смо у манастирско двориште.

У манастирским просторијама било је пуно избјегличке дјеце. То су дјеца са Баније, Кордуна, Босне и Србије. Дуго смо разговарали с њима. Дјеца не знају ни мјесто гдје су рођена, ни име оца ни мајке. Хтјели би да пођу с нама да пронађу своје родитеље. Иако ништа нијесмо имали, свако се трудио да нешто поклони дјеци, а штаб бригаде и штабови батаљона дали су им сав новац који су имали.

„Покрет“ — наредише командири и команданти. Неки батаљони су остали у Брезови, а неки су се размјестили у село Долац. Болница је остала близу манастира Студенице. 5. батаљон је добио задатак да у долини Студенице, са правца Ивањице, обезбиједи ударну групу дивизија.

Крајњи циљ марша је достигнут. Борци се одмарају. Одмор пред борбу, пун припрема. Одржавају се састанци: партијски и скојевски и четне конференције. Прегледа се оружје, муниција, дају се упутства и задаци. И санитет врши припреме. Прикупљају се водичи. Из села је забрањено кретање мјештана. Све се припрема за предстојећу борбу.

Добили смо податке о непријатељу у долини Ибра. Мостови и тунели су обезбијеђени стражама. Око мостова бункери и митраљеска гнијезда. Непријатељска авијација је открила правац нашег батаљона.

Напад је требало да отпочне 30. марта у 22 часа. Штаб 4. пролетерске бригаде одлучио је: да 2. батаљон напада правцем Трњаци — Ерци, да избије на Челепе, освоји мост и пребаци преко Ибра на Јабучевље; 3. батаљон да преко села Трњаци заузме Кукавицу (к. 626), а потом да заузме мост код Ушћа; 4. батаљон да напада правцем Камењани — Стевановићи — Крчићи к. 471; 1. батаљон је био резерва. Његов задатак је био да се креће са штабом бригаде и у случају освајања Ушћа да пријеђе преко моста, да руши комуникације и створи мостобран с десне стране Ибра. 5. батаљон остаје у селу Долац, са задатком извиђања и обезбјеђења долине Студенице.

Батаљони полазе на извршење задатка.

Свиће 31. март. Кота 471 сваки час мијења господара. Тамо је 4. батаљон. 3. батаљон је заузео Кукавицу и гони непријатеља. Ушао је у прве куће Ушћа, али то није олакшало положај 4. батаљона на к. 471.

1. батаљон је био спреман да пође у напад, али куда? Владала је напетост и ишчекивање. Једва смо чекали да дође наређење. И најзад, наређено је да кренемо у сусрет непријатељу који наступа иза леђа, у правцу Студенице.

Сунце се тешком муком пробијало кроз маглу која је сакривала покрет 1. батаљона. У долини Ибра борба се стишала и само се с времена на вријеме чује по који митраљески рафал и топовска граната, затим, опет се све умири.

Стигли смо код манастира Студенице и сусрели се са нашим старим познаником, калуђером који нам рече да нека велика војска иде за нама, да је дошла до Борике, и да је застала. „Знамо за њих“ одговорили смо му. С његовим обавјештењем били смо задовољни, јер смо сазнали правац кретања непријатеља.

Уђосмо колоном по један у манастирску шуму. Под ногама шкрипи снијег. Напријед је претходница, испред ње патрола.

Осматрачи јављају да је противник кренуо. Застали смо на ивици шуме, заузели заклоне иза стабала.

Види се колона бугарских војника. Пуштамо их да приђу што ближе. Наши још мирују. Наједном, Бугари застадоше и отворише митраљеску и минобацачку ватру. Позади нас експлозије. Мине експлодирају и у крунама дрвећа. Не штеде муницију. Котлина ври. Чују се и наши митраљежи.

Командири наредише јуриш. Предњи дијелови непријатеља се повукоше. Још један напад, а онда их више није смо могли помјерити. Непријатељ се утврдио на брзу руку. Запосио је положаје на Великом брду, Тичјој глави и испред села Борике.

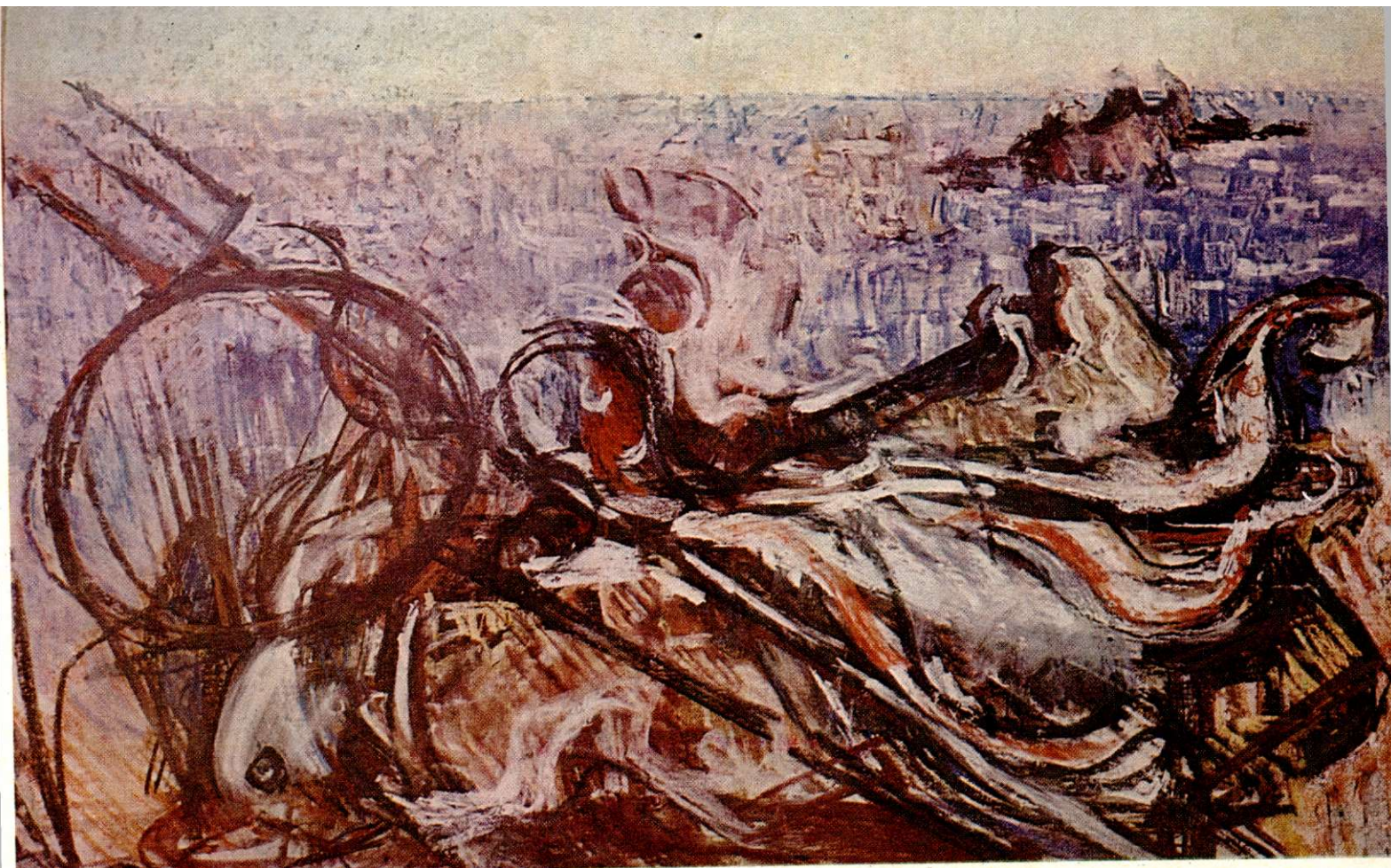
Опет, послје припрема, покушавамо напад. Са њихових положаја дочекала нас је снажна ватра. Пуцају тако прецизно да нам не дају да се одвојимо од замље. Убрзо је стигао и наш 2. батаљон. Непријатељ је ћувике и косе добро утврдио за одбрану и упорно се брани.

Драгачево

Повлачење из долине Студенице нас је заморило. Дању и ноћу покрет, борба, обезбјеђење и ношење рањеника, несаница. Уморни смо и гладни. Авиони нас прате сваки дан и наносе нам губитке.

У поподневним часовима 1. априла налазили смо се у засеоцима села Милића и Мланче.

6. априла бригада је кренула нешто послје 8 часова правцем с. Меанча — с. Дебели Јасен — с. Осоница. Колона дуга и развучена, спуштала се и пењала, западала у дубок снијег и изгледало је као да се чело не миче.

Од села Осонице у сусрет је долазила једна колона. Долазила је истим оним путем којим је требало да прође наша колона. Није дуго прошло и наша претходница се код Дебелог Јасена сукобила са дијеловима 1. равногорског корпуса. Борба је била кратка и четници су одступили у правцу Осонице. Гонимо их.

Наши доводе заробљенике. Неки долазе и предају се сами. Једва чекају да се докопају својих кућа. Неки нам тврде да нијесу испалили ни једног метка. „Мобилисани смо“, кажу они, и доносе пушке на преглед како бисмо се ми увјерили да нијесу пуцали на нас. Добро је што се предају, смањује се број пушака које су уперене на наше колоне. Ето, тако нас је трећа годишњица напада фашистичке Њемачке на нашу земљу затекла у покрету и борби са непријатељем.

Четници су покушали да организују одбрану, али је сваки отпор био сломљен. Патроле претресају оближњу шуму и куће. Борба се стишала. Командир Вељовић је пошао у кућу, са великим двориштем. Отворио је врата. Био је изненађен. У соби је угледао људе у шубарама како дријемају. Очекивао је пуцањ. Али, нијесу га примијетили. Мислио је да баци бомбу. Али, гдје је породица? помислио је. Бацити бомбу, значи уништити и породицу. Не, то не може учинити. Дуноу је у пиштаљку. Тог тренутка, пушкомитраљезац је упао у кућу.

— Не пуцајте, не пуцајте, предајемо се — чуше се повици.

Сабијени у један угао куће, четници су побацали оружје и с рукама подигнутим увис чекали наређење партизанског командира. То су били све голобради младићи из околних села, мобилисани ко зна у коју четничку чету и батаљон. Један за другим, са мало пратње, упућени су бригадној болници за ношење рањеника. Тада је заробљено 24 четника из драгачевске четничке бригаде.

Када се наша колона читавом својом дужином развукла, изненада се појавио авион. Изгледало је као да је узлетео са коса изнад Горњег Дупца. Авион је кружио, колона је боровом шумом и сњежном пртином застала и чекала да авион прелети. У претходници се налазио 4. батаљон, а испред колоне, на неколико стотина метара, кретао се десетар Ђола Ђековић са својом десетином и Батрић Јауковић, интендант. Авион направи круг, и пође да нас потражи. Док је он стигао, колона се већ расула по боровој шуми и сњежној бјелини. И товарни коњи су предосјећали опасност. Примирили су се и ћулили уши.

— Овај је опасан — рече Батрић — и заклони пушку да не одсијава. Подиже главу, чучну и још се више скуп, па стави пушку између ногу. Изгледало је као да је на њу сјео. Још једанпут баци поглед.

— Ево га, баца бомбе: једна, двије, три...

Експлозије одјекнуше. Батрићу се учини да га је бомба одбацила неколико метара. У диму експлозије чуо је да га неко зове. Онако ошамућен, кроз дим и поцрњели снијег, пошао је да пружи помоћ другу. Чим је подигао пушку, примјетио је да му је одбијена јабучица затварача. Комад убитачног метала налазио се у кундаку његове пушке. Да кундак није зауставио врело гвожђе, можда би и он тражио помоћ.

Мало даље од Батрића у крви је лежао Ђола Ђековић. Комад бомбе размрскао му је ногу. Покушао је да се подигне, али је поново пао. Покушао је да покрене рањену ногу, али се доњи дио није покретао. За његово тијело, нога се држала са неколико влакана и крвних судова. Бол га је савладао и он је клонуо. До смртно рањеног Ђоле дотрчала је Јасна Булатовић, и док је Батрић са друговима од сирових облица и шаторског крила правио носила, Јасна је Ђоли указала прву помоћ.

Опасност је прошла и батаљони су кренули. Борци су носили свог десетара. Био је то храбар и омиљен борац. Борци га носе, а очи им пуне суза. Дан је одмицао, а Ђола је све више клонуо.

Ђола подиже главу са носила, окрену се према Јасни Булатовић. Хтједе нешто да јој каже, али не рече ништа. То му је био посљедњи поглед и последња неизречена мисао.

Стиже вијест да је од бомбардовања погинуо и Михаило Бољевић, комесар 4. батаљона. Био је висок и лијеп, а његова хладнокрвност, издржљивост и борбеност уливали су повјерење. Био је ведар и топло се смијао. Машинку је обично носио преко груди, а у борбеном распореду је био тамо гдје је најтеже. Михаило је био борац 3. батаљона 4. пролетерске. Врело олово га је вребало на Бугојну, Купресу, око Јајца, на Ливну, Неретви, Сутјесци, Озрену, Колашину, од Лима до Ибра, а код Горњег Дубца смрт га је уграбила.

Штаб бригаде није далеко. Курири који су долазили и одлазили, причају да је 2. пролетерска бригада наишла на организован отпор дијелова 2. равногорског корпуса и батаљона Српског добровољачког корпуса. Штаб 2. дивизије и 2. бригаде са положаја код Г. Дубца посматрао је развој догађаја на бојишту. У најкритичнијим тренуцима борбе упутио је у помоћ 2. пролетерској два батаљона Четврте.

Сунце је залазило. Старјешине и борци 1. батаљона користе последњу видљивост дана да би се оријентисали и лакше кретали у правцу непријатељских положаја. На осматрачници је и командант деснокрилног батаљона 2. пролетерске. Чекамо као запета пушка наређење за напад. Ноћ 8/9 априла. Подилазимо првом гребену. Десно од нас је батаљон 2. пролетерске. Минути полако одмичу, постају сати. Живци су напети, а ухо ослушкује сваки шум. У колони се зачу шапат да је противник сасвим близу. Било је негдје око 22 часа када су се колоне развиле у стрелце. Све је то изведено у великој тишини. Ишли смо тихо, нечујно. Изненада тешки митраљез заклокота. Задржасма се кратко. „Јуриш! бомбе! чује се команда. Изненадили смо их и брзо овладали косом. Код противника је настао метеж и бјежање. Ко зна куда су све бјежали. У првом засеоку иза школе остала је опрема, казани пуни недокуване хране и оружје. У једној лијепо уређеној згради постављен је дугачак ред столова прекривен бијелим чаршавима. По средини боце са ракијом, а између њих сир и суве шљиве. У два реда постављени су тањира и чаше, пуне или празне. У углу собе печени прасићи тек скинути с ражња. У другој згради столови су били испретурани, тањира поломљени, ракија просута, месо разбацано, само нијесу успјели да изврну казан пун компота од шљива. Јела је било пуно, али се на њега нико нше освртао. То смо оставили за касније. Али, касније, Ђоко Недић није дао да се заплијењена храна подијели.

Борба се преносила око школе. Само неколико бомби, митраљеских рафала и зграде око школе су биле слободне. Негдје око 22 часа непријатељ се у нeredу повукао. Једни су се повлачили према брду Јастребару и селу Рођевићима, а други планином Јелицом. 2. пролетерска их је гонила, а 1. батаљон 4. упутио се у правцу с. Милатовића.

Борци 2. и 4. пролетерске сусрели су се код ослобођене школе. Чудан је рат и борба. До малоприје напрегнутост, прст на обарачу, бомбе прште, а људи узнемирени. А сада: смијех и весели жагор.

Око школе сакупљамо заробљене четнике. Они се жале да им је незгодно што нападамо ноћу. „Не виде се бијеле мараме које истичемо у знак предаје". Други кажу да је добро што нападамо ноћу јер сви присилно мобилисани сељаци бјеже кућама. Заробљеници нам причају да је око Каоне било 11 четничких бригада. Изјављују да ће нас од Гуче напасти Нијемци и четници. Сви су се прикључили

нашим јединицама. Погинуло их је око 70, а рањено око 150. Заплијењено је 10 пушкомитраљеза, један минобацач и 80 пушака.

И ми смо имали губитака. Из 1. батаљона 4. пролетерске погинуо је кувар.

1. батаљон 4. наставио је покрет у правцу Милатовића.
2. чета се кретала десно од главнине батаљона, падинама Јелице.

Приближавамо се селу Милатовићи. Поноћ је већ одавно прошла. У западном дијелу села, у неколико кућа, виде се свјетла. „Нијемци, четници или недићевци" помислили смо, јер испред нас није било наших јединица. Били смо опрезни. Извиђачи журе напријед. Застадоше и упозорише нас: „Ено стражара".

И заиста. Човек с пушком кретао се испред једне освјетљене зграде. У мањим колонама кренули смо даље. Лагано, нечујно, корак по корак. Стражар застаде, послушну и пуцањ пушке. Борба је трајала кратко. Неколико ручних бомби и два-три кратка рафала с једне и друге стране. непријатељ је обуставио ватру. Завладала је тишина. Није било више ни звука. Магла је омогућила четницима да се извуку без губитака.

Народ у селу је изненађен нашим доласком. Сељаци долазе и пријатељски разговарају.

Наш интендант Никола Полексић је имао пуно посла, јер су мјештани спремали више хране него што је било потребно. Долазили су сами и доносили брижљиво припремљена јела. Меса и хљеба било је довољно. И мјештани су са војском ручали и вечерали.

Радомир БУРИЋ

НАПАД НА УШЋЕ

Послије мањих окршаја са Дражиним четницима по југо-западној Србији, наша бригада, у саставу 2. дивизије, марта 1944. године, наступала је ка Топлици и Јабланици и на том фронту крајем марта избила је до ријеке Ибра.

Низ ријеку Студеницу колоне су се брзо спустиле. Десно, изнад Ушћа, на брду Кукавица, утврдили су се дијелови 1. батаљона 4. пука српског добровољачког корпуса.

Наређење из штаба наше бригаде гласило је да наш 3. батаљон протјера љотићевце на Кукавици, а тада ће се наше остале јединице спустити у варошицу Ушће; 4. батаљон да ликвидира непријатеља на узвишици; десно од нас, према Рашкој, нападају Крајишници; општи напад почиње испаливањем црвене ракете.

Ноћ ведра, прохладна. Прикрадамо се утврђеним положајима Кукавице, лагано, нечујно. Захваљујући нашим симпатизерима, који су се јавили за водиче, 2. чета је са успјехом прошла позади љотићевских ровова. Тако пузимо у стрељачком строју скоро до под саму ивицу. Глуво је доба ноћи. Горе, по самој ивици, тек се на мјесечини помало назиру грудобрани ровова. А испред њих, на ниском рачвастом стаблу, сједи осматрач, клати опуштеном ногом и помало пјевуши.

*„Нема Рада, нема Милорада,
Милорада оженила мајка,
Црном земљом и зеленом травом ...”*

Ова пјесма као да ме покоси. Примјећујем да је и стражар млад, а по пјесми рекао бих да није ни ожењен, као и већина мојих бораца који га слушају. И тај стражар воли живот. И он је у ово глухо доба будан и чува своје, који су вјероватно већином неожењени, и пјева им. А и они воле живот као и ми. Кроз неколико минута, а можда и секунди, многи ће од нас и њих бити мртви, многе ће овдје, на Кукавици „оженити мајка”. Како бих радо запалио цигарету. Како бих радо пришао оном младом стражару шапнуо му на

ухо: „Губи се одатле, бештијо! Ако си већ издао свој народ, зашто га и даље малтретираш и убијаш, за парче њемачког комиса. Мислиш ту, на Кукавици, да преживиш рат. Зар не видиш да су те поставили као побочницу, да браниш Нијемце. Преломи пушку о то храстово стабло и бјежи. Уколико нијеси већ окрвавио руке о свој народ, примамо те у наш вод. Имаш још времена да испливаш“. Колико сам још имао да кажем том младом стражару, али ...

Моје размишљање прекинуо је делегат Арсо, који се попут мачка, онако кратконог, неопажено дошуњао до мене.

Доље, а сада иза наших леђа, разхуктао се Ибар низ своје уско корито. Кроз жељезничку станицу одлазе и долазе возови. Једна се воловска кола усмјерила пут нас и љотићеваца. Арсо се помало врпољи. Мене подилазе жмарци, али још ћутим. Сигурно им иде нека помоћ, помислих. Још се не види црвена ракета. Шта да предуздем? Кола се наједном зауставише. Онај стражар који је до малоприје пјевушио и с оне стране чувао положај од партизана, хитро скочи са стабла, прескочи неколико ровова и потрча пут устављених кола, скоро нагази на наш стрељачки строј. Наједном застаде и довикну: „Ко је доље?"

— Сад бих му показао ко је, да не чекамо на знак црвене ракете! — пригушено шапуће Арсо. Одозго, иза наших леђа, зачу се други, али сталоженији глас.

— Наши смо бре, Срби, што зеваш толико, носимо ти леба.

— А има ли с леба — још сталоженије упита стражар и поново се врати на своје грбаво стабло.

— На знак црвене ракете, прво ћу њега! Ала ми је дао зорта када је пошао овамо. А црвена ракета још не пали, па нам је могао упропастити цијелу акцију. Још да је макао два корака, ја бих скочио на њега, па са акцијом шта би, би! — шапуће ми Арсо.

— Радије бих да га жива ухватимо! — одговорих му такође шапатом.

— Не спрдај се, гдје ће заклети фашиста да се предаје, то је највећа српска поган коју је могла историја да забиљежи.

— Сви су скојевци одшрафили бомбе и чекају да их кресну и сложе по рововима.

— Јеси ли видио скојеваца? Тражимо осам бомбаша, а они се јављају скоро сви! — поноси се Арсо.

Наше дошаптавање прекинула је црвена ракета. Није се више могло установити одакле је највише грмјело и с које је стране највише сијевало.

— Бомбе, држ доље, ето испред тебе партизани! — виче Арсо трчећи иза леђа преплашеном стражару.

Стражар, који је претходно скочио са оног дрвета, поче да бјежи од партизана назад, у правцу Арсине пушке која је у том моменту и планула. Онда се, последије прве серије бомби, заорило „ура!“ То је трајало само непун минут, јер се вод усмјерио за преплашеним љотићевцима, стопу у стопу, право у варошицу на ушћу.

У освит зоре, већ се прикрадамо иза ћошкова кућа према мосту, како бисмо га у повољном моменту прелетјели, са ону страну заузели жељезничку станицу и тако се докопали огранака Копаоника.

Али с друге стране моста примијетих гомиле војника како ужурбано истоварају, из отворене композиције вагона, тенкове, блиндирана кола и камионе.

— Дакле, стигли су и Нијемци! Ништа им не можемо са нашим митраљезима. Ако појуре овако преко моста, погњавиће нас као мраве — рекох делегату Арси.

— Шаљи курира, нека нам одмах из штаба упуте противтенковску пушку. Још када би нам упутили Симоновића са противколцем, ала бисмо им јутрос забиберили.

И курир је отрчао. Вод је чекао припијен иза ћошкова кућа, а Ћалета је с митраљезом маскиран испред самог моста.

А онда се десило нешто непредвиђено. Док је од Рашке у станицу улазила и друга композиција накрцана војницима у зеленим униформама, на обје се композиције сручила киша митраљеских и пушчаних зрна. Ћика Дабетић, који је те ноћи на Кукавици био десно од нас, у зору се спустио према жељезничкој станици, ни двјеста метара далеко са друге стране Ибра. С њим се налазио командир чете Маринко Ивковић. Они су ту маскирали вод и у освит зоре, када је улазила и друга композиција, осули су брзом паљбом. У станици је настала општа гужва и комешање. Мој курир, вјероватно, још није стигао ни до штаба, а од Ћикиног вода трчао је командир Ивковић и дозивао:

— Брже извлачи вод, кам ти у дом! Четврти је батаљон ноћас изгинуо, а није ликвидирао Бугаре. Ево ти их иза леђа дуж читаве косе, у рововима. Још само што ниси улетио у ждријело. Видиш да је цијела чета у непријатељским жвалама. Ћики горе изгибе штитећи ту вас. Туку га Бугари са бока, они из станице и са Копаоника, а ви чекате доље, и чекате једну противтенковску пушку.

Тек схватих ситуацију у коју сам у заносу гоњења љотићеваца, не размишљајући о посљедицама, за неколико

минута упао. Све је ишло по плану, све би било у реду, да је Четврти батаљон на лијевој обали Ибра и Студенице ликвидирао Бугаре. Али ја сам морао одржавати везу и десно и лијево, а нијесам имао времена да је одржавам.

Онако како смо у стрељачком строју са Кукавице сјурили до Ушћа, истим темпом, па и брже, морамо и бјежати. За леђима су нам Бугари. По свој прилици још не знају да смо ми у Ушћу. Мисле, ваљда, да смо љотићевци, који су побјегли са Кукавице. То закључујем по томе, пошто нас још не гађају. Зато наредих десетарима да се десетине развију у стријелце и да се повлаче. Развијен у стрељачки строј, вод је грабио уз Кукавицу. Неко је у стрељачком строју подвикнуо „Ура“. Да ли је то била иронија на синоћњи наш успјех на Кукавици, нијесам установио. Само се то „Ура“ спонтано проломило кроз читав стрељачки строј. Спонтано су запраштали и наши плотуни, али не на Бугаре који су нам били за леђима, него према Кукавици, са које смо ноћас сатјерали љотићевце. Наједном и бугарски рафали запрашташе високо изнад наших ушију, у истом правцу.

— Тако! Тако! Ово је успјело. Још увијек Бугари не знају да смо се ово ми сјурили у Ушће. Још увијек мисле од нас да су љотићевци и да они врше контрајуриш на Кукавицу, па види како нас ватром потпомажу. Туку оне горе, наше бацачлије, преко нас живље и још нас потпомажу ватром, да се што прије дочепамо Кукавице! — виче кратконоти делегат Арсо, гега се попут патка и смјешка.

Али лијево од нас издржавао је страховиту ватру Ђикин вод и командир. Помјерих се пут њих, лијево и примјетих: бивши Ђикин митраљезац, а сада десетар, Милован Васовић, поново прихватио митраљез, па још увек туче паљбом доле, по вагонима. Тако штити одступницу Ђикиног вода. Поред њега је лежао водник Ђика у самртничком ропцу. Смртно рањеног Мињу Милошевића вуку у шатору. Још су неки рањени. Тек тада, пошто се спојисмо, почеше и нас да гађају Бугари.

— Сигурно су они од станице прешли мост и јавили Бугарима да смо оно били ми, па су нам овако потпрашили. Али „Касно Јанко на Косово стиже!“ — повика Арсо и, прелазећи гребен Кукавице, руком домахну Бугарима, а затим се сручи међу камење, јер је осјетио звиждук топовске гранате, и у посљедњем секунду сачувао главу.

ЈУРИШИ НА КОТУ 471 КОД УШЋА

— Марта 1944. год. —

Мланча — типично српско село. Куће су дјелимично концентрисане у подножју брда. Многе су разасуте по огранцима брежуљака, засађеним уским рукавцима воћњака. Батаљон је на одмору — једном од оних ријетких одмора, за које сви борци знају да неће дуго потрајати. Знали су они да смо пошли да пружимо помоћ братским српским јединицама које су оперисале на територији Топлице, Јабланице и Црне Траве — познатом партизанском подручју на коме у току читавог рата нијесу престајале борбе против бројнијег окупатора и његових слугу.

Ноћ између 29. и 30. марта хладна и тиха. Небо ведро, закићено звездама и танким српом мјесеца. Из двије-три куће види се свјетлост петролејке, која све док пси не залају, или коњи заржу, указује на једине знаке живота у селу.

Чете су смјештене по кућама на крају села. Лак и безбрижан сан условљава безбједност свих колико нас има, јер смо сигурни да нас ни овдје не може ништа изненадити. Ту и тамо чује се потмули бат корака будних стражара, а горе на брежуљку, наспрам непријатеља, дежурају митраљеска одјељења.

Младолики здепасти курир штаба 4. батаљона обиђе све чете, с позивом команда да одмах дођу на састанак. Часак касније, из куће у којој је смјештен штаб батаљона, командири и комесари чета се вратише и почеше да буде своје чете:

— Спремај се за покрет! — биле су њихове прве ријечи.

А послије тога ужурбане припреме. Борци прегледају оружје, муницију и опрему. Све се одвија у савршеном реду — сталожено и тихо. Комора која је у почетку увијек помало каснила, такође је спремна. И обезбјеђења су повучена. Збор батаљона одређен је на западној ивици села, а онда наређење. Батаљон је кренуо у наступни марш.

Лавез паса нас је испратио из села. Мраз штипа за лице и уши. Међутим, то није ни тако тешко нити неиздр-

живо. Од свега тога јача је мисао преживљавања сљедеће борбе која нас очекује, неизвјесност за своје, губитака оних које смо прекјуче и јуче сахранили, и много шта које се у магновењу фантастичном брзином смјењује и надовезује. Клизаво је на утабаној сњежној путањи. Поред стазе танка скрама која од случајног додира ноге ледено заупцкета. Сњежна бјелина олакшава бољу видљивост. Колона нијемо мила. Каткад њоме шапатам прође по које наређење.

У праскозорје, батаљон се ближио манастиру Студеници. Изненада, над главом нам се обреше њемачке „штукe". Није им било тешко да нас виде, јер се у маршевској колони кретала комплетна 4. пролетерска бригада. Пилотима се очито журило. Митраљираше, бацише бомбе и несташе према Краљеву. Од Студенице наш 4. батаљон продужи према селу Камењани. Ишли смо и понегдје кроз смрзнути снијег назирали како провирују окопњели краичци оралица. У селу је дат одмор — одмор пред борбу, опет пун свестраних припрема. Преглед оружја, муниције, притезање бомби. Све чете успјеше да одрже партијске и скојевске састанке. Касније анализа ситуације, дискусија, посљедња упутства, задаци и, најзад, предвече, збор батаљона. Црнопути командант батаљона Божидар Беговић, изложи ситуацију, план и циљ напада. Гледајући га, тог тренутка тешко је било закључити да ли је више сигуран или миран. Својом појавом и одважношћу улијевао је сигурност међу нас. Гледамо га и слушамо. Ријечи му теку брже, него обично. То су биле ријечи јунака са Љубиног гроба, из низа борби и побједа, ријечи једноставне и снажне. Исто осјећање обузима када се погледа и батаљон. Са лица бораца зрачи понос и неустрашивост, пропраћена смјелошћу и одлучношћу да се и овај задатак изврши, јер се психа тих бораца није заснивала на неизвјесности и сумњи у исход борбе, зато што за све вријеме од дана кад су пошли од Полимља не знају за неуспјехе. Друкчије није могло ни да буде, јер су то све били опробани борци — пролетери, илегалци — прекаљени у мноштву окршаја и побједа. А када је командант завршио своје излагање, као ехо његових ријечи чуло се, снажно и продорно одобравање. Његов замјеник Видо Шошкић и помоћник комесара Саво Митровић — познати предратни комунисти и илегалци — су недалеко од њега, па ни сада нијесам сигуран који од њих двојице рече: „Неће бити лако, али ћемо и овај задатак извршити".

Чете добише задатак по слиједећем распореду: 1. вод 2. чете да остане као заштитница и борбено обезбјеђење код села Боровци. Задатак му је да крене за батаљоном

чим наши предњи дјелови ступе у контакт са непријатељем. 2. вод да протјера непријатељско обезбјеђење код рудника у рејону села Крцићи, а затим са једним митраљеским одјељењем да посједне положај у рејону гробља, сјевероисточно од Крцића, гдје ће се поставити и 1. вод чим стигне од Бороваца. 1. чета као претходница поћи ће правцем батаљона и по избијању у рејон гробља (Крцићи) развија се за борбу, подилазећи предњем крају непријатељске одбране ка коти 471, вршећи напад с њене јужне стране. Ова чета је одговорна и за спој са 3. батаљоном, који напада десно правцем Кукавица (к.662) — Ушће (дрвени мост на Ибру) и садејствује му приликом напада и овлађивања мостом. 3. чета креће за 1. и по избијању у рејон гробља, такође се развија за борбу, подилазећи непријатељском положају у рејону коте 471, са сјеверозападне стране.

И напokon, чете се упутише на извршење задатка. У гишини, под заштитом мрака, посједоше положаје. Напад је требало извести у 22 часа. Са полазних положаја, као по правилу, најприје пођоше одабрани бомбаши — добровољци, у пратњи пушкомитраљезаца. Руке притежу хладно оружје и спремне су да га држе све чвршће и сигурније. Све ближе подилазимо непријатељу. Мисли се у ројевима смјењују и свака је везана за оружје које не смије да затаји, за снагу која не смије да малакса и за непријатеља с којим се треба пролетерски обрачунати.

Тишина још траје. Поглед тоне у тами, а пажња и опрезност лове све неуједначене и нејасне шумове, какве пред борбу ствара пренапрегнутост и оваква тишина. Срце силније куца. Пажња је све већа — жеља све јача. Одједном, на небу нешто сину, а одмах затим проломи се грмљавина. Прва експлозија утону, а онда низ узастопних које се слише у снажан тутањ и грмљавину. Изненада, опет тишина. Али то су само секунде, па опет одбљесак — сада све свјетлији и јачи. Праште пушке, штекћу митраљеи и аутомати. Уз све то чују се гласови пролетера који придодају, снаге и увјерења да је још увијек цијели строј у нападу. Небом поново запараше црвени одсјаји. Продорне пјесме рафала зачинише митраљеска одјељења која су силовито и једно-времено сипала ватру. А бомбе, тек што се ехо од једне губио у стране, надовезивале су се и чиниле да нека чудна мјешавина експлозије, звукова и свјетлосних ефеката буде још убитачнија по непријатеља у овој тамној мартовској ноћи.

У заносу борбе, тек послије првог налета би јасно да на десном крилу није дошло до борбе. 3. батаљон још није

ступио у дејство. То омогући непријатељу да јаче концентрише ватру, нарочито артиљерије и минобацача, по нашим четама. Краткотрајни пламенови све се брже сустижу и укрштају на ведром небу. Гранате све учестаније засипају. Ватра лаких оруђа и артиљерије се удвостручила.

Непријатељ као да није био изненађен. Са припремљених положаја одговорио је организованом ватром. Очигледно је бројнији и опремљенији, али „бој не бије свијетло оружје“. Од Ушћа, па све до близу Рашке, шест бригада напада непријатељске положаје дуж Ибра. Задатак им је форсирати Ибар и наставити напредовање према Копаонику, а касније за Топлицу и Јабланицу.

Штаб батаљона и команде чета су у првим борбеним редовима и непосредно утичу на дејства чета и водова. Комесар батаљона Михаило Бољевић, предратни студент медицине, иначе импозантног физичког изгледа и великог ауторитета у батаљону, обрати се борцима поред себе:

— Ајте момци! Јуначки! Јесмо ли пролетери!

На његове ријечи надовеза се снажни глас борца Вуја Зечевића:

— Напријед! Пролетери! — да би се на то многобројни гласови слили у једно дуго — Ура-а-а!

Под нашим организованим притиском бројна надмоћ непријатеља ни овдје није била довољна. Био је принуђен да напусти прве ровове, свака бомба пала је на право мјесто. Први рафали и меци били су добро упућени. То је тако увјерљиво доказало двадесетак непријатељских љешева и десетине заробљених који су унезверено гледали младолике пролетерске борце, незауостављиве и неустрашиве.

Очигледно је да смо главни удар усмјерили на најосјетљивија мјеста у непријатељском распореду и управо због тога он је тако брзо и реаговао. Сад он прелази у противнапад, подржан снажном и усредсређеном ватром из добро утврђених отпорних тачака. Наш фронт се повија, али се и упорно одржава вјештим коришћењем земљишта, ватре, познавањем његових поступака и надасве беспријекорним моралом, чврстином и хомогеношћу батаљона.

Сад је већ и на десном крилу дошло до окршаја. У међувремену, непријатељска ватра по положају нашег батаљона поче да слаби. То нам ствара могућност за нови јуриш. Кратке припреме, нова команда, и поново се проломи за непријатеља убитачно, продорно и неодољиво оно наше:

— Јуриш! Ура-а-а! Напријед! Другови!

И одједанпут овај глас се напречац прекиде — у зама-ху, у заносу изгуби се. . . Рафал је пресекао Ива Фатића, једног од најбољих бораца батаљона. Прва наша жртва и ненадокнадив губитак у тој борби. Сјећаће га се сви другови који су било када долазили с њим у додир, а нарочито они с којима је друговао. Мало затим, на ивици рова паде бомбаш Миљан Гојковић, а недалеко од њега упадајући у ров погину и водник Андрија Раковић. Сва тројица су била чланови КПЈ. Али, као по неком правилу, погибија другова удвостручава снаге. Јуриш је постао још жешћи. Непријатељ је протјеран и из другог реда ровова, па ипак се грчевито држи на коти 471. До тог положаја као да му је највише стало. Покушава нови противнапад. Да би се одржао, командант Ђурић позива на противнапад. Издигао се, али му је ријеч стала у грлу. Његов глас неће више позивати на убиство народних бораца; пао је, смртно погођен.

Одједном сигналне ракете и неки чудни тутањ, уву до тада непознат. Све то наговјештава промјену код непријатеља. Одбљесак разнобојних пламенова губио се клисуром Ибра. Два сата касније непријатељ поново појачава ватру на читавом сектору. Дошле су му нове снаге, састављене од Нијемаца, бугарских фашиста, са јачим одредом љотићеваца. Пребацивале су се из правца Краљева и Рашке и по мјери пристизања уводиле у борбу. Сада и он силовито наваљује. Окршај све више личи на пакао. Јуриши и противнапади и с једне и друге стране брзо се смјењују. Положај прелази из руке у руку. Неустрашиви пролетери хватају се укоштац — прса у прса са њемачким фашистима и љотићевим плаћеницима. На страни непријатеља, уз дивљачке поклике: „Бог је с нама“! чуло се и оно опоро, суво које су сви борци разумјели: „Лос! Лос!“, као симбол сједињавања издаје братоубица и фашиста.

На десном крилу борба добија све жешћи карактер, чиме је нешто олакшан наш положај. Пред 3. батаљоном разбијен непријатељ напушта положаје на Кукавици, доминирајућем вису у правцу дрвеног моста на Ибру. Гонећи га, дијелови батаљона продиру у Ушће. Водник Ђика Даветић пробио се са пушкомитраљезом до моста и у тренутку када је заобилазио непријатељско упориште, што је њему било често својствено, борећи се погинуо је јуначком смрћу. Нико га није видео кад је пао, али је свима било јасно шта се догодило кад су престали да чују његове поклике и учестале рафале.

На нашем сектору непријатељ по четврти пут врши противнапад. Прво засипа артиљеријом, минобацачима, а затим јуриша. Чинило нам се да је ово био најжешћи окршај. Ватра је ураганска, паклена, непријатељ наступа и гине. Фронт се опет повија. Кроз мрак јасно се оцртавају дуги пламенови митраљеза и пушкомитраљеза. Свјетлосни снопови као да се одвијају по некој непрекидној траци. Зачас, они би освијетлили терен, а на видiku би се појављивале неке чудно издужене силуете, као пролазне сјенке предмета испред нас. Један борац је рањен. Још један мање у строју. Рањен је у главу, изгледа теже. Прискаче му у помоћ најближи друг. Рањеник мора бити извучен у свакој ситуацији, јер је то закон нашег рата, а и морални импулс за борбу против непријатеља. Такав људски, хумани однос имао је посебан значај и био је од непроцењиве важности у свакој борби. Нешто даље још један друг је пао, а онда и други који му је притекао у помоћ. Погинуо је Вуко Бабовић, а недалеко од њега Вујо Зечевић и Вуко Поповић, примјерни чланови Партије. Мало касније обавијестише да су пала још тројица. Али, тада се зачу поново команда. То је био позив за наш посљедњи јуриш на већ исцрпљеног непријатеља. У жару борбе више ништа не може зауставити наше борце. Они силовито крче пут према врху који им је скоро надокхват руке. Јуриш је био неодољив. Кота 471 је пала. Свуда околу непријатељски љешеви (42 мртва и преко 50 рањених), разбацано оружје и опрема.

Саво ЛАБОВИЋ

ПРВИ ПУТ У СРБИЈИ

За пет дана и четири ноћи 4. пролетерска савладала је у једном замаху, преко дивљег беспућа, преко Голије, Јавора и Златибора, просторију између Ибра и комуникације Ужице — Вишеград. Иако је био већ крај априла, нијесмо имали ниједног лијепог дана. У те сиромашне крајеве, увучене између планина, прољеће је те године споро долазило. Пут и невријеме најтеже су подносили рањеници, које је бригада већ два мјесеца водила и носила. Преко тридесет носила пренијели су борци на својим раменима преко планина које одвајају ибарски од ужичког краја, стално праћени кишом, снијегом и лапавицом. На импро-Еизираним носилима од грубо отесаних колаца и шаторских крила лежали су тешки рањеници, покривени шаторским крилима, а многи и без тога. На отворене или тек зачијељене ране падала је киша са снијегом и хватао се лед. Рамена бораца који су наизмјенице носили рањенике била су израђављена.

Уочи напада на комуникацију, бригада је 27. априла занућила у сиромашним златиборским селима, један до два часа удаљеним од шетге. О одмору није могло бити ни говора. То је била ноћ без сна, ноћ у којој се по педесет и више бораца збијало у мале сеоске брвнаре да би еклоншго главе од невремена и осушило, поред сељачких огњишта, завоје рањеницима, прије него што пођу на пут.

Жељезничка пруга Ужице — Кремна пробија се клисуром ријеке Ђетиње, с обје стране затворена стрминама и литицама. Овдје-ондје постоји понеки пролаз, који су сељаци током времена прокрчили за прелазак с једне стране на другу. Те прелазе запосјели су Бугари и утврдили их рововима и бункерима. Цесту која од Ужица иде падинама Таре и обилази кањон Ђетиње, пролазећи нешто више по-сиједао је по потреби њемачки моторизовани пук „Бранденбург“ из Ужица. Са њима су се налазили и један пук и два батаљона Српског добровољачког корпуса и четничка чачанска бригада.

Било је наређено да пругу пријеђемо код станице Врутци. Два часа пред зору 28. априла пошла су два батаљона доље према станици, а остали са комором и болницом нешто касније. Батаљони су стигли у зору, растјерали посаду код села Рочијака и Митражиновића, запалили станичну зграду и од ње десно и лијево покидали пругу и упутили се горе, према цести. На цесту је прије батаљона избио један батаљон 4. пука „Бранденбург“, који је нашу претходницу дочекао ватром из тенкова, топова, минобацача и четворочијевних флакова. У том тренутку стигли су камиони са пјешадијом. Нијемци су имали план да нас изненадним испадом из Ужица, у моменту када будемо прелазили цесту, потисну назад, у рупу станице Врутци, и заједно са батаљоном Бугара, који су се прикрадали од Чајетине, подвргну уништењу. У тешкој ситуацији су се нашла три батаљона 4. пролетерске. Један батаљон је обезбјеђивао бригаду од евентуалног напада дуж жељезничке пруге, а један је остао на супротној страни, као заштитница, док читава колона не пријеђе преко цесте и пруге. У рупи, поред станице, затекло се преко тридесет тешких рањеника, већи број лакших, батаљонске коморе и интендантура.

Оштра борба вођена је на Малића брду, које се стрмо диже од станице, а одатле нешто блаже према цести. Брдо су Нијемци хтјели да заузму да би с њега могли тући простор око жељезничке станице. Тај правац бранио је 4. батаљон. Неколико часова на брду се смењивао јуриш за јуришем, Нијемци су настојали, по сваку цијену, да овладају брдом, јер им се тиме отварао пут до рањеника и коморе. 4. батаљон био је састављен, добрим дијелом, од комуниста и прекаљених позадинских радника-теренаца из Васојевића. Иако је свега неколико мјесеци био у саставу бригаде, он ни по чему није изостајао од осталих батаљона. Тога дана он ни за стопу није одступио са положаја који је бранио. Замјеник комесара батаљона Саво Митровић и командант Божо Беговић обилазили су бопце и бодрили их да издрже до краја.

Око подне ситуација је била најкритичнија. По свему је изгледало да су Нијемци примијетили Бугаре са супротне стране и намјеравали да нас и два батаљона Крајишке бригаде у тој рупчаги заједнички униште. Зато су њихови јуриши постали жешћи. Флакови су ватром обасипали наше положаје. Кроз ријетку шуму распрскавали су се свијетлећи меци, тзв. угарци, како су их назвали наши борци. Батаљони нијесу попуштали. У најтежем тренутку, када је изгледало да је немогуће одржати Малића брдо и косу изнад

станице, са супротне стране избио је батаљон Бугара. Према њему су упућене јединице 1. батаљона, које су се налазиле на супротној страни. Борци су се брзо пребацили, посјели положаје на Рудинама, на правцу наступања непријатеља и сачекали га кад је дошао на блиско одстојање и на брисаном простору. Плотунска ватра батаљона из цјелокупног наоружања изненадила је Бугаре, али су ипак покушали да заузму положаје и да се среде, да би пружили отпор. Међутим, пролетери су извршили силовит јуриш, који је био тако брз и снажан да непријатељу није преостало ништа друго него да се у неред у повуче према Чајетини. За вријеме јуриша заробили смо десетак бугарских војника са једним поручником.

Разбијање овог бугарског батаљона омогућило је осталим снагама бригаде да одрже своје положаје према Нијемцима. Ово је била веома тешка борба, из бригаде погинула су и рањена 32 борца.

Исте ноћи, заобилазним путем смо прешли Ђетињу, жељезничку пругу и цесту код Стапара, и ујутру рано избили на Кадињачу, превој између Јелове горе и источних огранака Таре. Падине су биле прошаране воћњацима, између којих су се црвјели сеоски кровови. Цестом од Ужица према Кадињачи тутњели су њемачки тенкови. То је бренденбуршки пук хитао да нас поново пресретне, овдје, на Кадињачи, гдје је 1941. године изгинуо батаљон ужичких радника, са народним херојем Душаном Јерковићем на челу, бранећи од Нијемаца слободну територију. Борци су међу собом говорили о овом догађају и оживљавали успомене из првих дана устанка у Србији, сјећајући се појединости те славне епопеје о којим су им причали другови из 2. пролетерске бригаде. Моторизована колона Нијемаца приближавала се. Издвојили смо и упутили у сусрет њемачкој колони одјељење противколаца са једним топом, десетак противколских пушака и неколико бомбаша-добровољаца. На окуци коју прави цеста при пењању уз Кадињачу одјељење се поставило у засједу, блокирало цесту и зауставило Нијемце до 9 часова, све док наша колона није прошла преко Кадињаче.

Пред ноћ смо стигли у села испод Јелове горе. Долазак пролетера више је обрадовао него изненадио сељаке. Имали смо утисак као да су нас овдје већ дуго очекивали и да никада нијесу престајали да вјерују у наш долазак. Ту вјеру у нас нијесу убиле ни њемачке колоне ни четничке кољачке тројке. У селима у којима смо се размјестили сељаци су се

Борци 3. батаљона у ослобођеним Беранама (Иванград) — октобар 1943.

распитивали о бооцима 1. и 2. пролетерске бригаде, о људима из њихових села и о својим знанцима из дана устанка и борби око Ужица и Кадињаче.

Прошли смо Јелову гору и спустили се 30 априла у 6 часова у Сечу Реку, пуну воћњака у цвијету. Ни два часа нијесу прошла од нашег доласка у село, а већ су се колоне Нијемаца и четника појавиле од Косјерића и сукобиле са нашим обезбјеђењима. Најприје су почеле чарке, које су се затим претвориле у жестоку борбу, све до увече. Рано УЈУГРУ продужили смо покрет у правцу Варде. Освануло је дивно прво мајско јутро. Жеља уморних бораца и рањеника била је да у Варди проведу дан и одморе се, али је то било

неостварљиво, јер смо опет читав дан водили борбу. Стопу у стопу за нама су ишли Нијемци и недићевци. Попели смо се на једну зараван која виси испод планине Повлена. Са ње, као са степеништа, почиње пењање на планину. Туда пролази цеста Ваљево — Косјерић, а са обје стране друма поређане су куће. Око села се виде стари, још незарасли ровови, из којих су српски пукови у прошлом рату одољевали навалима аустроугарских регименти. На том мјесту смо се нашли са 2. и 3. бригадом наше дивизије, које су још од Ивањице пошле другим правцем и које су постигле велике успјехе. (Поред осталог, уништиле су читаву једну жељезничку композицију.) У борби, у непосредној близини своје куће, погинуо је Јуне Миловановић, замјеник команданта 2. бригаде. Вијест о његовој погибији много је ожалостила борце 4. пролетерске.

Од Косјерића и Сече Реке, издужене колоне Нијемаца, четника и недићеваца приближавале су се Варди. Напријед према Повлену, нешто више удесно, развила се огорчена борба. Ми смо већ били у обручу који је требало раскинути на правцу Повлена и Говеђе главе, онуда куда су прошле 2. пролетерска и 3. бригада. 4. пролетерска била је у заштитници и требало је да задржи Нијемце и недићевце који су напали с леђа. 2. пролетерска је прво разбила четнике, а онда промијенила правац напада и изненада ударила на бјелогардисте у Мравинцима. Послије тешке борбе, ножем и бомбама пролетери су раскинули обруч на правцу Повлена, а десно, на Гредини, 3. српска јуришала је на недићевце и Калабићеве четнике. У читавом кругу положаја који су се протезали од Варде до Гредине, преко Повлена и поново избијали на Варду, водила се жестока борба. Окршај је трајао читав дан. Истина, с времена на вријеме борба је јењавала, а онда би поново затутњеле експлозије ручних граната.

Нешто прије подне, на положај наших батаљона на Варди сручило се одједанпут оних десетак непријатељских колона које су ишле од Сече Реке и Косјерића. Пламени појас обухватио је Варду и с једне и друге стране. Тако је 4. пролетерска прослављала Први мај у борби против непријатеља, који је кидисао „на нож“, с намјером да нас баш на пролетерски празник зароби и уништи. Бригада је одолитевала нападима и одбијала јурише, а 2. пролетерска и 3. српска помјериле су обруч у правцу Мравинаца. Командант дивизије пред мрак је наредио нашој бригади да крене преко Повлена у правцу Ваљева. ЈБудство је било крајње преморено, стално на ногама, лицем у лице са непријатељем, а пред њим се поставио задатак да пређе ноћу шумовите

планине и разбије четнике приликом преласка преко Повлена. Дужина марша износила је око 50 километара. Пут преко Повлена био је крајње напоран, тим више што су борци били изморени непрекидним борбама и ношењем рањеника. Но, велики број мјештана из околних села из љубави према пролетерима добровољно се јавио да носи рањенике.

— Ето, другови, то вам можемо помоћи, а кад бисмо имали оружје, помогли бисмо вам и друкчије.

Опрезно смо се пели уз мрчаве Повлена. Нијесмо много претраживали планину; четници из Церског и Ваљевског корпуса нас нијесу ни сачекивали. Деморалисани и претрављени нападима 2. пролетерске преко дана, они су се у страху разбјежали и посакривали у гудурама Повлена. У току ноћи спустили смо се у села испод планине. Иза бригаде, с једним батаљоном, нешто даље, али бољим путем, ишла је болница. Рањеници су се пребацивали волујским колима и на носилима које су носили борци тог батаљона и сељаци. Баш на путу када су се спуштали према селу, на падинама планине напала их је колона недићеваца и четника, који су искористили прилику да се на рањеницима освете. Ту се развила жестока борба у којој су сељаци из Сече Реке и Варде остављали волове са колима, грабили рањенике испред четничког ножа и на леђима их носили доље у села. Кад су дошли нама у Тошиће, сељаци су били пресрећни што су спасили рањене пролетере. Ни на једном од њих није се могла опазити жалост за изгубљеном имовином.

2. маја, нешто прије подне, нашим трагом преко Повлена стигао је у бригаду Радивоје Јовановић Брадоња. Он је донио наређење штаба дивизије да бригада крене у правцу Маљена. Знали смо отприлике да се Маљен налази преко цесте Мравинци — Ваљево, али куда пут води — о томе нијесмо имали појма, јер нијесмо имали ни једне секције тога терена. Али и овдје су нам помогли мјештани, који су се добровољно јавили за водиче и за помоћ у ношењу рањеника. Брзо се формирала колона и кренула у правцу Маљена. Још док се колона формирала, живахнули су разбјегли четници, и чим су бригади видјели леђа, почели су припуцавати за нама. Комуникацију Варда — Ваљево прешли смо на Мравинцима. На путу нам се прво испријечио дубоки и стрми кањон Сушице, која се од Повлена пробија кроз клисуру и иде у правцу Ваљева. На кањотг су нас сачекали недићевци, а с леђа, као љешинари, нападали су четници.

С доста муке прошли смо кроз кањон стазом која се спушта и излази из њега. Баш тај излаз затворили су недићевци. Батаљон који је био у претходници испео се уз стазу и бомбама отворио ждријело. Недалеко од кањона налазе се мравиначки ханови, око чијих су се бачава сјатили бјелогардисти да се охрабре вином и ракијом. По обичају, када се добро напију, праве залете и јурише све док траје дејство ракије, или док не изгубе главу. Тако напитки, срили су нас на цести. Четири пута смо их утјеривали у ханове; они бјежали у подруме, напијали се ракије и поново кидисали уз цесту на колону. Животињски су викали: „Ко је с нама?" а затим, у хору, сами себи одговарали: „Бог"; или: „Шта немају партизани?", на шта су, такође у хору, одговарали — „Муниције — да им дамо!" Затим би поново, уз дреку, наваљивали. Док се то одиграло, од Ваљева су се, према Ужицу, појавили фарови њемачке моторизоване колоне повезане у један свијетлећи сноп. То је био бранденбуршки пук, из Ваљева, који је са оним из Ужица затварао све пролазе на цестама. Тај пук из Ваљева је прије нас избио на цесту, преко Маљена, и ту се спојио са пуком из Ужица, тако да и остале бригаде 2. дивизије нијесу успјеле да пријеђу. Иза нас, као и дотад, четници, недићевци, Бугари и остаци потучених бјелогардиета поново су се прикупљали за борбу да искористе присуство њемачке моторизације. У таквој ситуацији ршешено је да се вратимо, преко Варде, у правцу планине Таре.

Ево нас поново преко Варде. Али, да би до ње дошли, требало је разбити непријатеља који се налазио на врху Повлена. Један батаљон 2. пролетерске и 2. батаљон 4. добили су задатак да поштопото разбију непријатеља. То је било 5. маја увече. На Повлену се то вече развила једна од најжешћих борби које су од преласка у Србију водили пролетери. Два батаљона пролетера на самом врху Повлена напала су Нијемце, Бугаре, недићевце, љотићевце, четнике и бјелогардисте. Ту су вршени јуриши, са повицима: „Хајл Хитлер!", „За краља и отаџбину!", „Напријед бугарске ловне роте!", а пијана бијела гарда срљала је, уз њих, из јуриша у јуриш, као без главе. У току ноћи два пролетерска батаљона успјела су да одбаце непријатеља и да дивизији осигурају пролаз у правцу Варде. Ту су српски сељаци имали прилике да виде заједничку борбу четника и Нијемаца, који су ишли руку под руку. До тада су четници настојали да прикрију своју издају, али нашим преласком у Србију, нарочито у борби на Мравинцима, Сечој Реци и Повлену, па све до на домак самог Ваљева, јасно се показао сав четнички

„национализам". Од Ужица до Ваљева и натраг ишли су српски сељаци заједно са нама, спасавали рањенике од четничког ножа и дочекивали нас као најрођеније. Ношен патриотизмом, стари Вилотије испод Јелове горе, са својих 65 година, пошао је с нама, оставивши и кућу и породицу. Само уз такву подршку народа могли смо остати на тој територији, са свих страна окружени непријатељем.

6. маја, у саму зору, почела је поново борба око Варде. Иза сваке јаруге, иза сваког брда куљале су и помаљале се колоне четника, Нијемаца, Бугара и Черкеза.

Батаљони 4. и 2. бригаде, око подне, почели су раскидати обруч на правцу Јелове горе. Сви батаљони су пошли у напад, а два су се касније вратила по рањенике. Колона се кретала у правцу Јелове горе, а обруч је добијао издужен облик, отворен на правцу којим смо ишли. Са стране непријатељ је стално кидисао на нашу колону. У први мрак прешли смо преко Јелове горе и избили на цесту Бајина Башта — Ужице. Кроз колону која се пребацивала преко песте, промиљела су, у два наврата, два њемачка тенка. Читав дан су се колоне пењале присојном страном Таре и у први мрак избиле на планину.

Ромињала је хладна прољетна киша, а пусту планину су умотавали непрозирни валови магле. Уморни батаљони рачунали су да ће ту мало предахнути. Међутим, још док су тражили себи склоништа по планинским колибама или испод јелових густих на Калуђерским барама, иза нас, затутњели су њемачки тенкови, а од Кремне патроле су јављале о покретима недићеваца и Дражиних четника. У току ноћи помјерили смо се дубље у планину. На цести негдје, око Кремне и Шаргана, чуле су се детонације бомби: алуге Таре јечале су од топовске и минобацачке канонаде. 5. крајишка дивизија пробијала се преко цесте Кремна — Шарган.

У таквој ситуацији, пошто нијесмо успјели да се пребацимо на Маљен, 7. маја, на заједничком састанку штабова 2. и 5. дивизије, којем су присуствовали и чланови Главног штаба за Србију и делегат Обласног штаба, донесена је одлука да се 5. дивизија и наша 4. пролетерска врате у Црну Гору. Са нашом бригадом пошли би сви рањеници наше дивизије. 2. пролетерска дивизија, без наше бригаде, то јест 2. пролетерска и 3. српска бригада и приштапске јединице, ослобођене рањенике, требало је да остану на територији Србије. Наравно, с њима и другови из партијског руководства за Србију.

Са педесет носила кренули су пред ноћ наши батаљони у правцу Шаргана. Са 4. пролетерском кренула је Свесловенска чета, у којој је било припадника свих словенских народа — Руса, Чеха, Пољака и Бугара, заробљених у дотадашњим борбама. Овако сакупљена, она нам је, у ствари, више сметала но што нам је помогла. Уском стазом, која води стрминама Таре, испрекиданом снијежним усовима, спуштала се колона у правцу Шаргана ка цести Ужице — Вишеград. Шарган је вододелница између Дрине и Мораве; од шеге се десно и лијево слијевају планински поточићи, које на једној страни Рзав води у Дрину а на другој Бетиња у Мораву. Шарган је као мост који веже златиборски масив са Таром, а од њега, десно и лијево, пукле су двије провалије. Његову утробу провртјели су некада босански па српски минери и провели жељезничку пругу, и тако^ још више оштрили провалију. Преко Шаргана прелази и цеста која веже Ужице и Вишеград.

Два батаљона су пошла испред главнине бригаде, да би до њеног пристизања уграбили онај комад цесте на врху преко кога води стаза за Златибор и Семењевску гору. Међутим, Нијемци, Бугари и четници из Златиборске и Рачанске бригаде су већ раније стигли на врх и изградили ровове, а да би били сигурнији — довели су из Ужица и тенкове. Батаљони су стигли 9. маја увече много раније од главнине, и одмах почели борбу за прелаз. Бригада се прикупила прије него што су батаљони успјели да отму макар педаљ цесте. Нијемци се нијесу дали истјерати из ровова. Бригадни противколац више није имао граната да се супротстави тенковима. Ноћ је одмицала, а зора је наговјештавала лијеп сунчан дан, али не и за бригаду. разумије се, у случају да не успије да се пребаци преко Шаргана, јер натраг на Тару са рањеницима више се није могло. Одлучили смо да савладамо урвине и јаруге, куда људска нога никад можда, није прошла. Батаљони су дохватили носила, коњовоци повели коње и комору, скинули товари и минобацаче и ставили их себи на леђа, па се тако сручили низ урвину, изнад самог тунела Јатаре. Језиво је било наднијети се над провалијом, а камоли преко ње пријећи. Носила су се претурала преко бораца, а испод ногу одроњавало камење. Под тежином митраљеза и минобацача борци су се обурвавали низ стрмину. Мимо очекивања, захваљујући пролетерској смјелости, сналажљивости, а вјероватно и срећи, изнесени су сви рањеници, опужје и комора без великих повреда. Тако смо успјели да избијемо на супротну страну. За то вријеме, док су се борци, коњи и комора сурвавали у провалију, двадесетак бораца из 2. ба-

таљона, са политичким комесарима Љубом Анђелићем, Бранком Тацовићем и командантом 3. батаљона Војом Секулићем привлачили су на себе ватру Нијемаца на Шаргану и на тај начин спријечили сваки њихов покушај да униште рањенике и комору у провалији. Ујутру се та група, када је прешла цијела бригада, пребацила истим правцем.

Послије овог мучног преласка избили смо у село Семенјево, а слиједеће ноћи продужили у правцу Јабланице. Један дан одмора, без борбе, 12. маја, батаљони су провели у Доњој и Горњој Јабланици. Ту је приспио са Таре и штаб дивизије са 2. пролетерском и 3. српском бригадом. Другови из штаба причали су да су бригаде водиле жестоке борбе. Сјутрадан пошто је пошла наша бригада оне су имале страшан окршај са четницима и недићевцима. Њима је нестала муниција, а четници и недићевци, осјетивши то, кидисали су да их униште. Бранили су се кундацима и камењем. Један командир из 2. пролетерске, када му се један четник приближио на неколико метара, довикнуо је свом другу: „Дај ми фотографски апарат да га сликам, да послјије не рече да није био у четницима“.

Од Јабланице поново смо били у саставу дивизије, и подином Златибора кретали се у правцу Увца. Увац ни по количини воде ни по ширини није велика ријека, али га кањон кроз који се пробија чини великим и тешким за прелазак. За нама, цестом од Златибора, наступале су колоне Бугара, недићеваца и Рачићевих четника. 2. пролетерска бригада, иако са мало муниције, примила је борбу. Неки батаљони били су, тако рећи, без метка. Упомоћ су им притекла два батаљона наше бригаде. Борба је била страховита; на Негбинском брду водила се прса у прса, кундацима и камењем, све док се четници и Бугари нијесу повукли.

Пред вече, 16 маја, колоне 2. дивизије су прешле Увац код Негбине. По двадесетак бораца, држећи се за руке, газило је брзу и плаховиту ријеку. Љесе бораца заносила је вода и као да је настојала да из њих ишчупа слабије и неотпорније. Ријека је успјела да уграби само Далматинку Мару Талету. Избацила ју је на спруд, двадесетак метара далеко од газа. Јадна Мара са спруда је дозивала упомоћ. Неко је у мраку допливао до ње и, онако збуњену и изгубљену, успио је да је извуче на обалу. До зоре се пребацила читава бригада.

Рано ујутру прешли смо комуникацију Пријепоље — Нова Варош. Посада из Нове Вароши и Пријепоља није интервенисала, иако смо били од Нове Вароши удаљени свега

пет-шест километара. Ето, бар једне цесте коју смо поешли без борбе! Попели смо се затим уз Златар и преко његових врхова избили на супротну страну, према Сјеници, у села Радијевићи и Водице. Ту смо се смјестили и остали свега једну ноћ, јер су нас ујутро напали Нијемци и четници из Сјенице. Села смо напустили и вратили се на Златар.

5. крајишка дивизија пошла је у правцу Лима. Она је прешла цесту између Карауле и Пријепоља. Док су се исцрпљени борци и рањеници одмарали испод јелових грана и удисали планински ваздух, на цести код Караула чула се борба. 5. крајишка је пробијала посљедњи обруч ка слободној територији.

Сјутрадан увече требало је да се и ми за њом пребацимо преко цесте Пријепоље — Сјеница, између села Горачића и Карауле. Како смо били без муниције, а преморени, тај дан смо остали прикривени на Златару. На појединим пропланцима и стазама поставили смо засједе, а остали борци су се одмарали за вечерњи посљедњи пробој. Нијемци су осјетили наше присуство на Златару, али нас нијесу напали, већ су са обје стране, кроз планину, тенковима и пјешадијом вршили опкољавање, с намјером да избију испред нас, на клисуру куда је прошла 5. дивизија претходне ноћи. Борци и руководиоци осматрали су покрет Нијемаца. Борци који су из засједа пратили покрет Нијемаца, цијенећи њихове намјере сугерисали су штабу бригаде да не би требало ићи за 5., већ супротним правцем оним, одакле су Нијемци изјутра пошли да опколе планину. Њихова процјена се слагала са проценом штаба дивизије, који је донио одлуку да се пробијамо иза непријатеља, преко цесте Сјеница — Пријепоље, између села Хаљиновића и Горачића. Не слутећи такву могућност Нијемци су и даље припремали клопку у клисури, а бригада се на великом пропланку на врху Златара припремала за прелазак посљедње комуникације.

Из читаве бригаде, за пробој је прикупљено 50 метака, који су дати 2. и 3. батаљону, као претходници дивизије. То су били посљедњи меци, преостали послје тешких борби. У даноноћним борбама у Србији трошило се много муниције, а извори за снабдијевање су били врло слаби. Бугарско наоружање и муниција били су друге врсте и није се могло њиме користити, мада смо га доста заплијенили. Код заробљених четника нијесмо могли ништа наћи. Једино муницијом коју смо отели од Нијемаца попуњавали смо своје утрошке. Енглези и Руси су једанпут бацили на Голију нешто материјала: Енглези — санитески материјал, који је доста

добро бачен, а Руси муницију, од које нико није имао користи, јер се расула по гудурама, тако да су је касније скупили четници. Два батаљона, у којима су борци имали највише по десет метака, у први мрак кренула су на челу дивизије планинским путељком који пролази кроз мрчаве јелових и борових густиша и између њемачких засједа избили на цесту Сјеница — Пријепоље, код села Хаљиновића. То је била посљедња цеста коју је требало пријећи па да се стигне до слободне територије. На цести није било непријатеља. Он нас је очекивао тамо гдје је прошла 5. дивизија. Ми смо ноћу 19/20. маја вјештим маневром, иза леђа непоијатеља, пријешли цесту и упутили се према Јадовнику. На цести смо пресрели један камион, пун санитетског материјала. Сам самцит без обезбјеђења, ишао је од Сјенице за Пријепоље. То је био непобитан доказ да је непријатељ био увјерен да ћемо му доћи у припремљену клопку.

Јутарњи зраци мајског сунца миловали су исцрпљене борце, који су се пели уз Јадовник. Уморна претходница се помицала према врху Јадовнику, осматрајући покрет непознате јединице на врху. Са сваке узвишице одјекивали су узвици: „Ко. је тамо?“, а читава колона би са нестрпљењем застала да чује одговор или пуцањ. Тек негдје испод врха претходница је ухватила везу. Горе, на Јадовнику, 5. пролетерска бригада пошла нам је у сусрет, да нас прихвати на улазу у слободну територију.

Веза је била ухваћена и пут до слободне територије отворен. Испод врхова Јадовника уморне колоне направиле су застанак. Борци су посматрали пут којим су се у току ноћи пробали и мислили шта сада раде Нијемци, који су се претходног дана журили да избију на клисуру.

У том тренутку са врхова Златара чула се минобацка и артиљеријска ватра. На мјесту са којег смо кренули према Јадовнику одјекивале су експлозије, уз заглашно штектање пушкомитраљеза. То су Нијемци шаблонски остваривали свој план и ураганском ватром тукли наше напуштене положаје. Они нијесу могли ни слутити да се у току ноћи читава наша дивизија провукла кроз обруч и изиграла све њихове комбинације. Наши борци су се од срца смијали слушајући артиљеријску канонаду и бескрајне рафале „шараца“. Дуго смо посматрали ту игру, која је трајала готово читав час, све док Њемци нијесу изишли на празне положаје. То је био један од најуспјелијих маневара 2. дивизије.

Преко Јадовника спустили смо се у долину Лима и тако, крајем маја, стигли на територију Бера и Андријевице, гдје смо се размјестили за дужи одмор. Рањенике смо послали у болницу. Ту се бригада попунила новим људством и наоружањем.

Овим се завршио један борбени пут бригаде, који је започео 24. фебруара и трајао до краја маја, пуна три мјесеца. Бригада је водила 49 већих и мањих борби, просјечно сваки други дан, против Нијемаца, Бугара, четника, недићеваца, бјелогардејаца и муслиманске милиције. За то вријеме имала је 120 погинулих, 4 утопљена, 13 несталих и неутврђен број рањених.

Исте године, у августу, она је, заједно са другим бригадама и дивизијама, поново пошла у борбу за коначно ослобођење Србије.

Сава БУРИЋ

МАЛИЋА БРДО

Ударна група, коју су сачињавале 2. и 5. дивизија, кренула је на сјевер на просторију јужно од Ваљева: 2. дивизија источно од Ужица, а 5. дивизија, у чијем се саставу тада налазила и наша 4. пролетерска бригада, западно, између Ужица и Вишеграда. Штаб 5. дивизије издао је своју заповијест за покрет 27. априла.

4. батаљон 4. пролетерске бригаде добио је задатак да као побочница бригаде изврши покрет 28. априла 1944., у 3 часа, правцем Шљивовица — Самила — западно од жељезничке станице Врутци — Г. Митрашиновићи — Малића брдо, да у 4 часа избије на жељезничку пругу у рејону жељезничке станице Врутци, поруши је на погодним мјестима, једну чету остави у рејону коте 737, сјеверно од жељезничке станице ради обезбјеђења од правца Ужица, а са два чета да избије на цесту Ужице — Вардиште, у рејону Малића брдо, село Митрашиновићи, са задатком обезбјеђења од правца Ужица.

Око 3 часа 28. априла батаљон је извршио покрет. 1. чета је претходница, и за сто метара је испред батаљона. Њен задатак је да извиди жељезничку станицу и ликвидира непријатеља, уколико га буде било. За случај јачег отпора њој ће помоћи 2. чета, а 3. је предвиђена као резерва.

Батаљон је у покрету. Како бих жељно разговарао са борцима! Дисциплина је примјерна. Борци су чили и ведри као да нијесу прије тога водили жестоке борбе од Студенице и Ушћа до Драгачева, као да нијесу седам дана напорно маршевали, уз мање борбе.

Батаљон је прије више од мјесец дана напустио Санцак. Колико је весеља и радости било међу бо~*тима када су сазнали да иду у Србију. Нијесу случајно испјевали пјесму: „О, Србијо, мила мати, нећеш више туговати . . . а сад ево теби лете пролетерске храбре чете". Пут за Србију био је стална жеља наших бораца.

Приближавамо се Ђетињи. Зора већ почиње да руди. Колона хита на задатак. Прелазимо Ђетињу, студену пла-

нинску рјечицу. Батаљон је тако брзо стигао на станицу Врутци, да жељезничко особље није имало времена да јави оближњој станици о доласку партизана. Неки њемачки официр преко станице Врутце телефоном тражи Мокру Гору. Партизан мирно одговара: „Овдје партизани”. Једно отегнуто „Вас?”, и веза је прекинута.

Батаљон је спалио жељезничку станицу, разрушио око 250 до 300 метара пруге и спалио око 750 жељезничких прагова.

Мршави, високи шеф станице од страха мољака: „Аман, браћо, објесите ме! Немојте, требаће нам”. Жељезничко особље нам помаже, руши заједно с нама. Заједно ћемо сутра и зидати. Борци се измијешали са народом. Неколицина бораца узела дјецу жељезничара, па их љуби. Своју су оставили негдје око Колашина, Берана, Мупине. У јутарњој магли диже се густ дим. То гори жељезничка станица Врутци.

1. чета остаје као обезбјеђење у рејону станице Врутци. Крећемо правцем Митрашиновићи — Малића брдо. Успут излази народ, износи оно што се нашло при руци да почастити војску. Пролазимо кроз партизански крај. На окуци пута стоји двоје старих. Стари скинуо капу и поздравља војску. Види се да је измучен. Недавно је изишао из затвора. Син му, јединац, партизан. „Негдје у Босни, код Тита” — каже стари, а онда се брзо поправља: „Можда је са вама, чуо сам да је командир у 2. пролетерској бригади”. И онда, као да стресе тешко бреме са себе: „А гдје је она?” И не чекајући одговор пружа крчаг ракије да се освјежимо. А стара изнијела хљеба. Она љуби другове као своју дјецу. „И мога Рада неко храни”. Колона продужује покрет, а за нама очински благослов: „Срећан вам пут, дјецо!”, изговорен дрхтавим старачким гласом.

Стижемо на Малића брдо. 2. чета посједа положај у рејону коте 907. Њен је задатак обезбјеђење од Ужица. Чело колоне 3. чете са Главним штабом за Србију, дјеловима митраљеског вода и коморе већ су прешли друм Ужице — Вардиште и избило пут Бранове главе, а зачеље је тек на друму. Седам је часова.

Чуте се хук мотора са правца Ужица. Батаљон се није још добро ни размјестио и заузео положаје, а већ су њемачки тенкови на домаку пушчане ватре. Послије минобацачке и митраљеске ватре коју су отворили на наше положаје, Нјемци су извршили јуриш на нас сто двадесет пролетера 4. батаљона. „Положај се мора одржати!” — гласило је наређење штаба 4. пролетерске. Колико су пута оваква наређење добијали борци пролетерских бригада! Позади нас су

болнице 5. и 2. дивизије са много тешких рањеника. Понавља се Вилића гумно — то 4. батаљон бије битку за рањенике, овај пут на положајима Митрашиновићи и Малића брдо. Непријатељ намјеоава да продре дуж комуникације, чиме би угрозио главнину снага бригаде и болнице 2. и 5. дивизије.

2. чета отвара ватру. Непријатељ је застао. Положај 2. чете обасипа киша митраљеских куршума, топовских и минобацачких граната. Командант батаљона издаје хитно наређење 1. чети да се што прије пребаци на положај Митрашиновићи, рејон гробља и сјеверне куће села, с наслонем на лијево крило 2. чете. Истовремено обавјештава штаб бригаде о новонасталој ситуацији, и намјерама непријатеља.

1. чета је трчећи избила на положај и посјела га прије него што је непријатељ покушао да крене у том правцу. Под заштитом петнаест тенкова, пет борних кола, потпомаган јаком артиљеријском и минобацачком ватром, непријатељ се развија за борбу дуж цесте, концентришући све снаге у правцу Малића брдо — Митрашиновићи, да би овладао доминантним положајима, а тиме ударио у бок главнине снага бригаде. Нападају два батаљона — батаљон Нијемаца и батаљон недићеваца. Према нама су Нијемци, према наше двије чете, са око 120 људи и једним митраљезом, 8 пушкомитраљеза и оскудном количином муниције.

1. чета чврсто држи свој положај. Нијемци већ, не зна се по који пут, јуришају. 1. чета их одбија, бранећи кућу по кућу. Млађо Радовић, делегат 2. вода 1. чете, иде од борца до борца, опомињући их на велики задатак — одбранити стотине рањеника. Васпитан од своје Партије, студент Београдског универзитета, није трепнуо ни оног момента када се нашао на шест метара пред њемачким официром. Истовремено пуцњи — пао је њемачки официр и престало да куца срце Млађа Радовића.

Пушкомитраљезац Драго Зоговић, на чистој пољани, и поред тога што је неколико пута затрпаван земљом од бацача и „тромблонки“, не одступа. „Дпуже команданте, овуда непријатељ неће проћи“ — то су му биле ријечи, а непријатељски снајпер га устријели.

Непријатељ јуриша на положај 2. чете. Наши борци чврсто држе положај. Непријатељ не може ни корака напријед. Борба се чује на сектору 4. крајишке бригаде, чији се дјеловима налазе десно од нас. Почиње и на сектору 2. батаљона. Главнина непријатеља напада и даље наше положаје.

Непријатељ, опет и опет јуриша, али узалуд. И 2. чета има жртава. Пао је Радомир Асановић, шездесетпетогоди-

шњи старац, борац из балканских ратова, пао је наш чика Радомир како смо га од милоште звали. Давно је тај научио борити се за слободу. „За ову и овакву слободу, дјецо, ваља гинути“ — то су му увијек биле ријечи. Овога пута, усред непријатељског јуриша, устао је и пркосно довикнуо: „Стани, Швабо, да видиш како бије стари партизан“. Непријатељски рафал га покоси, и тако престаде живот омиљеног борца у батаљону, старца који је издржао све маршеве 2. пролетерске дивизије у Србији.

Око 12 часова опет јуриш, који по реду — то нико не зна. 4. батаљон бије бој. Борба на нож, прса у прса, за сваки метар земље, за сваку кућу у Митрашиновићима. Прасак ручних бомби, експлозије топовских граната — пакао усред бијела дана. На једноме углу куће Нијемац, на другом партизан-пролетер.

Док борба бијесни свом жестином, руководилац СКОЈ-а у батаљону, Лабовић, иде од борца до борца бодри их и савјетује, а и сам примјером показује како се треба борити. Није му то први пут. Сјећам га се из многих борби: са Трепче, Турјака, Лисина, Ушћа и Боркова. Знам га из илегалног рада у тешким данима 1943. године у Лијевој Ријеци.

Батаљон изводи противјуриш. Гине водник 1. вода 2. чете Ново Нововић, јунак из многих битака, непомирљив према четничким главешинама у Васојевићима. Као илегалца сам је ликвидирао неколико истакнутих четника.

Батаљон је приковао непријатеља за земљу. У том моменту стижу Војо Николић, комесар бригаде, и Блажо Јанковић, замјеник команданта бригаде, на положај 4. батаљона. „Другови, издржите док евакуишемо болнице из долине Ђетиње. Убијеђени смо да ће ваши борци испунити задатак“, то су тражили од нас.

И 4. батаљон је издржао до ноћи. Спасени су многи рањеници. Непријатељ је претрпио знатне губитке, које није смо могли утврдити. Није случајно да се причало како су неки тешко рањени другови из крајишких бригада питали: „Ко води борбу горе на брду?“ Када им је саопштено да је то 4. пролетерска, рањеници су говорили: „Другови, ми смо сигурни. Ми знамо како Четврта брани рањенике. Она је то показала у низу својих битака за рањенике, нарочито на Вили^а г'мну“.

Штаб бригаде упућује штабу батаљона наређење: „Задатак сте часно извршили, болнице су извучене и сад су сигурне. Крените у састав бригаде правцем Анжићи — Милошевац“.

Саво МИТРОВИЋ

СЈЕЋАЊА НА САВА БУРИЋА

Крајем новембра 1943. сазнали смо да Саво Бурић долази за команданта 4. пролетерске бригаде. У то вријеме мој батаљон се налазио у Санџаку, на самосталним задацима, одвојен од бригаде. Једног дана док је батаљон био на положајима код Бродарева пошао сам неким послом у команду мјеста у Бијело Поље. Тамо су нам рекли да нас тражи нови командант бригаде, који је моментално на састанку у градском комитету. Пошао сам да га тамо сачекам. Чекајући у ходнику, размишљао сам о овом нашем сусрету. Како да му приђем? Последњи пут смо били заједно у нижој гимназији. Да ли ће ме познати? — питам се. Да ли су већ стечена слава и популарност измијенили његову скромност. На крају, одлучио сам да у оваквој прилици будем једноставно војник пред старјешином — рапортираћу му о стању батаљона, о приликама на положају, и готово!

Кад је састанак био завршен, Саво се одмах појавио на вратима. Ословљавајући ме именом, тако ме је радосно и чврсто зграбио да су истога трена пале у воду све моје замишљене формалности око међусобног војничког односа. Разговарали смо топло, другарски као најрођенији. На крају, предложио сам му да тек сјутра дође на положат, јер је смјештај у селима око Јасена био заиста рђав. Одбио је и пошао одмах са мном. Успут смо наставили да причамо. Невјероватно колико су му била свјежа сјећања о нашим друговима и доживљајима из дјетињства и школских клупа. Одушевио ме је поново његов присан однос, једноставност, скромност и реалност у оцјени садашњих и прошлих догађаја, као и живота уопште, у цјелини. Утолико више ме је одушевио, што нијесам био баш много навикао на тако близак однос са старјешинама. Ово ме је, поготово, више обавезало да му као руководиоцу указујем дужно поштовање и пажњу. Међутим, он ме је због тога стално прекоритевао. Говорио је да свако удаљавање од другова сматра нељудским и да се он најбоље осјећа када су односи прави другарски, неусиљени и искрени.

Касно у ноћ дошли смо на положај батаљона, који се налазио у непосредној близини непријатеља. Ту, у селу Пријесначе остао је са нама пет дана. До доласка у батаљон мислио сам да је овај мој сусрет са Савом био тако другарски топао због нашег познанства из младости. Међутим, он је тај исти однос, спонтано, успоставио и са командом батаљона, и са куририма, и свим борцима, међу којима их је било и оних са којима се никада раније није видио. Сваки његов сусрет личио је на сусрет старих добрих другова. Из сваке његове ријечи, из сваког његовог геста, људи су осјећали присност и топлину. Највећи дио времена прводио је са борцима, којима би се невјероватно брзо развезао језик, јер би разговор потекао отворено, ненаметљиво. Ти разговори трајали су до дубоко у ноћ. Подстичући оскудну ватру, причао би, на примјер, неким борцима из Далмације о својим утисцима и сјећањима из 2. далматинске бригаде, одакле се недавно вратио. Сваку његову ријеч другови из Далмације су са носталгијом, не слушали него гутали. И на тај начин он је продубљивао другарство и познанство између себе и бораца. Већ сјутрадан ословљавао је по имену борце са којима је разговарао претходне ноћи, а послје пет дана знао је имена скоро свих људи у батаљону, као да је с њима ко зна колико времена провео.

При повратку из Србије, на Тари су нас напали Нијемци. Ноћ је била магловита и хладна. Ујутру смо за вријеме марша према Шаргану, за непуних пола сата, добили више личитих наређења. Јер, тројица курира који су преносили наређења до зачеља, узвикивали су, час: „Покрет!“, час: „На-траг!“. Вратио сам се до зачеља колоне и куриру штаба бригаде, који је такође преносио наређење, подвикнуо: „Ко то командује тако...?“. Чим сам то рекао, из магле, преда мном, појави се Саво. „Ја!“, узвикнуо је љутито! „Ђаво понио и овакво командовање! Није ни мени лако!“. Било ми је непријатно и искрено сам му се извинио, јер сам знао да су и њему додијала таква наређења и да му је свега преко главе.

И у најдраматичнијим ситуацијама одликовао се смиренношћу. Тада је на једноставан и оригиналан начин доносио одлуке. На повратку из Србије остали смо без муниције. За то је непријатељ знао. Бригада је преко читавог дана била опкољена на Златару. Непријатељски обруч је био чврсто опасао простор на коме смо се налазили. Недостатак муниције и велики број рањеника уносили су неспокојство. У први сумрак командант бригаде позвао је штабове батаљона ради доношења одлуке. Састанак је одржан у кругу гдје је

била смјештена дивизијска болница. Сваки рањеник је могао чути његове ријечи:

„Ситуација, другови, је јасна. Слободна територија је ово гдје се налазимо. Командант дивизије је донио одлуку да се пробијемо правцем Златар — Јадовник. За извршење задатка одређени су 2. и 3. батаљон. Од њих ноћас зависи бити или не бити... Познато вам је да немамо муниције. Обраћам се и рањеним друговима да и они учествују у извршење задатка и да претресу своје џепове и торбе, па да сваки метак даду за извршење ноћашњег задатка”.

Друге његове ријечи нијесу биле потребне. Сваки рањеник је дао до десетак метака које је чувао за најгору ситуацију. На шаторском крилу, простром међу рањенике, расла је гомила не само метака него и бомби. На оволику резерву нико од нас није рачунао. Она је унијела сигурност и ријешила овај проблем, пред којим смо се нашли на прагу те критичне ноћи.

Увијек је био спреман да се нашали и духовито прикаже неку ситуацију и догађај, да их сагледа и с наличја. Тако, послије повратка из Србије другови су се распитивали о ситуацији тамо, па неко упита: „Имаше ли што да се једе?” — „Било је доста, али нијесмо имали времена”, узврати, увијек за шалу расположени Саво.

Није он само освајао људе из јединице него подједнако и народ куда је пролазио. Са сељанима и грађанима, било из ког краја наше земље, такође је брзо и лако успостављао еластичан и непосредан разговор.

Негдје 1945. године срио сам се са сељацима из околине Калиновика. Живо су се интересовали за Сава. Упознали су га 1942. године, када је Саво са једном четом 1. пролетерске бригаде боравио на том терену. Веома су се обрадовали кад сам им рекао да је жив. Нијесу имали довољно ријечи да га нахвале. Рекао сам им да је Саво сада генерал и командант дивизије, и да се налази у Фочи. Хтјели су пошто-пото да га чују, па смо Сава назвали телефоном. Као дјеца су се утркивали ко ће прије и више с њим да разговара.

„Ма јеси ли ти то Саво? Ене, Саве!...” па би му се уз уобичајену псовку представљали: „Вође Крсто Ћого!” То исто би поновио Ристо Ного и остали. Саво их је памтио и подсјећао на неке заједничке успомене, догађаје и њихове породице, што је њих нарочито веселило.

Касније, међу собом, препричавали су оно што им је Саво рекао, радосни као дјеца.

Једног дана културну секцију је одвео на положај. Кре-нуо је на командно мјесто. Изненада, Нијемци су се појавили испред културне групе. „Друже команданте, иду!“ узбуђено је викнуо из групе неко. „Нека иду“, узвратио је Саво мирно. „Зато сте ви ту да се прославите“. Касније било је много шала и пецкања на њихов рачун.

У борбама око Сарајева појавио се једног дана неки фото-граф. Замолио је Сава да га слика. Саво му је рекао: „Иди и направи фотосе оних који јуришају на њемачке бункере на Црвеним стијенама“.

Посељдњи пут сам видео Сава у болници пред његову смрт. Иако је једва дисао, нашао је снаге да се присјети неких наших сусрета. „Ех, да нам је онакво здравље“, дубоко је уздахнуо. Одлазећи, сјећао сам се како је то своје здравље нештедимице трошио у рату. Сјетио сам се и његове скромне жеље, коју је често помињао. „Ако дочекам слободу, највише бих волио кад бих радио у оној истој књижари у Београду, у којој сам радио као студент“.

Умро је рано, жељан живота којег је безгранично во-лио, а који је према њему био тако оскудан . . .

Ово неколико сјећања су само детаљи из живота овог обичног, а тако необичног и племенитог човјека и ратника.

Вукота РАДОВИЋ

СА ПЕТИМ БАТАЉОНОМ ОД ВАЉЕВА ДО БИХОРА

Послије мјесец и па дана (од 17. марта до краја априла 1944. године) напорних и свакодневних покрета и борби, 2. и 5. дивизија су 30. априла избиле на простор између Јелове горе, Косјерића, Повлена и Рогачице. Тога дана је 4. бригада 2. дивизије избила у шири рејон села Сече Реке. У борбама које је тога дана водила са Нијемцима и четницима, поред осталих тешко је рањен командант 5. батаљона Машо Јелић.¹

2. маја све јединице 2. пролетерске дивизије биле су у покрету у правцу Повлена. У том наступању 4. бригада је избила на Повлен, на коме је разбила три бригаде четничког Ваљевског корпуса. Иако су пружили слаб отпор, убијен је и рањен знатан број четника, а 7 их је заробљено.

У даљем наступању наше дивизије су се помјерале према комуникацији Косјерић — Ваљево да би по преласку те комуникације дејствовале у правцу Маљена и Суворора, и даље ка Шумадији. 2. дивизија требало је да пријеђе комуникацију на простору између Букова и Ваљева, а десно од ње 5. дивизија.

Наступајући са Повлена правцем Мравинци — Лесковица 4. бригада се налазила на лијевом крилу дивизије. Она се у расвит дана 2/3. маја приближила поменутој комуникацији и у налету одбацила испред себе бјелогардејце и недићевце, све до саме комуникације. Око 7 часова батаљони су већ избијали на комуникацији. 5. батаљон је био на лијевом крилу бригаде, према Ваљеву. Осјетивши наше намјере, Нијемци и четници су се, привлачећи појачања од Ваљева, благовремено припремали да спријече продор наших снага преко комуникације. Зато су се у том појасу развиле жестоке борбе. Нијемци су са тенковима држали саму комуникацију, а четници су се са источне стране налазили на свим доминантнијим тачкама, и то изнад саме комуникације. У јеку борбе, која је по жестини попримала изглед одсудног

¹ Умро од задобијених рана у мају 1944. на планини Тари; проглашен за народног хероја.

боја, непријатељу су и даље, моторизованим средствима, пристизала појачања из других гарнизона.

Жестоке борбе које су почеле 3. маја настављене су неколико дана и то непрекидно дању и ноћу. Са непријатељске стране учествовале су њемачке, четничке, недићевске и бјелогардејске формације.

Још 3. маја, када је 4. бригада била свим снагама ангажована у борбама за прелаз комуникације, једна непријатељска колона наступала је од Ваљева, преко села Савића, према Повлену, тј. иза леђа наше бригаде. Зато је 5. батаљон, који се налазио на лијевом крилу бригаде, морао да се оријентише према овој непријатељској колони коју су сачињавали бјелогардејци. Најповољнији положај за одбрану од ове колоне био је гребен планине Магљеша. Зато је према овим положајима журио и непријатељ и наш 5. батаљон. Захваљујући снажљивости и посебној издржљивости својих бораца наш батаљон је успио да избије на Магљеш и да запосједне његове сјеверне падине прије непријатеља. Скоро одмах пошто смо запосјели положаје, непријатељ је из покрета извршио напад, уз подршку снажне минобацачке ватре, подишао нашим положајима и извршио јуриш. Први јуриш је био одбијен. Али, непријатељ је убрзо обновио напад. Дошло је до жестоких окршаја. Међутим, пошто је непријатељ у најодсуднијем тренутку дочекаан и засут ручним гранатама и јаком ватром из свих аутоматских средстава био је присиљен да се и овом приликом повуче. Али и после овог неуспјеха непријатељ није одустао да врши притисак на фронт батаљона. Слиједећег дана непријатељу су са правца Ваљева пристигла нова појачања. Због тога су се на лијевом крилу 5. батаљона морали да ангажују 1. и 4. батаљон наше бригаде. У дводневним борбама на Магљешу 5. батаљон је, улажући крајње напоре, успио да одржи своје положаје.

Ноћу 4/5. маја и 1. и 5. батаљон предузели су противнапад да би одбацили непријатеља са положаја сјеверно од Магљеша. На овим положајима су се налазили Нијемци, љотићевци и четници. Пошто су донекле изненадили непријатеља наши батаљони су заузели прву и другу линију непријатељских ровова. Међутим, непријатељ је брзо ангажовао резерве, извршио противнапад и наши батаљони били су принуђени да се повуку на полазне положаје. У овом противнападу, 5. батаљон је имао једног мртвог и пет рањених бораца и старјешина. Наш батаљон је овом приликом заплијенио два пушкомитраљеза, са прилично муниције што је тада било особито важно. Повлачећи се на своје раније поло-

жаје на Магљешу, 5. батаљон је 5. маја поново водио тешке одбрамбене борбе. Овога дана су 1. и 3. батаљон лијево од 5. батаљона, такође одбијали нападе непријатеља.

У тродневним даноноћним борбама, на правцима који су изводили од Ваљева према Повлену, 5. батаљон је у почетку сам, а затим у саставу бригаде, успјешно парирао све непријатељске нападе. У тим борбама батаљон је имао 2. мртва и 7 рањених бораца.

У повлачењу 2. пролетерске дивизије према југу, наша бригада је за једну ноћ стигла са Магљеша и Повлена до Варде. Маршовало се цијелу ноћ, у тежњи да се јединице што више одвоје од непријатеља да би се на тај начин створили услови за предах. Крајње преморени од борбе, и напорног марша а нарочито од ношења тешких рањеника, борци 5. батаљона су ујутру стигли у село Сепце. Ту је према наређењу команданта бригаде Сава Бурића, требало да преданимо и да се одморимо, да бисмо увече могли да наставимо покрет. Сазнање да ћемо имати један цијели дан одмора причињавало нам је велику радост. Вјеровали смо да смо се довољно удаљили од непријатеља и да ће нам то дозволити једва очекивани одмор. У том увјерењу смо почели да се размјештамо по кућама за одмор. Сељаци су нас лијепо примили. Тога дана су славили Ђурђев дан. Било је свега и за храну и за пиће. Али нама је одмор био дражи од свега осталог. Многи борци, услијед великог замора и неиспаваности, одмах су легли и заспали.

И управо када су једни тек били заспали, а други се још смјештали, стигао је из штаба бригаде курир са наређењем, према којем је одмах услиједила узбуна. Читава бригада требало је најхитније да запосједне положаје за одбрану. Наш батаљон требало је да заузме положаје сјеверно од села. Брзо смо сви били на ногама. Десно од наше бригаде борбу је већ водила 2. пролетерска бригада. Непријатељ се приближавао са више страна. Од Повлена наступали су Нијемци и бјелогардејци, а са осталих страна четници и недићевци. Ситуација је била прилично компликована. Оскудијевали смо у муницији. Због тога нам је тешко било пријећи у неки озбиљнији противнапад. Били смо приморани да непријатеља сачекујемо на врло кратким одстојањима како бисмо га ефикасније могли тући. Борба је отпочела на читавом фронту дивизије. Ускоро је дошло до све јачих окршаја. У поподневним часовима дивизија се нашла скоро у окружењу. У центру скоро окружене дивизије налазиле су се бригадне и дивизијска болница, са знатним бројем тешких рањеника на носилима. У тако сложеној и нејасној

ситуацији позвани су сви команданти батаљона на осматрачницу код команданта бригаде са којим се налазио и командант дивизије Љубо Вучковић. Пошто су саслушани предлози и мишљења донијета је одлука за пробој у правцу јужно од Варде. Четници су, избијајући од Сече Реке, на том правцу тек били запосјели положаје.

За пробој, на одређеном правцу, одређени су Четврти и Пети батаљон наше бригаде. Једновременим енергичним нападом ова два батаљона су врло брзо разбили четнике пред собом и отворили пут за извлачење дивизије преко комуникације Ужице — Бајина Башта. Ситуација је налагала да се преко комуникације пријеђе још у току наредне ноћи.

Послије пробоја, 5. батаљон добио је задатак да до комуникације наступа као претходница бригаде која се налазила на челу дивизије. По избијању на комуникацију требало је да се батаљон постави за обезбјеђење према Ужицу до преласка свих снага дивизије. Батаљон је врло опрезно наступао. Када смо избили пред комуникацију, примијетили смо да се од правца Ужица креће један тенк средње величине. Били смо у дилеми да ли да га нападнемо. Плашили смо се да не компликујемо ситуацију навлачењем појачања која би довела у питање прелазак дивизије. У том колебању тражили смо мишљење штаба бригаде. И пошто је стигло наређење да се тенк не напада он је, не примјећујући нас, продужио покрет у правцу Бајине Баште. Када је избио на комуникацију, батаљон је запосјео погодне положаје у захвату цесте према Ужицу.

Пошто је дивизија у току ноћи, без тешкоћа, пријешла комуникацију, 5. батаљон се у зору прикупио и кренуо за бригадом. Међутим, наједанпут смо се нашли изложени дејству јаке артиљеријске ватре са комуникације од правца Бајине Баште. И да би се избјегли губици, батаљон се рокирао у лијево, према селу Глогињићу. Али се тада неочекивано сусрио са једним бугарским батаљоном који је са правца Кадињаче наступао преко села Глогињића. Дошло је до оштре сусретне борбе. Тренуци су били пресудни. Мало је требало па да непријатељ први запосједне доминантне положаје изнад села Глогињића и да нас на тај начин одсијече од наших снага. У таквој ситуацији, 1. чета је у јуришу успјела да одбаци непријатељске дијелове који су већ запосјели поменуте положаје. Захваљујући успјеху ове чете, батаљон се одмах нашао у повољнијем положају за борбу. Пошто је читав батаљон запосјео погодне положаје, одмах је извршио при-

тисак на непријатеља и принудио га да се повуче у село Глогињиће. Тако се батаљон успио извући из једне неочекивано озбиљне ситуације. Поред тога, овим сукобом нашег батаљона са Бугарима омогућено је да се извуку и неки дијелови болнице 2. пролетерске бригаде који су се кретали нешто десно од нашег батаљона.

Послије одбацивања Бугара батаљон је наставио покрет у правцу Борове главе, недалеко од Кремне. У путу према овом рејону добили смо усмено наређење команданта бригаде, које је по сјећању гласило: „Послије толико напора, ваш батаљон као најуморнији, заслужио је бар толику награду да се један дан одмори у капиталистичком одмаралишту..." Нешто око једанаест часова стигли смо на Борову главу и размјестили се по колибама и некадашњим љетњиковцима. У једном од љетњиковаца смјестио се штаб батаљона и један број другова из Главног штаба за Србију. Одмах смо се раскомотили, јер смо били више него сигурни да ће нас овога дана борба мимоићи. Нешто на сунцу, а нешто уз ватру сушили смо обућу. Спреман је и прилично лијеп ручак. Бедар и топао прољетни дан нам је пријао и скидао психички замор.

Међутим, у тој тада за нас прекрасној ситуацији, изненадно је стигао курир командира чете чији су се дијелови налазили на обезбјеђењу према Кремни. Брзо и кратко је рапортирао: „Друже команданте, према нама од правца Кремне наступају Нијемци". Овај врло немио извјештај прекинуо нам је и угодан одмор и пријатне разговоре које смо водили са друговима из Главног штаба. Читав батаљон се одмах спремио и брзо је запосјео положаје. Нијемци су, под заштитом артиљерије која је дејствовала, обазриво наступали. Од артиљеријске гранате убрзо нам је погинуо један храбри митраљезац² који је својом „брedom" тукао њемачки стрељачки строј. Притисак непријатеља овим правцем озбиљно је угрожавао лијеви бок снага обеју наших дивизија које су се налазиле западно од овог правца. Међутим, упорним отпором нашег и једног батаљона из састава 5. крајишке дивизије, који се налазио десно од нас, Нијемци су били заустављени.

Тог дана увече све наше јединице наставиле су покрет даље уз планину Тару. Непријатељ нас је у стопу пратио. Нијемци су се кретали комуникацијама, а четници планином. Кретали смо се у неизвјесност, јер смо са свих страна могли бити нападнути. Морали смо бити спремни на све. У муницији је владала велика оскудица. Због тога се морало

² Крајишник. Име сам му заборавио.

озбиљно водити рачуна о утрошку муниције. На пропланцима ове суре планине очекивали смо савезничку помоћ у муницији. То је, поред осталог, био разлог због чега смо се у покрету наслањали на ову планину.

У даљем повлачењу, преко Метаљке наша бригада је избила у Добро поље. Овдје смо се задржали непуна два дана. Одмора ни овдје није било, јер су нас четници и на овом простору стално узнемиравали.

Пошто је имала задатак да прихвати све рањенике из дивизије, наша бригада је 9. маја извршила покрет према комуникацији Вишеград — Ужипе, коју је у рејону Шаргана требало у току ноћи да пријеђе. Маршујући по кишном и магловитом дану, бригада је испред мрака избила на домак комуникације, гдје је са четири батаљона прихватила све рањенике, међу којима и 29 тешких на носилима.

Спуштајући се према комуникацији, на правцу гдје је требало да је пријеђемо и да пренесемо рањенике, наши извиђачки дјелови су открили да се на том правцу Нијемци и четници већ налазе у рововима и, пошто се комуникација те ноћи морала пријећи, одлучено је да се нападом отвори пут преко цесте. Зато су 1. и 5. батаљон прихватили све рањенике, а остала три батаљона су кренула у напад. У тамној ноћи је отпочела силовита борба која се све више распламсавала. Нијемцима су од правца Кремне убрзо почела да пристижу нова појачања са неколико тенкова. У првим моментима окршаја ситуација је изгледала врло неизвјесна. Пробој су усложавали рањеници, јер поред отежаног маневра два батаљона су била потпуно везана за болницу. Али су рањеници и овог пута били изнад свега и они су се морали спасити.

Поменута три батаљона су се као бујица сручила на непријатеља, али Нијемци су пружили жесток отпор и после две сата борбе ситуација је и даље била неизвјесна. Но, ипак је пролаз био нађен, иако не на правцу куда је било рањенике лакше пренијети него преко беспутних стрмина Шаргана гдје је непријатељ искључивао сваку могућност да се туда може проћи. Тешко је дочарати терен и ситуацију куда су се и под каквим околностима рањеници морали да пренесу. Многи рањеници који су јахали на коњима били су принуђени да се скидају и да пјешачењем савладају стрмине Шаргана, провлачећи се уз то кроз густо и тек пролистало шибље. Шта више, и поједини рањеници који су се налазили на носилима покушавали су да се скину са носила да би улагањем посљедњих атома снаге умањили терет својим друговима који су их крајњим напорима носили на сво-

Јим раменима. Но и те тешкоће су савладане и рањеници су извучени испод удара непријатеља. Наш 5. батаљон је, савладавајући те сурове тешкоће, овом приликом на својим плећима пренио преко Шаргана 15 тешких рањеника на носилима и носио их све до села Семегњева.

Послије дводневног одмора у рејон села Семегњева, бригада је наставила покрет, општим правцем: Горња Јабланица, Доброселица, Негбина. У току покрета четници су, уз помоћ бугарских и недићевских снага, стално покушавали да нас окруже или испресијецају. Али су се сви ови покушаји завршавали неуспјехом. 2. пролетерска и 3. ударна српска бригада, су се задржале на планини Тари да би се одатле, ако ситуација дозволи, пробиле у Шумадију. Међутим, и оне су морале да се провуку за нама и зато СУ два дана касније пријешле комуникацију Вишеград — Ужице. Када су нас сустигле, оне су одмах преузеле своје рањенике.

Даљи покрет према Златару одвијао се скоро стално под борбом. На овом путу морали смо да савладамо и Увац који у то доба године представља прилично озбиљну водену препреку, а затим и комуникацију Пријепоље — Нова Варош. Обје ове препреке смо савладали без отпора непријатеља и истог дана избили на Златар, тежећи да без задржавања у току ноћи, 18/19. маја, продужимо покрет даље.

У први сумрак покушали смо да пријеђемо комуникацију Пријепоље — Сјеница, на простору између села Халиновића и Доњих Горачића. Међутим, пошто су Нијемци благовремено запосјели комуникацију одустало се од овог покрета, јер је ситуација била прилично неизвјесна.

Комуницирајући према Пријепољу, Нијемци су сјутрадан предузели неколико јачих испада према јединицама наше бригаде које су се налазиле на југозападним падинама Златара. Нарочито јака борба вођена је на простору између села Халиновића и Доњих Горачића. Али, наилазећи свуда на отпор наших јединица, непријатељ није покушавао да дубље продире у шуму.

Пошто је претходне ноћи 5. крајишка дивизија пријешла комуникацију код Милошева (источно од Пријепоља), наређено је да 2. дивизија тим правцем пријеђе преко цесте. То је и непријатељ изгледа очекивао, зато је тај правац затворио најјачим снагама.

Негдје иза подне, на заједничко командно мјесто штаба бригаде и дивизије, позвани су на консултовање сви штабови батаљона. Тражено је мишљење гдје да се пријеђе комуникација. И пошто су сви штабови предложили да се комуни-

хација пријеђе на правцу куда је претходне ноћи извршен покушај, то јест између села Халиновића и Доњих Горачића, тај је приједлог прихваћен и донијета је одлука да се увече тим правцем пријеђе цеста. У току дана су извршене припреме и падом мрака отпочео је покрет према комуникацији. Очекивао се јачи отпор непријатеља и јединице су се кретале опрезно, развијене у борбене колоне. Међутим, на правш/нашег преласка није било непријатеља и комуникација је пријеђена без борбе. Непријатељ је овим нашим маневром био потпуно изненађен. Он је, очекујући наш прелаз, у пејону Милошева, повукао са овог прстора и посљедње своје дијелове, оријентишући их ближе, према Пријепољу.

По преласку комуникације, усиљеним маршем је продужен покрет ради тога да се у току ноћи избије на планину Јадовник. Чело колоне је у зору избило испод најстрмијих падина Јадовника и на његовим сјевероисточним повијарцима примијетило људске силуете. Због нејасне ситуације колона је тренутно застала. Касније је осматрање утврдило да су то наоружани људи. Штаб бригаде је знао да негдје на простору Јадовника треба да буде 5. пролетерска (црногорска) бригада, али се осматрањем није могло знати о коме се ради. Зато је 5. батаљон добио задатак да расвијетли ситуацију. У опрезном пењању брзо смо установили да су то борци 5., а затим се батаљон, брзо успео и сусрио са њеним болцима. Сусрет је био дирљив, и он је за нас представљао посебну радост, јер послје два мјесеца непрекидних борби и покрета ступили смо на слободну територију.

Са Јадовника се наша бригада спустила на десну обалу Лима, кога смо истога дана пријешли у рејону Бродарева. Послије дводневног одмора у селу Ивезићима наша бригада је наставила покрет између Лисе планине и Лима у правцу Бијелог Поља. А пошто је у Бијелом Пољу прешла на десну обалу Лима, продужила је покрет у правцу села Полица. На путу према Полици бригада је водила успутне борбе са муслиманском милицијом којом су командовали Нијемци, док је на положајима Сајковац — Комова глава наишла на јачи отпор непријатеља. У овим борбама бригада је имала знатне губитке, при чему је наш 5. батаљон имао једног мотовог и два рањена борца.

По избијању, 25. маја, на простор између ријеке Лешнице и Берана, наша бригада се размјестила у селима: Бабино, Горажде, Заграђе, Дапсићи и Будимље. А пошто се непријатељ налазио приближно на линији: Турјак, село Трпези и село Годочеље, скоро сви батаљони су морали да ангажују јаче дијелове за обезбјеђење.

5. батаљон се размјестио у селу Горажде, одакле је са по једном четом, на смјене, држао положаје на Вељој стиги, обезбјеђујући се према селу Трпезима. Послије дугих напорних маршева и борби, на овој просторији батаљон се прилично одморио, попунио муницијом и средио. Овдје су били створени услови за интензиван политички и војнички рад са борцима.

Послије неуспјеха дијелова бригаде да ноћу 30/31. маја дејством преко Турјака пресеку комуникацију Рожај — Беране и да избију свјерозападно од Рожаја, наредне ноћи је 5. батаљон добио задатак да упадне у села Врбица и Трпези, и протјера муслиманску милицију. Спуштајући се испод Турјака кроз помрчину и шуму, челна патрола батаљона са водичем наишла је на засједу нашег 3. батаљона који се налазио на Турјаку. Претпостављајући да се ради о непријатељу, засједа је отворила ватру и том приликом су из патроле погинула три борца са водичем и три била рањена. Пошто се послје овог сукоба непријатељ није могао изненадити, 5. батаљон је одустао од предвиђене акције.

Припремајући се за напад на наше јединице, непријатељ је 9. јуна, ради насилног извиђања нашег распореда, са правца Трпези преко села Врбице, предузео напад са око 200 војника на положаје 5. батаљона. Напад је одбијен и непријатељ натјеран у бјекство. Сјутрадан је непријатељ поново предузео напад.

10. јуна налазили смо се на истим положајима. На фронту нашег и 4. батаљона који се налазио лијево од нас, на лијевој страни ријеке Лешнице, напад су предузела два батаљона 21. СС „скендербег“ дивизије, муслиманска милиција и нешто Нијемаца. Уз подршку артиљеријске, посебно минобацачке ватре, непријатељ је наступао врло опрезно. Наши батаљони су испред главних положаја истурили по једну чету. Јединице су биле добро маскиране и нијесу отварале ватру. Зато је први строј непријатеља изненада био дочекан јединственом ватром ових двеју чета. Изненађен, непријатељ се одмах у приличном нeredу повукао назад. Нешто касније, уз појачану подршку артиљерије, поново је пријешао у напад. Артиљерија је тукла и по дубини иза наших положаја. Напад је био снажан и непријатељ је успио мјестимично да потисне наше јединице и у једном моменту је изгледало да нећемо моћи да издржимо притисак. У таквој ситуацији је и народ из села Полице почео да одступа према Беранама. Али наши батаљони су се ипак успјели одржати и непријатељ је, послје неколико часова борбе, био принуђен да се повуче, изгубивши један топ 37 мм и нешто друге спреме.

Пошто је непријатељ одбијен, у селу Полици је дошло до спонтаног весеља бораца и народа који се са радошћу враћао својим кућама. У знак признања, народ је војсци приредио ручак који јој је омладина донијела на положај. У предвечерје, дошло је и до дирљивог весеља војске и омладине.

Наредног дана непријатељ је јаким снагама предузео напад са правца Рожаја на фронт главних снага наше бригаде. Наше снаге су се у току дана морале повући назад, али су ноћним противнападом одбациле непријатеља уз врло осјетне губитке. У току 12. јуна и наредне ноћи, на правцу села Трпези и Калице, вођене су борбе у којима је учествовао и 5. батаљон. Пошто је у овим тродневним борбама претрпио неуспјех непријатељ није више предузимао напад све док се бригада налазила на овом терену. Послије ових неуспјеха непријатеља, наоружани сељаци су у току дана колективно радили на њивама, јер су стекли повјерење у снагу наше бригаде, изражавајући то у стиху: „...нек се нико не превари на четврту да удари...”

Непријатељ је са правца Сјенице јаким снагама напао дијелове 3. дивизије који су дејствовали на простору Пештера. Ради садејства овим нашим снагама, 20. јуна су 1., 4. и 5. батаљон наше бригаде добили задатак да дејствују сјеверно од ријеке Лешнице, у правцу Горњег Корита. Пошто су претходно одбацили истурене дијелове непријатеља са десне обале Љешнице, ови батаљони су продужили наступање у три колоне: десно у правцу Османова брда наступао је 5., а лијево у правцу Мушнице и села Лозне, наступали су 1. и 4. батаљон. Избивши у таквом распореду, без много сметњи, на линију: Хазане — Лозна, 5. батаљон је напао Османово брдо и Седића крш, гдје су се налазили дијелови 21. СС „Скендербег” дивизије, јачине око једног батаљона. Око десет часова батаљон је избио у село Хазане, али је у даљем наступању наишао на јак отпор непријатељских снага које су посиједале плато испод Османовог брда. Овај отпор је сломљен тек после један сат борбе. А да би заузео Османово брдо и Седића крш, који су по конфигурацији били врло погодни за одбрану, батаљон је морао неколико часова да води врло жестоку борбу. У борби за ове положаје наш батаљон је подржавала батерија топова којом је била ојачана наша бригада, дејствујући са положаја у селу Горажде. Не знајући тачно на коју је линију батаљон избио, гранате наше сопствене артиљерије почеле су да падају по нашим положајима, тако да смо се у једном моменту нашли између двије ватре. Али, после извјесног времена, сигнаlima са

наших положаја ова забуна је отклоњена и батерија је пре-нијела ватру на непријатеља. Међутим, и поред притиска батаљона и дејства наше артиљерије, непријатељ се упорно држао на својим положајима.

1. или 4. батаљон нијесу нам могли помоћи јер су били ангажовани на својим правцима. Преласком на јуриш у току дана, батаљон би се изложио великим губицима. Зато смо се одлучили да покушамо да једну чету убацимо у позадину непријатељских положаја. Иако на ризик и са мало наде на успјех, чета је одмах кренула једном пошумљеном јаругом западније од Османовог брда, према лијевом крилу непријатељских положаја. Читава чета је неочекивано успјела да се неопажено провуче кроз ову јаругу и да се у једном моменту нађе непријатељу с бока и леђа. И пошто се непријатељ изненада нашао између двије ватре, одмах је почео да одступа, а затим се дао у панично бјекство. Наше чете су предузеле гоњење, али је непријатељ брзо измицао. Непријатељ је у овој борби претрпио тешке губитке. На бојишту је нађено близу четрдесет погинулих војника, са једним официром и четири тешка рањеника. Поред пушака, заплијењен је један тешки митраљез, око десет товарних коња са знатним количинама ручних граната, муниције и другог ратног материјала. Ми смо у овој борби имали једног мртвог и пет рањених бораца.

Наступајући у правцу Остроноше, наши батаљони су без знатнијег отпора избили 22. јуна у Горње Корито. По избијању на ову просторију, 1. и 4. батаљон ступили су одмах у борбу са непријатељским резервама које су придолазиле од правца Сјенице. Али пошто су се дијелови 3. дивизије, који су се налазили на овом простору, већ пребацили на лијеву обалу Лима и непријатељски предњи дијелови избијали према Бијелом Пољу, наши батаљони су под притиском знатно надмоћнијег непријатеља били приморани да се повуку нешто јужније од Остроноше, а 24. јуна су се преко Бихора повукли у састав своје бригаде, на лијеву страну ријеке Љешнице.

Стојан ЖУГИЋ

ИЗВРШИЛИ СМО ТЕЖАК ЗАДАТАК

У штабу бригаде, тога фебруарског дана 1944. године, владала је радна атмосфера. Увијек је тако кад предстоји неки задатак. Присутни су упирали поглед у команданта и комесара. Очекивала се заповијест. Свима је било јасно: сјутра треба извршити покрет. Другови из штабова батаљона враћали су се својим јединицама да би их што боље припремили за сјутрашњи покрет.

Завладала је ужурбаност испуњена општом радошћу. Јер сјутра се креће у Србију. Треба помоћи тамошње партизанске јединице.

Санитет бригаде примио је наређење: „Извршити тријажу у болници. Узети са собом само лаке рањенике са рок-ом излијечења од десет дана. Остали рањеници и болесници остаће на даљем лијечењу у Беранама. Снабдјети се довољном количином санитетског материјала ...”

Прионули смо одмах на посао да извршимо наређење.

У болници се све ускомешало и сви су били љубопитљиви. Као да знају да сјутра крећемо. Код рањеника се запажа живост. Обузело их је нестрпљење. Ко би их у овом тренутку видео стекао би утисак да су већина много лакши рањеници него што су стварно били. Дошао је и комесар. Говорио је свима, а неким и посебно, о потреби болничког лијечења, о напорном маршу који предстоји, о потреби да свака јединица буде што покретљивија. Изгледало је као да су били убијеђени, али се запажало код оних који нијесу могли у Србију да се с тим мире тешка срца.

Ноћ је протекла у интензивним припремама.

Покрет. Народ је изишао да испрати своје борце. Сви су посматрали дугу колону одморене и попуњене бригаде, која је полако залазила за брда. У колони бригаде налази се и бригадна болница. То је сад болница са десетак пјешака — лакших рањеника, без носила и коњаника.

И јутрос је неколико другова из болнице покушавало да се прикључи бригади. Поново су новим чињеницама доказивали да треба да иду са бригадом. Тешко им је да се одвоје од ње. Ипак су се морали вратити. Наређење је јасно и по њему треба поступити.

Уз сложну пјесму бригада иде у сусрет својим задацима.

Дошли смо у Бијело Поље 10. фебруара. Ту је смотра. Има неколико другова који су се разбољели. Неки се при-тајили, хтјели би да прикрију своју болест како би остали уз бригаду. Али и они морају да се врате у болницу.

Поново покрет. Све се више удаљавамо од слободне територије. Могућност за враћање болесника назад, ка болници, бива све тежа. У бригадној болници већ неколико дана нема шта да се ради. С времена на вријеме поведе се разговор о неком другу који је остао у Беранама. Навикли су један на другог. Хтјели би и овдје да буду заједно. Са нама је и један лекар, бивши италијански поручник. У Беранама је добро радио. Био је увијек расположен. Сада се некако измијенио. Нервозан је, ћутљив и прилично раздражљив. Неки му прилазе, разговарају с њим, хтјели би да га орасположе. Међутим, врло је кратак у одговорима, све му некако смета. Уколико се више удаљавамо од слободне територије, он је све чуднији.

Јединице су већ неколико пута покушавале да се пребаце преко Лима. Он је био надошао, мутан, тако да је представљао приличну препреку. Без обзира на непријатељске снаге с оне стране, Крајишници су га ипак форсирали. Ми смо 17. матра преко моста пријешли и одморили се у Рудом. Али, убрзо је услједио покрет.

Са непријатељем се већ стално сријећу наше јединице и борбе се из дана у дан све више распламсавају. У селу Пенезићима, код Рудог, гдје се није очекивао сусрет са непријатељем, дошло је до изненадне жестоке борбе са Нијемцима, која је трајала читаву ноћ и наставила се и сјутрадан. Бригада је већ имала 27 рањеника, међу којима и неколико тежих, на носилима. Сада више није било никаквих могућности да се рањеници упућују на слободну територију. Настао је моменат њиховог специфичног санитетског обезбјеђења, доста чест у народноослободилачкој борби. Почеле су тешкоће за санитетско особље. И овдје долази до изражаја систем лијечења на мјесту. То је, у ствари, лијечење у непрекидној евакуацији, на носилима, на коњу. Нема санитетских етапа — све се обавља, мање или више, на једном мјесту. Зато немамо евакуацију рањеника у правом смислу ријечи. Наша евакуација обавља се у кругу или, боље речено, као „евакуација на мјесту“. Овакав карактер задржало је санитетско обезбјеђење за читаво вријеме боравка у Србији.

Наше јединице све више продиру ка долини Ибра. Непријатељ довлачи велике снаге, јер су му угрожене веома важне комуникације. Око наших јединица, на мањем или

већем одстојању, свугдје су непријатељске снаге. Стални покрети. Сталне борбе. Око Ивањице поново рањеници. Још два рањеника на носилима. Уколико се број рањеника повећава, утолико се мора издвајати више бораца за њихово ношење. У оквиру бригаде завршава се цио медицински поступак са рањеницима. Рањеници су у колони. Но, поред свих тешкоћа, сваки је рањеник збринут, свакоме је указана максимална помоћ, према објективним санитетским и опште-тактичким околностима. Брига за рањенике код сваког нашег борца и руководиоца дошла је до пуног изражаја у свакој прилици. Ови свијетли принципи, који су одувijek чувани и даље развијани у току наше борбе, и у овим даноноћним окршајима одржани су на највећој висини. Колико је битак вођено за рањенике! Боро Драговић је са својом десетином одбијао непријатеља докле год је имао муниције, и дао свој живот, а није му дозволио да се дочепа болнице.

Једна од највећих тешкоћа било је ношење рањеника. Већ су се сви борци и руководиоци више пута смјењивали у ношењу носила. Колико је било другова који су имали сљуштену кожу на раменима од носила. Но, без обзира на то, рањеници су ношени, и нико од њих није остављен. Народ је излазио из кућа, дивио се нашим борцима. Сељаци су доносили разне поклоне у одјећи и намирницама. Помагали су и у ношењу рањеника. Сви смо заједнички сносили тешкоће.

Било је случајева да су се због изненадног напада непријатеља или покрета, у току дана два до три пута просипали казани са недокуваном храном.

Спуштали смо се 30. марта ка стародревном манастиру Студеници. Било нам је драго што му се приближавамо. Чудно је то како човјек и у тешким тренуцима скрене своје мисли и пажњу вјековним споменицима кад се нађе близу њих. Ушли смо у манастир кроз велику капију. Око нас дебео зид. У манастиру је мирно, као и обично. Овдје се живи сасвим одвојено од свега онога што се около збива.

Изишао је дебели калуђер, зачуђен. Одговарао је на питања збуњено. Зачудио се кад смо га замолили да нам покаже цркву. Сигурно је мислио: „Шта ће ови са петокраким звијездама у цркви?“. Ко зна по који пут, напосто је издекламовао уобичајени текст о старинама манастира.

У Студеници смо се одморили. Али увијек нас је вукла помисао на Ибар. Ибар је близу, тамо треба ићи, тамо је наш циљ. С оне стране Ибра биле су концентрисане велике снаге. Ту су се сакупиле јединице свакојакх непријатеља. На Ушћу се у ноћи 30/31. марта развила велика битка. 4. бата-

Код Прибоја 1943.

љон храбро је јуришао. Ушће је те ноћи било тако освијетљено да се видјело као по дану. Непријатељ има велике губитке, али не одступа. Почеше да пристижу рањеници. Болничарке су са самог моста, гдје је била најжешћа ватра, извлачиле рањене другове и указивале им прву помоћ. У болницу је стигло преко 30 рањеника. Око 10 их је на носилима, а и међу осталима има неколико тешко рањених. У болници се даноноћно ради.

Осјећа се велика потреба у шинама. Паве се импровизоване удлаге. Шине су грубе, а и носила су импровизована. Са тако grubим материјалом и транспорт је отежан. Носила постају много тежа него што су у нормалним приликама. Тешко је радити ондје гдје је немогуће спровести основне санитетско-тактичке принципе. Увијек је у санитетском обезбјеђењу кочница претрпавање једне етапе. Али овдје нема друге етапе, бригадна болница је крајња. И не само то. Она је и нестабилна етапа, етапа у непрестаном покрету. Овдје су све околности и услови сасвим супротни онима који су нужни за санитетско обезбјеђење које прописује свака медицинска доктрина. Но, поред свега тога, оно што је најсвијетлије и најхуманије није никад доведено у питање. Рање-

ник је увијек спасаван, јер је неисцрпна љубав према њему, без обзира на све друге околности.

Средина априла 1944. Село Борково. Опет жестока борба. Наше јединице су опколиле бугарски батаљон. Непријатељ је на брзу руку ископао ровове и укопао се на равној пољани. Наше га јединице засипају јаком ватром, и он трпи велике губитке. Око подне почеше пристизати и наши рањеници. Позади њих иде група заробљених Бугара. На челу ове мале колоне налазе се носила са тешким рањеником. Тек ће неко од другова са стране: „Ево, почели су да се предају!“ Рањеник на носилима додаде: „Море, мани ти њих! Кад је у рову — права је звијер! А кад га стиснеш у процјеп онда запомаже: „Не пуцај Српко, братко, братја сме!“

Борба на Боркову још увијек траје. У болници се стално интересују за Борково. Дође курир и рече да још нијесу савладани Бугари и друг на носилима упаде: „Ето ти лукаве браће, како се предадоше!“

Почеше пристизати у мањим групама нови рањеници. Болница се осјетно повећава. Са самог Боркова смо примили преко четрдесет рањеника, међу којима око двадесет тежих. Наша бригада је принуђена да издваја по читав батаљон за пренос рањеника.

Бригада је ишла другим правцима у нове борбе. Пошто нијесмо успијели проћи Ибар, кренули смо са осталим јединицама 2. и 5. дивизије у другом правцу, ка Ваљеву. У Мланчи је непријатељ отворио јаку артиљеријску ватру на дијелове штаба 2. дивизије. Ту је рањена само једна другарица из културне екипе дивизије. Без предаха, неуморно, бригаде иду из борбе у борбу. У Сечој Реци, 30. априла, наши су се сударили са бројно надмоћним непријатељским снагама. Рањен је Машо Јелић са још неколико другова.

Нашим јединицама већ понестаје муниција. Добили смо наређење да се у болници прикупи муниција. Свако даје свој прилог. Има и неколико бомби. Мало је оних који нијесу оставили који метак код себе, чак и они на носилима.

На Повлену је 1. маја непријатељ напао болницу. Ето, некима је добродошло оно мало муниције што су је задржали код себе. Они који нијесу пуцали помогли су да се тежи рањеници изнесу. Ту је рањеник рањеника носио. А народ је и овдје поново, ко зна већ по који пут, на дјелу показао своју неизмјерну љубав према рањеним пролетерима. Селјаци су на својим леђима износили рањенике.

Болница је јако нарасла — сада је највећа јединица бригаде. Њена колона се прилично развукла. Са нама су и рањеници 3. српске бригаде. Сви се жале на болове у рукама

и раменима од ношења носила. Међу њима има и таквих чија ољуштена рамена треба лијечити. Командант и комесар бригаде носе такође носила. Сви заједнички извршавају своју дужност према рањеницима.

Наше јединице су часно извршиле своје задатке. Враћамо се слободној територији. На том путу су стално вођене борбе.

Најзад један предах. Од Калуђерских Бара и преко планине Таре, само напоран марш, али без нових рањеника. Но, долази најтежи дио терена за читаво наше људство — Шарган, који треба пријећи. Непријатељ осипа ватру из свих оруђа. Болница се креће у ноћи 9/10. маја преко Шаргана, кроз беспуће и камењар. Тешко је рећи за кога је теже, да ли за оног који је на носилима или за оног који га носи. Не зна се да ли је теже уз Шарган или низ Шарган. Камење се само котрља јер идемо беспућем. Уза све то, с времена на вријеме јаук тешког рањеника са носила. Један друг који је носио носила тако се повриједио да је и њега требало одмах ставити на носила, јер је у напорном ноћном маршу сломио ногу.

Сељаци такође носе рањенике. Уколико се више приближавамо рјечици Увац, преко које треба пријећи, сељаке све више обузима брига како ће се вратити својим кућама. Има их који су се удаљили прилично од својих домова. Нечима треба неколико дана да иду да би стигли кући.

Ноћ 16. маја. Дошли смо до плаховитог Увца. Треба га пријећи. Многи се у чуду питају како је то уопште могуће. Прелазимо по групама и сваки се чврсто придржава за друга до себе како би савладао побјеснелу воду. Једну другарицу је вода понијела неколико метара и случајно се задржала руком за врбу. Звала је у помоћ и била је спасена. Сви смо потпуно мокри, изузев рањеника на носилима. Носила су пренесена уз огромне напоре. Мокра колона креће напријед. Сушићемо се током марша на сунцу и вјетру, као што је било безброј пута.

Ближи се крај нашим напорима. Још треба пријећи само Златар и цесту. Непријатељ се побринуо да нас у томе спречи. Али силовит налет наших јединица разбио је његова настојања.

Тамо преко цесте је Јадовник. 20. маја стигла је 5. црногорска, да нас прихвати у повратку са дугог и славног пута.

Само још да се пребацимо преко Лима и брзо ћемо на слободну територију. Дугујемо велику захвалност српским сељацима који, заједно са борцима Четврте, донесоше наше рањенике из Србије у Црну Гору.

Др Бранко КАНДИЋ

У ОКОЛИНИ ДРАГАЧЕВА

Почетком априла 1944. године стигли смо у Драгачево.

Прољећно сунце је загријевало плодну земљу и расцвјетале воћшаке Србије. Борци наше бригаде (Црногорци, Босанци, Срби, Кордунаши и Далматинци) водили су тих дана тешке борбе са непријатељем у околини Чачка. Послије заузимања неколико села и значајнијих положаја у рејону Драгачева, 3. батаљон је стигао у село Горњи и Доњи Дубац и протјерао четнике на десну обалу ријеке Бјелице. Ту је заноћио да се одмори и вечера. Послије поноћи продужио је напад на слиједеће положаје непријатеља.

1. чета имала је задатак да са косе Дебељака и Лукавице крене у напад и очисти безимену косу на десној обали ријеке Бјелице, а затим да продужи дејства у правцу села Каоне. Чета је кренула у колони. Напријед су ишли извиђачи. Пријешли смо ријеку код једне воденице, а да нас непријатељ није примијетио. На лијевој обали остало је митраљеско одјељење, са комесаром чете, са задатаком да својом ватром подржи напад чете. Кад смо дошли испод безимене косе, развили смо се у стријелце и кренули уз брдо. Кретали смо се нечујно док нас стражар није зауставио повиком: „Стој!“ На његово питање ко иде, наши бомбаши су одговорили да иду четници и рекли су још презиме неког њиховог команданта. Кад су дошли ближе, видјели су да стражар није сам. Тада су наши бацили бомбе и јуришали. Стрељачки строј чете пожurio је и, уз снажну ватру, изишао на ивицу шумљене косе.

Још се нијесмо ни средили на коси, а непријатељ је извршио јуриш и чета се мало повукла. Послије два-три минута средили смо се, поново сложено јуришали и заузели косу. Кад смо други пут освојили косу препознао сам по униформи да то нијесу четници са којима смо водили борбу претходних дана. Биле су јединице такозваног Српског добровољачког корпуса познатих под именом Љотићевци, у њемачким униформама, са шлемовима и добро наоружане. Након десетак минута Љотићевци су се поново средили и извршили противнапад.

Чета се опет морала мало повући под притиском бпојно јачег непријатеља. У овом налету неки љотићевац ухватио је једног нашег борца из 1. вода. Тај борац је био родом из Херцеговине, по имену Душан, звани Комита, стар око 30 година. Прије рата тукао се за жандармима, па је живио често као одмјетник. У тим тучама стекао је извјесно искуство у самоодбрани. Зато је увијек носио каму, задјевену у десну чарapu. Тако, кад је љотићевац изненада скочио на њега и оборио га да му отме пушку, кад се нашао на земљи, заправо под кољенима снажног и добро угојеног љотићевца, који је већ почео да га дави, хитро је потегао каму из чарапе и зарио му је у врат.

Док смо се на коси борили на блиском одстојању, комесар чете са митраљеским одељењем пријешао је преко ријеке и журио у састав чете. На узаној стази пристигао је групу љотићеваца који су чували прелаз (они су спавали када је чета прелазила ријеку). Комесар се није колебао. Командовао је: „У стријелце! Хватај живе!“ И група је за трен ока била ликвидирана.

На коси се и даље водила борба, сијевале су бомбе, а свјетлећа зрна из пушкомитраљеза парала су тамну ноћ уздуж и попримеко косе. Лијево од мене и нешто напријед била су два дебела стабла, једно уз друго. За једним је клечао делегат вода Михаило Лазаревић, а за другим, скоро надохват руке од њега, примијетио сам три љотићевца. Позвао сам делегата да се мало повуче и легне, а затим сам бацио бомбу. Послије експлозије викнуо сам: „Напријед!“ На мјесту гдје је бомба експлодирала Лазаревић и ја нашли смо љотићевце — два мртва и једног рањеног — пушкомитраљез и двије торбице муниције. Рекох делегату: „Видиш, друже, гдје си могао погинути да их она моја „крагујевка“ не разнесе“. Делегат уздахну и рече: „Мајку им, колико сам био близу, а нијесам их примијетио... Ово је нешто слично ономе у Санџаку“ — рече он — „кад смо један другом — истог дана спасли живот“.

Још петнаест минута чета је водила жестоку борбу и све више се примицала ивици косе. Постављен је и тешки митраљез у стрељачки строј да туче дуж косе. Послије два-три дуга рафала из митраљеза, по команди командира чете сложено смо кренули напријед и по трећи пут заузели косу. На њој је било много љешева. Командири одјељења и водова провјеравали су своја бројна стања и извјештавали командира чете. Установило се да су из цијеле чете рањена само два друга. На коси је остао мртав 21 издајник српског народа.

Душан

РАДАКОВИЋ

ПРВИ БАТАЉОН У ДОЛИНИ ЋЕТИЊЕ

Двадесет осми април четрдесет четврте. Још се није разданило када је 4. батаљон избио на станицу Врутци на прузи Ужице — Вишеград. Неки њемачки официр из Ужица, преко станице Врутци, телефоном тражи Мокру Гору. Видо Шошкић му одговара: „Овдје партизани“. И веза је прекинута. Пронашли су кантицу бензина и Саво Јеврић га пролива по станичним зградама, а Божо пали. Од Ужица долази тутањ експлозија и завијање тенковских мотора.

Тог раног магловитог јутра 1. батаљон је закаснио са изкршењем задатка. Негдје око 7 часова курир је штабу батаљона предао наређење за покрет и напад. Наређење је стигло са закашњењем од пуна 3 сата. Са штабом батаљона налазио се начелник штаба бригаде Стојадин Солдатовић. Наређен је покрет. 8 је часова. Магла се развукла. Штаб је стигао на прве висове изнад Ћетиње. На цести тенкови. Тамо гдје су сада тенкови, батаљон је требало да избије још у току ноћи. "У кањону је ситуација критична и начелник штаба захтијева да батаљон пође у напад. Он је у праву, јер ће напад батаљона ослабити притисак противника на главнину бригаде. Чете су иза брда. Чекају одлуку. Штаб се консултује. Гранате падају око њих. Неки су за напад, други против. Како нападати тенкове, када људи имају само пушке, митраљезе и гдје коју бомбу? То је недовољно за оклоп. Зашто људе гурати у смрт? Тешко је то када се човјек нађе између наређења и људских живота. Штаб батаљона је одлучио да се напад одложи. Начелник штаба бригаде је обавијестио команданта. Митраљезе смо поставили на косе изнад Ћетиње, а један вод 2. чете упутили пут села Павловића. Тако је батаљон умјесто одмора преузео заштиту јединица, комора и болница које су се налазиле у рупи испод жељезничке станице Врутци.

Нијемци нападају цестом и око ње. Ко зна по којој путу јуришају на Маглића брдо на којем се грчевито брани 4. батаљон. Млади борци, на ударце противника узвраћају жестоком противватром. И 2. и 5. батаљон су заузели положаје и бране приступ рањеницима.

Ситуација је критична. На положају су и штаб бригае и начелник штаба дивизије Саво Дрљевић. Код 4. су Војо Николић, комесар бригае и Блажо Јанковић, замјеник команданта. На другом крају, код 2. батаљона, је Саво Бурић, командант бригае.

Сунце је нагињало западу. Дан се ближио крају, а борба не престаје. И у најкритичнијим тренуцима борбе, нама иза леђа долазила је нова опасност. Један батаљон бугарске фашистичке војске кретао се од Чајетине преко Павловића, у леђа бригае. Наши батаљони воде борбу за прелаз пруге и цесте и за одбрану болнице и коморе. Слободан је само 1. батаљон. У сусрет непријатељу упућена је 3. чета. Она је трчећим кораком пошла према брду. Настала је трка за косу. Ко је први заузме, његова ће бити коса и побједа. Непријатељ је био у повољнијем положају. Његова претходница је ишла гребеном, а 3. чета стрељачким стројем уз падину. Артиљерија са цесте подржава напад противника. И у један мах, на врх голе чуке, густим стрељачким стројем излазио је противник.

— Ко је тамо? — упита Лазар Лопичић.

Кад је чуо одговор, командовао је „распали“. Изненадна ватра пресрела је противника. Већ на први поглед је Ћиро Јаман са сигурношћу могао рећи да су четворица мртви. Он није осјећао ништа осим све јачег трзаја митраљеза. Када је просуо још један рафал, примијети да је војник који је замахнуо руком да баци бомбу пао и бомба је експлодирала лоред његовог тијела. Наједном, митраљез му заћута. Ухватио је за цијев. Она је била врела и руку је опекао. Изненади се када је на двадесетак метара испред себе спазио противничког војника. Срце му је заиграло јаче, али га то није збунило. Квар је отклонио и реденик намјестио. Видио је како је војник устао, кренуо према њему, и уперио пушку. Ћиро пуцањ није чуо, али је чуо куршум како му те звизнуо поред главе. Његов митраљез заигра и противник посрну. Ћиро је тек тада схватио колико је био близу смрти и помислио да он у свом оруђу не носи само слободу већ и личну заштиту. На чуки комешање.

Непријатељ покушава да се среди. Чета је јуришала на непријатеља који се колебао. Јуриш је био тако изненадан и брз да је непријатељу онемогућио сваки отпор. Наста паника, Бугари су бјежали лијево, неки десно а неки низбрдицом — како је ко знао. Борба није трајала ни пар минута а на положају је остало 16 мртвих непријатељских војника. Заробљен је један официр и један војник. Ћиро је отео један пушкомитраљез са доста муниције и одмах је са с њим

осу ватру по колони која је више бјежала него одступала. 3. чета је наставила гоњење. Непријатељ се повукао правцем којим је и дошао. Само је лакше рањен замјеник командира 3. чете Нико Дабановић. О резултатима борбе обавијестили смо штаб бригаде. Борба је била кратка, и другови нијесу вјеровали да је толико било губитака. Начелник штаба је обишао положај, пребројао противничке губитке и наредио 3. чети да се повуче у састав батаљона.

Пао је мрак. Борба је престала. Прикупили смо се у село Цветиће и са 50 носила, прошли Нијемцима иза леђа, а у расвит 29. априла стигли у село Долове и без одмора наставили покрет у правцу Кадињаче.

Ноћ на Шаргану

Ноћ 9. маја. Тишина. Нико не говори. Испред нас је Златибор. Прије три дана батаљони су под борбом напустили Повлен. Прекјуче смо на Јеловој гори водили борбу са четницима, бугарским фашистима, љотићевцима и Нијемцима. Јуче смо се одморили на планини Тари, а сада са Таре, под теретом носила, идемо ка Златибору. Пролазимо поред једне стрмине, крећемо се опрезно, пазимо да нам се испод ногу не одрони камен који би котрљајући се наговијестио присуство колоне. Уском стазом која води стрмим падинама планине, испрекидане сњажним наносима, спушта се колона у правцу Шаргана. 1. и 2. батаљон су већ близу цесте, која преко Шаргана спаја Ужице са Вишеградом.

На гребену који спаја планину Тару са златиборским масивом, главнина бригаде са рањеницима је застала и чека да батаљони обезбједе пролаз стазом која пресијеца цесту преко Шаргана. То је једина стаза која изнад тунела Јатаре везује планину Тару са Златибором и Семегњевском гором. Неизвјесност. Под ногама суварци се ломе и појачавају напетост.

Батаљони су пришли сасвим близу цести.

На раскрсници цесте и стазе чујемо жагор људи који се час губи, час појачава. Било нам је јасно да су Нијемци стигли прије нас и запосјели раскрсницу путева.

1. батаљон пође лијево, 2. десно. Лијево урвина, десно урвина, а између њих једини пролаз са Таре на Златибор. Том једином стазом треба да прођу комора и рањеници. Нијемци су је посјели и утврдили за одбрану. Ако не обезбједимо комад тог простора, пролаза нам нема. Припремамо

се да у једном налету заузмемо тај једини пролаз преко Шаргана. Комесар батаљона Тацовић Бранко, његово замјеник Недић Ђорђе и командант батаљона пришли су сасвим близу, осматрали положај Нијемаца и распоређују чете. Задатак је био јасан: избацити непријатеља из ровова и омогућити прелаз преко друма. Све је спремно за напад. Иако смо близу, непријатељ нас није открио. У тај час иза леђа нам приђе Саво Дрљевић, начелник штаба 2. пролетерске дивизије. — Још нијесте обезбиједили прелаз преко цесте. Ево, рањеници су ту иза нас. Шта чекате?

Његов глас и њемачки рафали истовремено прекидоше ноћну тишину. Отпочела је борба за неколико десетина метара простора. Из рова се појави крупна фигура противничког војника са подигнутом руком и бомбом, али се брзо сруши у ров пресјечена рафалом митраљеза. Имали смо користи од његове бомбе. Намијењена је била нашем стрељачком строју, али је експлодирала у њиховом рову. Снопови свијетлећих куршума расипају се падинама брегова, а чете су истјерале Нијемци из првих ровова.

Десно је батаљон Николе Бановића разрушио цесту и пругу, поставио засједу и од Вишеграда непријатељ не може да прође.

1. батаљон је окружио непријатеља.

3. чета му је већ иза леђа, али стаза није слободна. Слободна су била само беспућа. Нијемци се не дају истјерати из ровова. Нападамо са свих страна. Ноћ одмиче, али не губимо наду. Муниције имамо мало, ручних бомби још мање. Настојимо да свака бомба погоди ров. Рањеници су нестрпљиви, чекају да се стаза ослободи па да крену.

И када смо претпостављали да ће убрзо бити све готово, изненада, иза наших леђа, запуцаше пушке, а цестом од Кремне зачу се брујање мотора. Тенкови! Наша пажња била је управљена на правац одакле је допирао тутањ снажних мотора. Била је то опасност на коју нијесмо рачунали.

Велики тенк ваљао се тромо цестом, а иза њега, колико смо могли примијетити, није било пјешадије. Можда је и било, али се она није појављивала. Нијесмо знали ни колико има тенкова. Требало је нешто учинити, а противтенковских средстава немамо. Чета Мићана Црнчевића је поставила засједу. Набацује камење преко цесте. Први тенк се ближи, већ га јасно видимо. Узбуђење расте. Тенк се држао десне стране цесте што је могао више. Кретао се споро. Цесту смо преградили и поставили засједу. Наш противтенковски топ нема више ни једне гранате. Све смо утروшили

у ранијим борбама. Само да нам је једна, сигурно бисмо тенк зауставили. А овако? Можда ћемо га зауставити противтенкомском пушком.

На цести, поред засједе, су чланови штаба батаљона, начелних штаба дивизије, командант бригаде и замјеник команданта бригаде.

— Тенк се не смије пробити до опкољене групе Нијемаца — каже командант бригаде Саво Бурић.

Борци су направили челичне ђердане од дефанзивних бомби. Мали је то ђердан, али за једну гусеницу довољан. Само га треба у прави час употријебити. Тенк се примиче, све је ближе. Одјекнуо је пуцањ противтенковске пушке. Јасно се видјело како је са оклопа усијана кугла одлетјела некуд далеко. И друга кугла није прионула за оклоп. Очигледно да оклоп није пробијен. Тенк се зауставио и угасио мотор. Прибио се уз усјек пута и отворио ватру. Али то нас није забрињавало, јер смо били у мртвом углу. За нас је било важно да је тенк заустављен.

Нијемци су чули долазак тенкова и из обруча врше противнапад, али им је пропао сваки покушај да се споје са тенком.

Ноћ одмиче, стаза није слободна, а повратка на Тару са рањеницима није нам било, морало се ићи напријед. Куда и како ићи када стаза није слободна? Доугог пролаза није било, само урвина између 1. и 2. батаљона. Али је том провалијом немогуће проћи са рањеницима на носилима и комором.

Наши напади и противнапади непријатеља не престају. Тенк бије митраљезима по 1. чети и шуми.

Негдје послјије пола ноћи, када је постало јасно да се опкољени Нијемци не могу ликвидирати, донијета је одлука да главнина бригаде са рањеницима и комором пође урвином између 1. и 2. батаљона. Задатак је тежак.

Наређен је покрет. Батаљони су дохватили носила, борци са коња поскидаше минобацаче, митраљезе, топове, а куvari казане и на леђима понијеше стрмином изнад тунела Јатаре. Тог спуштања смо се бојали, али се није имало куд. Ноћ је тамна и ништа се не види. Управљамо се по шуму шљунка који се одроњава испод ногу. Тешко је у први мах било одредити куда иде колона и гдје ће изићи. Види се само да иде паралелно са њемачким положајем. Ноћ, провалија црна, не види јој се краја. На раменима бораца су рањеници на носилима. Камен клизи. Тешко је рећи коме је теже — рањеницима или њиховим носиоцима. Окомита стрмина:

с једне стране прекривена ситним камењем, а с друге крупним камењем и ситногорицом, онемогућавају уједначено кретање носилаца. Готово ни један корак није био сигуран, јер је и стаза коју трасирају преморене ноге била несигурна. Иде колона. Не иде него пузи четвороношке. Падају рањеници и борци. Ноћ пуна језивих призора. Један друг који је носио носила пао је, сломио ногу па је и њега требало носити. Рајко Матовић, дјечак петнаест година, тифусни болесник пао је с носила и разбио главу. Драгић Вељовић, рањеник, пао је с носила котрљао се заједно са камењем више од педесет метара. Изнад самог тунела пронашли су га његови носиоци и на рукама понијели узбрдицом. Његова носила нијесу пронашли. И Славка Делетића мучила је тифусна грозница. Ни рањеници Нада Матић, Војо Војводић, Владо Голубовић, Драго Нововић, нијесу боље прошли.

Под теретом митраљеза, минобацача и топовских цијеви борци су падали и котрљали се. И коњи су падали, товари и казани се претурали и ишчезавали у неповрат.

Нијемци су уочили правац кретања главнине бригаде и покушали напад у бок. Али из окружења нијесу могли да изиђу. Сваки покушај је био одбијен. Нијемци су позади тенка ракетама означавали правац кретања колоне свијетлећим куршумима, у виду лука, као рој варница, летјели су изнад провалије. Кугле зује изнад глава, а нико ое није склањао. Задатак се мора извршити и рањеници пренијети са Таре на Златибор.

У тој мрклој ноћи чуле су се ријечи Сава Бурића: „Соклови пожурите, пазите на људе, сјутра ће бити боље“\ Имао је пуно повјерење у своје људе. Знао је чврстину бригаде, која је у правом смислу представљала јединицу братства и јединства. Њега су борци поштовали и вољели због његовог људског односа према сваком.

Даница Никаљевић јавља да нема Ћира Јамана, пушкомитраљесца. Нико из чете није знао куда је и како нестао. Био је то младић увијек ведар, насмијан и скроман. Он је својом мирноћом и хладнокрвношћу уливао повјерење свима око себе. Припадао је 3. чети 1. батаљона, а знала га је скоро цијела бригада. Гдјегод је било тешко, штаб батаљона је рачунао на њега. Он није знао за страх. Било да прича или да куршумима обасипа непријатеља, увијек је био миран, сталожан, насмијан, без страха и узбуђења. Увијек је желио да се нађе у замршеним ситуацијама и да на своју руку извршава поједине задатке. Пушкомитраљез је волио као саомог себе. Често је говорио: „Ово је моја десетина, ово је мој вод“.

Зора 10. маја наговјештавала је лијеп, сунчан дан. Са изласком сунца и зачеље бригаде је изпузало из ове урвине. Задњи је изишао њен командант. Испред Сава је борац водио коња. Коњ се оклизнуо, шљунак га је занио и почео да се котрља низбрдицом. Војник је пошао за њим. „Пустите ђавола нека иде, чувај ти твоју главу, биће коња" — упозорава га Саво. Коњ је нестао котрљајући се, а ми смо прошли и изишли на косе изнад тунела.

1. батаљон је формирао заштитницу. Са 3. четом појавио се и Ћиро. Он је био човјек кога је тешко било збунити. Ипак ово што је искрело у току ноћи мало га је збунило. Он је, када је чуо пуцањ пушака, са оближње чуке иза леђа чете, пошао да провјери ко пуца и да сам запосједне чуку. „Злу не требало" — каже Ћиро.

Прича нам: „Приближио сам се чуки. Чујем неко комењање и неразумљиве гласове.

— Стој, ко је тамо? — упитао сам.

Патрола из летеће бригаде — одговорише наоружани војници.

Ко је тамо? — упиташе они.

Наши смо, приђите ближе. Тишина, не галамите!

„Није дуго прошло" — прича Ћиро — „испред мене је стајало пет непријатељских војника са пушкама о рамену. Њих пет, а ја сам. Нијесам имао времена за питања, ни размишљање. Потегла сам за обарачу и сложио их једног поред другог. Покупио сам оружје и муницију и попео се на врх чуке, да чувам леђа чети и батаљону", заврши Ћиро.

С муком смо се пели уз стрмину и носила провлачили кроз грање. Ноге су нам ударале о оштре ивице камења. Журили смо да прије сванућа пренесемо рањенике, и у томе смо успјели. Прошли смо пут којим до сада људска нога није прошла. Нијесмо се плашили куршума ни граната, једино смо се плашили за животе рањеника.

Дан сунчан. Уморна колона једва се креће. Борци спавајући ходају. Најзад је дошло оно дуго очекивано „Стој". Колона је застала. Неко викну: „Авиони!".

— Лези, не крећи се — чују се гласови.

— Држи коње — наређује други.

Људи се ускомешаше. Авион је летио ниско, а коњи се узнемирише. Болничарке трче и склањају рањенике. Није било за њих станке и одмора. Све су биле слабо одјевене, њежније од мушкараца, и издржавале су глад, хладноћу, и

несаницу боље од нас. Савета Обрадовић, Шарган је пријешла полубоса. За њом, на сњежном покривачу, из стопала расјечених оштрим камењем остајали су крвави трагови, а да се ником није пожалила. У току протекле ноћи било је много расјечених стопала, а преко сњежног покривача много црвених трагова.

Опасност је прошла и колона се умирила.

Одмор траје. Нигдје пучња. За рањенике су одабрана мјеста изложена сунцу. Она се већ помало зелене, али снијег се још није свуда отопио. У заклоњеним мјестима, по увалама и завјетринама има га и преко метар.

Покрет. Негдје око подне 10. маја стигли смо у село Се-мегњево. Рекоше: „Одмор“. Ту треба да превијемо рањенике, заноћимо и нешто поједемо. Куће, колибе и појате примише преморене борце и рањенике. Интенданти се снађоше и набавише нешто за јело. На ватрама поче да кључа вода и да се преврћу комади меса. Преморени борци спавају. Санитет бригаде, без починка и одмора прегледа и превија рањенике.

4. и 5. батаљон обезбјеђу^у логор бригаде.

Командант бригаде Саво Бурић је код 1. батаљона. Ускоро дођоше Саво Дрљевић и Војо Николић. Придружише им се и Војо Секулић, Вукота Радовић, Ђоко Новосел, Никола Бановић, Љубо Анђелић и Бранко Тацовић и тек онда наста смијех и шала на рачун једног или другог. Причали су о свему, а најмање о тешкоћама и преласку Шаргана, и када их човјек слуша мора да заборави на све тешкоће које смо имали у току претходне ноћи. Такви су они били. Кад се прима задатак лица су озбиљна, у борби на најкритичнијим тачкама положаја, за вријеме предаха причају само оно што изазива смијех, уноси ведрину. У коју год јединицу се послије одмора завири влада ведро расположење бораца, заборављене су тешкоће претходних дана и ноћи. Само на партијским и скојевским састанцима лица су озбиљна и износе се недостаци и грешке учињене за протекло вријеме.

Изгледало је да ће данашњи дан проћи без борбе. Али. негдје пред залазак сунца, 4. батаљон је напао једну колону недићеваца која је долазила из Мокре Горе.

Командант Божо Беговић и командир Драговић, са својим куририма, доведоше 6 заробљеника. Чудно изгледају. Млади су. Немају ни браде ни бркова. Гледају око себе немирним погледом. Вјероватно су размишљали о положају у коме се налазе. Неко предложи да се саслушају и стријељају. Они уздрхташе, па се ознојише. Кољена им клечају, очи засузише, а одговарају замуцкујући.

— Одакле си ти, младићу? — упита првог команднат Саво Бурић.

— Какве школе имаш?

— Кога имаш код куће?

— Мобилисали су те је ли? Како не погријеши да дођеш у партизане?

— Какав си ти војник када си дозволио да те ухватимо, што се нијеси убио, тако добри војници раде.

Саво шета по соби и слуша одговоре.

— „Мобилисали су ме“, „Дошли су ноћу код куће и одвели ме“, „Ја нисам ни метка опалио, већ сам се предао“.

Много је било питања и кратких одговора.

Саво гледа знојна чела заробљеника, слуша њихове гласове који подрхтавају, па погледа присутне команданте батаљона и пресуди: „Водите ове ђаволе у јединице, биће они добри борци“.

Радомир И. БУРИЋ

У НОВОЈ ЈЕДИНИЦИ

Враћајући се из Србије, крајем маја, са Јадовника брзо стигосмо у долину Лима, а одатле узводно у Беране. Два дана одмора провели смо на Полици изнад Берана. Иако смо стигли на слободну територију, за нас више није било одмора.

Непријатељ је одмах упутио своје снаге од Пећи, преко Чакора, у Полимље и од Сјенице преко Бихора. Преко брда кренуле су још специјалне планинске, а друмовима оклопне јединице уз подршку авијације, које је требало да се састану у Беранама.

Ни у доњем току Лима није било ништа боље. Од Бијелог Поља према Пријепољу мостобран је бранила 5. крајишка дивизија и дијелови 3. дивизије.

Изнад Берана надлијећу авиони, бомбардују, митраљирају. Успут нам бацише летке. Подигох један. На српско-хрватском језику позивају нас на предају. У очи ми паде фотографија на којој два њемачка војника држе и разгледају Титову маршалску униформу. Испод фотографије пишу о десанту на Дрвар. И хвалишу се како су уништили Врховни штаб на челу са Титом. Истину сам потражио у празној униформи. У њој би сигурно фотографисали Тита, жива или мртва.

Кроз болницу се шире гласови у муњевитој седмој њемачкој офанзиви, о десанту на Дрвар и да је Тито одлетео авионом на Вис. По томе неки закључују да ће са Виса, вјероватно, слетјети на аеродром крај Берана. Зато је, говорило се, Беране и аеродром требало чувати као зјеницу ока.

Ти гласови и нагађања умногоме су допринијели да је већи број лакше рањених и болесних напустио болнице и отишао у своје јединице.

Мало опорављен и ја ријеших да пронађем своју јединицу. Али у штабу ми рекоше да сам већ одавно распоређен у 4. батаљон на нову дужност.

— Ко је примио мој вод послјије Увца? Зашто да идем у 4. батаљон? — почех да негодујем.

Борци на одмору

— Твој вод је примио Марко Ињац! — рече ми командант Војо Секулић. Поклопи очи својим подбулим капцима, заћута, па опет настави:

— 4. се батаљон показао изванредно храбар. Ваљда си чуо како су изгинули на Боркову и Ушћу. Зато је штаб бригаде одлучио да им се пошаљу искусни руководиоци. Из 2. батаљона већ је отишао Божо Ћировић, а из нашег 3. Никола Прашчевић и ти си требао да идеш, али смо чекали да мало прездравиш. — Кад сам саслушао ово саопштење, поздрависмо се и ја пођох.

На Полици, изнад Берана, нађох команданта 4. батаљона, а свог бившег командира Божу Беговића. Војнички га поздравих и тек тада примијетих постиђено да ми кроз прогорјеле панталоне сијевају гола кољена, док су чиновни заставника на рукавима били потпуно уредни.

Командант, стари ратник, као да је уочио моју невољу, понуди ме да сједнем, да запалимо и одмах се поче хвалити како има двоје чакшира и да ће ми уступити једне. Затим нареди куриру да их одмах донесе. Обрадовах се том драгоценом поклону. Стало ми је било до њих и због једне Васојевке, која ми се прије два-три дана загледала у гола кољена.

Ту ми је одмах пребацила да одавно нијесам био у озбиљнијој акцији, у којој бих дошао до чакшира.

— Неколико дана остаћеш овдје, при штабу, на расположењу, док не добијеш постављење за замјеника или командира чете! — саопштише ми усмено командант и његов замјеник Видо Шошкић.

За разговор није било више времена. Непријатељске снаге су ишле преко Бихора и Турјака. 4. батаљон брани Полицу изнад Берана и Бабино. Још га од непријатеља раздваја само мала ријека Љешница. Исте ноћи 10. јуна, под заштитом јаке артиљеријске ватре, Нијемци су прешли дубоки и уски кањон Лешнице и у зору напали 1. и 3. чету 4. батаљона. Али Васојевићи су бранили своје Беоане. На узвишици Градине, изнад ушћа Лешнице у Лим, било је критично стање. Нијемци СУ последије артиљеријске паљбе и на Градину бацали бомбе. Друге њихове јединице су то искористиле, прегазиле Лим и усмјериле се према аеродрому и Беранама. Борба је достигала врхунац.

Божо Ћировић, који је већ командовао 1. четом, оставио је један вод да брани Градину, а са 2. водом спустио се с друге стране стрмине према Лиму и напао митраљезима Нијемце који су журили према аеродрому. Док су Нијемци прелазили Лим, држали су се чврсто за руке. А када их је Ћировић враћао митраљезима, нијесу имали времена да се хватају за руке. Зато су многи промијенили правац: умјесто пут Бихора, отишли су са плаховитим валовима Лима. Тога дана батаљон је одбацио Нијемце на другу страну Лешнице. Нешто иза поноћи стигао је и вођа патроле, мали Миленко Цудовић и рапортирао да је довео три рањена Нијемца.

— Гдје сте их ухватили? — пита га командант.

— Доље, у шипражју. Крили су се поред ријеке. У први сумрак ми се прикрадосмо прије њихових, па их похватасмо. Био је с њима још један наредник, али смо га убили. Ево, скинуо сам с њега блузу, двоглед и пиштољ! — хвали се Миленко и показује наредникове ствари.

— Зашто сте га убили? — викну командант.

— Нећемо га, ваљда, носити на леђима! Није хтио да иде. У школи сам учио француски, па се некако споразумјесмо на француском. Питам га да ли зна докле су стигли Американци, Енглези и Руси.

— Не знам — вели. — Ја сам само војник и извршавам наређења.

— Када му рекох да су Руси скоро на Карпатима, а остали савезници на тлу Европе, он то није вјеровао. Почех му објашњавати да ће ускоро и Хитлер капитулирати, а он

сијевну очима, па ће на француском: „Бог на небу, Хитлер на земљи!" — Па још велиш што га нијесмо довели.

— Требао нам је ради података. Али како причаш, мало би од таквог фанатика имали користи — вели командант помирљиво.

Полицу и Беране наши су бранили више од мјесец дана. Нијемци су вршили упаде, нападе и препаде. Коначно су одбрану Полице преузеле јединице 17. источнобосанске дивизије, а наш 4. батаљон је половином јула отишао у иомоћ 3. батаљону, који је тих дана бранио брда Сјекирицу и Баљ и крварио у борби са тенковима у рејону Андријевице и села Виницке.

1. и 2. чета добиле су задатак да прођу Нијемцима иза леђа и нападну њихове ровове на Сјекирицу. То се може извести само опрезним нечујним кретањем" — саопшти батаљону заповијест нови командант Видо Шошкић.

Те ноћи пошао сам са 1. четом. Преко села Ржанице брзо смо се нашли у њемачкој позадини и напали их с леђа. Исход борбе био је: 15 погинулих Нијемаца, заплијењена 3 митраљеза „шарца" са доста муниције, и пушака на претек; десетак коња са опремом и товарима, једна радио-станица и, што је најглавније, важна њемачка документа, која је Ћировић хитно послао вишем штабу.

Док се на нашем положају борба помало стишавала, на лијевом крилу тек се распламсала. Бранко Драговић са својом 2. четом тек је јуришао на њемачке ровове. Помакнух се лијево и угледах како су се са обје стране оштре и стрме литице начичкали војници који по празном оштром гоебену бацају бомбе. На узвишицу јуришају, с једне стране Нијемци, а с доуге Бранкова чета. Тек смо у зотзу видјели у каквом се положају налази. 2. чету туку унакрсном ватром бочно, скоро са леђа. Неки су му борци били рањени, а и њега је ранило у сљепоочницу, па час баца бомбе, час брише крв и гунђа. У чети је настало комешање. Било је крајње вријеме да се мало повуче, заузме сигурнији положај у средини. Али, ту су одлучивале секунде. Одједном, након једног рафала њемачке машинке, командир Бранко Драговић паде наглавачке. Притрчав му, али је иза њега стајала болничарка Савета Обрадовић, збуњено гледајући његову смрсану лобању.

— Шта оклијеваш? Вуци га у мртви угао! — викнух.

Савјета је поцрвенила. На лицу сам јој прочитао питање: „Зашто ме воијеђаш?"

— Сама сам остала! — коначно промуца и ошину ме прекорно црним очима. Лице јој је изгледало згрчено, очајно.

Окренух се лијево и десно и примијетих како се чета сручи низ стрмину у један шумарак. Без ријечи дохватисмо командира за руке и с њим претрчасмо наниже, док му се глава клатила између нас.

Када су Нијемци коначно били разбијени, бригада се прикупљала у рејону Берана. Бранко је у несвијести био пребачен авионом у Италију.

На првом састанку команди чета, командант Шошкић најави озбиљан задатак који нам предстоји поновним продором 2., 5. и 17. дивизије у Србију. Затим се окрену мени и саопшти ми да треба да примим 2. чету. Пред очима ми сину онај тренутак кад је Бранко био рањен па, одговорих:

— Борце 2. чете најмање познајем, а за мене, новајлију, дужност командира велика је одговорност. Радије бих остао у 1. чети као замјеник командира.

Искусан војник као да је прочитао моје мисли. Он, командант, окрену се затим командиру 1. чете Божи Типовићу, па рече: „Званично га постављам за твог замјеника“. Онда се окрену мени, па ме другарски, али поштено одвали руком по рамену.

Те ноћи у 1. чети 4. батаљона мало је ко спавао. Већину је захватила путна грозница, па опијени побједом пјевају. Некима стигла родбина, а некима и дјевојке, па се опраштају и сви остају у нади да ће се опет поново срести.

Неки су борци тешка срца напуштали Беране. „Нијемци су у Србији још јаки, јер се повлаче од Солуна, па их кроз Србију има као пљеве“, говорили су. То се потврдило већ на Ибру.

Двадесетогодишњи комесар 1. чете Срето Шошкић енергично се супротставља онима који овако говоре.

— Хоћемо ли, другови, Ибарску клисуру препустити Нијемцима на милост и чекати да се сами повуку?

Те ноћи, први пут од Увца, ту сам нашао своју матичну јединицу 3. батаљон и његову 2. чету. Распитујем се за свој бивши вод.

Сазнадох да је 2. чета у селу Венички одбијала тенкове који су наслтали на Беране. Драган Воркапић је погинуо још на Турјаку. Омладински руководиоца Војо Живковић на Баљу, а готово сва чета настрадала је на Венички. То је био други Љубин гроб 2. чете.

Веселин БИЈЛАНОВИЋ

БОРБЕ ЧЕТВРТЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ У ВАСОЈЕВИЋИМА

Послије повратка 2. пролетерске дивизије из Србије, крајем маја 1944. године, 4. пролетерска бригада размјестила се у ширем рејону Берана, на десној обали ријеке Лима. Бригада је имала задатак обезбјеђења и заштите Берана од непријатељских снага из правца Рожаја и Сјенице. За извршење тог задатка бригада је заузела слиједећи распоред: 3. батаљон у селу Дапсићи — затвара правце који преко Дивљака и Смиљевице воде ка Беранама; 1. батаљон у селу Заграђе — правце који од Рожаја воде ка Беранама преко Турјака и Каџубера; 2. батаљон у селу Горажде — правце који од Рожаја и Сјенице воде ка Беранама преко Веље стијене, Бучја и Ивановог брда; 4. батаљон у селу Маште и Бабине — затвара правце који са сјевера и сјеверозапада воде ка Беранама преко Вреоца и Градине; 5. батаљон размјештен је у рејону села Петника. Штаб бригаде, приштапске јединице, интендантура, чета пратећих оруђа и болница — у селу Будимље.

На сектору Берана бригада се средила, одморила и попунила. Попуна новим борцима, која се вршила из партизанских одреда са тепиторије Црне Горе, била је добра. Наоружање је било ново, већином аутоматско оружје са довољним количинама муниције. Бригада се снабђела одјећом, обућом, санитетским материјалом, експлозивом, гуменим чамцима и другим средствима најприје од пошиљки које су дотурали савезнички авиони. Војно-политички рад у јединицама је појачан. Одржани су курсеви за упознавање са новим наоружањем и осталим средствима, као и са начином њихове употребе. Све јединице бригаде извршиле су бојна гађања. Рањеници, како тежи тако и лакши, предати су дивизијској болници. Исхрана јединица била је врло добра. Све је то доприносило побољшању борбене готовости и морално-политичком стању бригаде.

Непријатељ је крајем јуна припремио напад са сјевера и сјевероистока, на сектору 4. пролетерске и 3. српске бригаде, да би овладао Беранама и омео наше даље планове.

2. јула непријатељ је од Рожаја извршио јак напад на одсјеку Смиљевица — Трпези и од Сјенице на одсјеку Иваново брдо — Штитари. Тог дана заузео је висове: Смиљевицу, Турјак, Кацубер, Симовче и Плоче и директно угрозио Беране. На осталом дијелу фронта непријатељ није имао успјеха. Бригади је наређено да противнападом поврати изгубљене положаје, да их организује за одбрану и чврсто држи. У противнападу учествује и 3. српска бригада и напада у средини борбеног поретка 4. пролетерске бригаде, на правцу Турјака.

У току ноћи 2/3. јула извршене су све припреме за противнапад, и јединице су посјеле полазне положаје у слиједом поретку: 3. батаљон је посио Остожер и Бабино брдо, са задатком да заузме Смиљевицу, а последије тога дијелом снага садејствује 1. батаљону при заузимању Турјака и Кацубера; 1. батаљон је посио Радованово брдо и Оштру јелу, са задатком да заузме Кацубер и Турјак. При нападу садејствује му десно 3. батаљон, а лијево 3. српска бригада, која са положаја Чујовац и Рудина напада на Турјак; 2. батаљон са положаја Бучје и Иваново брдо напада правцем Петњица — Туцање — Хазане, са задатком да што дубље продре у непријатељски борбени поредак. По избијању на линију Хазане савија лијево и у садејству са 4. батаљоном уништава непријатеља који дејствује од Сјенице ка ушћу Љешнице у Лим. Десно од њега дејствује 3. српска бригада, која му обезбјеђује десни бок; 4. батаљон са ранијих положаја затвара и брани правце који од Сјенице воде ка Лешници и Беранама и са истих садејствује 2. батаљону при његовом нападу и при уништењу непријатеља. Послије извршеног задатка, 2. и 4. батаљон посједају и бране раније положаје; 5. батаљон, бригадна резерва, у рејону села Петника спреман је за дејство на правце Градина — Остожер, Радованово брдо — Кацубер и Симовче — Турјак; чета пратећих оруђа придата је 1. и 2. батаљону и подржава противнапад на правцу Турјака и напад на правцу Хазане. Противнапад бригаде подржава артиљеријски дивизион 2. пролетерске дивизије са ватреног положаја сјевероисточно од села Горажде. Десно од 4. пролетерске бригаде, 2. пролетерска бригада и даље штити сектор Андријевице, а лијево на правцу Бијелог Поља дејствују јединице 3. ударне и 5. крајишке дивизије.

Штаб бригаде премјестио се сјевероисточно од села Горажде, гдје се налазио и штаб 3. српске бригаде, одакле су управљали бопбом. Остали дијелови бригаде и даље су задржани у ранијим рејонима.

3. јула све јединице су једновремено почеле са противнападом. У првом налету овладале су Смиљевицом и Вељом страном. На правцу Петнице 2. батаљон је пробио непријатељску одбрану и продро до села Хазане. Непријатељ који је нападао преко Бихора нашао се у тешком положају, па је морао да панично бјежи ка Сјеници. Успјех 2. и 4. батаљона на правцу Бихора позитивно се одразио и на дејства наших снага на правцу Рожаја иако оне у току 3. јула, и поред неколико поновљених напада, нијесу овладале Кацубером и Турјаком. Те положаје непријатељ је најупорније бранио, због чега су они нападани и у току ноћи 3/4. јула, исто безуспјешно, па је напад настављен и 4. јула. Међутим, непријатељ у тежњи да прошири успјех на правцу Берана, са Турјака и Кацубера предузима даље нападе. Турјак и Кацубер су најсигурнији ослонци на међупростору Беране — Рожај и од њиховог држања зависи безбједност Берана, односно Рожаја, због чега се обострано и воде тако упорне борбе. На њима је непријатељ масирао јаче снаге, а на Кацуберу је поставио брдску артиљерију и минобацаче, с којима је подржавао дејства својих снага на правцу Оштре Јеле и Чујовца.

Противнапад 1. батаљона ноћу 3/4. јула није успио, затим је непријатељ пријешао у напад. Група бораца истог батаљона ријешила је да заузме Кацубер не обавјештавајући о томе команду батаљона. Командир чете Лазар Лопичић, комесар Даница Никаљевић и командир вода Шпиро Орландић са својим водом, у моменту кад је непријатељ пошао у напад, прошли су неопажено кроз његов борбени поредак и напали су Кацубер. Напад је кратко трајао, али је био врло оштар и енергичан. Напад је изненадио и непријатеља и нас. Са Кацубера је престала ватра. Један јак прасак бомби — а послјије тајац — све је то трајало неколико минута. Непосредно послјије тога код непријатеља се осјетило колебање и застој. Ту ситуацију су искористиле наше снаге које су нападале на том правцу. Баш кад су снаге отпочеле са противнападом појавио се у рејону Симовче вод 1. батаљона, са Лазом, Даницом и Шпиром, са топовима, минобацачима, митраљезима и посадом, извјештавајући штаб о акцији. Послије пада Кацубера непријатељ је у нeredу почео да се извлачи и бјежи ка Рожају. Наше снаге су у најкраћем могућем времену посјеле Кацубер и Турјак. Одмах послјије тога 3. српска бригада упућена је на правац Беране — Андријевица и према Мокрој планини, а њене положаје преузела је 4. пролетерска бригада. Даљи покушаји непријатеља поврати изгубљене положаје остали су без успјеха. Не-

пријатељ је одбачен на цијелом фронту, претрпјевши осјетне губитке. Ради припрема за прелазак наших јединица у Србију, бригади је наређено да се задржи на достигнутој линији, и посјела је положаје на Смиљевици, Турјаку, Трпези. Петници и даље долином Љешнице до села Биоча, са којих је мањим снагама затварала правце који са сјевера воде ка Беранама.

У тим борбама непријатељ је имао више од 200 мртвих и рањених. Заробљено је неколико стотина припадника муслиманске милиције, који су разоружани и пуштени кућама. Поред осталог, заробљена је батерија брдских топова, батерија минобацача и неколико тешких митраљеза. Наши губици су 7 мртвих и 16 рањених.

Њемачку команду забрињавала је концентрација наших јачих снага на слободној територији у горњем току Лима и плашила се нашег упада у Србију. Да би то спрјечила, команда 5. СС-арм. брдског корпуса одлучила је да 18. јула, дијелом снага из Србије и дијелом из Санцака и Црне Горе, предузме офанзиву против наших снага на слободној територији Црне Горе. Непријатељ је прво планирао да заузме Беране и Андријевицу и да снагама са те територије спрјечи продор у Србију и спајање са српским јединицама. За ту операцију ангажовао је 21. СС-дивизију „Скендербег“, 14 пук 7. СС-дивизије „Принц Еуген“, борбену групу „Штрипел“ и муслиманску милицију, која ће са просторије Гусиње, Плав, Чакор дејствовати основним правцем Андријевица и даље према Трешњевику и Беранама; борбена група „Бендл“ и муслиманска милиција дејствоваће од Рожаја ка Беранама; легија „Кремплер“ и муслиманска милиција од села Биоча ка Беранама и Бијелом Пољу. Циљ свих ових дејстава је брзо овладавање долином ријеке Лима и заузимање Бијелог Поља, Берана и Андријевице, разбијање снага 2. ударног корпуса и паралисање активности Оперативне групе дивизија и њених дејстава у правцу продора у Србију.

У моменту непријатељског напада на правце Андријевица, Беране, Бијело Поље, 4. пролетерска бригада држала је положаје на Смиљевици, Турјаку и даље долином Љешнице до села Биоча на ријеци Лиму. Десно од ње, на правцу Мокре планине, налазила се 3. српска бригада, а лијево на правцу Бијелог Поља дејствовале су снаге 3. ударне и 5. крајишке дивизије.

На цијелом фронту 2. пролетерске дивизије, у зору 18. јула, непријатељ је отпочео са нападом уз подршку артиљерије и авијације. Јединице 4. пролетерске бригаде успјеле су да задрже непријатеља. Међутим, од Чакора и Плава,

дејством преко Мурина, непријатељ је успио да потисне 2. пролетерску бригаду и да овлада Андријевицом. У почетку напада непријатељ је посветио већу пажњу правцу Мурина — Андријевица и на истом масирао јаче снаге и средства. Послије заузимања Андријевице, непријатељ је наставио наступање према Трешњевику и ка Беранама.

Падом Андријевице, положај 2. пролетерске дивизије био је знатно отежан. На правцу Трешњевика, продор непријатеља спријечиле су снаге 2. пролетерске и дијелови 3. српске бригаде. Задатак да спријечи даљи продор ка Беранама добио је батаљон 3. српске и један батаљон 4. пролетерске бригаде, који су посјели положаје у висини села Трпче. Оба батаљона су 20. јула посјели положаје и одмах су ступили у ватрени контакт са непријатељем. Борба је била врло жилава, непријатељ је довлачио стално појачања. Но, упорност та два батаљона приморала је непријатеља да се задржи на положајима Жаљевица, Стањево брдо, Развршје и да на њима пријеђе у одбрану. Но поред тога непријатељ је и даље нападао, али су се обадва батаљона задржала на линији Требачка ријека, Врања глава, Змиња глава. Остали батаљони 4. пролетерске бригаде успјешно су водили борбу против непријатеља, са првобитних положаја и наносили су му осјетне губитке, све до ноћи 21/22. јула када су смијењени од јединица 17. источnobосанске дивизије.

Непријатељ је до 22. јула успио да овлада Трешњевиком да на правцу Берана избије на десну обалу Требачке ријеке, да заузме Баљ, Сјекирицу, Висибабу и да преко Мокре планине угрози Беране.

Послије смјене, 4. пролетерска бригада добила је задатак да нападне и одбаци непријатеља са Сјекирице, Висибабе, Расојевићке главе и Ваља и да са тих положаја развије дејства према комуникацији Андријевица — Мурина — Чакор. Ради извршења тог задатка 1. и 2. батаљону је наређено да наступају правцем Калудра — Сјекирица, да овладају Сјекирицом и да са ње наставе дејства према селу Велики и Г. Ржаница; 4. батаљону да наступа правцем Шекулар — Пишево — Висибаба, да овлада Расојевићком главом и Висибабом и да даље наступа ка Мурини и Улотици; 3. батаљону да заузме Баљ и да с њега дејствује на правцу Полимља; 5. батаљон и даље да затвара правац Беране — Андријевица; чети пратећих оруђа да подржава дејства 1, 2. и 4. батаљона, којима је била придата. Десно од 4. пролетерске бригаде, на правцу Андријевице, дејствује 3. српска бригада; лијево од 4. пролетерске бригаде воде борбу

јединице 17. источnobосанске дивизије. 2. пролетерска бригада дејствује од Трешњевица ка Андријевици.

Циљ овог напада је био да се онемогући да непријатељ даље продире, да користи комуникацију Пећ — Андријевица и даље према Беранама и Трешњевику, да се опколи и уништи у долини Лима.

Наши батаљони сукобили су се 23. јула са непријатељем, који се преко Сјекирице и Мокре планине побијао ка Калудри и Шекулару. Они су у току дана успјели да протјерају непријатеља и да подиђу; 1. и 2. батаљон Сјекирици; 4. батаљон је овладао гребеном Пишева, а 3. батаљон успио је да преко Борове главе и Кошарина опколи непријатеља на Баљу и да га ограничи на врло мали простор. 5. батаљон је и даље на свом правцу успјешно водио борбу и задржавао непријатеља. У току ноћи 23/24. јула 1, 2. и 4. батаљон, уз подршку чете пратећих оруђа, успјели су да овладају Сјекирицом, Висибабом и Расојевићком главом, да их посједну и да бочним дејством угрозе комуникацију Пећ — Мурина — Андријевица. На Баљу непријатељ је пружао и даље жесток отпор.

Положаји Сјекирица, Висибаба, Расојевићка глава и Баљ у топографском и тактичком погледу представљају јаке ослонце за дејства у захвату долине Лима, од Плава до Тиврана, због чега их је непријатељ био посјео јачим снагама и фортификацијски их уредио. У току 24. јула непријатељ је више пута покушао да поврати те положаје, али је био енергично одбијан.

На Сјекирици и Баљу, 24. јула навече стигле су јединице 5. крајишке дивизије, које су после ликвидације непријатеља на Баљу продужиле дејства на правцу Чакора. 4. пролетерска бригада после тога наставила је дејства у њеном саставу. После смјене, 24/25. јула, 1, 2. и 4. батаљон 4. пролетерске бригаде нападали су према Мурини, Г. Ржаници и Велики. До зоре 25. јула овладали су комуникацијом на међупростору Мурина — Велика; потом су 1. и 2. батаљон ушли у села Г. Ржаницу и Велику гдје смо ослободили мјештане, које је непријатељ држао заточене. 4. батаљон ослободио је Мурину и продужио је дејства ка Улотини. После чишћења Баља 3. батаљон је задржан у бригадној резерви, а 5. батаљон потискивао је непријатеља на правцу Беране — Андријевица. Лијево од 4. пролетерске бригаде, 25. јула, јединице 5. крајишке дивизије овладале су превојем Чакор после чега су се главнином снага оријентисале према Пећи, а помоћним према Плаву. Главнина 17. источnobосанске дивизије, после успјешно одбијеног напада од Рожаја и Сје-

нице, оријентисале се преко Мокре планине и Чакора и према Ругову. Десно од 4. пролетерске бригаде дејствује 3. српска и 2. пролетерска бригада ка Андријевици. У току ноћи 25/26. јула 2. пролетерска бригада (у садејству са јединицама 3. ударне дивизије од Трешњевица) и 3. српска бригада, којој је садејствовао 5. батаљон 4. пролетерске бригаде на правцу Беране — Андријевица, успјеле су да ослободе Андријевицу и да избију западно од Улотине.

Послије ослобођења Андријевице, 4. и 5. батаљон и даље дејствују на правцу Улотине и то 4. батаљон од Мурине а 5. батаљон од Андријевице. 1. и 2. батаљон, користећи успјех јединица 5. дивизије и јединица 2. пролетерске и 3. српске бригаде, ослободили су варошицу Плав. Приликом подилажења и напада на Плав разбијене су балистичке снаге из састава „Скендербег“ дивизије и муслиманска милиција. Обруч око непријатеља у долини Лима све више се стезао и његов положај био је све тежи, а нарочито после разбијања њемачких снага, 26. јула, које су од Пећи журиле у помоћ опкољеном непријатељу. После тога снабдијевање храном и муницијом вршили су ноћу, посредством авијације, јер других могућности није било.

У Плаву су заплијењене веће количине наоружања, муниције, хране, одјеће, обуће и другог материјала. Магацине оружја и муниције, сем оно што се могло понијети, наше јединице су подијелиле становништву а оно што је остало спалиле су. За вријеме боравка на територији Плава успостављен је контакт са народом и позадинским радницима чији је положај био незавидан а рад врло отежан. По селима су одржани зборови, који су били веома посјећени, нарочито у селима гдје је претежно православни живаљ. Са те територије већи број омладинаца ступио је у бригаду; само из села Брезовице ступило је 20 омладинаца.

Потпуно уништење непријатеља у долини Лима, 4. пролетерска бригада, није могла да доврши јер је у току ноћи 26/27. јула добила слиједеће наређење: „Без обзира на тамошњу ситуацију, најхитније извршите покрет за Беране, одакле ћемо кренути на дужи пут. ПЕКО“.

Реализацији тог наређења пришло се одмах. 3. и 5. батаљон одмах су се прикупили и кренули на просторију која је била одређена за прикупљање 4. пролетерске бригаде. Међутим, 1, 2, и 4. батаљон и чета пратећих оруђа реализацији тог наређења пришли су у току 27. јула. Њихово извлачење је било отежано, због тога што је непријатељ у зору 27. јула успио да заузме Сјекирицу и Висибабу. Те положаје је непријатељ покушао да искористи за извла-

чење из долине Лима и да се пробија за Мокру планину и даље према Ругову и Пећи, у чему је дјелимично имао успјеха. Будност јединица које су држале Висибабу и Сјекирицу била је попустила. Ту небудност непријатељ је искористио и јачим снагама се пробио до Висибабе и Сјекирице, гдје се добро утврдио и организовао за даље извлачење. Та околност условила је да се 1, 2, 4, батаљон и чета пратећих оруђа извлаче заобилазним путевима, са јачим челним и бочним обезбјеђењима. 4. батаљон се извлачио између Сјекирице и Висибабе преко Расојевићке главе за Марсенића Ријеку; а 1. и 2. батаљон и чета пратећих оруђа извлачили су се од Плава преко Новшића, Карамановог крша и даље преко Шекулара за Петник и Будимље. И поред тешкоћа које су биле изазване падом Висибабе и Сјекирице, бригада је са свим јединицама успјела да се на вријеме прикупи на просторију Дапсићи, Петник, Будимље.

У овим борбама за одбрану слободне територије бригада је убила, заробила и ранила више од 300 непријатељских војника. Заплијенила је веће количине оружја, муниције и другог материјала. Уништила је више камиона и порушила неколико мостова на Лиму, међу којима и камени мост у рејону Мурине.

Сопствени губици бригаде: 17 мртвих и 30 рањених бораца и старјешина. Поред осталих другова, на Баљу је погинуо омладински руководиоца 3. батаљона Војислав Живковић.

По прикупљању у Будимљу, Дапсићима и Петнику, у бригаду је ушло људство из састава Комског партизанског одреда, као њена попуна. На тој просторији бригада се снабдјела муницијом и другом опремом из дивизијске базе у Беранама. На тај начин бригада је била 28. јула потпуно спремна за даље акције. Њено бројно стање тада је прелазило 1.800 бораца, а од наоружања, поред осталог, бригада је у свом саставу имала 186 пушкомитраљеза и знатан број ручних бацача мина, са довољном количином муниције. Све то скупа чинило је да борбена готовост, ударна снага и ватрена моћ бригаде буду спремнији и јачи него икада раније.

В.т.жо С. ЈАНКОВИЋ

ЗАДАТАК НИЈЕ ИЗВРШЕН

У штабу нашег 5. батаљона добили смо задатак да се у току ноћи 30/31. маја убацимо у распоред балиста, да им нанесемо што веће губитке, и да их тиме присилимо да ослабе притисак на планину Турјак, између Берана и Рожаја.

Времена за припрему и организацију напада било је веома мало. О неком детаљнијем извиђању и утврђивању правца кретања, по иначе веома испресијецаном и пошумљеном земљишту, није могло бити ни говора. Једва смо успјели да укратко обавијестимо сву чету о предстојећем нападу и да у оближњем селу пронађемо два водича.

Било је око 23 часа. Мјесец је обасјавао голу страну Турјака, низ коју смо се у колони спуштали. Команда чете са чела колоне је стално упозоравала на потребу чврсте везе и тишине у колони. То, међутим, нше било лако. Крећући се низ веома стрму страну, већином у опанцима, по сувој или спарушеној трави, тешко се одржавала и веза и тишина. Сваког часа чуо се туп удар о земљу и камење, удар пушке или торбе са муницијом. Све је то праћено пригушеном псовком и уздахом друга који се оклизнуо и пао, као и савјетима, упозорењима, и питањима у колони. У једном моменту тежак пад, као с неба, и клизање низ стрмину пропратио је резак, продоран пуцањ, усамљен у мрклој и тихој ноћи, пуној ишчекивања. Учинило нам се да никад у животу нијесмо чули тако гласан и мрзак пуцањ поготово не сопствени. Командир је, сачекавши зачеље колоне и дознавши чија је пушка опалила, упутио Воју љутите и тешке ријечи пријекора. Нијесмо били сигурни да је Војо то заслужио, али смо потпуно схватили командирову срџбу и оштрину с обзиром на могуће последице.

Што дубље улазимо у шуму, видљивост је све слабија. Крећемо се доста споро и већ се јављају и први знаци нервозе, с обзиром на поодмакло доба ноћи. Већ смо у покрету пуна три часа и претпостављамо да би непријатељ морао бити сасвим близу. Сигурни да ћемо га, као и много пута

раније, изненадити, не искључујемо сасвим ни могућност да и он нас изненади будношћу и брзином и снагом реаговања на наш напад. Командир чете Миле Радовић је напријед, са патролом. С њим су и оба водича за које смо били сигурни да су добри познаваоци терена и да и ноћу познају пут. Нијесмо имали разлога да сумњамо у њихове добре намјере. Уосталом, излагањем чете опасности они би дошли у тешку ситуацију. Сваког часа очекујемо да се колона заустави и да се чета развије и пријеђе у напад. У том очекивању и концентрација мисли на оно што предстоји нагло се повећавала, у ходу смо стискали пушке, провјеравали да ли су бомбе на мјесту, више се збијали и припремали. У најгорем случају, мислили смо, може непријатељ да нас прије времена открије и боље се припреми да одбије наш напад.

Из таквог размишљања трже ме оно полугласно, пригушено и мени увијек драго: „Комесар напријед“, које је за мене, на зачељу колоне и у ишчекивању догађаја, мање значило обавезу или наређење, а много више знак другарства и повјерења блиског друга, командира чете, који у важном моменту хоће да се договори са мном, да подијелимо одговорност задатка и радост успјеха. Пружио сам корак, пролазећи једног по једног борца и свакоме се јавивши, шапатом га ословљавајући по имену или надимку или га додирујући у пролазу руком. Њихово реаговање на такво моје јављање више сам осјећао него видио. Уосталом, већ смо толико заједно у току протеклих шест мјесеци, толико се познајемо и волимо.

Прошао сам 2. вод и већ пролазим колоном 1. вода. До чела вода и чете брзо сам стигао. Тамо, међутим, није било ни командира вода Радоша Јововића, ни командира чете. Политички делегат 1. вода Зекић ме извјештава да су Миле и Радош још напријед са водичима и патролом (Вуле Незић, десетар и „Цуца“, пушкомитраљезац). Миле нема стрпљења, неће и не може да чека да га патрола извјести о откривеном. Он је увијек тамо гдје је најважније и најтеже. И у тренутку кад сам продужио ка њима, изненада се осу густа, рекло би се поамна ватра, непосредно испред чела колоне. Два — три пушкомитраљеза као да су се утркивали који ће пустити гушће, дуже и убитачније рафале. Уз то груну и неколико ручних бомби, ракета освијетли чету.

Изненађена снажном ватром чета је била прикована за земљу. Били смо сигурни да је непријатељ открио патролу на пропланку 15—20 метара испред нас и обасуо је ватром. Командир се убрзо појави сам и рече ми да је са патролом

и водичима наишао на непријатеља, да су били откривени и да су сви остали из групе погинули. Одмах је командовао развијање чете за напад, отварање ватре пушкомитраљезима и јуриш под њиховом заштитом.

Недовољно прибрано и организовано чета је отпочела напад уз поклич: „Јуриш“! „Напријед пролетери!“ И тада потпуно неочекивано, с друге стране, испред нас зачуше се питања: „Ко је тамо? Која је то јединица? Ко је командир?“ На наша слична питања одговорише да припадају 3. батаљону и да су ту у засједи. Запрепашћење и бијес овладаше нама. А кад смо се нашли са комесаром чете 3. батаљона Стевом Таконовићем и сазнали да смо наишли на њихову засједу са правца од куда се могао очекивати само наилазак и напад балиста — осјећање потиштености и туге за погинулим друговима и гњева због неизвршеног задатка дошли су до врхунца. Нико из чете није поставио питање како је и зашто до тога дошло и ко је за то крив, али смо та питања осјећали и сами их себи постављали, постајући све свјеснији одговорности, али не и кривице за оно што се догодило.

Ноћ се примицала крају. Мрзовољно и као премишљајући се, или се бар мени тако чинило, повлачила се у забите кутове шуме и уступала све више простора новом дану који је, ведар и сунчан, свима припадао и уздизао се над нашим успјесима и неуспјесима, радостима и жалостима.

Пошто је одређено неколико другова који ће сахранити погинуле, чета се свила у колону и кренула кроз шуму натраг. Био сам са командиром на челу колоне. Скоро да и нијесмо разговарали. Само смо се понекад погледали и одмахнули главом, као признајући и констатујући да смо веома лоше прошли, а можда лоше и радили не само ми, у чети. него и они који су нас упутили на тај задатак. Или смо, можда, без кривице коиви.

Чету смо за нама више осјећали него што смо је погледали. Као мало када или никада раније, колоном чете није преношено никакво наређење, никакав захтјев. Још мање је некога требало упозоравати на потребу тишине, дисциплине и везе у колони. Сви су дубоко проживљавали губитак храбрих и добрих другова Радоша, Вула и Цуце.

Пеко ЛИЈЕШЕВИЋ

ПОСЉЕДЊИ ДАН У ЧЕТИ

Прошло је већ било 768 дана од оног дана када смо се сакупили у Љубињу у тек формирану 4. бригаду. За сваки од протеклих дана била је везана нека успомена, неко сјећање. Било је радосних и веселих са пуно наде и вјере у будућност, али много више оних тешких — сурових ратних дана, који су се преживјели захваљујући само натчовјечанским напорима. Било је доста и оних сјетних и суморних, пуних бола и туге за погинулим и рањеним друговима и другарицама. Овај посљедњи био је сунчан љетни дан, онај свакидашњи, што се ни по чему не би могао издвојити, а поготову не да се пише о њему. Ето, баш зато што је био посљедњи мој дан у чети, рјешила сам да га са неколико редака обиљежим. Био је то 24. јули 1944. године. Наша 1. чета 2. батаљона, у којој сам била болничарка, чекала је у густој буковој шуми на улазу у село Шекулар. Изнад нас, на Црвеној стијени, праштале су ручне бомбе и „пјевали“ митраљески рафали. Напададе су 2. и 3. чета на добро брањене њемачке положаје. Њемачки рафали су повремено допирали до нас и сјекли грање високе букове шуме, изнад наших глава. Проклети су ови Нијемци да их враг носи. Често је то говорила другарица Ана Залета. Бране сваку чуку и камен, као да им је то од баба остало. Баш као да су ријешили да по овим нашим гудурама сви главе оставе.

Наша чета је из резерве уведена у борбу, када су Нијемци почели да одступају. То је допринијело њиховом потпуном разбијању, послије чега су се разбјежали кроз густу шуму ка планини Сјекирици. Тројица Шваба су заробљени. Другови су их довели у команду чете. Они дрхте од страха, правдајући се нешто, али ми их нијесмо разумјели.

Команда чете се брзо кретала уском шумском стазом ка планини Сјекирици, једва пристижући зачеље чете, која је журила да што прије заузме превој на Приједолској глави и спријечи Нијемцима да организују одбрану на планинском гробу који повезује Сјекирицу са Чакором. Ускоро су се зачули рафали наших пушкомитраљеза. То је

био знак да се гребен налази у њиховим рукама. Попели смо се на надморску висину од око 2000 метара. Са ове висине пружао се поглед на све стране. Недалеко од нас видимо стару кулу на Чакору. Доље у долини вијуга ријека Лим и види се Плав и Плавско језеро, а тамо у даљини оштри и сњижни врхови Проклетија. Неко од другова изјести командира чете да види два камиона како од села Мурине иду путем у правцу Чакора. „Виђо, другови“, рече Ђоко Пешикан, „ко је најбржи да им пресијече пут“. Одмах се јавише два пушкомитраљесца и још неколико другова и потрчаше стрмом падином ка окуци пута изнад села Велике, а на самом подножју познатих серпентина на Чакору. Читава чета оста у ишчекивању да ли ће наши другови прије стићи него што њемачки камиони прођу. Од нас до пута има око два километра, а камиони треба да пређу око десетак километара. Убрзо су се зачули рафали и ручне бомбе, баш на предвиђеном мјесту сусрета, а затим се све утиша. Не потраја дуго, а сви наши другови се вратише. Донијели су заплијењене аутомате и муницију, а уз то и један цак хљеба и канту маргарина. Командир десетине Здоавко, рапортира командиру чете, да је седам шваба убијено, а камиони гурнути с пута у провалију.

Послије подне 2. батаљон је продужио напад и пресекао комуникацију између села Велике и Г. Ржанице. Њемачке и балистичке јединице које су се затекле у долини Лима од села Мурине до Андријевице биле су одсјечене, без изгледа да се извуку у правцу Чакора.

У први мрак чета је кренула у напад на село Мупину. Док смо се кретали путем, сусрели смо се са Нијемцима који су пошли у напад да ослободе пролаз комуникацијом. Изненадни сусрет затекао је нашу чету на путу који је био дубоко засјечен у стрмој падини. Чета се споро развијала за напад, јер многи другови нијесу могли да се попну уз засјечену страну. Гурали су један другог и вукли за руке, док су непријатељски рафали косили свуда около нас. Са косе изнад пута зачуо се глас: „Вучко, Јоветић донесите муницију“. То је дозивао мој брат — „шарџија“ наше чете. Увијек сам посебно бринула за њега, а сада ме обузео неки страх, помислила сам да је у тешкој ситуацији. Зграбила сам од једног друга сандуче са муницијом и пожурила ка њему. Био је сам поред „шарца“ са свега неколико метака. Љутио се кад ме је видео и говорио ми да се одмах вратим назад, али га нијесам послушала. Чекала сам да и остали другови стигну.

Узео је муницију и почео да отвара ватру у правцу Није-маца. Наједном је викнуо: „Лези, бомба“, али тог момента засијала је стрма падина и заглушила ме експлозија ручне бомбе. Осјетила сам јак ударац по лицу и грудима, отко-трљала се низ стрму падину и изгубила свијест.

Те ноћи била сам једини рањеник у чети, а наши су заузели Мурину. Ујутру су ме спремали за евакуацију у болници. Доста другова је дошло да се поздравимо. Рекли су ми: „До виђења у ослобођеном Београду“. Врло брзо су ме преко тешко проходног планинског терена пребацили до Бе-рана, гдје се налазила наша болница. У току ноћи сам укр-цана у авион и са осталим рањеницима пошла на литечење у Италију. Када сам се вратила био је ослобођен и Београд и цијела наша земља.

Милка

АНЂЕЛИЋ-СИМОНОВИЋ

ПОСЛИЈЕ СМРТИ ПОНОВО У СТРОЈ

У другој половини јула 1944. године 3. батаљон је на западним огранцима планине Турјака бранио прилазе Беранама. Непријатељ је каткад и више пута дневно безуспјешно нападао наше положаје. (У повољним ситуацијама и ми смо шзелазили у противнапад са ограниченим циљем.) Једног дана, послјије више узастопних напада, непријатељ се повукао на Т^т~так, да би се тамо одморио и припремио за напад слиједећег дана. То је била повољна ситуација да сада и ми кренемо у напад. По обичају, нападали смо ноћу.

1. чета са још неким дијеловима батаљона кренула је у колони. Док смо ишли ивицом шуме, наша артиљерија гршила је коректуру и одређивала елементе за гађање. Кретали смо се веома тихо. С времена на вријеме колоном прође шапат: „Пази на везу!“ Једна наша граната паде испред колоне. Послије десетак минута друга граната паде близу у шуму. Идем и размишљам како другови артиљерци не виде нишанити и како су чудне те њихове справе: на једну страну нишане, а на другу падају гранате. Моје размишљање прекиде експлозија гранате која је пала непосредно поред мене. Само сам видио како друг испред мене паде на лијеву страну, а затим сам изгубио свијест. Колона је наставила пут, а нас двојица смо остали непомични на орошеној планинској трави — за њих смо били мртви.

Ту сам лежао до зоре. Кад сам се освијестио, преко планине Турјака угледао сам прве зраке сунца. Покушавам да се оријентишем и да кренем за четом, али још не могу. Гледам око себе, пипам рукама по трави — она мокра од росе. Тражим пушку, али је не налазим, однијели су је другови. Погледам, и бомбу су ми са опасача однијели, баш ону коју сам за себе чувао. Сјетих се друга што је пао прије мене. Погледам и видим да лежи нешто ниже. Приђем, ставим му руку на чело, а оно хладно и влажно од росе, руке укочене. Констатујем да је мртав. Повећи комад гранате пресјекао му је врат. Био је то друг Милан, једини омладинац из

Србије који се прикључио нашој чети у марту 1944., кад смо водили борбе у Србији.

Уздахнем и погледам према Турјаку не бих ли чуо или примијетио борбу. Свуда је владала тишина. Вријеме је помало одмицало. Дан је освануо. Све сам јасније запажао предмете али скоро ништа нијесам могао чути. Већ сам се оријентисао и кренуо ивицом шуме према положају одакле смо пошли у напад. Снага ме издала. Ноге су ми дрхтале, а у ушима сам осјећао неки чудан звук. Често сам несвјесно силазио са стазе, посртао и падао. Послије краћих застанака поново сам настављао пут и некако стигао на полазни положај. Ту ме је дочекао стражар 2. чете са пушком на готовс. Нисам чуо да ли ме је зауставио. Али кад сам га примијетио, рекао сам му ко сам и он је спустио пушку. Укратко сам му објаснио шта се са мном догодило. Казао ми је да се моја чета налази у оближњој долини.

Продужио сам у правцу чете. Кад сам пришао ближе, угледао сам неколико ватри око којих су сједјели и лежали борци. Док сам полако прилазио чети, неко је од другова узвикнуо: „Радаковић, ево Радаковића! Жив је!“ Сви су скочили. Не знам ко је прије дотрчао к мени: командир вода Миладин Стојовић, другарица Вука Шарановић, или неки други борац. Почели су ме грлити и љубити, чудећи се како сам дошао. У разговору, друг ми рече да је већ била одређена група да ме сахрани поред мог земљака Драгића Воркапића, на гробљу изнад села Дапсића. Одговорио сам: „Хвала вам, другови, на вашој племенитој намјери. Требало је још ноћас да слушнете моје срце како још упорно куца за слободу народа на црногорској планинској трави!“.

Душан РАДАКОВИЋ

БОРБЕ ОД БЕРАНА ДО КОПАОНИКА

— Август - септембар 1944. —

Извршавајући план Врховног штаба, Оперативна група дивизија са подручја Црне Горе имала је задатак да крајем јула 1944. године, у наступном маршу преко Пештара, форсира Ибар, избије на Копаник и помогне српским дивизијама у Топлици и Јабланици. 2. пролетерска дивизија наступала је у центру распореда, правцем Горажде — Трпези — Паучине — Рвеница — планина Рогозна — Ибар; десно од ње наступала је 5. крајишка дивизија а лијево 17. источнобосанска.

4. пролетерска бригада имала је задатак да као претходница 2. пролетерске дивизије разбије непријатеља на одсјеку Лагатори, Петница и наступа правцем Радманци — Понор — Савин бор — Крушчица — Рвенице.

На путу наступања 4. пролетерске бригаде непријатељ је борбеном групом „Бенде“ и муслиманском милицијом посјео положаје јужном ивицом села Лагатори, Лази и даље десном обалом Љешнице. Територију којом су наступале наше снаге, шири рејон Пештера, до тада је држао и контролисао окупатор помоћу муслиманске милиције и албанске квислиншке војске. Ове снаге биле су слабог борбеног морала.

Оперативна група дивизија је ноћу 28/29. јула једно-времено извршила покрет. 4. пролетерска бригада је са два батаљона, после краће борбе, успјела да разбије непријатеља и настави покрет ка Крушчици, гдје је стигла 29. јула увече. После сламања непријатеља на првој линији, бригада је уз мање чарке наступала без застоја. Што су наше снаге дубље продирале отпор непријатеља бивао је све слабији, да би ускоро потпуно престао. Муслиманска милиција је у паници напустила положаје и безглаво евакуисала села, водећи породице и покретну имовину. Такво стање код наших јединица и бораца изазивало је тежак утисак, ради чега су наша настојања била усмјерена на то да помогнемо **становништву** да схвати да ми водимо борбу и за њихово ослобођење, да смо и њихова војска, једина у земљи која се

бори за слободу, равноправност, братство и јединство и за бољи живот свих наших народа. Није дуго требало па да се народ увјери колико је пропаганда окупатора и његових слугу била лажна. Сељаци су се почели враћати кућама, не стрепећи за своје животе и имовину.

4. пролетерска бригада, и даље у претходници дивизије, наступала је правцем Крушчица — Ђерекори — Рвеница гдје је стигла навече 29. јула. У току тога дана наилазила је на слабији отпор муслиманске милиције. У зору 31. јула и 4. пролетерска бригада пријешла је комуникацију Нови Пазар — Тутин у рејону Глухавића. За вријеме док су она и 3. српска бригада наступале преко планине Кум и прелазиле комуникацију, дотле су 17. источnobосанска дивизија и 2. пролетерска бригада одбијале непријатељски напад од Сјенице, а 5. крајишка дивизија, у рејону Пленибабе, разбила је муслиманску милицију која је покушавала да спријечи наш прелаз преко комуникације Нови Пазар — Тутин. Послије преласка комуникације, 4. пролетерска бригада наставила је покрет правцем Надумица — Кошље — Дедилово — Војковићи гдје је стигла у зору 1. августа. Послије краћег одмора бригада је пријешла комуникацију Нови Пазар — Косовска Митровица, истовремено кад и остале јединице Оперативне групе. Преко Рогозне јединице су наступале без отпора, крећући се правцем Баре — Вуча Локва и навече 2. августа бригада је стигла у село Бербериште, гдје је и преноћила.

За вријеме прелаза преко комуникације Нови Пазар — Тутин и Нови Пазар — Косовска Митровица, наше јединице наилазиле су на велике збјегове из муслиманских села новопазарског Санџака. Однос наших јединица према њима био је коректан. Водило се рачуна и о имовини збјега, како оној коју је собом носио тако и о оној коју је остављао. Са територије Старог Колашина и источније од Рогозне, већина становника се раније иселила у долину Ибра. Већи број тамошњих села био је раније попаљен и у њима се врло мало становништва задржало од тог времена. Тај дио становништва, који се задржао, према нашој војсци имао је коректно држање.

Непријатељ је и раније будно пратио покрет Оперативне групе дивизија, али сви његови покушаји да осујети наш продор остали су без успјеха. Због тога је сада покушао да појача одбрану Ибарске долине и довуче јаче снаге у рејон Косовске Митровице и Приштине да би спријечио форсирање Ибра. Ужурбано изводи радове и подузима друге мјере на међупростору Косовска Митровица — Рашка. Ту су по-

стављене снаге: два батаљона 5. СС-полицијског пука, 5. пук Руског заштитног корпуса, батаљон бугарске 24. дивизије са ојачањем, оклопни воз 5. пука за заштиту жељезница, два батаљона Српског добровољачког корпуса и муслиманска милиција. Тим снагама непријатељ је посјео десну обалу Ибра и организовао за одбрану. Поред тога, Нијемци су на тај одсјек пребацили и два батаљона 14. пука 7. СС-дивизије „Принц Еуген“, са задатком да брани прилазе лијевој обали Ибра са положаја на источним огранцима планине Рогозне. Требало је да својом одбраном створе вријеме 1. брдској дивизији која је била у покрету из Грчке и предњим дијеловима је тада избијала у Косовску Митровицу. Намјера непријатеља је била да борбом са тих положаја веже наше јаче снаге и да уз истовремени напад својих снага из Новог Пазара и Рашке у лијеви бок и из Косовске Митровице у десни, одбаци Оперативну групу дивизија од Ибра на запад. У исто вријеме на Копаоник је пристигла и 4. гр^апа јуришних четничких корпуса.

Долина Ибра је била групно посједнута. Мостови на жељезничкој прузи и путу, као и жељезнички тунели, брањени су из двоспратних армиранобетонских бункера. С обзиром на околност да пут, жељезничка пруга и ријека Ибар иду паралелно и да су на малом растојању, то је омогућавало да непријатељ организује на том дијелу и јединствен систем одбране, који се повезивао и надопуњавао ватром из блиндираног воза који је дејствовао на том одсјеку. Ибар лети не представља неку озбиљну препреку и на више мјеста је газан. Прилази њему са обе стране су неповољни, заобаље је стрмо и врлетно. Непријатељ је посветио већу пажњу организацији одбране на десној обали.

Оперативна група дивизија имала је задатак да у току ноћи 3/ 4. августа форсира Ибар на одсјеку Рамна — Рудница. 2. пролетерска дивизија наступа у правцу села Дрен у чијем рејону је требало да форсира ријеку.

4. пролетерска бригада имала је задатак да форсира Ибар између села Лепосавић и Тврђанске ријеке. Правац приближавања ка полазним рејонима је Бербериште, Дугачка коса, Црни врх, Десетак, одакле је требало да наступа ка полазним линијама са којих форсира ријеку; потом да ослободи Лепосавић, Улије и Тврђан, чисти комуникацију и уклања препреке, обезбјеђује мостобран на оној страни обали и ствара услове за прелаз осталих јединица које на том правцу прелазе. Десно од 4. пролетерске бригаде, у рејону Придворице, форсира ријеку 5. крајишка дивизија. Лијево, у рејону Дрена, 3. српска бригада.

Послије добијеног наређења, штаб 4. пролетерске бригаде извршио је припреме и упознао све јединице са предстојећим задацима а предузете су и друге мјере. Јединицама је наређено да у 15 часова отпочну са покретом ка полазним рејонима. 1. батаљон је одређен као претходница, затим 2, па редом 3, 4. батаљон, чета пратећих оруђа, интендантура и остали дијелови, а 5. батаљон као заштитница. Штаб бригаде кретаће се са 1. батаљоном.

Ради надопуне података о непријатељу и терену, одмах по избијању бригаде у рејоне за очекивање упућени су извиђачки дијелови. У њиховом саставу упућене су и групе за прикупљање техничких података о ријеци и средствима потребним за њено форсирање. Батаљони су истурали обезбјеђења и даље патроле на правцу предстојећег покрета.

Подаци који су прикупљени од извиђачких органа нијесу одговарали, ни приближно, стварном стању, јер ништа се није дознало о новим њемачким јединицама. То је доста утицало да се прилажење ријеци и форсирање олако схвате.

Када је 4. пролетерска бригада отпочела да се приближава Дугој коси и Црном врху, два батаљона 14. пука 7. СС-дивизије „Принц Еуген“ подилазила су тим истим положајима с друге стране. У исто вријеме непријатељ је од Косовске Митровице, 99. пуком 1. брдске дивизије, напао јединице 5. крајишке дивизије које су дејствовале десно од 4. пролетерске бригаде; а из Новог Пазара и Рашке, 5. полицијским пуком, ојачаним батаљоном бугарске 24. дивизије и муслиманском милицијом, напао је јединице 17. источнобосанске дивизије које су наступале на лијевом боку Оперативне групе дивизија. Даље, од Косовске Митровице непријатељ је, истог дана, упутио један ојачани батаљон десном обалом Ибра у Лепосавић.

3. августа у 15 часова, 4. пролетерска бригада почела је са покретом из рејона за очекивање, правцем Бербериште — Дугачка коса — Црни врх — Десетак. Са Црног врха и ДУгачке косе бригада је према ранијем плану требало да наступа са двије упоредне колоне ка полазним линијама, и то: са једном — правцем Црни врх — Десетак — Крушево — жељезничка станица Лепосавић, чија полазна линија је била предвиђена у висини ушћа Лепосаве ријеке у Ибар-Кутње, са које је та колона требало да форсира Ибар, да заузме Лепосавић и да дејством на сјевер обезбиједи мостобран за прелаз осталих јединица; са другом — правцем Дугачка коса — Г. Крњин — Тврђане, њена полазна линија предвиђена је у висини Кутњи — Стубица к. 719, са које форсира Ибар, затим на оностраној обали заузима село Улије и Тврђане и

дејством на сјевер обезбјеђује мостобран. Покрет је извршен тачно на вријеме, али са slabим обезбјеђењима. Нико није претпостављао да се ту, иза косе, на неколико стотина метара налазе Нијемци који настоје да посједну исте положаје.

1. батаљон који се налазио у претходници, обезбјеђења је истурао на малим одстојањима, јер смо маршевали кроз густу шуму. Са штабом 1. батаљона кретали су се командант и комесар бригаде. Кад је чело колоне избило у висину к. 1081, колони је дат краћи одмор. 1. батаљон је истурио дијелове за обезбјеђење, са којим су пошла и три курира штаба бригаде, који, поред осталог, треба да се повежу са раније постављеним осматрачима. Како је на тој линији било предвиђено да се изврши допунско извиђање и друге радње око форсирања, штабови батаљона, команда чете пратећих оруђа и старјешине самосталних јединица били су са командантом и комесаром бригаде на извиђању. Баш у моменту отпочињања рада, педесетак метара источно од к. 1081, отворена је обострана ватра и чули су се повици: „Стој!“, „Ко иде?“. Први су уочили непријатеља и ступили с њим у борбу курири бригаде и одмах нам јавили о чему се ради. То су касније потврдили и извиђачки дијелови са ранијих осматрачница. 1. батаљон, који се налазио прикупљен позади к. 1081, одмах је ступио у борбу, дејствујући директно на Црни врх за који се развила жестока борба. Непријатељ је био упоран у настојањима да овлада Црним врхом, због чега се је за њега грчевито борио. Док је 1. батаљон водио борбу са претходницом Нијемаца и успјешно одбијао њене нападе, дотле је 2. батаљон напао десно од 1. батаљона, директно на главнину непријатељских снага које су се налазиле на источним падинама Црног врха. Обухватајући Црни врх десним крилом, 2. батаљон је успио да задржи непријатеља и да посједне положаје источније према Десетаку. 1. батаљон је заузео тт 1102. Тако су 1. и 2. батаљон створили непрестив зид пред непријатељем који је бјесомучно јуришао. У борби за Цони врх непријатељ је ангажовао јаке снаге, али захваљујући чврстини одбране 1. и 2. батаљона, није му пошло за руком да се дочепа тог чворног положаја. Послије консолидације положаја на Црном врху, 2. батаљон је напао непријатеља на Десетаку, са којег га је одбацио. Посљедњи покушај непријатеља да се дочепа Црног врха био је усмјерен преко Катуншта, но и тај покушај му је пропао. Док су се 1. и 2. батаљон борили на Црном врху и Десетаку, дотле је 3. батаљон напао Катунште, а 4. батаљон је напао правцем к. 1081 — Г. Крњин. Чета пратећих оруђа посјела је ватрене положаје у рејону к. 1081, са којих је ватром

Борци 3. батаљона пред полазак у Србију — 5. јануар 1944.

минобацача подржавала дејства батаљона. Интендантура, болница и остали дијелови бригаде прикупили су се у шуми западно од Доброг Брда. 5. батаљон прикупио се у рејону к. 865, у заштитници бригаде и у приправности да дејствује на правцу Катуншта и Црног врха.

Борба за Црни врх отпочела је уз обострано изненађење и типичан је примјер борбе у сусрету која се не очекује тог часа. У тој борби, поред бројне и техничке надмоћности, важну улогу је имала одлучност, снажљивост и морална чврстина наших бораца.

Послије стабилизације положаја на Црном врху, 1. и 4. батаљон су активним дејством на фронту везивали јаче непријатељске снаге за себе. За то вријеме су 2. и 3. батаљон вршили опкољавање, и то: 2. батаљон преко Десетака, а 3. преко Катуншта. Држећи чврсто везу са 1. и 4. батаљоном, 2. и 3. батаљон успјели су да зађу за леђа непријатеља и да се десним, односно лијевим крилом повежу на Стубници. Тако је у шесточасовној борби непријатељ претрпио велике губитке.

Послије побједе на Црном врху бригада је наставила наступање према Ибру, кога је 3/4. августа главнином снага ус-

пјела да форсира. Слиједећег дана, у зору, отпочела је борба за мостобраном на одсјеку Лепосавић — Дрен. Лепосавић је најјаче брањен, зато што су се ту, на жељезничкој станици налазиле велике залихе муниције и другог материјала и што је ту требало сваког момента да стигне појачање из Косовске Митровице, које је дан раније било упућено. Дрен је брањен мањим снагама. Пут, пругу, мостове и тунеле, на међупростору Лепосавић — Дрен, непријатељ је бранио из двоспратних армиранобетонских објеката. Међупростор, искључно тунел код Лепосавића и код Тврђана, наше јединице су очистиле у току ноћи 3/4. августа. Са тог међупростора непријатељ се повукао у тунеле, у којима је био заштићен. Ватра из тунела повезана са одбраном Лепосавића и Дрена, увелико је ометала дејства наших јединица, због чега су се тунели морали очистити.

У борбама за мостобран при чишћењу пута, пруге, мостова, тунела, Лепосавића и Дрена, бригада се ангажовала цио дан 4. августа. 1. батаљон је водио борбу за село Костин Поток и даље на сјевер; 2. батаљон за Лепосавић; 3. батаљон за Тврђане и Дрен; 4. батаљон за тунеле код Лепосавића и Дрена. Чета пратећих оруђа ангажована је на подршци батаљона и на ликвидацији објеката и тунела. Остали дијелови бригаде тог дана су се прикупили, под заштитом 5. батаљона, на лијевој обали Ибра у спремности да га пријеђу. Тога дана нарочито се истакла чета пратећих оруђа са командиром Симом Симоновићем. Искусни и одважни командир капетан Симо Симоновић је лично са противколцем, са одстојања око 50 метара, ликвидирао скоро све бункере и посаду која се у њему грчевито бранила. Под заштитом Симоновићевог противколца, борци су подилазили објектима и пели се на њих, да би кроз вентилационе отворе убацивали бомбе и на тај начин уништили посаду, у чему је предњачио омладинац Ђуришић, нишанција на противколцу. Када је задњи објекат био ликвидиран, пао је и неустрашиви командир Симо Симоновић.

Борба за тунеле је дуже трајала и била је знатно тежа, јер им се није могло прићи. Досетљивост одважног јунака 4. пролетерске бригаде, тада замјеника команданта 4. батаљона, Васа Драговића, доскочила је непријатељу. Он је са околних њива прикупио веће количине сијена и сламе и то набацио у предусјеке тунела, а затим палио. Користећи дим и пламен пробијао се од тунела до тунела, из којих је непријатељ у паници бјежао. Али је на другој страни, дочекиван пушкомитраљеском ватром. Тако су, најзад, и тунели очиш-

ћени и створени су услови за директан напад на Лепосавић и Дрен, који нијесу могли више да се одупиру, и одмах су заузети. У Лепосавићу је заплијењено доста ратног материјала, муниције, одјеће, хране, коња са товарима и друго. Уништена је жељезничка станица са постројењима, локомотивом и неколико вагона. Заплијењено је неколико камиона и друге опреме. Мостобран је успостављен, а бригада је тог дана пријешла Ибар и навече се нашла читава на огранцима Копаоника.

За вријеме наступања преко новопазарског Санцака и форсирања Ибра, интендантура бригаде са успјехом је снабдијевала јединице свим потребама. Санитет бригаде за вријеме покрета, све до борби на Црном врху, није имао рањеника. Послије преласка преко Ибра број рањеника у бригадној болници био је све већи. Санитетско особље успјешно је обављало своје дужности. Санитетским материјалом бригада је била снабђевена у довољним количинама.

Вријеме у току марша од Берана до Копаоника је било лијепо. За вријеме покрета и при форсирању Ибра непријатељска авијација није дејствовала.

Губици бригаде били су 29 мртвих и 43 теже и лакше рањених.

Послије успјешног форсирања Ибра, Оперативна група дивизија је избила на гребен Копаоника, чиме је успостављено оперативно садејство са српским дивизијама и тиме створени потребни услови за даља дејства према Жупи, Јабланици и Топлици.

Блажо ЈАНКОВИЋ

ТРЕНУЦИ СЛАБОСТИ

Последњих дана јула 1944. године колона 2. батаљона маршовала је од Берана преко Санџака, у правцу Србије. Док смо се кретали преко Пештерске висоравни посматрали смо дивну панораму пространих пашњака на којима су пасла стада оваца и говеда. Наилазимо и на нека села, али нас нико не дочекује нити поздравља. Чељад су се из кућа негдје склонила, а остали су само понеки старац или бака који ћуте и нијемо нас посматрају док колона пролази. Осјећамо се као у туђини и у међусобним разговорима тражимо разлоге оваквом призору. Чуди нас зашто се народ склонио, пошто ми у куће не залазимо, јер је дисциплина марша, као и увијек, на висини. На кратким застанцима, предахнемо у хладу испод трешања којих је овдје било доста, а родиле су као никада. Не смијемо убрати ни једне, јер за то постоји строго наређење.

Неко упита комесара чете да објасни гдје су људи из ових села? Он се прво накашља и полако поче: „Знате, другови, ово је шиптарски и муслимански крај. Наше јединице до сада нијесу овуда пролазиле па изгледа да народ о нама врло мало зна. Склонили су се из села, вјероватно због непријатељске пропаганде по којој ми убијамо, палимо и сл. Сада ће се сигурно увјерити да оно што су о нама лоше чули није истина већ измишљотина“.

У разговор се умијеша и Јововић Вучко звани „пикирант“, и настави... „Ја мислим да се они нијесу склонили због неких наших поступака или претпоставки о нама, већ због тога што су долазили у наше крајеве. Ја сам им комшија, и знам их добро. Шуровали су они са окупатором, и палили многа наша села, а има их доста и у „Скендер-бег дивизији“ коју су формирали Нијемци. Видите да су им велика стада стоке, а нигдје нема запаљене куће, као да смо дошли у земљу гдје још нема рата... Добро би било, друже комесаре, да одобрите да бар коју трешњу поједемо, цркосмо од жеђи“.

Комесар, очито љут оваквим резоновањем, одбруси Вучку ријечима: „Изгледа да ћеш ти морати подуже остати скојевац иако смо те намјеравали примити у партију”.

Откако смо кренули из околине Плава маршујемо два дана и двије ноћи, скоро непрекидно. Наступио је трећи дан марша, а за храну нијесмо још ништа добили. На лицима бораца се видно уочава умор и исцрпљеност, али из колоне нико не заостаје. Док се крећемо стрим и пошумљеним обронцима планине Рогозне љетње сунце немилосрдно жеже.

У поподневним часовима колона батаљона је застала у селу Брђани недалеко од Новог Пазара. Требало се одморити, скувати нешто за храну и припремити се за даљи покрет. Када је колона застала, ми смо од великог замора као покошени полијегали поред пута. Командири чета су позвани у штаб батаљона за пријем задатака. Од Новог Пазара се чула пуцњава. То води борбу нека наша јединица. Очекивали смо да то и нас неће мимоићи. Међутим, када се командир чете вратио из штаба батаљона саопштио нам је да ћемо се одморити неколико часова, али треба да се обезбједимо. Гледао нас је како непомично лежимо поред пута и очито му је било непријатно да сам одреди обезбјеђење. Наједном упита: „Која ће десетина да иде добровољно на обезбјеђење, на ово брдо изнад нас?” (То је био вис звани Шанац — к. 1329.) Настаде тишина. Погледасмо се између себе. Вучко, гледајући у мене, мрдну главом у правцу Шанца, што је био знак да се ја јавим, па сам то и учинио. Командир нам саопшти задатак и напомену да ће нам храну послати на положај, чим буде готова. Када смо изашли на брдо Шанац, поставили смо наша два пушкомитраљеза и одредили осматраче, а остали су се одмарали.

„Шлањо” (јер су му увијек висиле неувезане пертле на ципелама) и „Пикирант” насамо су се нешто договарали, а потом уз мању увертиру иступише са конкретним приједлогом који је био углавном у слиједећем: ... Овај се народ склања од нас и нико да нас бар са водом понуди, што им заиста не служи на част. Ко зна како ћемо ми добити храну, а од глади нам се окреће у круг ово брдо, па би било најбоље да нас двојица пођемо у ону кућу, што се види испод брда, да потражимо нешто за јело.

Са приједлогом смо се сви сложили и договорили да о томе не смије нико сазнати ван наше десетине. С њима је пошао још један друг, за обезбјеђење, док буду тражили храну у кући.

Није дуго потрајало, а они су се пешали уз брдо ка нама. Двојица су носила некакав котао на дрвету између себе, а један је сав погурен, вукао нешто позамашно на леђима. Када су дошли, имали смо шта да видимо. Котао је био пун врућег млијека, а Вучко је донио кошницу са медом. Ево, како се то догодило. У кући нијесу затекли никога, а на ливади у близини куће су биле двије краве и око тридесет оваца. Стоку су утјерали у тор и „Шлањо“ је помузао, а млијеко потом скувао на огњишту у колиби. Прије тога се мало „наслонио“ на врата која су, изгледа, била закључана. Док су њих двојица кувала млијеко, „Пикирант“ их је обезбјеђивао и примијетио уљаник са пчелама. Није оклијевао, већ извадио барут из метка и потпалио једну котпницу, а потом је изнио из уљаника. Двије пчеле су га мало боцнуле, па је по повратку лијечио оток, привијајући мокру крпу.

Тог дана смо сви у десетини први пут јели мед са врућим млијеком, што нам се посебно допало. За вријеме гозбе поставили смо осматрача у правцу размјештаја чете, да нас ко од наших не изненади, јер за такву самоиницијативу слиједила би врло оштра казна. Пред мрак дође друг Тодор, економ чете, и донесе нам за ручак и вечеру, мало качамака, који је скувао од две врсте брашна.

Пробајући качамак сви смо га напали да је врло лош и да се не може јести. Међутим, ово је искусном Тодору одмах постало сумњиво, па примијети: „Они доље у чети поједоше све у сласт, а ви, изгледа, нијесте гладни. Баста се вама, снаћи, а нарочито другу „Пикиранту“ који то име не носи забадава“. На крају нам рече да ћемо сјутра пријећи Ибар, а тамо са храном неће бити проблема. Пренесе нам и наређење да у пола ноћи дођемо у чету јер слиједи покрет.

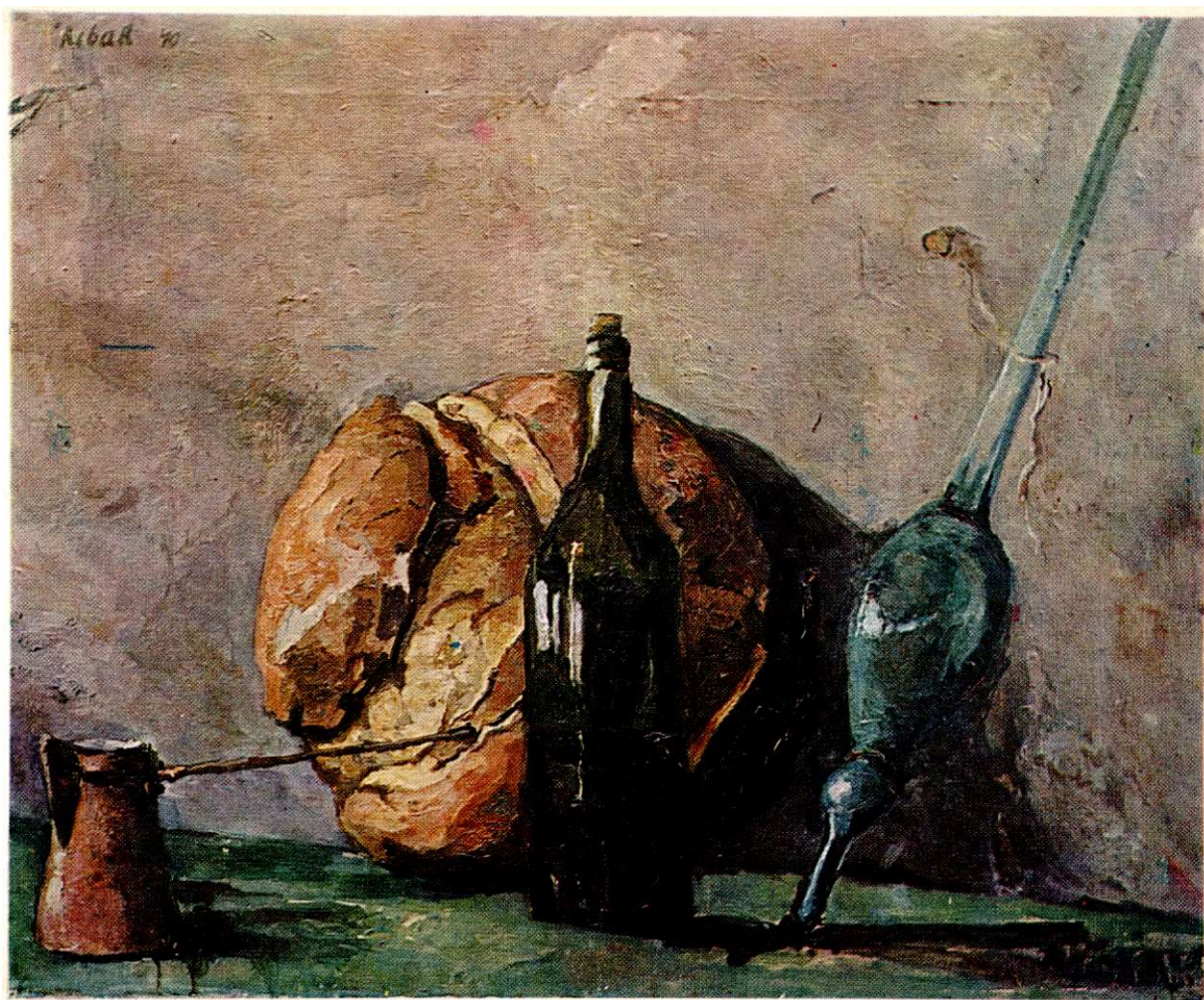
Мило АНЂЕЛИЋ

ПРИЈЕЛАЗ ПРЕКО ИБРА

У пола ноћи смо кренули из села Брђана ка Ибру. Маршовали смо пошумљеним падинама пл. Рогозне. Ноћ је била мрачна, па смо се једва кретали. У свитање зоре попели смо се на Црни врх, одакле се пружа величанствен поглед на Копаоник и долину Ибра. Птице весело пјевају, док се сунце рађа иза гребена Копаоника а његови зраци једва допиру до нас од густе букове и јелове шуме. На помолу је топао љетни дан. Био је то 3. август 1944. године. Ово је већ четврти дан како маршујемо. Свуда унаоколо је тишина, једино негдје у даљини, у правцу Рашке, чује се понеки рафал.

У шуми смо кратко застали. Командир чете Ђоко Пешикан примио је задатак у штабу батаљона и наша 1. чета је кренула да извиди терен у правцу села Горњи Крњин. На коси изнад села чета се зауставила, а у село су пошле патроле. То је мало село, од неколико кућа разбацаних испод шуме, на сјевероисточним падинама Црног Врха, одакле се може добро осматрати долина Ибра од села Лепосавић до Борове главе. Опрезно смо пришли првим кућама и ступили у контакт са мјештанима. Интересовали смо се о четницима и Нијемцима, па нам рекоше да и једни и други у овај крај ређе долазе, али да је у току ноћи са возовима нека војска пристигла на жељезничку станицу у село Лепосавић. Један старији човјек нас понуди ракијом и примијети да нијесмо из овог краја. Ми смо му рекли да смо пролетери, на што је он додао да нас одавно чекају, али ми никако да дођемо.

Док смо прикупљали податке угледасмо на пушкомет од нас дугачку колону Нијемаца. Кретали су се од села Лепосавића, у правцу Црног врха, гдје је остао наш 2. батаљон и гдје пристижу остале јединице наше бригаде. О покрету Нијемаца одмах смо извјестили командира чете, а он је по куриру послао извјештај штабу батаљона. Кроз двоглед смо посматрали Нијемце и јасно разликовали који носи пушку, аутомат или пушкомитраљез. На видiku их је било све више, што нам није било пријатно. Мучила нас је помисао ко ће толике Швабе задржати: да ли ћемо успјети да прије-

ђемо Ибар или ћемо морати поново преко Санцака за Црну Гору.

Очито је да и нас Швабе примјећују, јер и они посматрају са двогледима и руком показују у нашем правцу. Дијелио нас је поток између села Г. Крљина и Крушева, гдје је било око један километар ваздушне линије. У многим сличним приликама смо отварали ватру једни на друге, али сада као да обје стране желе судар из непосредне близине. Нијемци журе и изгледа хоће да се без борбе попну на Црни врх.

Курир се вратио из штаба батаљона и пренио наређење да се чета врати назад. Нијемци посматрају како се ми враћамо и вјероватно мисле да одступамо. Када смо се вратили чета је добила задатак да посједне Црни врх (коту 1102). Десно од нас је била 3. чета, а лијево 2. чета, које су раније посјеле своје положаје. Командир чете је на брзину издавао задатке командирима водова, за које вријеме је чета застала. У том моменту одјекну рафал из аутомата и гране од дрвећа попадоше по нама. То су били њемачки извиђачи који су већ стигли у наш распоред. Тако смо изненада морали поијећи у напад, јер су Нијемци пристигли прије него што смо их ми очекивали. Отворила се ватра и на правцима 2. и 3. чете. Са наше стране шума се проломила од узвика „Наггоијед, пролетери!“ и пријешли смо на јуриш ка к. 1102, до које је било око 100-200 метара. Десно од мене, на 5-6 корака, кретао се Здравко Фатић, командир 2. десетине из 1. вода, а другови из моје десетине су били лијево. Позади су ишли Илија Барјактаревевић и Вучко Јововић, са два сандука муниције за „шарац“. Здравко је хтио нешто да ми рече, али га је спријечио рафал из њемачког аутомата. Шваба је био прикривен иза стабла дпвета и са неколико метапа испалио је у њега цио рафал. Савијатући се смртно погођен, изговорио је последње ријечи: „Убиј ме, брате, да ме не ухвате жива“, а жив ни на земљу није пао. У моменту који је тешко описати, још док је Здравко изговорио посљедње речи, спазео сам Швабу како прислоњен уз дрво на око 30 метара од нас, мјења оквир у аутомату. Некако сам на брзину уперео „шарац“ према њему и притиснуо обарач. Тог момента је и он клонуо, и савио се око дрвета. Аутомат је и даље држао, али је остао непомичан. Тек тада сам схватио да смо се на самој коти помијешали са Нијемцима. Настала је борба прса у прса. Створио се неподношљив дим и задах од експлозија. А рањеници, којих је било доста на обје стране, дозивали су и тражили помоћ.

Пошто је у кратком времену извршено неколико јуриша са обје стране, ми смо задржали доминирајући положај на самом гробу Црног врха. Борци су заузели заклоне иза дебелих стабала дрвећа. У првим редовима су биле и старијешине. Пренијето је наређење да се не може ни корака назад. Другарице су превијале рањенике и извлачиле их позади гробана, али неки који су лакше рањени нијесу хтјели да иду, већ су остали на положају. Вучко, Илија и ја углавном смо се између крупног камења које се налазило на самом гробу између дрвећа. Задовољни што имамо тако добар заклон, чврсто смо ријешили да га не напуштамо сем када се крене напријед. Од експлозије ручних бомби запалило се лишће и ватра се пушила свуда око нас, па смо морали да је гасимо да не дође до већег пожара, који би нас без борбе могао потјерати са Црног врха. Лијево од нас, између два дрвета, били су Милорад Ковијанић са пушкотраљезом и Микан Зечевић¹, делегат вода. Лица су им била поцрњела и гарава од дима и ручних бомби које су, прије неколико минута, падале око њих па су личиле на ојачара.

Чим су се мало средили, Нијемци предузеше нове нападе. Чују се узвици „Форверц! — Форверц!“, а неки изговарају на нашем језику: „Комунисти нећете у Србију“. Јуриши су им заиста жестоки и не гледају на губитке већ само срљају напријед. Толико су нам се приближили да смо им јасно уочавали ознаке 7. СС-дивизије „Принц Еуген“. И раније смо се с њима сретали, па смо, у неку руку, били стари познаници. Наша ватра је била врло јака и убитачна, јер смо је отварали само када се Нијемци приближе, а имали смо доста муниције и ручних бомби. Они покушавају да лаким минобацачима из близине униште наше митраљезе и пушкотраљезе који им заустављају сваки јуриш.

Најснажнији је био јуриш када су увели резерву. Бројно их је било више, па су успјели да се на више мјеста укљине у наш распоред. Један Нијемац са брзим „шарцем“ се уочљиво истицао и рафалима је стално засипао камење гдје смо се заклонили. У једном моменту је са „шарцем“ у рукама потрчао право на нас тројицу и мало је требало па да нас изненади, јер такву смјелост нијесмо очекивали. За дјелић секунде наш „шарац“ је прије опалио и он се стрпоштао на око 10 корака испред нас. Потом смо ми, па и Нијемци, покушавали да дохватимо његов „шарац“ на којем је био прикачен дугачки реденик, али у томе нијесмо успјели, јер

¹ Погинуо у борби са Бугарима за вријеме напада на Куршумлију, на брду Микуљане, 15. августа 1944. год.

сваки смјелији ризик значио би и сигурну смрт. Колико се сјећам, тог заиста врућег и за мене незаборавног љетњег дана, Нијемци су на Црни врх извршили око десет јуриша. У неким су постизали мање успјехе, али су нашим противјуришем увијек били одбијени.

Што је дан више одмицао и жестина борбе је јењавала. Посљедњи јуриш Нијемци су извршили негдје пред залазак сунца, па пошто није успио почели су да се укопавају и дјелимично извлаче у дубину. Наш општи јуриш за продор ка Ибру почео је у први сумрак и послеје жестоког окршаја Нијемци су одступили. Чим смо кренули напријед узео сам „шарац“ од погинулог Нијемца и испробао га. Радио је беспрекорно, па сам стари „шарац“ „поклонио“ Илији. Не задржавајући се, наша 1. чета је опрезно наставила наступање ка Ибру. Због мрака и густе шуме једва смо стигли у заселак Крушево. Из једне куће узели смо водича. То је био човјек стар преко 50 година. Није могао да се начуди кад нас је видио и упитао нас: „Куда оде онолика њемачка војска, децо?“ Неко му од наших рече да су се разбјежали и да ће сада они у шуму, а ми у градове, нашто чича сумњиво одмахну главом и додаде: „... слушајући данашњу борбу помислио сам да нико неће остати жив, а вас ево има доста“. Када је чуо да треба да нас на најпогоднијем мјесту преведе преко Ибра узврпољио се и хтио је на сваки начин то да избјегне. Када смо га убједили да мора ићи, више као за себе промрмља: „... куда сте, бре, навалили по овом мраку да доле на реци сви изгинемо? Имају силне бункере, а и комора им, ено, читав дан стоји у оном потоку испод гробља“. Када је ово чуо, командир му нареди да нас преко ријеке преведе на мјесту гдје нема бункера и да нас доведе тамо гдје је размјештена комора.

Наш први вод кретао се са водичем на челу чете. Старац нам исприча да је учествовао у балканским ратовима и у првом свјетском рату и додаде да је овај рат, изгледа, најтежи баш због тога што су се окупаторима придружили и наши домаћи издајници, а да њих није са Нијемцима би, изгледа, лакше на крај излазили.

Крећући се једном стрмом падином, чули смо како вода жубори, а старац нам рече да је ријека близу. Настала је општа тишина, кретали смо се у колони, са већим одстојањем борац од борца. Командир вода нареди водичу да нас преведе преко неког газа гдје је вода мања. Стари нас је заиста зналачки водио. Чешће би клекнуо и осматрао у даљину, а потом би пружајући руку показивао у којем правцу се налазе њемачки бункери и колико има до њих. Око пола

Прелаз преко Ибра — августа 1944.

ноћи стигли смо на ријеку и без великих потешкоћа је пријешли, јер вода на газу није била дубока, а Нијемци нас нису примијетили. Обилазећи неке бункере, стари нас је извео на једну косу и показао гдје се налази њемачка комора. Сада је видљивост била већа, па смо се лакше оријентисали и кретали. Чета се распоредила за напад на комору. Кретали смо се опрезно у правцу једне куће испред које је шетао њемачки стражар. Закључили смо да се у кући налазе Нијемци на одмору, па је одлучено да их живе похватамо. Одређени су другови који су имали задатак да ухвате стражара, а потом остали да опколе кућу. Стражар је ухваћен без метка, али је гласом дао знак, што је узбунило оне у кући баш када смо се приближавали да запосљеднемо излазе на врата и прозоре. Искачући из куће, Нијемци су отварали ватру. Послије кпатке пуцњаве било је неколико мотвих и рањених, и 4 заробљена, а неки су успјели да побјегну. Од другова из наше чете био је само један лакше оањен. Затим смо јуришали у правцу коморе и заробили је. То је била комора једног батаљона 14. пука 7. СС-дивизије „Принц Еуген“, која је била натоварена на око 30 коња и спремна за покрет. У комори је било доста муниције и хране, а између осталог, и неколико цакова најфинијих ораха.

До зоре смо остали код гробља у селу Тврђане и пушкарани се са Нијемцима који су били у три велика бункера поред пруге. Када је свануло, Нијемци су искористили нашу неопрезност и снајперисти из бункера су нам убили 2 друга. Један је био Крсто Јелић, пушкомитраљезац из 2. вода, а другоме се имена не сјећам. Ватром из митраљеза су спречавали прелаз преко ријеке батаљонској комори, па је чета добила задатак да ликвидира бункере. Под заштитом ватре пребацивали смо се ка бункерима све ближе и када смо дошли сасвим близу позвали смо их на предају, али су они на то одговорили ватром. Пошто смо испробали све наоружање којим смо располагали, убиједили смо се да посадама у бункерима не можемо ништа, јер су их штитили чврсти бетонски зидови. Неко је дошао на идеју да ватром још боље неутралишемо пушкарнице, а да се помоћу мердевина један друг попне на бункер и убаци ручне бомбе кроз отвор (светларник) на крову бункера. Користећи мртви угао, један друг је успио да се попне на први бункер и убаци у њега неколико бомби (мислим да је то био Миомир Јованчевић), али ни то није дало резултате, јер је посада била заштићена унутрашњим преградама. На крају, да би их ликвидирали, морали смо доносити сламу коју је друг на бункеру извлачио помоћу канапа и гурао је у отвор бункера, а затим упалио. Када је слама почела да гори дим је посаду гушио, па су два бјелогардејца искочила напоље и предала се, док су се остали сами поубијали у бункеру. Посаде остала два бункера су биле ликвидирани запаљивим флашама напуњеним петролеумом, који је нађен у селу.

Због повремене експлозије упаљених залиха ручних бомби и муниције нијесмо могли тачно сазнати непријатељске губитке у бункерима.

Наш водич, стари ратник, био је стално с нама. Дивио се храбрости, вјештини и лакоћи са којом смо извршили овако опасан и сложен борбени задатак. Када се поздрављао са нама рекао је „... свака вам част, видео сам оно што ни у сну нисам могао поверовати“. Ми смо му се захвалили на учињеној услузи и поклонили му заплијењени њемачки карабин. То му је била врло драга успомена. Отишао је весело и радостан кући.

Тако се завршило учешће наше 1. чете у борби за прелаз преко Ибра. Ујутро 5. августа наставили смо покрет преко Копаноника ка долини ријеке Расине.

Мило АНЂЕЛИЋ

ПРВИ БАТАЉОН ЧЕТВРТЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ ОД БЛАЦА ДО КРАЉЕВА

УБлаце је батаљон упућен 17. IX 1944. год. ради одмора

и прихвата нових бораца који су се по ослобођењу овога краја масовно јављали у наше јединице. За неколико дана извршена је попуна. У свим јединицама батаљона организовано се радило на упознавању нових бораца са циљевима наше борбе. Међутим, ситуација је захтијевала да се батаљон што прије пребаци на подручје Жупе, према долини Западне Мораве. Извршен је марш и у саму зору батаљон је стигао у Александровац 26. IX. Долазак батаљона у ово мјесто четници су благовремено открили па су бјежали у групицама, без било каквог отпора.

Послије неколико часова задржавања у Александровцу батаљон је наставио покрет како би се укључио у борбе које је бригада водила по Жупи до 13. октобра. Сталним покретима јединица, вјештим маневрима и одлучним ударима по четничким упориштима у њиховој ближој и дубљој позадини и смјелим убацивањем наших јединица сломљен је отпор четника и Нијемаца у овом крају.

По завршеној борби у Жупи, бригада дејствује на комуникацији између Крушевца и Трстеника. 1. батаљон је по извршеном маршу 14. октобра нападао четнике у с. Глободер, а касније и у с. Кошеви код Мачковца, гдје је био четнички штаб Кесеровића. Марш је изведен ноћу, а прије сванућа челни дјелови батаљона избили су пред прве куће с. Глободер, гдје су дочекани ватром. Уведене су двије чете у борбу, а минобацачка јединица је одмах отворила ватру. Четници нијесу успјели да пруже значајнији отпор. Чете уведене у борбу брзо су продирале у село. У штабу злочинца Кесеровића нађено је, између осталог, неколико кофера пуних новаца. Његовим штаблијама није пошло за руком да се благовремено евакуишу, оставили су чак и опремљене јахаће коње. Батаљон је избио на комуникацију у рејон Бреског Поља и Читлука и садејствовао је осталим батаљонима који су водили борбу за ослобођење Крушевца.

У даљим дејствима бригада је, чистећи групе Нијемаца и четника, 20. октобра избила на линију: с. Врба, Врбска гл., Савова Вода — Црни врх. 1. батаљон организовао је одбрану у рејону: Јасик — с. Берановац, к. 238, с. Метикоши. Неколико дана касније десно од батаљона пријешао је у одбрану један совјетски батаљон. Земљиште које је батаљон запосјео за одбрану било је погодно за организацију и вођење одбрамбених борби. Са поменутог рејона батаљон је одређеним снагама често нападао положаје Нијемаца у с. Брђанија — брдо Шумари. Испред предњег краја одбране и између упоришта Нијемци су имали густо постављене противпјешадијске мине које су нам наносиле губитке. Они су, поред вођења одбрамбених борби, повремено организовали и изводили нападе на положаје наших јединица. Тако је једног поподнева чета Нијемаца пријешла на јуриш у рејону Голетара, према положајима совјетског батаљона, али је послје неколико минута на њу сручена планска минобацачка ватра, услјед чега је била приморана да се уз знатне губитке повуче у ровове из којих је пошла у напад. Нијемци су 13. новембра у раним јутарњим часовима са двије колоне напали положаје нашег батаљона. Једна колона дејствовала је преко к. 309 — Провала, према с. Метикоши, а друга колона преко Батал-ливада, такође према с. Метикоши. Али и овај потхват Нијемаца није имао успјеха. Истина, колони која је дејствовала преко к. 309 — Провала, пошло је за руком да дјелимично изненади 2. чету и да је потисне са њених положаја, али је у току даљег дејства према с. Метикоши наишла на одлучно дејство 3. чете, која је у изведеном јуришу не само зауставила Нијемце већ их је послје неколико часова жестоке борбе, уз садејство неких дијелова батаљона, одбацила ка полазним положатима. У овој борби учествовала је и једна еовјетска јединица (вод) која се у часу напада Нијемаца на с. Метикоши и јуриша 3. чете затекла на мјесту захваћеном борбом. Колона која је дејствовала преко Батал-ливада скоро није забиљежила никакав успјех. У овој борби имали смо једног мртвог и 4 рањена, док су Нијемци имали 9 мртвих.

Даље борбе на овим положајима настављене су до 28. новембра, када је цијела бригада ступила у борбу за ослобођење Краљева. У првим ноћним часовима батаљон је прегацио набујали Ибар и под борбом, заједно са осталим снагама бригаде и јединицама Црвене армије, ушао у Краљево и до 23 часа протјерао из њега и посљедњег непријатељског војника.

Мило ВУКАШЕВИЋ

У АЛЕКСАНДРОВАЧКОЈ ЖУПИ

Послије борби у Топлици, крајем септембра 1944., извршили смо покрет у правцу Александровачке жупе и ка долини Западне Мораве, јер су се на тој територији прикупиле доста јаке четничке снаге¹ под командом Кесеровића и Гордића, по злу чувених четничких главјешина. Одбрану Крушевца и обезбјеђење пута и пруге долином Западне Мораве (од Сталаћа до Врњачке Бање) вршила су око два батаљона њемачких полицијских снага, уз помоћ четника, недићеваца и љотићеваца.

Одмах по доласку у Жупу дошло је до борбе са четницима. По њиховој бројности и упорности у борбама, могло се закључити да им је ту једно од посљедњих упоришта у Србији, што су каснији догађаји у потпуности потврдили. Борба се водила скоро свакодневно. Ми смо често нападали ноћу, јер су се у ноћним борбама Нијемци и четници теже сналазили, а смјелост и лична храброст наших бораца је онда посебно долазила до изражаја.

У народу тада више није било никаквих сумњи у нашу коначну побједу и свуда смо били добро дочекани и угошћени. Бпојно стање наших чета се скоро удвостручило, јер су млади борци са територије Жупе и из Крушевца свакодневно долазили и ступали у наше редове.

Наш 2. батаљон је нападао дуж лијеве обале ријеке Расине у правцу Крушевца. Послије доста напора успјели смо за недјељу дана ослободити више села и продријети до периферите града. Али, ту су нас задржали Нијемци који су се бранили у утврђењима на вису Багдале и на јужној периферији града.

Сва настојања да се пробијемо у град остала су безуспјешна, јер су се Нијемци и четници организовано и упорно бранили, а и бројно су били надмоћнији. Извиђачи батаљона

¹ 1. и 2. Расинска, Трстеничка и Шумадијска бригада, чија бројна стања су била стално промјењива због осипања четника. У селу Дренова имали су центар за обуку, гдје се налазило неколико стотина омладинаца.

су се једне ноћи провукли у град. Ујутро су донијели драгоцене податке, али нимало охрабрујуће, јер смо сазнали да су у Крушевцу јаке непријатељске снаге. Командир ове групе извиђача био је Вукосав Грујић. Када се вратио до положаја наше 1. чете, застао је да нас упозна са подацима које је у току ноћи прикупио у Крушевцу. Објаснио је гдје се налазе авиони на аеродрому, команда једне чете Нијемаца, четнички штаб и др. За то вријеме наше положаје су засипали рафали из њемачких митраљеза. Вукосав је кренуо да поднесе извјештај штабу батаљона, али није се одмакао ни педесет метара, а био погођен. Другарица Стана, референт санитета чете, је прва дотрчала до њега и превила га. И ја сам пошао да видим да ли је тешко рањен. Лежао је немичан, јер му је нога била поломљена непосредно испод кука. По старом војничком обичају честитао сам му тзну. Друго ништа нијесам могао изговорити, јер су нас везивале многе успомене из дјетињства, а нарочито оне из борби у овој нашој 1. чети. Схватио сам да се за њега за кратко вријеме понавља онај мучан и тежак живот партизанског рањеника, који смо већ једном заједно доживјели прошле године, па би можда и свака пажљиво одабрана ријеч била сувишна.

Када су оцијенили да немамо довољно снага за напад на Крушевац, Нијемци и четници су пошли у противнапад. Прво су брзим поподором са пет тенкова упали у положаје 3. и 1. чете и успјели да направе извјесну пометњу међу нама. Међутим, убрзо смо се снашли и засули тенкове ватром из пушака и митраљеза, и ручним бомбама, послје чега су застали. Пристигла им је и пјешадија. Развила се жестока борба на блиском одстојању. У том моменту стигао је противтенковски топ из пратеће чете бригаде и опалио на тенкове. Првом гранатом погођен је један тенк, и оштећен. Али одмах затим и наш топ је био погођен гранатом из тенка и рањена је сва посада топа. Ту се најприје снашао Љубо Рабрен и својом десетином извукао оштећени топ и рањене артиљерце.

Убрзо се наш батаљон средио и уз подршку минобацача пријешао у противнапад. Нијемци су били принуђени да се под заштитом тенкова извлаче и одступе на првобитне положаје на периферији града. У току противнапада наишли смо на једног нашег рањеника који је лежао у живици поред пута. Давао је једва примјетне знаке живота, јер му је нога била одсјечена високо изнад кољена. Једва смо га препознали, био је то млади борац Вукадиновић. Пошто је био у несвијести, од њега нијесмо могли ништа сазнати. Касније

се установило да је рањен приликом продора тенкова у наш распоред. Граната из топа му је одсјекла ногу као ножем.

Нападајући из правца Алаксандровца, четници су потиснули неке батаљоне новоформиране 6. српске бригаде и угрожени бок и позадину наших јединица. Због тога се 2. батаљон морао повући и посјести рејон за одбрану на просторији село Ступањ, село Злегиње, Павлово брдо. Ту је читав дан водио борбу са четницима као заштитница нашим снагама које су се из Жупе извлачиле ка Јастрепцу. У тој борби су нам четници заробили два млада борца и заклали их, што смо касније сазнали од мјештана. Један се звао Павловић Миодраг, а другоме се имена не сјећам. У току ноћи се и наш батаљон повукао на Јастребац. Сјутрадан смо се прикупили на брду Превалац, на западним падинама Јастрепца. Један дан смо се одмарали и припремали за нови напад слиједеће ноћи. Док смо се спуштали стрмим падинама са Превалца у правцу ријеке Расине киша је лила као из кабла — то је била права провала облака. Добро смо покисли, али нам је киша те ноћи ипак била велики савезник. Четници су капустили своје положаје (који су доминирали над ријеком Расином) и склонили се у оближња села. 1. чета је послје пола ноћи стигла у заселак Набрђе. Од мјештана смо сазнали да су четници отишли у правцу села Злегиње и Суботица. Зато је 1. вод послат у извиђање у село Злегиње. Тамо је успио да ухвати групу четника који су спавали у једној сеоској кући. Од заробљеника су дознали да се у кући једне удовице налази на спавању четнички командант, иначе капетан бивше југословенске војске. Једна десетина је пажљиво опколила кућу и закуцала на врата. Јавила се газда-рица и упитала ко је. Наши су се представили да су четници и она је одмах отворила врата и упалила лампу. У соби је на кревету лежао брадоња, жмиркајући на свјетло лампе које га је засљепљивало. Када је угледао људе, продерао се на њих зато што га буде, и опсовао им матку. Наши су се почели смијати, а он је тек тада примитетио да су паотизани. Покушао је да извуче пиштољ испод јастука, али је био предухитрен и свезан од Љуба Рабрена и Вулета Марковића. Када је извидио село и прикупио податке о четницима, 1. вод се са заробљеним официром и 8 других четника вратио чети у село Набрђе. Успут је, сасвим случајно, набасао на четничке куваре који су припремили четири казана доброг паприкаша. Сада се број заробљених четника повећао на 15, па није било проблема да се казани са јелом пренесу од Злегиња до Набрђа, гдје је била наша чета. За овакав успјех, командир чете је јавно похвалио 1. вод. Храна је

одмах подијељена покислим и прозебним војницима. Највише се радовао економ чете и у шали рекао: „За мене су вреднија ова четири казана паприкаша него да сте још толико четника заробили". Главне снаге четника су биле груписане на к. 555, изнад села Трнавци, а остатак је био по селима у околини Александровца. Два батаљона наше бригаде су напала к. 555. 2. батаљон је имао задатак да пресијече комуникацију Александровац — Крушевац. Наша 1. чета је нападала правцем Набрђе — Суботица — Новаци. Одмах после покрета из Набрђа сударили смо се са четницима на коси изнад села Суботица. Нашим брзим обухватом опкољено је и похватао 7 четника. Док је чета продужавала напад, команда чете, са неколико другова који су похватили четнике, застала је да их саслуша. Испитивање је почео командир Милован Чобељић, а наставили су комесар и помоћник комесара Момир Јованчевић и Вељко Машковић. Четници су се стално врпољили и о свему што су били питани давали су лажне податке. Милован је, по обичају, на њих подвикнуо и запријетио им да морају рећи истину о свему, јер, у противном, зна се шта их чека. Али у том моменту један четник, који је био врло крупан и снажан, зграбио је командира за аутомат и почео га вртјети око себе. Остали четници охрабрани оваквом смјелошћу крупног четника, на срнули су на нас. У гужви која се за моменат и непредвиђено створила, пуцало се из непосредне близине, чак и „шарцем". Епилог свега је био 7 мртвих четника. Међу нама ноте било губитака, само што је командиру био поцијепан капут и опалено лице од пуцања Јбуиног карабина, који га је ослободио од нападача. Потом смо кренули за четом, чулећи се овако непромишљеном и дрском подухвату заробљених четника. Закључили смо да су втеповатно били кољачи и нијесу смјели изићи пред народни суд, већ су у нашем лежерном и неопрезном односу према њима, видјели своју посљедњу шансу, коју нијесу искористили.

У првом јуришу чета је заузела село Новаци, али су се четници упорније бранили на брду Пужаљка. По заузимању Пужаљке четници су се дали у бјекство у правцу села Ратаје. После 2 до 3 дана борби четници су потпуно разбијени и отпочели повлачење у правцу Гоча. Гонећи их, наша чета заједно са 3. четом нападала је једне ноћи већу групу четника, која се после одступања из Жупе прикупљала у село Петковићи, на источним падинама планине Гоч. Ми смо преко дана посјели погодне положаје изнад села и пресјекли јој одступницу ка планини. У први мрак извршили смо напад. Четници су се груписали на једном узвишењу гдје је

било сеоско гроОље, одакле су се упорно бранили. Послије два до три часа борбе осјетили су да су бројно јачи и извршили су противнапад. У јуришу је једна група грлатих четника стално узвикивала паролу: „Живео краљ Петар“, што им је био знак распознавања за правац пробоја. Послије жестоке борбе, гдје су главну ријеч имале ручне бомбе, четници су продрли у распоред наше 4. чете и настала је борба прса у прса. Ту је рањен Бранко Влаховић. Четнички митраљез му је поломио обје ноге. Пошто су се нашли пред убитачном ватром наших пушкомитраљеза и аутомата, четници су престали да узвикују паролу и почели бјежати у нeredу, на све стране. Иза једног жбуна, делегат 1. вода је гађао из „шарца“. Када му је нестало муниције, послао је помоћнике да сакупе метке од бораца. Они су се за моменат задржали, а он је повикао: „Брже, донесите муницију за „шарац““. У том моменту код њега је дотрчао један четник са пуним сандучетом муниције из којег је извадио реденик и пружио га делегату. Не гледајући га, он је напунио митраљез и почео да гађа четнике који су бјежали кроз једну јаругу. Видјевши ово, четник га је опоменуо: „Немој пуцати тамо, то су изгледа наши“. Тада су се препознали. Четник је разоружан.

Послије 2 до 3 дана завршене су борбе у Жупи, а неки дијелови јединица Црвене армије ушли су у Крушевац и са-стали се с нама. Био је то крај октобра 1944. године.

Мило АНЂЕЛИЋ

ОД КРУШЕВЦА ДО КРАЉЕВА

Послије иреласка Ибра и успјешних борби на Копаонику и Жупи, 4. пролетерска нашла се на прилазима Крушевцу и према Краљеву гдје су Нијемци уз помоћ четника настојали да задрже комуникације у долинама Ибра и Западне Мораве, да би омогућили извлачење својих снага из Грчке.

Штаб 2. пролетерске дивизије, 13. октобра наредио је да 3. српска бригада изврши напад на Сталаћ а 4. пролетерска на Крушевац и комуникацију Крушевац — Трстеник и да потом наступају долином Западне Мораве ка Краљеву. Лијево од 4. пролетерске бригаде, на правцу Трстеника, дејствује 6. српска бригада.

4. пролетерска бригада извршила је све припреме за напад и 14. октобра посјела је полазне положаје на линији Бучина — Луковац — Велика пољана — Омашница. Напад је планиран да се изведе у три клоне, и то: десна колона (састава 2. и 5. батаљон), са полазних положаја Бучина, Липак наступа правцем села Гари — Багдала, са задатком да продре у центар града и да се у рејону Обилићева и Бивоља повеже са јединицама 3. српске бригаде које од Сталаћа, узводно, наступају ка Крушевцу, као и са јединицама 223. дивизије 68. стрељачког корпуса Црвене армије, које од Ђуниса наступају према граду. Послије повезивања са тим јединицама, и у садејству са средњом колоном своје бригаде, чисти град, а затим наставља борбу према Трстенику; средња колона (састава 3. и 4. батаљон), са полазних положаја Луковичко Брдо, Ждрапчевина, наступа правцем Пепељевац, Читлук да би пресјекла комуникацију Крушевац — Трстеник и онемогућила извлачење четника из Крушевца и довлачење помоћи од Трстеника. По избијању на комуникацију, дијелом снага садејствује десној колони при ослобођењу Крушевца: лијева колона (састава 1. батаљон), са полазних положаја Омашница наступа према Тоболцу и Стопањи, са задатком да у рејону Стопање затвори правац према Трстенику. Десно садејствује средњој колони, а лијево одржава

везу са 6. српском бригадом која обезбјеђује лијеви бок дивизије дејством према Трстенику и Врњачкој Бањи. Чета пратећих оруђа, са ватрених положаја у рејону Пепељевца, подржава борбу десне и средње колоне. Остали дијелови бригаде прикупљају се у рејону Жабара, спремни за покрет и пребазирање у Крушевац. Штаб бригаде је у покрету на правцу средње колоне.

Четници под командом Кесеровића посјели су до 14. октобра, положаје за одбрану Крушевца. При одбрани града нарочиту пажњу су посветили правцу Разбојна — Крушевац, Александровац — Крушевац, Трстеник — Крушевац и на њима су поставили гро својих снага. Правац Ђунис — Крушевац нијесу посједили. У рејону Обилићева налазио се Кесеровић са својим штабом и са најокорелијим четницима. Он је будно пратио дејства наших јединица и јединица Црвене армије.

Нападом на Крушевац почело се тачно у одређено вријеме. Тај напад четници су дочекали будни и пружили су јак отпор, а нарочито јединицама деснокрилне колоне, са Багдале и Равњака. Са тих положаја и на прилазима граду вођене су најјаче борбе, које су се продужиле и 15. октобра. Средња колона, ноћу 14/15. октобра, лијевим крилом избила је на комуникацију Крушевац — Трстеник и ухватила везу са лијевокрилном колоном. Десним крилом је напала Читлук и у једном налету га ослободила. Послије прикупљања, са линије Пепељевац — Читлук, средња колона је нападала директно на Крушевац, правцем Читлук — Лазарица — сјеверни дио града. У рејону Лазарице непријатељ је пружио снажан отпор и успио, привремено, да задржи наступање наших јединица на том правцу. Средња колона, дијелом снага, продужила је борбу у рејону Лазарице а једним батаљоном, за то вријеме, извршила је преко Пањевца обухват непријатељских положаја и пробила се до комуникације Јасика — Крушевац. На правцу Јасика — Крушевац средња колона успјела је да продре у центар града и да на тај начин ослободи Лазарицу и поколеба одбрану на Равњаку и Багдали. Деснокрилна колона, користећи тај успјех средње колоне, у једном налету, преко Багдале и Равњака, сручила се у град, чиме је и читава одбрана Крушевца била разбијена. Док су наши батаљони водили упорне борбе са непријатељем на линији спољне одбране и на прилазима граду, дотле су јединице Црвене армије, на свом правцу, напредовале без борбе и несметано су ушле у Крушевац, гдје се 4. пролетерска бригада повезала са њима.

У рејону Обилићева, гдје се налазио Кесеровић са штабом, предњи дијелови јединица Црвене армије стигли су знатно раније од наших јединица. Кесеровић ја настојао да искористи ту околност за јефтино извлачење из клопке у којој се налазио. Јединице Црвене армије Кесеровић је дочекао добродошлицом, изражавајући им захвалност и спремност да заједно с њима настави борбу против Нијемаца. Црвеноармејци су му, у првом моменту, повјеровали, јер нијесу знали о коме и о чему се ту ради. Уосталом, то су били предњи дијелови у којима су се налазиле, углавном, млађе старјешине. То је Кесеровићу погодновало па је, користећи присуство тих јединица, пошао до трга. На тргу је одржао краћи говор, боље рећи обавијестио је четнике да су стигли црвеноармејци и да су то њихови пријатељи и да треба сви да им помогну. Тај говор и обојавање четницима, управо, био је знак да се сви они припреме за извлачење преко Обилићева ка Јастрепцу. Даље, Кесеровић је рачунао и са моментом сусрета наших јединица и јединица Црвене армије, био је сигуран да ће сусрет бити величанствен и срдчан и да је то погодан моменат да се он са четницима извуче на супротну страну, у чему је потпуно успио. Кесеровић је остварио свој план, и, доводећи у заблуду јединице Црвене армије, извукао главнину четничких снага на Јастребац и даље према Копаонику. Сусрет наших јединица са Црвеном армијом четници су искористили за потпуну евакуацију из града и за избјегавање заслужене казне.

Лијевокрилна колона, ноћу 14/15. октобра, избила је на комуникацију Крушевац — Трстеник, ослободила Бресно Поље, Кошеве и у рејону Читлука повезала се са средњом колоном, посјела је положаје према Тостенику и повезала се са 6. српском бригадом. Тако је лијевокрилна колона на вријеме и у потпуности извршила свој задатак, онемогућавајући везу између непријатељских јединица у Крушевцу и Трстенику. Послије избијања на комуникацију и посједања положаја од Титлука до Стопање, једна група четника, која је бјежала из Крушевца поема Трстенику, упала је у засједу 1. батаљона, која их је све заробила или уништила.

Сазнање да се Кесеровић са његовим четницима на лак начин извукао ка Јастрепцу извазвало је негодовање код свих наших бораца. То је и код тамошњег становништва изазивало велико незадовољство. Народ није могао да схвати такав поступак, највјероватније, ради тога што су баш ти четници народу у тим крајевима највише зла починили. Но, ни ми то нијесмо могли да схватимо, па смо и због тога и других питања разговарали са штабом 223. дивизије Црвене

армије, као и са њеним командантом генералом Миљевским. На састанку који се одржао у Крушевцу 16. октобра, разговарали смо о томе и о другим питањима, која су била од обо-страног интереса за наше садејство. Договорили смо се да убудуће таква и слична питања благовремено и у заједничком договору рјешавамо, како не би дошло до сличних про-пуста. Крушевац је ослобођен, стање у њему се сређивало, а дејства долином Западне Мораве ка Краљеву су настав-љена заједничким снагама и напорима јединица 2. пролетер-ске дивизије и 223. дивизије 68. стрељачког корпуса Црвене армије.

У борбама за Крушевац непритатељ је имао више од 200 мртвих, а око 600 је заробљено. Заробљени четници су разо-ружани и већим дијелом пуштени кућама. Заплијењене су веће количине оружја, муниције и другог материјала и опреме.

Наши губици су били 10 мртвих и 25 рањених.

Послије ослобођења Крушевца 1, 3. и 4. батаљон насту-пали су ка Трстенику, а 2. и 5. батаљон задржани су у граду ради сређивања стања и помоћи у организовању и функцио-сању народне власти. Чета пратећих оруђа је уз батаљоне на правцу Трстеника. Остали дијелови и јединице бригаде су у Крушевцу, гдје се привремено налазио и њен штаб. Стање у граду се брзо сређивало, народна власт је успостав-љена и живот је почео нормално да се одвија. Прије рата, КПЈ и раднички покрет у Крушевцу су имали јак утицај, а у току рата град је дао достојан прилог нашој борби. Из града и околине већи број другова активно је учествовао у народноослободилачкој борби од њеног почетка. Већи број грађана добрих патриота у току рата је убијен, затваран, мучен и злостављан од окупатора и домаћих издајника. До-чек на који је наишла наша и совјетска војска у Крушевцу, је нормална посљедица таквог стања.

Град са околином, 15. октобра, био је у празничном рас-положењу и славио је своју слободу. Народ, наша војска и јединице Црвене армије заједно су пролазили улицама гра-да и кроз околна села и манифестовали то расположење, што је импресивно дјеловало на све људе. Град се проламао од пјесме, тутњаве мотора совјетских тенкова и камиона, а све се то сливало у једну велику и моћну ријеку, која је уливала пуну вјеру у скору коначну побједу.

Послије ослобођења Крушевца, 2. пролетерска дивизија наставила је дејства правцем Трстеник — Краљево, насту-пајући лијевом и десном обалом Западне Мораве, да би што прије избила у рејон Краљева, да би га ослободила и онемо-

гућила Нијемцима извлачење долином Ибра и Западне Мораве. По средини борбеног поретка 2. пролетерске дивизије, дуж комуникације Крушевац — Краљево, наступале су јединице 223. дивизије Црвене армије, са ојачањима од неколико пукова артиљерије, противтенковске артиљерије, минобацача, тенкова, самоходне артиљерије и јединица „каћуша“. За борбу на том правцу Црвена армија је издвојила јаче ваздухопловне снаге.

4. пролетерска бригада, ојачана 1. и 2. батаљоном 6. српске бригаде, наставила је гоњење ка Краљеву. Бригада је имала задатак да координира и усаглашава дејства са јединицама Црвене армије, које су наступале дуж комуникације Крушевац — Краљево у непосредном контакту са њеним јединицама, ради чега су од првог дана дејстава на том правцу додијељени сусједним штабовима официри за везу. 3. српска бригада наступала је лијевом обалом Западне Мораве и обезбјеђивала је десни бок 223. дивизије.

1, 3. и 4. батаљон 4. пролетерске бригаде су до зоре 16. октобра очистили међупростор до Трстеника који су за тим директно напали. За Трстеник су тог дана вођене жестоке борбе и до ноћи је ослобођен, а батаљони су посјели положаје на Јагодин брду и Гаврановици. 1. и 2. батаљон 6. српске бригаде, са положаја Јасиковца, Камењача наступали су правцем Брезовица, Гаврановица и у току 15. и 16. октобра овладали су Церовитом косом, Липом и Мрком степом, са којих су успјешно садејствовали јединицама на главном правцу, истовремено им обезбјеђивали лијеви бок. 2. и 5. батаљон 4. пролетерске бригаде, 16. октобра стигли су у рејон Трстеника и налазили су се у резерви бригаде. Чета пратећих оруђа је подржавала батаљоне на правцу главног удара са ватрених положаја југоисточно од Трстеника. Остале јединице и дијелови бригаде били су у Крушевцу.

При одбрани Трстеника непоијатељ је противнападима настојао да онемогући даље наступање наших јединица. Међутим, то му није успјело, његови противнапади су одбијени и читава одбрана на одсјеку наступања наших батаљона је пробијена и непријатељ је под њиховим притиском одступио са тих положаја.

При ослобођењу Трстеника учествовале су и јединице 223. дивизије Црвене армије, чија су дејства, а нарочито тенкови и артиљерија били ефикасни. Послије ослобођења Трстеника јединице Црвене армије наставиле су дејства дуж комуникације ка жељезничкој станици Брњачка Бања. Наше јединице — пјешадија — у стопу су пратиле совјетске моторизоване јединице и њихово наступање.

Слиједећих дана борбе су настављене за потпуно сламање положаја на Белом Брду, Кознику, Роговини и Дрењу. На правцу Трстеник — Врба у пробој су уведени 2. и 5. батаљон, које је подржавала совјетска артиљерија са ватрених положаја у рејону Осаоница, Грабовац, Трстеник. 3. и 4. батаљон, подржавани ватром чете пратећих оруђа са ватрених положаја из рејона јужни дио Осаонице, су наставили наступање правцем Дубље — Драгосињици. 1. батаљон ослободио је Врњачку Бању и ту је задржан у резерви бригаде и да политички помогне организовању народне власти.

Непријатељ се упорно бранио на читавом фронту, подумимајући противнападе које је подржавао јаком артиљеријском и минобацачком ватром и тенковима. Међутим, упорност и енергичност наших јединица, дубоки продори на лијевом крилу и јака ударна снага совјетске артиљерије и тенкова, приморали су непријатеља да се повуче на лијеву обалу Мале ријеке и на гребен који води до виса Крња јела. Наше јединице, напале су 18. октобра, ове положаје са истим борбеним поретком. Послије краће, али врло моћне артиљеријске припреме, уз подршку тенкова и артиљерије, отпочела је борба за те положаје по читавој ширини и дубини. Дејство „каћуша“ било је најефикасније. Први пут наши борци имали су прилику да виде и чују та оруђа у борбеним порецима, на ватреним положајима, њихове оргуљасте звуке и да виде посљедице њихове разорне моћи. Непријатељ се упорно бранио и за те положаје и за њихову одбрану употребио је све расположиве снаге и средства. Што су наши продори били дубљи, непријатељ је био све упорнији и жилавији. У наставку борбе, уз тешке окршаје, наше јединице су ослободиле села Грачац, Подунавце, Вранеше и источни дио села Врба, до рјечице Товарнице, одакле је 19/20. октобра извршен напад на положаје Врпска Ада, Врпска глава, Јасик и Ћаву, који су најјаче брањени и на којима се рјешавала судбина Краљева, то јест његовог ослобођења. До зоре 20. октобра наши батаљони посјели су положаје, и то: 2. и 5. батаљон источни дио села Врбе до у висини засеока Плоча; 3. и 4. батаљон Плочу, к. 303, 389, Драгосиње; 1. и 2. батаљона 6. српске бригаде Драгосиње, Церовак; чета пратећих оруђа ватрене положаје у рејону западни дио села Вранеше; 1. батаљон у покрету од Врњачке Бање ка Врби, у резерви бригаде, спреман за дејство на правцу Врбе. У току ноћи, 20/21. октобра, батаљони су заузели Голетар, Јасик и Ћаву, одакле су угрожавали десни бок и позадину непријатељске одбране. Јединице Црвене армије посјеле су по-

ложаје по средини борбеног поретка 4. пролетерске бригаде, на којима су припремали даља дејства.

На домаку наших положаја било је Краљево — циљ ове операције. Нашим борцима придолазила је нова снага. Схватили су значај ослобођења Краљева, знали су шта оно значи за Нијемце. У свијести бораца оживљавала је херојска борба за ослобођење Краљева 1941. године и стријељање 3.500 грађана. Све је то изазивало нестрпљење и жељу да се што прије дочепају града, да казне Нијемце и све оне који су им помагали.

Послије ослобођења Крагујевца и Кнића и успјешних борби у јужној Србији, на Косову и Метохији, фронт према сјеверу је скраћен а правац Западном Моравом, од Краљева до Чачка, још више угрожен, сужен је маневарски простор њемачкој групи армија „Е" и озбиљно је угрожено њено извлачење долином Ибра и Западне Мораве. То је утицало да Нијемци још упорније бране тај правац и да га ојачају свим расположивим снагама.

У борбама за положаје на линији Врпска Ада, Врпска глава, Шумари, Крушевица, за мостобран, форсирање Ибра, за ослобођење Краљева начин дејства бригаде се разликовао од ранијег — то је био нов начин вођења борбе. Наше јединице научиле су да се брзо крећу, да се појављују тамо гдје се непријатељ најмање надао, а користе и изненађење, удар и томе слично, гдје су заиста прави мајстори. Борци нијесу навикли на фронтално потискивање, на дуго држање положаја, на везивање за ровове, на артиљеријске и авиоприпреме, подршке и пратњу, они воле маневар, покрет и удар. Поред тога, требало је стално усклађивати наша дејства са јединицама Црвене армије, које су у свом саставу имале сва средства и које су навикле на такав начин вођења борбе, што није за нас у оно вријеме био лак задатак. Но, наши борци и јединице су се брзо прилагођавали таквом начину вођења борбе и упоредо са јединицама Црвене армије дејствовале су и нигдје нијесу заостале, што је био крупан успјех. Код садејства било је извјесних тешкоћа, које су се на лицу мјеста отклањале.

Са раније посједнутих положаја батаљони су 21. октобра напали, и то: 5. батаљон правцем Плоча — Врба; 4. батаљон на Врпску главу (к. 357); 3. батаљон Заклопачу; 1. батаљон уведен је у борбу са положаја Метикоши ка Брђанији; 1. и 2. батаљон 6. српске бригаде ка Рибници; чета пратећих оруђа подржава дејства 4. и 5. батаљона са ватрених положаја у рејону Плоче; 2. батаљон у резерви бригаде у рејону

западни дио села Врањеше, спреман је за дејство на правцу Врбе. У току напада батаљони су овладали источним дијелом села Врбе, Врпском главом, Заклопачом, Брђанијом, Шумарима, Трешњарима, све до манастира Жиче, на којој линији су се утврдили. Са тих положаја они су непосредно угрожавали непријатељску одбрану на мостобрану и у Краљеву. У току 22. и 23. октобра батаљони су водили борбу за посједнуте положаје, на којима су трпјели ватру артиљерије која је стално дејствовала, и успјешно су одолијевали њемачким противнападима који су били врло чести, а нарочито 23. октобра. Но, и поред свега тога наши батаљони успјели су да одрже посједнуте положаје и непријатељ није успио да их помјери нити једну стопу. Јединице 223. дивизије Црвене армије, за то вријеме, посједале су и организовале положаје у висини Врпске аде и села Врба.

Сљедећег дана, 24. октобра, Нијемци су јачим снагама, уз подршку артиљерије и тенкова, извршили противнапад на 4. пролетерску и дијелове 6. српске бригаде на два правца, и то: Краљево — Змајевац; и Кованлук — Ратина — Заклопача — Врпска глава. Батаљони су и тог дана давали јак отпор, али због велике надмоћности непријатеља повукли су се на линију Јасик — Берановац — Церовак, са које су слиједеће ноћи предузели противнапад. У том противнападу Нијемци су одбачени и батаљони 4. пролетерске и 6. српске бригаде посјели су и уредили положаје Јасик, Берановац, Трешњари, Манастир Жича. Са тих положаја батаљони су редовно узнемиравали непријатеља, не дозвољавајући му да предахне и да се припреми за противмјере. Послије три дана, тој јест 29. октобра у јутро, наши батаљони држали су положаје лијевом обалом Товарнице, к. 227, Голетар, Брђанија, Шумари, Крушевицу, Манастир Жичу. Јединице 223. дивизије Црвене армије и даље су уређивале своје положаје са којих су успјешно одбијали све њемачке нападе. Дејства совјетске артиљерије, тенкова и авијације била су врло ефикасна, како у одбијању њемачких напада, тако и за вријеме подршке наших наступања. Та дејства на том правцу, за цијело вријеме вођења борби, имала су велику улогу. У свим борбама наши батаљони су редовно садејствовали јединицама Црвене армије.

Послије вишедневних борби са посједнутих положаја, наши батаљони су се на њима морали добро укопати и организовати за одбрану, као и за прелажење у напад. Ратовало се, углавном, рововским системом. Тако, да се од тада па све до ослобођења Краљева практично било у рововима, са дјелимичним помјерањима. Нема више дубоких и брзих

продора, цијели фронт је утврђен и обезбијеђен свим средствима и с једне и друге стране. Наше борце такав вид борбе је спутавао и првих дана осјећали су се нелагодно, како сами кажу, као у „затвору“. Међутим, они су се брзо навикли и у тим условима показали су много сналажљивости, вјештине и храбрости. Но, и поред тога упади и продори по фронту и инфилтрације по дубини непријатељске одбране били су чест начин дејства наших јединица.

Тих дана штаб 4. пролетерске бригаде је обавјештен да ће јединице Црвене армије које дејствују на том правцу, у времену од 28. до 30. октобра, бити смијењене од стране неких бугарских јединица. У вези са тим штаб 4. пролетерске бригаде је одлучио да прије смјене посједне положаје десно од комуникације Врба — Краљево, ради предострожности од евентуалног напада Њемаца и на њих је упућен 3. батаљон. Његове раније положаје посио је 1. батаљон, а 2. батаљон је смијенио 5. батаљон. 5. батаљон повучен је источно од Врбе, у резерву бригаде, у готовости за дејство на правцу Врбе и према Кованлуку. 4. батаљон, чета пратећих оруђа и батаљони 6. српске бригаде и даље су задржани на ранијим положајима.

Јединице Црвене армије, 30/31. октобра, повучене су са положаја, а смјена није стигла и тај дио фронта јако је ослабљен. Но, и поред тога батаљони 4. пролетерске и 6. српске бригаде успјели су да одрже положаје и да преодоле свим њемачким противнападима. Јединице Црвене армије прикупили су се у селу Подунавце, одакле су 4. новембра поново враћене и посјеле оне исте положаје са којих су се скинуле. Тако је поново настављена заједничка борба, која је трајала све до ослобођења Краљева.

У новембру мјесецу Нијемци довлаче стално појачања из дубине маршевских колона групе армија „Е“ ради сигурнијег обезбјеђења долине Ибра и Западне Мораве. Сви напори 2. пролетерске и 223. дивизије Црвене армије и осталих наших снага на том правцу нијесу донијели очекиване резултате. Главни штаб НОВ Србије подузима мјере да појача тај фронт и 15. октобра упућује 25. српску дивизију према Краљеву, лијево од 2. пролетерске дивизије на правцу Матарушке Бање. Јединице Црвене армије, са својих положаја, сталном и систематском артиљеријском ватром туку непријатељске положаје по читавој дубини одбране, узнемиравају га и наносе му губитке и сва њихова дејства, углавном, свode се на то. Совјетска авијација, тих дана, активно је бомбардовала непријатеља у Краљеву и околини и његове положаје и колоне у долини Западне Мораве.

Руководиоци 4. бригаде са народом у Колашину — јул 1944.

У другој половини новембра појачан је притисак на њемачке положаје према Краљеву и у долини Западне Мораве, но, и поред огромног залагања јединица, неки одлучујући успјех није постигнут. Насупрот томе, Нијемци су се активном одбраном одржали, углавном, на посједнутим положајима и на тај начин су омогућили извлачење групе армија „Е" на том правцу. До 24. новембра у рејону Краљева пристигле су и њемачке заштитне јединице, које су дотле водиле борбу у Македонији, јужној Србији и на Косову и Метохији. Већ тада Краљево није представљало ону важност коју је у дотадашњим борбама имало. Но, задатак јединица на том сектору и даље је био активно дејство, сада ради везивања што више непријатељских снага, како би се дејства наших снага по дубини што ефикасније изводила.

Да би што успјешније форсирала Ибар, 2. пролетерска дивизија, извршила је све припреме и прегруписала је јединице. 4. пролетерска бригада потискујући Нијемце успјела је да у зору 28. новембра посједне полазне линије за форсирање на десној обали Ибра од Кованлука до Жичке ријеке. Два батаљона 6. српске бригаде посјели су положаје у

бисини Жичке ријеке и манастира Жиче. Чета пратећих оруђа посјела је ватрене положаје у рејону Шумари, Кованлук. 5. батаљон повучен је у рејон Врњачке Бање у резерву дивизије. Остали дијелови бригаде у ранијим рејонима били су спремни за покрет ка Краљеву. Штаб бригаде налазио се у рејону Рибнице. Јединице 223. дивизије Црвене армије на ранијим положајима врше припреме за наступање ка Краљеву. Лијево од 2. пролетерске дивизије, у рејону Матарушке Бање, форсира Ибар 25. српска дивизија; десно од 4. пролетерске бригаде напада 3. српска од Шурица ка Краљеву — са сјевера.

Од средстава за форсирање ријеке, бригада је располагала само малим гуменим чамцима. Међутим, Ибар је од јесењих киша нашоша и употреба тих чамаца била је ограничена. Брзина ријеке, већ у то вријеме била је велика, дубина је износила око 2 метара, а сем тога, била је јако замућена и врло несигурна за гажење. С обзиром на расположива средства, Ибар је представљао велику препреку, због чега је одлучено да се обавезно сачува мост на њему, источно од Краљева. Прилазе десној обали држале су наше јединице. Нијемци су се повукли на онострану обалу. Батаљони 6. српске бригаде, 28. новембра, успјели су да пријеђу Ибар у рејону Манастира Жиче и тог дана су ослободили Чибуковац. 3. српска бригада, 25. новембра, форсирала је Западну Мораву у рејону Куле и до 28. новембра успјела је да посједне положаје на Великом Поповом Столу, Малом Поповом Столу и десну обалу Буковачке ријеке, са којих је вршила притисак на Краљево.

Пошто су Нијемци извршили прихват зачелних јединица групе армија „Е“, 27/28. новембра наредили су повлачење из Краљева, за које вријеме су чврсто држали положаје у рејону Мрчајевци, Мојсиње, Чачак. За заштиту рејона Краљева одредили су јединице 7. СС-дивизије.

При повлачењу са мостобрана Нијемци су порушили мост на Ибру и путеве који воде ка граду, спалили све што им је сметало, уништили су мјесна средства и материјале који би се могли користити при форсирању и прелажењу Ибра. Једном речју, читав терен су рашчистили за непосредну одбрану града са оностране обале ријеке.

Поред свега тога наше јединице су морале форсирати Ибар и ослободити Краљево. Одлучили смо да се не задржавамо на десној обали Ибра, већ да га савладамо на начин како смо то и раније на многим ријекама радили, газећи и пливајући. 1. батаљон који је дејствовао на правцу моста први је загазио у Ибар. Млади и одважни комесар батаљона

Радован Кривокапић пријешао је са првим дијеловима батаљона и на другу обалу. Батаљон је успио да заузме јужни дио града и порушени мост, одакле је продро у центар града. У међувремену, користећи конструкцију срушеног моста, направљен је мост за пјешачки прелаз, преко кога су дијелови других јединица прелазили у град. 2. и 3. батаљон су обухватили град са источне стране, а 4. батаљон, наслањајући се на батаљон 6. српске бригаде, са западне стране и тако су отпочеле уличне борбе и чишћење Краљево, још у тоху 28. новембра, што се продужило и у ноћи 28/29. новембра, све до зоре 29. новембра када је Краљево било слободно. Тако је 4. пролетерска бригада, у садејству са 3. и 6. српском бригадом и јединицама 223. дивизије Црвене армије, ослободила Краљево. Док се водила борба у граду, 25. српска дивизија пријешла је Ибар у рејону Матарушке Бање и наставила наступање ка Каони. Послије ослобођења Краљево. 3. и 6. српска бригада наставиле су потискивање непријатеља према Чачку, а јединице 223. дивизије Црвене армије одмаршевале су на сјевер ка Београду. 4. пролетерска бригада, са свим својим јединицама, прикупила се у Краљеву гдје се задржала ради одмора, попуне, сређивања и помоћи око формирања народне власти.

Блажо С. ЈАНКОВИЋ

ЧЕТВРТА ПРОЛЕТЕРСКА БРИГАДА У БОРБИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ КРАЉЕВА

Незаборавна је јесен 1944. године. Она је донијела богату жетву НО покрету — дефинитивно ослобођење источних области Југославије. У октобру и новембру јединице НОВЈ стезале су обруч око Краљева, важног комуникацијског чвора на ушћу Ибра и Западне Мораве. Наше јединице су се налазиле на јужним прилазима граду, у луку између Западне Мораве и Ибра, држећи положаје који су се налаћали на села Врбу, Ратину, Метикоше, Змајевац, Матаруге. На истим смо положајима с којих су партизани у јесен 1941. покушали да ликвидирају непријатељску посаду Краљева. Овог пута, међутим, наше снаге су биле неупооедиво бројније и боље опремљене. Ту су бригаде 2. пролетерске дивизије: 4. пролетерска црногорска бригада, 3. и 6. српска бригада, бригаде 25. српске дивизије и још неке јединице, као и 223. дивизија Црвене армије. Онда, 1941. године, ни три напада Краљевачког и Чачанског партизанског одреда нијесу довела до ослобођења Краљева. Пожртвовање и упорност нијесу били довољни јер су град браниле веома јаке снаге Нијемаца. Због претрпљених губитака у борбама око Краљева, њемачки окупатори су извршили свирепу одмазду над становништвом: 18. октобра стријељани су у Краљеву 1.736 мушкараца и 16 жена — припадника НО покрета, да би се до 20. октобра тај број попео на преко 5.000 људи од 15 до 60 година старости. Размишљање о тим догађајима уливало је још више одлучности нашим борцима у напору да сломи непријатељску одбрану Краљева.

Околност да се на положајима код Краљева, поред поменутих јединица НОВЈ, налазе и јединице Црвене армије, дјеловала је на све учеснике ових борби и на тамошње становништво, као велики морални подстицај. Оне су успјешно садејствовале нашим снагама у борбама за Краљево, које су готово даноноћно вођене у другој половини октобра и током новембра 1944. године. Тако су се борци НОВЈ нашли раме уз раме с борцима Црвене армије, у борбама против заједничког непријатеља и то у данима прославе октобарске ре-

волуције. Будући да се 4. пролетерска бригада налазила у рововима испред утврђеног Краљева — прослава је организована по батаљонима, гдје су представници свих чета саслушали припремљене реферате о значају октобарске револуције. Присуство представника совјетске армије учинило је прославу свечанијом и узбудљивијом. Оно што се годинама очекивало и у што се вјеровало и у најтежим ситуацијама, ето — остварило се. Била је то својеврсна побједа и подстрек за нове подухвате. Нашли смо се заједно када је коначни циљ био на домаку, као што смо били заједно и онда када су нас раздвајали хиљаде километара и када су фашистичке снаге биле на врхунцу своје моћи.

Ослобођењем Скопља и Ниша, онемогућено је извлачење њемачке групе армија „Е“ из Грчке, вардарско-моравском долином на сјевер, ка Београду. Стога им је преостало извлачење ибарском долином, преко Косовске Митровице, Рашке и Краљева. Зато је Краљево, у плановима њемачког командовања, добило ванредно велик значај. Зато су Нијемци на овом сектору ангажовали знатне снаге, и упркос губицима непрекидно су их појачавали дјеловима колона које су пристизале с југа.

Борбе за ослобођење Краљева трајале су 45 дана. Одбрана Краљева била је вјешто замишљена и упорно спровођена. Била је ослоњена на тактички јаке околне висове, сјеверно од Западне Морави — Витановац, Чемерница, Мала Борча, а потом даље према Чачку. Јужно од Западне Мораве, одбрана се протезала линијом Врпска ада — Врба — Драгосињци — Ћава — Матарушка Бања. Тај спољни појас одбране био је посједнут јаким снагама и начичкан минским пољима, жичаним препрекама, бункерима. Периферија града била је такође утврђена. Сви мостови и прилази граду били су минирани. Непријатељ је уложио максималне снаге и средства, сву своју упорност и вјештину, само да рејон Краљева одржи што дуже и осујети планове јединица НОВЈ.

Тако је на сектору Краљева створен веома тежак фронт за обје противничке стране. За њемачке окупаторе тај правац преко Краљева био је од животног значаја, па су се не само жилаво бранили већ и доста често и силовито изводили нападе на положаје јединица НОВЈ. Било је очигледно да они настоје да по сваку цијену сачувају пролаз преко Краљева ради успјешног извлачења својих снага на сјевер. С друге стране, јединице НОВЈ су улагале напоре да Нијемцима нанесу што веће губитке, да им отежају организовано извлачење и ослободе Краљево. Јединице 2. пролетер-

ске дивизије имале су задатак да врше нападе на линији Врпска ада — Врба — Тава — Матарушка Бања.

4. пролетерска бригада имала је задатак да са полазних положаја Врба, Метикоши, Рибница дејствује ради сламања утврђених тачака непријатељске одбране и стварања услова за потпуно уништење непријатеља и ослобођење Краљева.

У току тридесетодневних борби непријатељ је потиснут с већег броја утврђених положаја до отпорних тачака изнад Краљевачког поља, на линији Заклопача — Брђанија — Крушевица, као и на линију Ратина — Шумари. Тиме су створени повољни услови за форсирање Ибра и за непосредни јуриш за ослобођење града. На овом (краљевачком) фронту вођене су веома тешке борбе. Наши борци су били укупани у рововима, а мјестимично су били изграђени и бункери. Та „рововска војна“ одвијала се под изванредно неповољним временским и теренским условима: честе кише, ровови пуни воде, даноноћне чарке и окршаји. Споро су одмицали дани блокаде Краљева. У рововима је текао живот. Нешто слободније могло се кретати само ноћу, када се доносила храна на положаје. Свака неопрезност, извиривање из рова, значила је опасност. Њемачки снајперисти су били веома вјешти и будни. Стога су команде и старјешине морале упозоравати борце на највећу опрезност, како би се избјегли губици. Веома тешки услови борби код Краљева ипак нијесу поколебали наше борце. Напротив, морал је био на висини читаво вријеме опсаде и окршаја за ослобођење Краљева.

20. октобра 1944., када је свијету објављена вијест о ослобођењу Београда, Нијемци су жестоко јуришали на положаје 2. и 5. батаљона 4. бригаде — источно од села Врба, и на положаје 3. и 4. батаљона — с. правца Врбске главе. Борба се водила готово цијели дан. Непријатељ је вршио узастопне нападе, да би најзад био одбачен на полазне положаје. А губици — само они што су избројани на бојишту: Нијемци су имали око 70, а наша бригада 34 мртва. Наши борци су заплијенили 47 пушака, 3 шарца и другу опрему. Шест дана касније Нијемци су поново покушали да одбаце наше снаге. Уз снажну подршку артиљерије, непријатељ је неколико пута вршио нападе, али се опет повукао уз губитке од преко 30 мртвих и рањених, док су наши губици износили свега 2 мртва и 7 рањених.

Нијемци су 5. новембра успјели да на неким положајима потисну наше дијелове, али се противјуришима опет успостављало раније стање. Покушај Нијемаца да ударе иза леђа црвеноармејцима осујећен је енергичном интервенци-

јом наших митраљеских одјељења. Непријатељ је ипак био присиљен да се постепено повлачи. Тако су 22. новембра минирали неке ровове и већи број зграда у самом граду.

За изванредну упорност и издржљивост у борбама око Краљева, борцима 2. пролетерске дивизије одато је највеће признање — стигла је похвала Врховног команданта друга Тита. За нас, борце 4. бригаде, који смо у тридесетодневним борбама претрпјели осјетне губитке, дошла је наредба штаба дивизије да се повучемо на одмор. Рекло би се, потпуно разумљива и оправдана мјера. Међутим, борци су се овог пута „успротивили“ и доставили штабу свој једнодушан захтјев да и даље остану у рововима. „Истрајаћемо до краја — до ослобођења Краљева!“ — говорило се међу борцима. Штаб је измијенио своју одлуку и удовољио жељи бораца бригаде.

Очекивао се онај одлучни тренутак због којег се рађе остало у рововима — учествовање у јуришима који ће најзад скршити одбрану жилавог непријатеља. Нестрпљење је расло. Погледи су бацани преко набујалог Ибра — препреке коју је ваљало савладати. Потом на пространа минска поља, сплет ровова и бодљикавих жица позади којих су до зуба наоружани Нијемци рачунали да ће одољети нашим нападима. Међутим, и једни и други су знали да ће тај одлучујући окршај бити крајње драматичан и да ће побиједити онај који буде спремнији у сваком погледу.

Идући у сусрет догађају који ће, најзад прекинути „рововску војну“ на краљевачком фронту, ситуација је постала све напетија. Њемачки испади су бивали све рјеђи и опрезнији. Напади наших јединица су добијали у темпу. Увече 27. новембра пренијели смо батаљонима наше бригаде заповјест за напад. Сјутрадан су борци с великом радошћу поздравили вијест о успјеху 3. српске бригаде 2. пролетерске дивизије, која је — код железничке станице Матарушка Бања, у селу Подгорелици и на брду Врдила — сломила отпор њемачких јединица и нанијела им губитке од око више стотина мртвих и рањених.

Ноћу 27/28. новембра четири батаљона 4. бригаде кренула су у напад. Непријатељ се повлачио у град, рушећи за собом путеве и мостове, како би успорио наше напредовање. Слиједеће ноћи и ујутру 29. новембра бригада је широким фронтом избила на десну обалу Ибра, протјерала Нијемце с положаја испред себе и из непосредне близине осматрала град који је чекао на своје ослободиоце.

1. батаљон наше бригаде добио је понајтежи задатак — да по сваку цијену форсира Ибар. Они који су успјешно савладали плаховиту Неретву, који су прегазили хучну Сут-

Јеску, под кишом митраљеских рафала, Лим и Ибар — неће подбацити ни овдје. Тако је рачунао штаб бригаде, у то су чврсто вјеровали борци и старјешине батаљона и чета. Посматрао сам како борци — уз подршку митраљеске чете — газе воду која је мјестимично досезала до грла. Повезани ланац бораца грабио је напријед, не осврћући се на ватру непријатеља и опасности које су вребале с оне стране ријеке. Успјех је постигнут брже но што се очекивало. Убрзо је батаљон образовао мостобран на лијевој обали Ибра. Пребацивањем 3. батаљона, положај 1. батаљона се битно побољшао. Онда су пристигли и остали дијелови бригаде. У граду су борбе вођене све до поноћи 29. новембра, када су Нијемци коначно протјерани — Краљево је ослобођено.

Краљевчани су нас дочекали тако топло како се срећу најдражи. Поклици, сузе радоснице, грљење. Био је то празник који дуго памте и становници овога града и његови ослободиоци: 2. пролетерска дивизија, 25. дивизија и дијелови 223. пјешадијске дивизије Црвене армије. Сјутрадан је одржан митинг на мјесту гдје су Нијемци постријељали зише хиљада грађана. Увече је одржана свечана академија, а на заједничкој гробници стријељаних родољуба стављено је цвијеће и вијенци захвалних грађана и ослободилаца.

У ослобођеном граду одмах је почела да функционише нова народна власт.

Наше колоне неуморних бораца хитале су према историјском Ужицу. Готово без предаха ишло се с једног на други задатак — жељело се протјерати окупаторе и донијети слобода свима. Код Краљева и на свим другим мјестима испољена је снага братства и јединства — оно што је југословенским народима осигурало чврстину и потпуну побједу.

Бошко БРАЈОВИЋ

БОРБА ЗА КРАЉЕВО

Тиху октобарску ноћ проламала је грмљавина њемачких топова из правца Краљево. Повремено су се чули и митраљески рафали. 1. чета 2. батаљона се опрезно кретала од Врњачке Бање у правцу села Вранеши. Нијемци су прије један дан одступили, а ми нијесмо знали гдје су им нови положаји. У село смо стигли пред зору 20. октобра 1944. године. Ту смо одмах отпочели борбу са Нијемцима. Њихова одбрана се протезала на положајима источно од Врбске главе и села Врбе све до Западне Мораве. У првом јутарњем нападу су учествовали наш 2. и 5. батаљон. Послије оштре борбе и снажног отпора Нијемаца,¹ наш напад је заустављен. 1. чета је застала на сеоском путу западно од села Вранеши. Пут је био усјечен у земљу и послужио као добар заклон од јаке ватре њемачких „шараца“. За кратко вријеме настао је предах и паљба је са обје стране престала.

Одмах, затим, Нијемци врше противнапад. Вјешто су се привлачили па смо их примијетили тек када су нам се приближили на 100—150 метара. Засули смо их јаком ватром из свих оружја и присилили да залегну, али су се они пузећи примицали све ближе. Отпочео је двобој ручним бомбама. Неко од бораца је примијетио претрчавање Нијемаца и узвикнуо: „Јуриш, другови — Нијемци бјеже!“, иако су они и даље јуришали. Ово је прихваћено од још неколико бораца и проломио се узвик: „Јуриш! Пролетери!“. Тако се чета без посебне команде сручила у правцу Нијемаца и потисла их у један поточић. Сад су они заиста почели да бјеже, бацајући бомбе за собом само да их не би живе похватили. Међутим, 1. вод је тројицу са „шарцем“ ипак живе ухватио, пошто је њихово одељење читаво изгинуло. Тако се чета у једном силовитом и изненадном јуришу нашла на положајима које су Нијемци до малопрше чврсто држали. Ту смо застали. Требало је да учврстимо положај и сакупимо плијен који су Нијемци оставили.

Милорад Ковијанић, Драгиша Трифуновић и Ја вратили смо се на мјеста гдје се малоприје главни бомбашки дуел одиграо. Прво смо наишли на погинулог њемачког подофи-

¹ Испред нас се налазио један батаљон из 104. ловачке дивизије.

цира. Пао је на ограду једне њиве, прије него што је успио прескочити. Аутомат му је висио објешен око врата. Док смо узимали оружје и муницију од њега, тргли смо се од пуцња чији је куршум запарао земљу између нас. Попадали смо иза ограде, гледајући на све стране ко нас гађа. Као по команди опалили смо из аутомата у једну купу обра-не кукурузовине недалеко од нас. Наши рафали су погодили невидљивог Њемца, који је испао из кукурузовине. Имао је превијену рану на нози и заглављен аутомат са струком кукурузовине.

Мало даље, на ливади позади живице, били смо свједоци краја веће групе ових вјештих ратника који су овом приликом запали у непредвиђену клопку. Осам Нијемаца је непомично лежало у беспрекорном војничком реду. Гледајући их, човјек би за моменат помислио да се одмарају, али кржаве униформе су говориле о њиховом крају. Покосили су их рафали пушкомитраљесца 2. вода, који се налазио у непосредној близини бочно од њих, у моменту када су јуришали на положај 1. вода. Недалеко од њих, на правцу напада 1. вода, наишли смо на још 6 погинулих Нијемаца.

У дневнику 4. пролетерске бригаде за борбе 20. октобра се, поред осталог каже: „... непријатељски губици 77 мртвих, нађених на бојишту и 96 рањених...". Овдје пред 1. четом је било 20 мртвих. Двадесет први је био онај што се срио са Љубом Рабреном када је ишао по воду у сеоску кућу. Заплијењена су 2 „шарца“, 6 аутомата, 10 пушака, 3 питттоља и већа количина муниције. Од наших доугова је један погинуо, а 4 су рањена. Ово је био један од најуспјешнијих јуриша 1. чете, који ће дуго памтити сви њени ондашњи борци и старјешине.

21. октобра 2. батаљон је заузео село Вобу и Впбску главу. Са Врбске главе се пружао видик долином Западне Мопаве, све до Краљева. Чинило нам се да је сав отпоп Нијемаца сломљен, јеп нико ните могао ни помислити да ћемо се овдје задржати пуних 40 дана. Нитемпи СУ већ од паније утврдили положаје на литевот обали пото^а Тобапница, а убпзо су привлачили потачања. У току сјутрашњег дана Впбску главу је нептзекидно тукла њемачка аптиљепите из Кпаљева. Свако дуже задпжавање на њот, било би плаћено великим губицима. Због тога су се двите чете 2. батаљона у току напелне но^и сттттиле у поток Тобапницу и поНеле положат на око 50 до 100 метапа исгшед ње^дттке чгтвоћене лините. 3. ^ета је остала у резерви. у селу Впба. Због учестатих губитака напећрчо те да сваки бопац мопастгопати заклон за себе. Многи борци су нерадо прилазили овоме по-

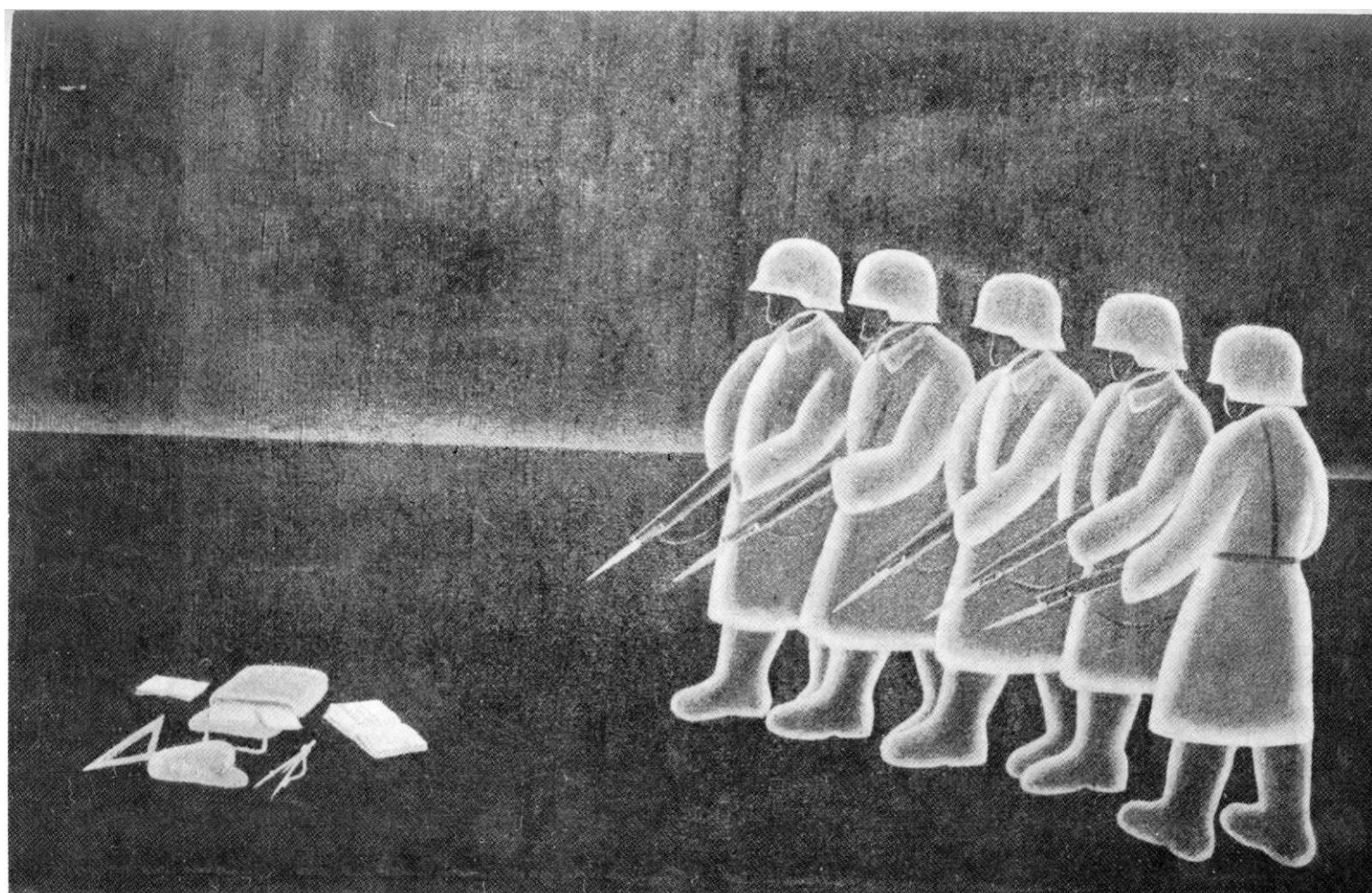
слу. Сматрали су да је кукавички сада копати „некакве“ заклоне, када се без њих и до сада могло. Неки су говорили: „Нећу жив у земљу, а ако се мора, нека то буде када погинем“. Међутим, стварност нас је брзо убједила да опстанка нема без склањања у земљу. Наиме, сјутрадан су нас Нијемци толико засипали ручним бомбама и тромблонским минама да смо беспомоћно гледали смрт пред очима и проклињали што нијесмо ископали ровове. Једва смо дочекали да прође тај дан, који нам је био и најтежи. У току наредне ноћи дали смо се на посао. Била је општа потражња за сеоским ашовима и пијуцима јер војничких ашовчића нијесмо имали. Слиједећег дана су већ никли први заклони који су више личили на сеоске трапове за кромпир, али су касније постепено дотјеривани и добили изглед правих земљаних бункера.

Послије неколико наших неуспјелих напада настао је прави рововски рат. Наши борци су се свакодневно вребали са Нијемцима, ко ће кога преварити. Сваки ко се подигао из рова био је погођен. Често смо слушали и разговоре Нијемаца у рову. Једног јутра, један Њемац је много кашљао. Са наше стране га један друг позва: „Хајде, Њемче, на ракију видим прехлађен си, па можеш умријети, а ево имам српску љуту, која прехладу сигурно лијечи“. С друге стране чули смо одговор на нашем језику: „Хајде ти код мене и ја имам ракије“. Даље се наставио подужи разговор. Наш друг је убјеђивао Њемца, да су рат изгубили и да је боље да се предају и сачувају главу. Њемац је кратко одговарао, тврдећи да још нијесу изгубили рат, а да има изгледа и да га добију. За вријеме овог дијалога владала је мртва тишина на обје стране. Разговор је и касније обнављан више пута, све док једног јутра нијесу пале „крупне“ ријечи, послје чега је за свагда престао.

Ту, у рововима, у потоку Товарница у ближој околини оставили су животе многи наши другови и другарице: Драгицу Хајдуковић је директно погодила граната из топа; Момо Мулевић, делегат вода, погинуо је у јуришу на свега неколико метара од њемачких ровова; иста судбина је задесила и Ђапић Душана, Шумин Стевана, десетара Милетића и друге, чијих се имена више не сјећам.

Посљедњи наш напад уследио је ноћу 27/28. новембра, уз јаку подршку артиљерије и „каћуша“. Прobili смо њемачку одбрану и у току дана продрли до десне обале Ибра. Двадесет деветог новембра ослобођено је Краљево.

Мило АНЂЕЛИЋ

Период од ослобођења земље до данас испуњен је само-пријегором и стваралачком борбом наших људи за остварење социјалистичког друштва и новог живота у њему. У том бурном и великом времену наизглед су изблиједјели многи драги ликови из дана ослободилачког рата, избрисао се у нашем сјећању израз њихових лица и очију, изгубила се боја њихових некада тако познатих и блиских гласова.

Међутим, то заиста само тако изгледа. Јер, ко може данас тврдити или само и помислити да сва остварења наших радних људи нијесу једно активно стално сјећање на другове из дана рата, управо да то није испуњавање баш њихових жеља, стремљења и њиховог животног програма. Свако је, ма и летимично, сјећање на ово доба пуно најсложенијих и најтананијих нијанси. Некад се наша мисао просто враћа догађајима и људима који су у њима дјеловали; некад их се сјећа с намјером да из њих црпе моралну снагу и чврстину; некада је то само жеља да се поразговара с другом о онима с којима си био у рату. И кад се наша мисао заустави на крвавом вртлогу борбе коју су прије више од четврт вијека повели народи Југославије противу најезде једног читавог система тоталитаризма, насиља, духовног и националног поробљавања, онда то у нашем сјећању изазива безбројне слике из панораме једне велике националне епопеје, у којој почне човјек да се задржава на многим ликовима који су својим учешћем дали тој борби сву ону дубоку револуционарну вриједност и богатство које ту борбу карактерише. Такво сјећање, које је још и данас за нас незаборавна морална и револуционарна импресија, реконструише ликове многих другова и оживљава сликом, осјећањем и фактом све оно што је за њих и њихово постојање везано. И увијек изнова размишљамо о њиховој умној и моралној структури, о људском и борачком карактеру. Човјек почиње да се сјећа и оног најмањег детаља за који је мислио да га се више никада неће сјетити и који га, кад га је поново открио и доживио, засипа вијенцима успомена и разоткрива му у једном једином тренутку скоро све битке, читаву цјелину рата.

У мислима се тада поково с њима налазимо у ослобођеним селима, градовима и градићима, маршујемо по непроходним и непознатим босанским шумама, у којима се планинске стазе претварају у улице сродних и познатих људи; с њима прелазимо преко правих мостова и оспособљавамо нове прелазе преко хучних ријека и мирних потока и чујемо њихов познати шум у ноћи; крећемо се колонама без краја — војска, покретне болнице, рањеници, комора, народ. С њима тада пролазимо поред освојених бункера и утврђења, гријемо се на раном јутарњем сунцу после непреспаваних ноћи и несвјесно се помичемо за његовим зрацима. Те слике из душе добијају тако јарку боју да живо видимо сва та мила лица; осјећамо снажну топлину другарског стиска руке, видимо у расвит зоре блиставу росу у коси и на одјећи другова, чујемо смијех и топли одјек њихове пјесме. Истим оним увором и напрегнуто, свом снагом и свим нервима као некада, поново заједно доживљавамо сваку познату побједу. Видимо све: и јурише чета, водова и батаљона, видимо другове који су били „јунаци дана" тих битака, видимо њихове мутне од напора очи, косе сиве од праха, лица модра од олова и стегнута не од аутоматског доживљаја, већ од самозаборава.

И често се онда у таквим размишљањима и сјећањима враћамо на оно што је утиснуло неизбрисив печат, не само у догађаје него и у наше доживљавање тих догађаја. Као тада, тако и данас ми се заустављамо на оним палим и живим друговима који су те догађаје остварили, дајући нам кључ за разумијевање њихове личности, смјелости и храбрости, племенитости духа и срца. Сва та збивања, биле то велике борбе били они мали за скамењено срце непримјетни детаљи, као смакнути вео пред нама разоткривају све, или барем главно, што је живјело у овим људима и представљало њихову људску вриједност. Сви су они долазили из разних крајева и слојева, носили су у себи разне животне историје, пуне радосних и болних доживљаја, различите приподне склоности и индивидуалне црте које су се слиле и избиле на видјело тек у јединственој националној борби за ослобођење, која је открила у људима оно што се можда у другим условима никада у потпуности не би испољило.

Сви ови људи, били то мушкарци или жене, омладина или старији, нијесу били никакве апстрактне херојске са-Ершености, већ блиски, природни и једноставни људи, који су у условима једног суровог и непоштедног рата, борећи се за ослобођење своје домовине, за одбрану достојанства и права човјека у њој — испољили све најлепше људске осо-

бине. Тако је и жена „једнакоправна“ пред непријатељем и његовим ужасима, раме уз раме са својим братом, другом, оцем или дјететом — дала све оно што је од ње захтијевала борба за ослобођење.

Кажу да у животу сваког народа, као и у животу сваке јединке, постоји видљиво доба цвјетања, коме претходи дуг период скривеног рада и припрема за процват. Вјековима вођена сурова борба наших народа против туђинских завојевача, борба за извојевање и очување националне слободе и независности — у ствари, је припремала наше народе да у најтежем периоду свога опстанка, под руководством Партије, изврше народну револуцију, у којој су тако бројно, бројније него икада дотада, узеле учешће и жене. Оне су већ у првим мјесецима ослободилачке борбе стекле такве политичке и борачке особине које су их изједначиле са друговима и учиниле равноправним борцима првих јединица наше армије. Већ у вријеме формирања 4. пролетерске у њој се налазило око 200 жена-бораца, већином младих дјевојака из свих крајева Црне Горе и Црногорског приморја, које **СУ ПО** свом **ПО**литичком и националном инстинкту, а на основу своје свијести, одлучиле да подијеле добро и зло, славу и гроб са својим друговима.

И тако међу безбројним борцима, пријатељима и друговима, искрсавају и ликови оних које су у многим догађајима, биткама и акцијама својим личним подвигом дале свој допринос борби за ослобођење на исто тако скроман, неупадљив, али јуначки свјестан начин као и њихови другови по оружју. Мада свакој од њих дугујемо мјесто у овим редовима, изнијећемо само неке детаље, који, иако врло блиједо и штуро, ипак наговјештавају ту нову војску кота се рађала, нову и по срцу и по духу, по храбрости и самозабраву, нову по љубави за човјека. Ево само неколико таквих момената!

Борба за ослобођење Купреса је сажегла много незаборавних и дивних живота, међу њима, поред Сете Гардатијевић из Катунске нахите, која се у м^лтном предосјећању/блиске смрти упорно враћала, уочи ноћи напада, на причу о својој породици, и Сенку Миковић која је те исте ноћи твдоглаво увтепавала другове око себе да никада више неће загрлити своту мажу, неће осјетити впело сунпе свот ролног кратата и дочекати цвитет поморанпе: Даницу Митовић. селамнаестогодишњу партизанку „куварицу“, која је и усред најљуће битке стизала да на положају нахрани сваког борпа и редовно им се послуже тога у борби прикључивала, говорећи: „Е сада нека казане сам ђаво пази, а ја ћу с вама!"; Анђушу Петричевић и малу седамнаестогодишњу Даницу Поповић са

Цетиња — „ђинђуву" њеног седмог разреда — како су је другови од милоште звали. Оставивши код куће малог брата и сестру, без бриге и заштите давно помрлих родитеља, мада тежак срчани болесник, Даница је учествовала у свим и најтежим дотадашњим биткама. Посрћући под теретом напуштеног митраљеза приликом борбе са Италијанима и четницима априла 1942. године код Никшића, Даница је упорно дозивала друга који је и сам тешко болестан измакао пред њом: „Друже, узми овај митраљез, иначе ћу те стријељати, части ми ..." а притом се једва и сама кретала. У тешком окршају за ослобођење Купреса, Даница је непрекидно пјевала „Интернационалу". Прекидајући за тренутак пјесму, шушкетаво је обавјештавала другарицу до себе о сваком новом зрну које би је при свјетлости запаљеног стога сијена погађало: „Ево, опет ме сад погоди ... сад у раме ... сад у ногу .. ." и — „Интернационала" је замукла.

Непосредно у расвит зоре, бројнији и у наоружању надмоћнији непријатељ извршио је јак противнапад и принудио наше јединице на повлачење. По читавом Купрешком Пољу, самом граду и око њега повлачили су се и рањеници. Многи од њих су покушавали да се у повлачењу помогну рукама, те су им слана и роса са траве до те мјере нагризале покосницу на кољенима и лактовима да су се створиле нове ране. Руса Јововић, санитарски референт 3. батаљона, у току читаве ноћи са још једном другарицом извлачила је рањенике. Наишавши у зору на њих, у непосредној близини подивљалих усташа које су алаукајући играле коло око неколико мртвих партизана — заклоњене маглом од јутарњег испаравања влажне земље — пришле су да их извуку. Рањеници су их упозоравали: „Идите, извуците се бар ви, а ми и тако нећемо живи пасти у руке". „Не, не брините, нећемо вас оставити. Или ћемо се сви заједно извући или заједно погинути" — одговорила је Руса.

У бици за спасавање рањеника у четвртој непријатељској офанзиви, смртно рањена обратила се друговима који су покушавали да је изнесу: „Другови, не осврћите се на мене, није мени ништа, само идите напријед а ја ћу се већ сама извући..." и није се извукла!

Прве ноћи напада на Купрес, Јелица Машковић Јеја, пушкомитраљезац 1. чете 4. батаљона била је у заштитници и одбијала налете усташа. Пред њом је стрма јаруга. На њену ивицу Јелица је наслонила свој „брнац" и испалила последње рафале. Прорјеђени строј усташа је морао устукнути. Пожаром смрти запалила се и друга ноћ напада на Купрес. Јелица је сада била десетар. Када се на строј про-

летера који је прилегао испред усташких ровова сручио ураган усташких рафала и бомби, Јелица је међу првима кренула на јуриш. Пала је смртно рањена пред самом ивицом рова. Усташе су јурнуле да је живу ухвате. У њеној руци блеснула је бомба, задња којом је прекинула свој млади живот.

При продору 2. батаљона у усташко упориште Ливно децембра 1942., Драгица Ђурашевић из Тудоровића потврдила је ко зна по који пут своју неустрашивост. Када је кућа у којој је био њен вод срушена топовским гранатама она је преносила рањене другове у другу зграду. Покушала је да пренесе и погинулог комесара чете, али су је другови у томе спријечили. У часу када је запаљена усташка танкета између зграда 2. и 3. чете она је опет међу првима — са Павушом Шћепановић и Вукицом Мићуновић износила сандуке муниције за своју чету.

Смртно рањена од бомби из авиона, 7. новембра 1943. године у Колашину, довикнула је са носила своје воду: „Другови, склоните митраљезе да не пропадну!” Прибирајући остатак снаге упињала се да не јаукне. „Никада више нећу своју дјевојчицу видјети . . . но знам да је другови неће заборавити” — биле су јој посљедње ријечи.

Десетар једне чете 2. батаљона, црномањаста витка Морачанка Дуња Ђокић, оличење младости и љепоте, још на Оборцима између Доњег Вакуфа и Травника, крајем септембра 1942. показала је да је брзо савладала сурову школу рата. У судару прса у прса са помахниталим усташама, у густој шуми четинара, заједно са омладинцем Божом Мучалицом бомбама је одбила усташки јуриш и главнини чете омогућила да пријеђе у противнапад. По свршеној борби прва је предложила на партијском састанку да се Божо, који је погинуо херојском смрћу, прими за члана Партије.

Борећи се за слободан дјелић пута за рањенике, нађена је мртва на Вилића гумну у четвртој непријатељској офанзиви, измијешана са Нијемцима у њиховим шанчевима.

У тешким борбама 4. бригаде против Италијана и четника у Далмацији, на брду Вељуву код Книна јануара 1943. године, нашла је смрт и Љубица Маша Јовановић из Паштровића, борац 2. батаљона. Пошто је скоро читаво њено митраљеско одјељење изгинуло на Вељуву, примијетила је да је четници опкољавају. Била је остала са још двојицом другова уз „бреду”. „Другови, морамо се повући и спасти митраљез. Другови, изнесите ‘бреду’. . . ја ћу остати овдје!” Другови су послушали, „Маше, гађаћемо са прве чуке, очистићемо ти пут, ти претрчи . . .” Осјетивши да нема више

митраљеца, четници су се осмјелили. Ранише је у ногу. Љубица опали последњи метак. Четници су ускочили у шкрип у коју је пала Љубица и пружили руке да ухвате живу партизанку. Љубица је упалила бомбу, ставила је на груди и погинула заједно са пет-шест четника.

Било је то у другој половини фебруара 1943. године, у јеку велике битке за рањенике. Јак гарнизон дивизије „Мурђе“ налазио се у Јабланици бранећи се из добро утврђене касарне, сазиране на истуреном брежуљку, који као да је настао од годинама гомиланог смећа овога маленог градића на обали Неретве. Борци једне чете 5. батаљона се ведро и објесно довикују послје сваког успјелог поготка бацача, који као старомодни фотографски апарат, тражећи бољи снимак, сваког часа премијешта с мјеста на мјесто једн борац 5. батаљона. Спустила се друга и трећа ноћ опсиједања касарне. Даница Лазаревић, зимљиво огрћући већ дотрајало италијанско ћебе, саопштава: „Нећемо смјене док не падне касарна!“ Сјутрадан 22. фебруара око подне, док су њемачки авиони безуспјешно покушавали да доставе опкољеном гарнизону храну, а град засипали бомбама, пала је касарна уз страшну експлозију. Малодушни италијански командант није претпостављао да је експлозију могао изазвати погодак минобацача у складиште муниције, при чему је одбрамбени зид касарне, заједно са италијанским војницима и мазгама, одлетио у ваздух. Он је мислио да смо прокопали тунел до испод касарне и на тај начин је минирали. Колона од преко 600 заробљених војника и официра, међу којима је било више војника из безумљених од страха, спустила се маленом стазицом у град, праћена запомагањем затрпаних италијанских војника: „Боно партицано — абасо Мусолини“. Тога тренутка унијели су у једну кућу смртно рањену Даницу. Није хтјела смјену и остала је на стражи. Осветила је свог брата, чију је пушку првог децембарског дана 1941. године у Пљевљима у јуришу скинула са њега мртвог. „Брате, ти гинеш, али твоју пушку узима сестра, којом ће тући непријатеља за тебе и за себе“.

Октобра 1943. године 4. батаљон наше бригаде је водио непрестане борбе у крају Васојевића. Дара Шошкић се као четна болничарка одликовала упорношћу у спасавању рањеника са положаја. Борба је била тешка. Ситуација за повлачење бораца са много рањеника је била критична. Непријатељ је почео да опкољава чету. У повлачењу Дара је наишла на рањеног друга. Исцрпљеној вишечасовном борбом, превијањем и преношењем рањеника није јој остало

снаге да извуче рањеног друга. Командир јој је довикнуо да се повуче, али она то није хтјела да учини без рањеног друга, а с њиме није била у стању. Остала је и погинула поред њега.

Послије повлачења из Јајца, октобра 1942. године, нашли смо се у Јајцу. На једном пропланку усред борове шуме горјела је ватра. (Зко ње су седјели другови и причали са сељацима који су чекали вијести „Слободне Југославије“. Другови и другарице из партизанског позоришта пјевали су и рецитовали. Широко отворивши велике црне очи, пуне неуздржане туге, Олга Вујисић је била одсутна. Она је отворених очију и тада сањала свога млађег брата Илију, који је поред ње погинуо негдје између Бугојна и Купреса. На сваком починку у сан јој је долазио и она је тада, гласно разговарајући с њиме, плакала. Срела сам је поново 1943. године у петој офанзиви. Пријешли смо Пиву и пели се уз Вучево. Артиљерија и авиони су без прекида гађали висећи мост на Пиви. Нијемци су на Недајну запалили своје ватре. Узаном стазицом уз Вучево на сваких пет-шест метара лежали су мртви тифусари, лица окренутих земљи. Заробљеници Италијани, такође тифусари, сјекли су комаде меса са још неугинулих мазги натоварених оружјем и комором и разастирали их по цбуновима да им се суше. Крај стазе, у једном шумарку, лежала је на носилима висока млада дјевојка смјеђих очију и косе и блиједа дугуљаста лица. Сукњу од модрог платна засипао јој је бијели прах од експлозије граната у камену, недалеко од ње. Нити је пожуривала своје носиоце, нити је пак ословљавала кога у колони рањеника и коморе која се поред ње пела врлетном стазом. „Стано“, трже ме одмах до ње нечији радостан глас. Угледах непознато лице, попрскано остацима усирене крви, са познатим очима на њему. „Успјела сам пренијети преко Пиве Милику, знаш... он спада међу најтеже рањенике“. Била је то Олга, несрећна сестра Илијина, која је у том ужасу смрти успјела да пронађе још јединог преосталог брата, тешко рањеног Милику, медицинара, и да га сама, ко зна одакле, пренесе до Сутјеске. Нашли су је касније мртву, наднијету над бра- том, кога је вјероватно хтјела да заштити од њемачког кур- шума.

Децембар 1942. године. Малена капела на гробљу у тек ослобођеном Ливну. У капели леже једно до другог мртви Радоњић Драгиња, Војин Чепић и Лука Иванишевић. Ушла је Милка, Лукина жена, подигла бијели покривач са погинулих, погледала нас збуњено и с тугом и полако клекла поред мрвог мужа. Стала га је миловати по коси и лицу не

налазећи никако мјесто смртоносне ране. Наједанпут се чудно осмјехнула и брзо откопчала цеп на до грла затвореној кошуљи. Извадила је отуда његов мали ножић и распорила му кошуљу на грудима. Поред срца се указала малена црна мрљица. Милка нас је поново изненађено погледала, а затим су јој очи и лице потамњели. Кршећи руке и ужасно се мучећи неколико тренутака, подигла је главу и преклињући изустила: „Другови, опростите ми за ово, али не могу више” — и из њених плавих очију, које су до прије неколико часова ведре и насмијане а сада као сазреле од патње и сазнања о ненадокнадивости губитка, обилно потекоше сузе на мртве Лукине груди. (Са Луком је била у свим борбама од 13. јула 1941. године.)

Налазимо се на Враници планини, у маршу за Босанску крајину, јула 1942. године. Вукица Мићуновић и ја примамо храну из порције. Тога дана, послје подужег гладовања, добили смо по парче мяса куваног у води без соли, са нешто кукуруза. Када су се на дну порције указала кукурузна зрна, Вукица се диже: „Не могу више”. „Зашто не можеш?” „Не могу” — поново је одбијала она, сматрајући да ће ме оних неколико кукурузних зрна бар мало ојачати за даљи марш са болницом. Послје тога се спуштамо у Горњи Вакуф, у први град који је бригада ослободила. Неки дијелови бригаде се већ налазе у граду. У ноћи стиже и болница. Колона рањеника се креће градом, а прати нас мирис незреelih јабука са дрвореда на цести. Идемо, боље рећи вучемо се, страховито споро. Заостајемо и сачекујемо заостале. Пролазимо неколико села у којима су већ смјештени тифусари. Било је праскозорје, а хладноћа ријеке се услјед умора, глади и несанице, појачано на нас преносила. „Хоћеш јабуку?” — упитала ме је изненада Вукица, стижући однекуд са зачеља колоне. „Не ругај се, о каквим јабукама то сада причаш?” „Хоћеш ли ти јабуку?” — упорно је настављала она, помало побједоносно ликујући и извлачећи здравом руком из цепа зелену јабуку. (Вукица је била рањена у руку почетком маја 1942. у борби на Рокочима, код Грахова, у Црној Гори). У то вријеме је постајало наређење Врховног команданта да се од босанских сељака не смије узети ништа, чак се не смије примити ни када сами понуде, јер су их толике непријатељске војске опљачкале и измучиле, да они од страха дају и кад им се не тражи, а ми смо народна војска . . . На шаливу примједбу да је прекршила наређење, Вукица је одговорила: „Па нијесам је за себе убрала”.

Нашла се у првим редовима у јуришу на Купрес оне кобне августовске ноћи. Око ње су већ изгинули многи дру-

гови. На позив команданта: „Напријед Црногорци“, Вукица му се са преосталим придружила.

Почетком марта 1943. у пресудном тренутку битке за рањенике, налазила се на Вилића гумну. Већ је изгинуо већи број бораца из њеног 2. батаљона. У Вукичиној чети остало је девет људи — девет пушкомитраљезаца. Послије седмочасовне непрекидне борбе и разбијања Нијемаца, у тренутку затишја, команда чете се повукла неколико метара и у смрзнутом снијегу наложила ватру. Нијесу ни руке огријали, а граната је експлодирала усред ватре. Вукица је била контузована и једина у животу. Душан Стругар, Обрен Вујовић, Илија Вујовић, остали су на мјесту мртви. Другови! Другови! Никог од њих нијесу подигле њене ријечи. Дограбила је „шарац“ који је командир Душан тих дана отео од Нијемаца и отрчала до осталих. „Другови, изгину команда чете!“

Примјери које смо навели и још многи други свједоче да човјек и личност нијесу могли изгубити своје индивидуалне црте нити се утопити у масу и обезличити. Није то била стихијска борба, без почетка и краја, већ Револуција, вођена Партијом, борба у којој је човјек утолико јаче, боље и самопријегорније извршавао револуционарне задатке уколико је био дубљи његов унутрашњи живот, уколико је више успијевао да буде тумач револуционарних стремљења народних маса.

Нећемо се отријешити о истину ако мислимо и тврдимо да у њиховој личности није било никаквог несклада између онога што је најдубље у њима, а што се кретало по разумљивим законима живота, и онога што су оне манифестовале као ратници и борци. Суоови рат није уништио ни осјећање ни њихове склоности, није убио у њима идеале, јер је њихово политичко сазнање, непрекидно надахњивано идеалима времена, потврђивало да се ти идеали могу остварити и обистинити само ако се битка избори. Отуда су оне све евоје вриједности изразиле и жртвовале на страни Револуције и својом смрћу довршиле формирање своје личности, васпитане и препорођене у ослободилачкој борби. Партија је била она снага, друштвена и национална, која их је покренула у акцији и која их је припремала за њу.

Типична, пресудна појава ослободилачке борбе је била та да су се у тим тешким ратним условима, освијешћени борбом за слободу, сви људи без разлике научили на самопријегор, на дисциплину и херојство. Човјек се срио са смрћу очи у очи. Смрт је постала толико стварна, уочљива и

оопљива, јер је пут до побједе био тежак и најчешће иза или на граници смрти. И када је смрт постала питање тренутка, часа или дана, онда су ишчезле све оне појединачне слабости свакога човјека, а намјесто њих су се расцвјетале најљепше и најплеменитије народне особине, које су постале заједничка и основна карактеристика свих бораца Народно-ослободилачког рата — народне револуције у цјелини. Масовни хероизам није ни могао друкчије настати него из херојске средине људи који су стварали ту револуцију.

Зашто су баш у овом рату сви људи и жене потискивали у други план свој лични живот, своје личне интересе? Не због тога што би и за тренутак постајали аутомати, него баш због тога што су се определијелили за оне друштвене идеале који, извојевани, значе њихов пуни индивидуални процват. Определивши се за те друштвене идеале свјесно и недвосмислено, људска својства су нашла право тле за акцију и стварање. Тако су из тих првих борбених одреда и бригада, од неписмених сељанки постали политички и војни руководиоци, борци, болничарке и друштвени активисти.

Оно што је некада било с нама, остаје и данас. У велика дјела која данас остварује наша партија узидана је младост, свјежа народна снага свих ових и многих других живота, а бесмртност тог дјела чини и њих бесмртним и незаборавним. Они и даље у тим дјелима живе, корачају у кораку наше народне армије, наша војска мисли њиховом мишљу, они живе у њеној моћи и поносу, у њеној вјерности социјалистичкој домовини, у чуварима њене независности, у свему најљепшем што је од њих остало. За бољи живот — дати свој живот то смрт није могла побиједити, и то је била једна од битних, суштинских црта наших бораца и људи. И када их овим написом поновно спомињемо, ми их цијенимо и волимо као ликове људски разумљиве, а по себи ријетке моралне чистоте.

Све оне које су дале своје животе у тој борби биле би данас у нашој народној заједници — мајке, у породици средишта топлине и љубави; умјеле би се исто лако скромно и са страшћу посветити својој дјеци и материнским дужностима — дале би животу и заједници све оно што би они од њих захтијевали и очекивали. Међутим, оне су у свом кратком животу остале вјерне свему што је за њих представљало смисао и циљ живота. Све су оне ватрено жељеле слободу и срећу свога народа и појединца и њихова се жеља остварила. Њихова се земља претворила у слободну земљу.

Стана ТОМАШЕВИЋ

ОРГАНИЗАЦИЈА СНАБДИЈЕВАЊА БРИГАДЕ

Како је снага наше војске извирала из снаге народних маса, то је разумљиво да су везе између Народноослободилачке војске и народа морале бити многоструке, непосредне и чврсте. Управо, Народноослободилачка војска и народ сачињавали су нераздвојно јединство, јер је војска и стварана од најсвјеснијег и најборбенијег дијела народа.

Ове, иначе опште, карактеристике међусобних односа Народноослободилачке војске и народа нашле су у правом смислу свој практичан изражај и у животу и борбама 4. пролетерске.

Не могу се овдје ни приближно изнијети многобројне манифестације тога јединства, а то не би ни био задатак овога написа. Зато се ограничавам на изношење неких момената који су везани само за рад органа снабдијевања 4. пролетерске од дана њеног сформирања до капитулације Италије.

Како је наша војска почела и водила рат без затечених залиха ратне спреме, хране, одјеће и других потреба, то је, разумљиво, и снабдијевање њено било брига и самога народа.

Органи снабдијевања по природи својих задатака били су у најтјешњем, свакодневном додиру са народом. Зато је од њиховога наступа и односа према народу и његовој имовини умногоме зависио и однос народа, нарочито сељака, према НОВ. Руководство 4. пролетерске показивало је од првог дана живота бригаде пуно бриге за што бољу организацију интендантске службе и за подизање таквог интендантског кадра који ће при вршењу својих дужности бити у стању да обезбиједи правилно спровођење линије Партије у односу према народу.

При формирању 4. пролетерске формирана је интендантура бригаде. Први интендант бригаде био је Станко Даниловић, а партијски руководиоца у интендантури Илија Костић. У сваком батаљону формирана је интендантура батаљона, са интендантом на челу.

У почетку бројно мала, интендантска служба стајала је свакако и пред тешким задацима. Требало је у великом маршу из Црне Горе за западну Босну, на који је бригада пошла одмах после формирања, јуна 1942, обезбиједити дотада већ прилично изгладњеле борце, у првом реду нај-

неопходнијим количинама хране. Тај је задатак био утолико тежи што је бригада маршевала, углавном, преко ненасељених предјела Трескавице, Бјелашнице, Игмана, Зеца — према Горњем Вакуфу.

Као и свих јединица НОВ, тако су и извори снабдијевања 4. пролетерске били: помоћ народа, ратни плијен, куповина, конфискација имовине народних непријатеља и реквизиција од имућнијих грађана.

Иако је терен на коме се бригада налазила у данима свог формирања био скоро пуст, јер су четници и усташе прије њеног доласка спалили села на овом подручју, интендантура бригаде успјела је да прибави из удаљених села нешто хране (углавном меса и овса) и обезбиједи неколико obroка јединицама. Разумије се, то је било мало, с обзиром на предстојећи марш. Требало је и најмање количине хране брижљиво чувати и обезбиједити што правилнију подјелу по батаљонима, јер никаквих залиха није било.

Интендантура је организовала истурање својих органа према насељеним мјестима на правцу кретања бригаде и успоставила везу са интендантуром 2. пролетерске бригаде, која се кретала упоредо са 4. пролетерском. На Игману су другови из Игманског батаљона, бившег калиновичког партизанског одреда, од својих скромних средстава омогућили бригади један оброк хране. У маршу су обезбјеђиване извјесне количине меса, али је других намирница било веома мало, само понешто за болесне и рањене. Остали извори снабдијевања на овоме маршу били су такође оскудни. Група пролетерских бригада која је пошла на овај марш требало је да се брзо пребаци на нове терене одређене у заповијести Врховног команданта. Како је у прво вријеме марша бригада водила углавном борбе против мањих непријатељских јединица, то се није могао ни задобити већи ратни плијен, изузев нешто муниције. Највећи ратни плијен на овоме маршу био је приликом упада бригаде у Хациће, западно од Сарајева. Поред тога, нешто хране прибављено је у селима Дејчићима и Ледићима, у подножју Трескавице, и на катунима на Зец-планини. У оваквим условима пресудан је био високи борбени морал и политичка свијест њених бораца. Борци су имали иза себе читаву годину непрекидних бојева против окупатора и домаћих издајника. При њиховом доласку у села, сељаци су били задивљени њиховим односом према имовини сељака, јер су се уздржавали од сваког самовољног присвајања. Објашњење о томе да је наша војска ослободилачка, а ослободилачка војска не може бити пљачкашка. итд. могли су добити од свакога борца бригаде.

Ма колико да је било и убудуће тешких тренутака у животу бригаде, ови дани свакако, по тешкоћама ове врсте, заузимају прво мјесто. Но и тада, на почетку стицања искустава, интендантура је обезбиједила организовано снабдијевање и расподјелу и оних скромних средстава које је бригада могла имати. Сачувана је дисциплина и јединство у раду интендантских органа бригаде.

Ослобођењем Горњег Вакуфа и преласком у западну Босну, наша бригада је добила могућност да се кратко вријеме одмори и опорави од тешког марша и да се опреми. Пред њом су тек стајали даљи тешки бојеви, у којима ће учествовати са осталим пролетерским бригадама, босанским и далматинским јединицама.

Како је бригада сада ступала на ширу, мање или више ослобођену територију, која се све више повећавала, територију на којој су се оснивали НОО и израстала народна власт, то су се и питање организације и начин рада интендантске службе постављали на нови начин. Створила се могућност за развијање интензивног политичког рада са масама ради што шире мобилизације људства и материјала за борбу против непријатеља.

Организацију снабдијевања бригаде требало је поставити шире, њена интендантура није могла више бити апарат за обезбјеђење тренутних потреба, већ је морала организовати систематско снабдијевање, које ће обезбијеђивати бригади и одређене залихе ратне спреме, хране и одјеће. Осим тога ово подручје је било извор снабдијевања главнине снага НОВ, те је потребе бригаде требало усклађивати са могућностима терена и потребама осталих јединица.

Посебно после првог засиједања АВНОЈ-а, на већ широкој слободној територији требало је помоћи оживљавање привреде, и то у смислу развоја оних дјелатности које су најважније за ратне потребе. Требало је, осим дотадашњих извора опреме бригаде, помоћи младој народноослободилачкој власти да организује читав низ разних радионица, оживи домаћу радиност у селима и ослобођеним градовима и обезбиједи максималну помоћ јединицама.

Интендантура бригаде имала је у том периоду слиједеће задатке: организовати евакуацију ратног плијена (муниције, хране, одјеће, обуће и другог материјала из ослобођених градова); помоћи НОО у организовању радионица које ће радити за потребе јединица; помоћи им у организовању прикупљања добровољних прилога за потребе војске; помоћи у спасавању љетине, која је већ сазрела; развити што интензивнији политички рад у масама на терену; помоћи формирање наро-

дноослободилачких одбора, и развити систематски политички рад у јединици ради васпитавања и подизања нових кадрова.

Зато је интендантура бригаде морала, у првом реду, да се организационо ојача да би могла ваљано организовати рад у новим условима. То организационо јачање извршено је већ током јула и августа 1942., непосредно по преласку на територију западне Босне. Формирана је посебна група од око десет интендантских органа при интендантури. То су били махом старији чланови Партије, политички израсли, способни да изврше сваки задатак, да објашњавају народу политичку линију борбе итд. Ова група интенданата, заједно са интендантом бригаде и његовим помоћником, сачињавала је интендантуру бригаде, јединицу квалитетно и бројно јаку да прими на себе побројане задатке.

У новембру 1942. формирана је 2. пролетерска дивизија, у чији састав су ушле, поред наше бригаде, и 2. пролетерска бригада и новоформирана 2. далматинска ударна бригада. За начелника интендантуре 2. дивизије одређен је дотадашњи интендант бригаде Станко Даниловић. За интенданта бригаде одређен је дотадашњи замјеник интенданта, а за замјеника интенданта Леко Радевић. Нешто касније за замјеника интенданта бригаде одређен је и Јагош Радовић. Интендантски органи у интендантури бригаде у овом периоду, а неки од њих у периоду четврте и пете непријатељске офанзиве, били су: Љубо Поповић, Михајло Јовановић, Андрија Прља, Вуко Радовић, Видо Матановић, Илија Радуловић, Нешко Дуловић, Стево Добрковић, Лука Мартиновић, Петар Борозан, Гајо Дрљевић и др. Неко вријеме у интендантури су били и пружали јој своју помоћ другови: Ђуро Чагоровић, који је нарочито помогао у организовању маршева и смјештаја избјеглог народа што се кретао са јединицама у петој офанзиви, Павле Лопичић, као руководиоца партијског бироа V периоду послје пете офанзиве. Добрила Ојданић и др. Већина ових другова била је већ рањавана у разним борбама бригаде и у борбама појединих црногорских батаљона прије њеног формирања, у којима су били на разним политичким или војничким руководећим дужностима.

Посебне помоћне јединице — коморе — које су још приликом формирања биле опганизоване, сада је требало реорганизовати и попачати. Зато је комора при интендантури организована као борачка јединица типа чете са два до три вода, а коморе при интендантурама батаљона као водови. У четама су одређени четни економи.

Коморе су имале задатак да обезбјеђују, чувају и транспортују материјал и храну, како приликом прибављања тако и приликом преношења (у маршевима) и приликом расподеле јединицама. На челу бригадне коморе били су командир и комесар са својим замјеницима. Замјеник комесара био је истовремено и руководиоца партијске јединице у комори. Командир бригадне коморе у цијелом овом периоду био је Симо Цаковић, а комесар Панто Малишић.

Посебне одговорне задатке имале су батаљонске коморе, које су се старале да на положају благовремено дотуре храну, муницију и друге потребе борцима својих батаљона. Рад другова у коморама био је тим тежи што је стално била оскудица у коњима, као главном транспортном средству, те је често на ове другове падао задатак преношења на леђима муниције и хране до положаја, поготову тамо гдје се није могло користити коњима. У великим маршевима, посебно у четвртој и петој офанзиви, ови другови су, као и сами интендантска батаљона и интендантски органи бригаде, морали радити на прикупљању или подјели потреба јединицама и у оно вријеме у коме су се батаљони и друге јединице одмарали. Ово је извирало из природе њихова посла и из околности што су покрети из тактичких разлога вршени углавном ноћу те је сјутрадан требало припремити јединицама потребе за борбу, односно за даље маршеве.

При бригадној комори, а и неким батаљонским коморама организоване су сталне покретне радионице: обућарске, кројачке, пушкарске и др. Радионицу за оправку оружја са много љубави и стручности водио је омладинац Јово Мирчета, који је у бригаду дошао из Орјенског партизанског одреда. Он је у бригади постао члан Партите и један од најомиљенијих другова у интендантури. У Пљевљима, 5. децембра 1943., извршавајући заповијест за паљење великог слагалишта муниције, у тренутку када су топови са њемачких тенкова осули плотуне, изгубио је свој млади живот Јово Мирчета. Покретну радионицу за израду опанака организовали су Никола Црњак и његова другарица Стана, обоје стари преко педесет година. Послије сваког марша, приликом сваког логоровања, они су се могли видјети како отвапату своју „радионицу“, кота је на једном коњу, заједно са њима, путовала по Босни, Далмацији, Хепцеговини, Црној Гори и Санцаку. Никола је погинуо у петој офанзиви, а Стана је и даље наставила израду опанака.

Бригадна комора впила је и обезбјеђивање помоћних јединица (болнице и других) при маршевима и логоровањима, а у петој офанзиви уз њу се кретала и колона избјеглог

народа. Бројала је 30 до 40 бораца. Пушкомитраљесци Милован Бурзан, који је касније постао водник, и десетар Арсо Мирановић били су непрекидно, тако рећи, без смјене заштитница у свим маршевима. Бурзан је погинуо у борбама бригаде у Србији, а Мирановић је био тешко рањен.

Другови у коморама, иако нијесу били на положају, имали су такве задатке који су захтијевали храброст и издржљивост. Какве је само задатке и са колико пожртвованости извршавала другарица, водник, Марија Дивановић! Она је, заједно са осталим друговима и другарицама из Паштровића, ступила у бригаду и била увијек добровољац за најтеже задатке. Била је један од оних бораца способних да увијек сачувају присебност и до краја изврши задатак. Преживјели борци 4. бригаде се увијек сјећају лика старог сељака и храброг борца Луке Мариновића, прекаљеног у борбама по Црној Гори још из времена прије формирања бригаде, који је погинуо у источној Босни. Има много оваквих примјера скромних и храбрих бораца ове јединице који су у току ослободилачког рата уградили своје животе у темеље нашег новог друштва. Водник Видо Матановић, иако инвалид из борби 1. батаљона, увијек је био спреман да пође тамо гдје се требало пушком осигуравати од непријатеља.

Реорганизована и прилагођена новим условима, интендантура бригаде развила је широку активност како на задатцима снабдијевања јединица, тако и на политичком подизању људства и политичком раду на терену. Примјера ради наводим неке моменте из њеног рада у периоду до четврте непријатељске офанзиве.

Организована је јула и августа 1942. године помоћ народу у жетви напуштених њива, вршидби и мељави жита, око Прозора. Створене су прве веће залихе хране како за нашу бригаду, тако и за 5. црногорску и Херцеговачки партизански одред, који су тада долазили са територије Херцеговине и Црне Горе. Органи интендантуре бригаде послати су из Прозора на дводневни марш у сусрет (са храном) 5. бригади и Херцеговачком одреду. Организована је ноћна жетва и извлачење жита из Купрешког поља под најтежим условима. Интендантура је, у заједници са још младим НОО, организовала велике колоне запрега, косача и др. и обезбјеђивала ове акције од непријатеља из Купреса.

Организовање евакуације ратног материјала и хране из Јајца октобра 1942. било је један од најобимнијих послова које су интендантура и помоћне јединице извршиле у овом

периоду. Евакуацијом је руководило Економско одјељење Врховног штаба, али је највећи дио у раду на тој евакуацији дала интендантура наше бригаде, јер је у то доба била најспремнија да организује транспорт већих количина муниције, хране и другог, а и због тога што је већи дио материјала био евакуисан на правцу кретања бригаде. Ова евакуација вршена је правцем Мочиоци — Јандрићи — Герзово. Непријатељ је жустро нападао, настојећи да онемогући нашу евакуацију. Наши другови су се отимали са Нијемцима око ратне спреме коју смо већ били извукли на косе изнад Јајца;

У Дрвару је радила на преради вуне и спремању одјеће читава једна група од преко 40 другарица-омладинки из Далмације, махом из околине Шибеника. Највећи дио ових омладинки и добар дио омладинаца распоређени су у 4. бригаду. Многи од њих су били примјерни и у борби и на раду у помоћним радионицама. Неколико другарица, као, омладинка Ђалета из села Билице код Шибеника, за кратко вријеме постале су у својим водовима најдисциплинованији и највреднији борци.

Бригадна интендантура била је увијек са својом бригадом, непосредно на положајима, Борци 4. пролетерске и 2. српске пролетерске бригаде сјећају се рада интендантских органа у борбама према Бања Луци, септембра 1942., када су по неколико часова хода од Чађавице до положаја обезбјеђивали борце муницијом и исхраном. Слична је ситуација била и приликом борби за ослобођење Бугојна, борби око Купреса, Јајца, Ливна и др. Посебне тешкоће савлађивала је интендантура у снабдијевању бригаде, на терену око Книна, у новембру 1942. и јануару 1943. године. Требало је чак из Тичева (околина Дрвара) вршити маршеве подножјем Шатора, прелазећи цесту код села Пеуља испод Грахова, које је држао непријатељ, прелазити Динару и спуштати се у приморска села око Книна.

Организована је помоћ у исхрани и одијевању јединица преко народноослободилачких одбора, Антифашистичког фронта жена и омладине. АФЖ је пружао нарочито драгоцену помоћ војсци, организујући рад жена читавих села на плетењу цемпера, чарапа, рукавица и др. У ослобођеним градовима отворане су посебне радионице за војску. На пракси је остваривана парола о јединству фронта и позадине. Каквих су дивних примјера овог јединства показала села око Дрвара: Прекаја, Преодац, Мокроноге, Тичево и др., нека села око Ливна, Невесиња, село Боговићи под Романијом, села по Пиви и око Шавника, на Дурмитору, по Санцаку и многа, многа друга.

У периоду од преласка на територију Босне до четврте офанзиве, 4. пролетерска задала је многе ударце непријатељу, борила се јуначки и часно, на дјелима потврђивала братство народа Југославије, објашњавала народу циљеве наше борбе, и идеју народног јединства претварала у стварност. Готово сваки њен борац објашњавао је становницима значај борбе и вршио његову политичку мобилизацију. Интендантура бригаде, са својом групом интендантских органа, имала је у томе такође великих усјеха и у потпуности извршила свој дио оних задатака које је имала и увијек до краја извршавали 4. пролетерска. Радећи заједно са народом на опремању своје војске, неуморно је објашњавала политичке догађаје, ситуацију на фронтовима савезника и на нашем фронту, отварала перспективе сељаку, разбијала му страх од њемачких, италијанских, усташких и четничких зликоваца, објашњавала значај и улогу народне власти и суштину нове државе, коју смо у борби стварали, помагала у организовању народноослободилачких одбора и њиховом раду-

Послије формирања 2. пролетерске дивизије, штаб дивизије, оцјењујући значај ове службе, предузео је мјере да се изврши једнообразна организација интендантура у свим бригадама у саставу дивизије. Напеђење штаба дивизије, упућено штабовима бригада новембра 1942., гласи:

„Интендантска служба добија посебан значај у народноослободилачком партизанском рату и по правилу је скопчана са великим тешкоћама. Значај те службе огледа се нарочито у томе што другови котима су повјерени ти задаци највише долазе у контакт са народом (добровољни прилози, конфискације непријатељске имовине, куповине, реквизиције, разне услуге, помоћ итд.) те од њиховог^а нпетупа и политичког објашњења зависи умногоме став и однос позадине према фронту. О томе моменту мора се најстроже водити рачуна. С друге стране, тешкоће интендантске службе долазе до изражаја и у земљама гдје постоје велики лагери и магацини за снабдијевање, док у нашим условима те су тешкоће кудикамо веће. Прије свега треба пронаћи средства ако их нема на лагеру, онда их стварати на терену, организовати прераду и транспорт, обизбиједити исхрану људства и стоке итд. Због тога овој служби треба посветити највећу пажњу и дати тамо другове који имају највише смисла, иницијативе и способности.

Да би се обезбједило што цјелисходније и једнообразно функционисање интендантура у бригадама, потребно је најхитнијим путем спровести слиједећу организацију интендантске службе:

1. У свакој бригади именовати интенданта и његовог замјеника — помоћника (уколико то није учињено). Ово именовање врши штаб дивизије у споразуму са интендантом дивизије а на предлог штаба бригаде, који је одговоран за избор. Помоћника интенданта именује штаб бригаде. Интендант бригаде може узети потребан број другова за рад у интендантури. Иначе интенданти бригаде ће вршити снабди-

јевање као и досад. Интендант бригаде је члан штаба бригаде и има право на коња за јахање, а тако исто и његов помоћник — замјеник.

2. У сваком батаљону именовати по једног интенданта батаљона и његовог замјеника, који ће од бригадне интендантуре узимати потребну спремину и намирнице за батаљон, а ако ових нема, онда их стварати на терену. Батаљонског интенданта именује штаб дивизије на предлог штаба батаљона. Батаљонски интендант је члан штаба батаљона и има право на коња.

3. У свакој чети именовати четног економа, кога поставља штаб батаљона. Он води рачуна о припреми и расподјели спреме и хране међу друговима.

Штабови бригаде и штабови батаљона дужни су потпомагати интенданте у њиховим пословима, како би што боље одговорили својој заиста тешкој дужности.

Интендант дивизије помагаће у снабдијевању бригадама према могућностима и равномјерно готовим новцем и контролисати његов утрошак. Интендантуре бригаде подносиће свакога првога извјештаје о cjелокупним примањима и издавањима како новца тако и намирница и остале спреме. У ту сврху бригадне интендантуре устројиће специјалну књигу која ће бити огледало cjелокупног рада интендантуре. Интендантуре су дужне провести најригорознију штедњу у сваком погледу.

Наређује се штабу бригаде да у смислу предњих упутстава у року од четири дана по пријему овог наређења учини предлог о именовању интенданата (бригаде и батаљона).

Предње доставити и штабовима батаљона на хитан поступак."

Релативно дуже задржавање јединица 4. бригаде послије ослобођења Ливна на просторији Ливно, Дувно, Шујица, крајем 1942. и почетком 1943., омогућило је интендантури да се припреми за нове маршеве у четвртој офанзиви. Тако је у фебруару и у марту, за вријеме четврте офанзиве, и поред великих тешкоћа, интендантура успјела да изврши задатке не само према својој бригади већ је помагала у Централној болници, 1. пролетерској бригади и др. Из долина Дрежнице, Неретве и Раме, у онако великој концентрацији људства и материјала, интендантура је вршила улогу организатора снабдијевања муницијом и храном на положајима око Прозора, Коњица и према Мостару. Ту се није више радило о снабдијевању јединица само 4. бригаде већ и о снабдијевању других јединица којима је то било потребно. Ово је било могуће захваљујући великом ратном плијену извученом из ослобођених градова, нарочито из Имотског и Јабланице.

Интендантски органи наше бригаде и овдје су показали умјешност и неустрашивост. Довољно је само сјетити се смтеног потхвата који је интендантура бригаде извела заједно са интендантуром 2. батаљона, када је у опкољени Коњиц између Нијемаца, Италијана и четника унијела нашим бопцима муницију и храну. Немогуће је заборавити лик Васа Милановића, који је велики дио свог живота провео као

радник у Америци, а који је пао јуначки у Јабланици, вршећи своју дужност, свега неколико дана после оне вечери када је у Карловом Хану, близу Дувна, био примљен у Партију. Тога момента узбуђено је рекао друговима: „Постигао сам највише што човек може постићи у своме животу, и сада ми није жао погинути, а вјерујте, другови, побојаво сам се да ми се што не деси прије него што постаћем члан Партије”.

Захваљујући већ стеченим искуствима, интендантура бригаде је релативно лако савлађивала тешкоће и успјешно извршавала задатке у маршу за вријеме четврте офанзиве од Ливна, па до на домаку Колашина. Борци су били добро опремљени, а јединице располагале довољним количинама ратне спреме и хране. Међутим, у петој непријатељској офанзиви, прољећа 1943. стање је било друкчије. Брижљиво припремани планови окружавања наше војске на подручјима планинских масива Дурмитора, Маглића, Волујака и Зеленгоре рачунали су како на природне препреке, тако и на несташицу у нашим јединицама у погледу опреме и хране. Али снага наших бораца успјела је да савлада све препреке и да, иако уз велике жртве, сломи непријатељску офанзиву. Интендантура бригаде у овој офанзиви почела је даноноћну борбу против најразличнијих тешкоћа још од села Мијоска у Морачи, на домаку Колашина, а завршила је у источној Босни, на подручју Коњуха и Озрена.

У овој су офанзиви сви дијелови наших јединица били непрекидно на попришту саме борбе. На подручју Мораче и једном дијелу Пиве активирале су се четничке групе и нападале позадинске јединице, курире и др. Интендантура бригаде је под борбом вршила повлачење из села Љуте и Драговића Поља из Мораче, на правцу Боана, а тако и на планини Пиви, у правцу Мратића и Сухе горе. Интендантура је у читавом маршу пете офанзиве била на ударцу њемачких јединица, почев од Маглића и Зеленгоре па до преласка Романије. У току ове офанзиве погинули су многи другови и другарице из интендантуре, међу којима и Видо Бурић, стари родољуб, који је првог дана устанка пошао у НОБ. На Зеленгори је погинула такође једна група другова и другарица. На савлађивању тешкоћа које је интендантура имала у петој офанзиви, видних заслуга има комесар Панто Малишић учитељ.

Има доста другова и другарица из интендантуре и из бригадне коморе који су током ове офанзиве служили за примјер. Међу многима ту су Милевка Тончић, из села Цпне Горе, у Пиви, Ђорђина Ивановић, из Црмнице, десетар Војин Радуловић, из Комана, и др. Стари Р. Радојевић, из села Мо-

кро, код Шавника, погинуо је јула 1943. заједно са још два друга у селу Тумаре, на Озрену, бранећи млин у коме је млевено жито за бригаду. Како је диван и поучан примјер храброга омладинца Луке Буловића, тада још неписменог шеснаестогодишњег чобанчета из околине Сиња, који крајем маја 1943., приликом њемачког напада на Барни До изнад кањона Пиве, када је водник Митар Куљача био смртно рањен, а још неки другови рањени, међу којима и он сам, чекао док другови превију Куљачу, па тек после тога рекао: „Другови, и мене је трефило“. Он је научио читати и писати 3' јединици и постао курир у интендантури бригаде, гдје је непријатељско зрно још једанпут нашло и другу његову ногу на положајима око Андријевице.

Од Пиве па до преласка комуникације Калиновик — Фоча није могло бити никаквог снабдијевања јединица са терена, јер су борбе вођене по ненасењеним предјелима Маглића, Сутјеске и Зеленгоре. Залихе хране и друге спреме које је наша бригада имала утрошене су врло брзо. Зато су батаљони морали употребљавати за исхрану и један дио коња које су јединице имале. Међутим, болницама је било обезбијеђено месо и нешто брашна и шећера. Стање у исхрани поправљено је осјетније тек после преласка комуникације Сарајево — Вишеград, али је бригада још увијек оскудијевала у хљебу све до ослобођења Кладња и преласка на Озрен. Четничке групе су покушавале ометати рад интендантских органа и вршиле нападе на позадинске јединице наше војске. Тако је замјеник интенданата бригаде Јагош Радовић са једним водом бораца, водио борбу на Романији против четничких група приликом скупљања хране за бригаду. Четници су били разбијени, али су том приликом погинула наша два друга.

Поновним доласком у Црну Гору и Санцак, бригади је пао у руке велики ратни плијен у италијанским гарнизонима. Тада се већ на већем дијелу Црне Горе и Санцака организује велико слободно подручје и војнопозадинске команде у Колашину и Бијелом Пољу. Формирана је интендантура корпуса, која је, у заједници са војнопозадинским командама, руководила снабдијевањем свих јединица на овој територији. У то доба нашим јединицама почела је, иако у мањим количинама, пристизати и помоћ савезника. Рад интендантуре бригаде одвијао се под повољнијим условима.

Како је организација снабдијевања бригаде зависила од услова у којима се у разним периодима бригада налазила, то је и организација саме интендантуре морала бити еластична, способна да се брзо прилагођава различним терен-

ским условима и условима борбе. Због тога је основа ове организације морала бити интендантура батаљона и органи снабдијевања у четама. Било је потребно да се за интенданте батаљона одређују политички израслији другови, са већом иницијативом и добрим смислом за организацију рада. Штаб бригаде такав избор је увијек и вршио. Нарочито је била одговорна дужност интенданта батаљона у случајевима када су поједини батаљони добивали посебне борбене задатке на теренима одвојеним од подручја на коме је оперисала главнина бригаде.

Батаљони су се у таквим случајевима, којих је било доста, морали оријентисати при снабдијевању углавном на терен гдје су се налазили. Па и у тим случајевима батаљони су увијек водили бригу о тренутном стању у бригади, посебно бригу за рањене другове у бригадној болници. Колико је само племенитих примјера другарске пажње било када су батаљони, уз колективна писма и поздраве, слали друговима у болници поклоне у храни. Бригада је увијек водила највећу бригу за исхрану рањеника у болницама; прве и најбоље количине хране даване су болници.

Ради подизања интендантског кадра и што правилнијег рада у вези са снабдијевањем, интендантура бригаде дала је иницијативу да се уведу повремена савјетовања политичких комесара бригаде и батаљона са интендантима бригаде и батаљона, на којима је расправљано о методу политичког рада у народу, односу према народу и његовој имовини, анализирајући успјехе и грешке у раду на снабдијевању и указивано на правилан рад у народу итд. Исто тако уведена је пракса повремених састанака интенданата батаљона са интендантом бригаде. Оваква савјетовања показала су се веома корисна.

Интендантски органи из бригадне интендантуре слати су на припомоћ интендантима батаљона, нарочито у вријеме непријатељских офанзива. Тако је у петој офанзиви било неопходно да бригадна интендантура држи десетак израслих и кроз праксу изучених органа на окупу. Зато су они упућени по батаљонима и тамо помагали својим искуством у раду батаљона. Па и у времену када бригада није вршила веће покрете, органи из бригадне интендантуре имали су одређена задужења за помоћ појединим батаљонима у снабдијевању.

Интендантура бригаде водила је у читавом своме раду посебну бригу о спровођењу основне линије ослободилачке борбе — јединству и братству наших народа. На пракси њенога рада то се огледало.

а) у помоћи која је указивана ослобођеном народу тиме што је сељацима и грађанима враћана имовина коју су окупатори, усташе и четници пљачкали, а уколико су је окупатори уништили, давана је помоћ опустошеним селима. Тако је бригада помогла народу у попаљеним селима Вуковско, Јањ, неким селима око Гацка, око Ливна, селима у Пиви и другим крајевима. За вријеме боравка на терену појединих села, бригада је показивала највећу бригу за народ. Народ се и на овим примјерима увјеравао у истински народни и ослободилачки карактер наше борбе. Војска је дијелила са народом зло и добро у најтежим данима наше историје. У ослобођеним градовима занатлијама су враћени опљачкани алати и други прибор;

б) на политичком објашњавању линије наше борбе, откривајући издајнички лик четника и усташа и позивајући народ Босне, Далмације, Црне Горе и Санцака у борбу за опште народно ослобођење, без обзира на националну или вјерску припадност, у помоћи у оживљавању народне привреде и организовању народноослободилачких одбора;

в) у помоћи коју је бригада указивала у снабдијевању муницијом, храном, одијелом и другом спремом осталим јединицама ослободилачке војске: српским, босанским, далматинским, банијским и др.

О томе како је ово питање схваћено у нашој бригади свједоче моменти из четврте и пете непријатељске офанзиве и непосредно послје ње. Интендантура бригаде, на падини Сухе Горе, на падини Маглића уступила је извјесну количину хране и муниције 1. пролетерској бригади. Такође је на падину Сухе горе, и на Тјентишту, долини Сутјеске, указана помоћ 2. бригади, јер је она избила на ове положаје под условима у којима није претходно могла обезбиједити најнужније залихе. Исто тако помогла је Мајевичкој, Банијској и болницама, а посебно Централној болници, која се тада налазила у селима на десној обали Пиве. Са избјеглим народом који се кретао уз војску бригада је дијелила и посљедњи дио хране. Друге јединице су такође, у разним приликама помагале 4. бригаду, уступајући јој извјесне количине хране и муницију. Овакву помоћ указивао је у свакој прилици и Врховни штаб преко свог Економског одјељења.

За успјехе које је постигла и правилан политички став, интендантура 4. пролетерске добила је током борбе, у више махова, признање бораца и руководиоца бригаде, а и признање виших штабова Народноослободилачке војске.

Душан ЛОМПАР

МАЗГА

Чудно је то биће — мазга. Намјерно избегавам ријеч животиња, јер бих тиме оскрнавио захвалност и дивљење бораца које су осјећали према мазги. Она је све напоре подносила заједно са нама, па често и боље од нас. Упорни и убитачни покрети по беспућу и камењару, понеки исцрпљени борац падне, али мале копите мазге тешко натоварене, увијек нађу ослонац и иду даље. Било је и другачијих мазги — тврдоглавих, стану онда када то не би требало, или злоћудних — ударе безразложно борца, али наша мазга није имала тих недостатака.

Ноћ, колона у вишедневном покрету, сан спушта очне капке и борац у ходу спава. Сигуран си да ћеш се наспавати ако си руку ставио на нашу мазгу. Она ће те водити и осјетићеш стварно разумијевање и искрено пружену помоћ. А њене очи, мора да су биле изражајне, или смо ми то уображавали да су умјеле да искажу патњу или радост. Једном ријечју, она је била наш сапатник, друг, и нека јака нит нас је везивала за њу — можда као одраз захвалности. Још и сада се сјећам њених леђа увијек у покрету и тешко натоварених митраљезом, сандуцима муниције и стварима уморних бораца.

Покрет равницом средином априла 1945. ка Бабиној Греди, колона расположених бораца креће се у приличном нреду, као што се то увијек догађа када се борба не очекује. Чете су се измијешале, јер су борци користили ријетке моменте када могу до миле воље да ћаскају са друговима из других чета. И комора је претрпана борцима који са уживањем слушају шале увијек расположених старијих коморџија и куvara. Распреда се вјечита тема и пецкање на рачун људи „који воле завјетрину, када је борба“, или који у борби нијесу могли дотурити храну борцима „из врло оправданих разлога“.

Међутим, што смо се више ближили Бабиној Греди, јаче се чуло пушкарање и, како то само умију борци 4. пролетерске, у моменту је ред успостављен. Нико не би вјеровао да су се до мало прије шалили и грохотом смијали, сви врло озбиљни, енергични, па и суровог изгледа борци. Знамо да нам предстоји борба са усташама. Груди нам се пуне мржњом, бијес нас обузима. Дјецоубице, нећете сада имати посла са немоћним становништвом, него са пролетерима! Спремите све ваше оружје, вадите ваше кржаве каме и чекајте нас! И да смо голоруки, побиједили бисмо вас, јер нам је јасно да светимо очајни ропац дјече, избезумљене крикове мајки . . . Освета је неминовна!

Дочекала нас је ураганска митраљеска и врло прецизна катра. Видјело се да имамо посла са превијаним непријатељем. Полегли смо, али никако нијесмо могли докучити одакле туче непријатељ. Био је просто невидљив. Сумњали смо на торањ једне цркве и снажно смо га тукли, али овако јака ватра није могла долазити само са торња. Чули су се узвици огорчених бораца: „Кукавице, покажите се, што се кријете!“ Кукавице су стварно остале кукавице, јер знају да сада имају посла са моћним осветницима недужног народа.

А онда се хитро пронијела за нас несхватљива вијест: „Погинула је наша мазга!“ И у моменту бистри Шумадинац нишанција Младеновић схвата гдје би се могао крити непријатељ. Окреће цијев „максима“ и пали дуг рафал по крошњама столетног стабла. Усташе падају као џакови и на њих ураганска ватра свих бораца, усредсређена на крошње дрвећа. Разлијежу се избезумљени јауци крвника. Дрвеће је као у касној јесени остало без лишћа, а и без усташа. „Јуриш пролетери!“ — разлијеже се стократно „Ура!“ Дижу се увис кржаве руке, избезумљено вичу: „Предајем се“. Да ли је могуће да су дојучерашњи силници овако биједни? Додуше, убице су увијек биједне.

Огромно двориште препуњено је заробљених усташа, лица су им сива, беживотна и не усуђују се да траже милости. Неисцрпна је жеља бораца да их овако на гомилу покосе, али су такође свјесни да не могу прекршити ратне прописе, суд ће им судити. А како су они судили, боље је не размишљати.

Један од усташа — мјештанин пријављује да у кући има прикривен војни материјал, пушку и муницију. Мене командант одређује да идем с њим. Свјестан сам да је ово вјероватно изговор за могућност бјекства. Усташа иде неколико корака испред мене, репетирао сам машинку и размишљао: „Он је дупло од мене старији, а иза себе има мршавог шеснаестогодишњег борца, сигурно ће покушати бјекство". Од срца сам желио да то пукуша, али жеља ми се није испунила. У његовој кући нас дочекује врисак жене и дјеце. Умирујем их — да му се ништа неће догодити, јер ми их је стварно јако жао. Ја жалим и мазгу и много штошта друго. Људска хуманост је одлика наших бораца, а та ријеч сигурно не постоји у мрачној свијести усташа.

Др Велимир ГРУЈИЋ

СПОМЕНИК

Увијек ведар, обучен у дугачки бугарски шишел са нераздвојним пушкомитраљезом о рамену — остаће дуго у сјећању својих бораца — друг Митић.

Средином фебруара 1945. наша бригада је пребачена преко Дрине на босанску страну да би заједно са другим јединицама учествовала у борбама против њемачких снага које су се повлачиле друмом од Зворника ка Бијељини. Незаборавна је та ноћ, када су се њемачке јединице сукобиле са нашом бригадом. Гранате из њемачких тенкова су нештедимице тукле наше положаје. Нијемци су бјесомучно наваљивали, јер је звијер најкрволочнија у одступници. Та ноћ није ни за тренутак била мирна. Био је то ураган паљбе из свих оружја, помјешан са борбеним јуришним покликом: „Ура! Пролетери“ и „Нагари“. Чуло се и из њемачких редова: „Форверц“. Мрклину ноћи су разбијали ројеви свијетлећих куршума и ракета. Ваздух је мирисао на барут.

У том хаосу звукова, за моје уши најљепша је била стара али громовита и емртоносна пјесма из мог „максима“. Рафали из тешког митраљеза су се смјењивали један за другим, међутим, снага „максима“ није била неисцрпна — цијев се прегријала и вода је у резервоару кључала. Морао сам престати са паљбом — „максим“ је заћутао, а тиме сам постао само посматрач борбе. Међутим, ово није остало незапажено од стране команданта батаљона Боће Брајевића, који се брзо створио поред мог митраљеза, тражећи врло љутито да наставим паљбу.

Нисам желио да упропаstim митраљез и морао сам у „бомбаше“. Бомбаш је сигуран кандидат смрти, али ко је на то мислио, поготову ако идем у смрт са изврсним и насмијаним Митићем. Разговор тих и невјероватно ведар, иако за њега задњи у животу: „Ми ћемо то зачас и врло лако обавити, ти баци бомбе, а ја ћу пустити рафал из пушкомитраљеза“. Ток борбе нас је одмах одвојио. Свањивало је. Колону Нијемаца у нападу сам гледао на удаљености од око 20 метара. Опет њихово злослутно „Форверц“. Митраљез сам

морао извући и скоро сам и ја био у њиховој колони, вукући двоточкасти „максим“ и згрчених леђа чекајући куршум који није нашао циљ. Узбрдица, ријетко пошумљена, лијево од мене јауче рањени водник Италијан Марио. На првом брежуљку се заустављам и опет очи у очи са Нијемцима. Стављам и палим задњи рафал по колони непријатеља која наступа као на вежбалишту. „Моћно оружје“, бије по плавим униформама које са урликом падају.

Нови положај, наш и непријатељски раздваја само зелена ливада. Загишје, за нас врло болно, посматрамо до бола стегнутих руку и са сузама у очима тијело у бугарском шињелу, лице без осмјеха — Митића. На леђима, раширених руку, одмара се на зеленој трави, као што је некада валио да се одмара у свом родном крају, али сад без живота. Налази се тачно на средини између нашег и непријатељског положаја.

Прећутно смо сви свјесни тога да нам положај допире до Митића и да је он и даље у нашем строју, за нас одступнице нема, јер његово мјесто је међу нама, његов пушкомитраљез ће и даље дејствовати у рукама његовог друга и то двоструко јаче, „за тебе и за мене наш друже“.

Прохујала су та времена, али ти и данас остајеш у нашим мислима, друже Митићу, као вјечити чувар далеких босанских ливада и шума.

Др *Велимир ГРУЏИЋ*

ЧЕТИРИ ПРИЧЕ

Као да га и сада гледам: омален, мршав дјечак увијен у поцијепан шињел кројен за одраслог човјека, утегнут око струка кожним опасачом о коме виси неколико бомби разних врста и величина. На глави стара изгужвана титовка испод које вире чуперци неуредне косе. На лицу вјечити смијешак за који никада не знаш да ли је дјечачки или мангупски. О каишу, пребаченом преко рамена, виси пушкомитраљез — збројовка, ухватио га шаком за напријед окренуту цијев и у ходу као да се с њим игра, избацујући га напријед и назад.

То је дјечак-ратник и јунак Божидар Бојовић. Један од оних који су доказали да су могући изузеци од правила да је дисциплина неопходна одлика сваког доброг ратника. Јер, он је истовремено био и недисциплинован и један од најбољих бораца батаљона и бригаде.

Основна знања о животу и друштву учио је од свог оца, поштеног сељака и угледног племеника Михаила Бојовића. Прије него што се настанио на Његобуђи, близу Жабљака, Михаило је обишао пола свијета тражећи бољи живот од оног којим се живјело на шаранској вјетрометини. Бољи живот није нашао, али је научио како се за њега треба борити. Вјечитог опозиционара против ненародних режима бивше државе рат је затекао на дужности председника општине. Послије окупације земље одбио је да обавља ту дужност. А случај је хтио да се уочи јулског устанка црногорског народа, 1941. године, са групом својих земљака нађе у Никшићу, гдје су га Талијани ухватили и стријељали.

О незадовољству постојећим стањем Божидар је слушао и од шофера и шумских радника који су навраћали у крчму преко тек изграђеног друма, да ту потроше своје бједне зараде и да уз чокање накуселе ракије дадну одушку свом незадовољству. Од њих је научио да спонтано и грлато бунтује против свега што му је изгледало непоштено и неправедно: против другова у дјечјој игри, против наставника у школи, чак и против родитеља у кући.

Јединац син, растао је поред оца убијеђеног демократе који ни једним својим гестом није хтио да спута слободу његове дјечачке личности. То је, свакако, у формирању његових погледа на живот имало пресудан утицај.

Размажено дијете са Његобуђе отисло се у рат у добу у коме дјеца још играју дјечје игре и још понекад сиједају у родитељска крила. Узалудан је био покушај да се тај дјечак врати кући. Он је хтио да буде војник револуције. У тешким окршајима, за врло кратко вријеме, постао је борац раван најбољима у јединици. Али за тако кратко вријеме није могао престати да буде дијете, задржао је дјечија схватања о стварима и односима и вјечити дјечачки смјешак на лицу.

Није могао схватити да је дужан да извршава сва наређења старјешина, вјероватно исто онако као што није могао схватити зашто му је мајка наређивала да престане са игром иако му се још играло. Није водио рачуна о свом изгледу и одијевању, није му сметало поцијепано и изгужвано одијело на коме често није било ниједног дугмета. Био је спреман да приговори сваком наређењу, спонтано је реаговао на свако ограничавање личне слободе. У том погледу није поштовао никакве ауторитете.

О храни никада није бринуо. И онда када је било дозвољено и могуће имати личне залихе хране — парче сланине и комад бајата хљеба — он их никада није имао. Када смо, пред полазак у неку дужу акцију, добијали суху храну — он је свој дио одмах појео.

Али када се радило о борби, ту је увијек и без изузетка био међу првима. Желио је најтеже задатке и сматрао је личном увредом и потцјењивањем ако би нечији борбени задатак био, по његовом мишљењу, тежи и опаснији. Кад год је то било могуће, сам је у току борбе — по цијену свјесног кршења добшених наређења и излагања себе и дпугих најтежим опасностима — улијетао у окршаје у којима му није било мтеста и проналазио све теже задатке.

Уживао је у вртлогу борбе, упуштао се у најопасније подухвате и ишао у све теже — као на весеље. Ако га неко не би задржао, није био у стању да се заустави.

И све је то радио са осмијехом, као да се ради о дјечјој игри у којој има много забавног и смијешног.

Ратник — дјечак и велика људска душа. Био је спреман да за сваког друга уради све, дословце све. Укључујући и оно наттеже — да га замијени на мртвој стражи, у бомбашкој патполи, у ношењу рањеника ...

Када смо га на састанцима критиковали због недисциплине, а он је по том питању био редовна тачка дневног реда

скоро свих састанака, никада се није бранио. Вјероватно ни он сам није могао да разумије и објасни разлоге поступака због којих је критикован, а није хтио да се правда измишљеним разлозима. И у тим тренуцима се смијешео, као да је очекивао да ће другови и без његове одбране разумјети да се ту не ради о његовој намјери већ о нечем дубљем, чиме он није могао да господари.

Није се љутио на оне који су га критиковали, чак ни кад су у тим критикама претјеривали. Увиђао је да није баш онакав какав би требало да буде и вјерујем да је сваки пут сам себи обећавао да му се то више неће поновити. Само у тренуцима када су другови, који су и сами имали сличних недостатака, претјеривали у критикама, одбрусио би им оштро и безобзирно, не тражећи ријеч и не водећи рачуна о чиновима и положајима. Кад би му неко од „штаблија“ приговорио што је негдје од сељака затражио да нешто поједе, мимо оног што се добијало „организовано“, одвратио би му: „Боље да ћутиш, знам ја вас...“

Због дисциплинских преступа био је искључен из Партије. Тиме је био погођен у најосјетљивије мјесто. Жеља да се поново врати у Партију била му је једина коју би вам рекао када би га питали шта он лично очекује од борбе у КОЮ тако несебично и јуначки учествује. Сви смо то знали и било нам је врло не\тодно када смо се ппред састанак од њега одватили и послеје састанка с њим састајали.

Послите искључења био је још необазривији у борби. Сматрао је да је то тедини пут којим се поново може впа\тити у Паотшу, пошто се ните могао отрести грешака због коих је искљ^чен. Једног дана ће, мислио је, његови борачки квалитети на партијској ваги ипак претегнути његову недисциплинованост.

Али, то се није догодило док је био жив.

У другој половини септембра 1944. дијелови 4. бригаде прешли су на лијеву обалу Мораве, између Крушевца и Трстеника, и упали у четнички осинак, сабијен у том рејону. Наш батаљон је једне септембарске ноћи прегазио Мораву код Богдања и дохватио се брда изнад Медвеђе. У заједници са још једним батаљоном наше бригаде за два дана смо очистили Малу и Велику Дренову, Милутовац, Пољну, Риљац...

Онда је стигло наређење да се вратимо натраг, на десну страну Мораве.

Приликом повлачења непријатељ нас је пратио. Док се главнина батаљона повлачила, слабије заштитнице су задр-

жавале руље брадоња које су извирале из винограда и шљивика.

Једног предвечерја, док се батаљон повлачио из Милутовца, у заштитници је била десетина Божидача Бојовића. Иза живице која је оивичавала излокани сеоски пут, Божидарова „збројовка“ је кратким рафалима одговарала на плутуне и урлике четничких банди које су се примицале селу.

Главнина батаљона била је већ одмакла и није било потребе да се заштитница даље задржава. Али, Божидача је још једном, и то посљедњи пут, занијела борба и остао је на положају дуже него што је требало. Непријатељске групе избиле су с бока, када је најзад кренуо за батаљоном, припучале и смртно га раниле.

Умро је пола часа пошто су га другови из заштитнице донијели до чете. Сахранили смо га ту, на чистини испод сеоског пута. Не вјерујем да је те вечери било борца у батаљону чије очи нису засузиле.

Сљедећег вечера, у првом селу на десној обали Мораве, четна партијска ћелија одржала је састанак на коме је Божидар Бојовић примљен у Партију. У име величине друга и јунака одлучено је да се датум одржавања састанка помјери за двадесет четири часа уназад.

Тако се Божидарева жеља ипак остварила.

Четрдесет сгдам крушевачких дјевојака

На безименој коси, једној од оних којима се Жупа степенасто приближава Жељину, у сумрак октобарског дана 1944. године, четрнаест бораца 5. батаљона спремно је дочекало непријатељску колону која се примицала одоздо из винограда и подилазила све ближе и ближе . . .

Прогонећи четнике који су се послије ослобођења Крушевца разбјежали из долине Мораве, настојећи да се што прије дохвате планина према западу, батаљон се једног дана, средином октобра 1944., нашао на косама које наткриљују западни дио жупског виногорја. Озбиљне борбе није ни било, само препуцавање са групама непријатеља које нијесу биле довољно брзе да одмакну.

На једној од тих коса, курир штаба батаљона сачекао је митраљески вод и пренио му наређење да се до новог наређења задржи на коси, да предузме потребне мјере обезбјеђења и да, у случају потребе, подржи ватром тешких митраљеза напредовање батаљона према сљедећој коси.

Таквим наређењем били смо врло задовољни, јер је у изгледу био одмор у безбједној позадини. А одмори су у то вријеме били врло ријетки и кратки. Снаге су биле пребачене према Београду и 4. бригада је покривала скоро цијелу територију јужно од Мораве, требало је стизати свуда — од Сталаћа до Копаника, од Белушића до Куршумлије.

Коса је била обрасла травом и високом папрати и сваки од нас је већ унапријед уживао у тих неколико часова предстојећег одмора и несметаног сна на меканим лежајима од папрати и траве. Били смо скоро сигурни да ће се главнина батаљона задржати бар до следећег јутра тамо куда је отишла и да ће дотле трајати и наш одмор.

Поставили смо митраљезе, одредили обезбјеђења и смјене. Онда је свако изабрао мјесто и припремао лежај. Дебела наслага папрати и траве, преко ње шаторско крило, а као покривач ћебе, шињел, шатор — шта је ко имао.

Лијеп дан ране јесени завршавао се пријатним предвечерјем. Доле према Морави већ се губе обриси предмета, мрак је полако кретао овамо према плинини. Све је било мирно; нигдје пуцња, нигдје гласа. Само да тако потраје до јутра, мислио је сваки од нас.

Али, ратнику није суђено да се одмори како жели.

Осматрач са ивице косе завикао је да види колону, јачине чете, како се пење одоздо, из винограда, право према нама.

Псујући у себи и проклињући своју злу срећу, сви смо се ускоро увјерили да је осматрач у праву: колона од педесетак људи вијугала је кроз винограде и кукурузе, нестала иза брежуљака и коса и потом се појављивала на превојима.

Ускоро је дошло и друго изненађење, овог пута ппијатно. Извидница која се спустила низ косу, у сусрет колони, брзо се вратила и саопштила резултате извиђања — колона се састојала од самих дјевојака. Има само један мушкарац на челу колоне. Изузев тог мушкараца, сви остали „борци" у колони су без икаквог оружја!

Ратничко расположење четрнаесторице претворило се за час у радозналост: откуда толике дјевојке и које би оне могле бити?! Но, у сваком случају, боље је што су дјевојке него мушкарци.

Ускоро се колона појавила уз падину косе. Напријед је ишао курир из штаба бригаде, кога смо сви добро познавали, а за њим дуг низ дјевојака.

Као по некој команди, коју нико није дао, свих четрнаест ратника почело је да ужурбано ради на свом уљеп-

шавању; поправљају опасаче, затежу шињеле, подижу опуштене чакшире, прикривају поцијепана мјеста. Четрнаест крњих чешљева, набављених ко зна када и у којем граду, заоравају у запуштене момачке „фризуре“. Капе се намјештају по момачки, накривљено. Није шала дочекати толике дјевојке, треба на њих оставити утисак правих ратника и — лијепих момака.

— Друже командиру — обраћа се курир командиру вода — довео сам четрдесет и седам другарица из Крушевца, које су се добровољно јавиле у нашу бригаду. Пошто сте ви прва јединица на коју сам наишао предајем вам другарице да их даље упутите у батаљоне у које су распоређене.

Из торбице је извадио и списак у коме је био назначен распоред дјевојака.

Док је курир обављао завршни дио свог задатка, добровољци су полако пристизали уз косу и стајале у полукруг према нама. Група дјевојака је постајала све већа, лук се све више ширио и када су се све искупиле на коси, нас четрнаесторица нашли смо се у средини скоро затвореног круга, малобројни и заобиђени и с лијеве и десне стране.

Већ одавно нијесмо видјели толико дјевојака на окупу. Било их је и црнки и плавуша и смијеђих, високих и ниских мршавих и пуначких. Биле су обучене у разноботне хаљине, блузе, џемпере и капуте, неке су имале панталоне тијесно припијене уз тијело. Све те градске дјевојке, изгледале су нам необично лијепе. Скоро нестварно чинило нам се њихово присуство у толиком броју, овдје на планинској коси, далеко од града.

Одвојеност није дуго трајала. Храбрији с једне и друге стране пробили су лед и ускоро су се на заравни образовале мјешовите групе и приметиле приче око огњева у папратишту.

Сваки од нас је те вечери „извршио“ многа и многа јуначка дјела. Али нам ни гошће нијесу остале дужне: из њихових исповјести испадало је да су оне још од малих ногу жељеле да се боре за слободу, и то, зачудо, баш у црногорским јединицама.

Ноћ је текла, ватре у папратишту су јењавале и опет оживљавале. Око њих су текли разговори, врцао звонки дјевојачки и младићки смијех, на спавање више нико није мислио.

Кад је пред зору студен ојачала, на леђима дјевојака нашла су се наша шаторска крила и ћебад, а и многи шињели.

Ујутру, када се батаљон вратио, предали смо „наше“ дјевојке у штаб. Одатле су отишле свака у своју јединицу.

И данас ми је пријатно сјећање на четрдесет седам крушевачких дјевојака — дјевојака — добровољаца и на ноћ коју смо с њима провели на безименој жупској коси.

О соли

Једна од невоља која нас је пратила скоро цијело вријеме рата била је несташица соли, због које смо и оно мало хране што смо могли набавити често морали да једемо неслано.

А ко није био у ситуацији да дуже времена једе неслано јело, тај не зна колико је та невоља била велика.

Што смо се на одређеној територији задржавали дуже, то је несташица соли постајала акутнија. Затечене залихе су се брзо исцрпљивале, а нове нијесу могле пристићи.

У љето 1944. наш батаљон се прилично дуго задржао на Полици, код Берана. Били смо смјештени у селу Горажду и обезбјеђивали слободну територију од упада непријатеља из Пештера и Бихора. Дочекали бисмо непријатеља на Љешници или Турјаку и одбацили га уназад или бисмо упадали на територију коју је непријатељ контролисао и враћали се опет назад на Полицу.

Нијесмо били гладни. Меса је било релативно доста, а за сваки оброк добијали смо и по парче „коломбоћнице“. У води у којој је кувано месо кувари су стављали двије-три порције кукурузног брашна и тако правили кашу која нам је „сервирана“ уз месо и „коломбоћницу“.

Дешавало се, нарочито после успешних акција, да су нам сељаци доносили на положаје „појачања“ хране: млијека, сира кајмака. Тиме су нам, и то врло убједљиво, изражавали захвалност за заштиту од крволочног непријатеља који је нападао да коље и пали. Ти допунски оброци били су нам нарочито драги када би их на положаје донијеле сеоске дјевојке.

И све би некако било подношљиво да није било те проклете несташице соли.

Али, ни ту невољу нијесмо сви осјећали једнако. Било је другова који су се на разне начине довијали и долазили до соли. Набављали су је од сеоских домаћица и дјевојака и од четних кувара, за лијепу ријеч или у замјену за дуван или ко зна за какву другу робу.

Своје залихе соли, стотињак грама, не више, чували су замотане у крпице и, попут копача злата у романима са америчког Запада, сакривали их на најскровитијим мјестима: на дну најдубљих цепова, у кесицама објешеним о врат, у торбицама за муницију. Када би се дијелила храна измакли би се некуда у страну, иза зграде или неког другог заклона, и кришом истресали из прљавих крпица у порцију драгоцјени бијели прах.

Иако смо их ми „неслани“ сматрали некако нижим на лествици другарства, мора се признати да су они били угледни и врло цијењени чланови заједнице. Вртјели смо се око њих, угађали им, у њиховом присуству говорили о њима само добро. Сваки од њих је имао „своју“ гоупу преко које је остваривао свој „утицај“ у јединици.

Сличност између злата и соли није била само у начинима чувања и у неравноправности оних који су их имали и оних који их нијесу имали, већ и у начинима на које су се ови посљедњи борили да промијене постојеће својинске одnose и да дођу до драгоцјеног праха.

Дешавало се, као и са власницима злата из романа, да су и наши власници соли „развлашћивани“ преконоћ. Они који су изводили такве акције налазили су увијек јака оправдања, која су ишла чак до тврђења да се ту ради о „револуционарним“ актима којима се укида економски основ друштвене неједнакости у јединици. Таква „развлашћивања“ никада нијесу вршили појединци већ гоупе које су, према изјавама учесника, представљале општи друштвени интерес.

Иначе, такве промјене у својинским односима вршене су без употребе силе и са свим потребним обзирима.

Послије напорног марша или по повратку са какве патролне дужности власник соли би, као и сваки живи човјек на његовом мјесту, заспао мртвим сном. Претходно би се, сиромас, потрудио да обезбиједи своју имовину: легао би на ону страну на којој му се у цепу налазио замотуљак, извлачио га из цепа, и завлачио у њедра, торбицу са сољу стављао под главу. Знао је за опасност која му непрекидно пријети, јер је и сам учествовао у таквим акцијама.

Али, умор је био исувише велик, а сан сувише дубок да би предузете мјере представљале стварно обезбјеђење. Неко из групе из прикрајка је посматрао шта жртва ради пред спавање и гдје је оставила своје благо. Послије је ишло лако.

Завршна фаза игре — јер се ту радило и о игри којом се забављала цијела чета — састојала се од посматрања ре-

акција сада већ „бившег“ власника у тренутку када открије да му је со нестала. Као случајно, у том тренутку нашли би се у близини сви они који су учествовали у „акцији“. Још у полусну и затворених очију, спавач би сегнуо руком према скровишту. Онда би нас ћутке одмјерио очима, од једног краја до другог. Његово мишљење о нашим моралним и свим осталим људским квалитетима било је у том тренутку врло, врло неповољно.

Али, шта смо ту могли. Таква су правила игре. Сљедећи пут ће се неки од нас љутити, а он ће стајати овдје међу нама.

Једна ноћ на Копаонику

Дуг је пут од Ибра, преко Копаоника, до Куршумлијске Бање и даље до Гајтана у Јабланици. Дуг и напоран и за сватове, а камоли за колону од 250 уморних, полугладних и босих бораца, са шездесетак тешких рањеника на раменима.

Када је 2. пролетерска дивизија, почетком августа 1944, пријешла Ибар и дохватила се Копаоника, већ прве ноћи наш батаљон запала је једна од најтежих дужности у партизанском рату — ношење тешких рањеника. У дивизијској болници било је око шездесетак таквих које је требало на носилима пренијети преко Копаоника и даље до аеродрома у Гајтану.

Велики је пропуст што у партизанском рату није установљено посебно одликовање или некакво друго признање за ношење рањеника. За најтежи посао који смо у рату радили и који би сваки од нас, да је могао бирати, радо замијенио за било који други борбени задатак.

У мрклој августовској ноћи бауља колона носила уз планину, преко гребена и гудура, преко камењара, узаним стазама преко стрмих страна, преко вододерина, кроз шуме.

Носила су склепана од неуглачаних букових живаца, превезаних комадима каишева и ужади. Застрта су поције-панам шаторским крилима или ћебадима.

Чворновати букови живац, дебљине осредње вољике, налијеже на мршаво раме, заштићено само танком тканином блузе. Већ после једног часа ношења на оба рамена су отворене ране, из којих се топлина шири низ кључњаче. Узалуд скидамо са себе све од одјеће што се може скинути и подмећемо на рамена, узалуд сваки час премјештамо терет са једног рамена на друго. Сваки корак, сваки клецај оних доље и сваки покрет оног горе значи ново задирање буковине у живо месо и голу кост.

Двије сирове букове мотке повезују четири живота у јединствену заједницу мисли и напора. И као преко најосјетљивијег апарата, преко букове мотке на рамену осјећаш све животне токове у тијелу друга, сваки грч умора и глади, сваки засјек оштрог камена у шегов боси табан, сваки његов уздах и бол.

Путује шездесет пута по четири погрбљена борца уз планину. Посрћу, застају, објашњавају се и опет крећу. И само су им ноге органи преко којих у помрчини остварују везу са свијетом око себе: њима пипају, њима бирају пут, њима се боре за сваку стопу сигурног ослонца.

Онај горе, пети, ћути. Само с времена на вријеме јекне или се огласи неким полуразговјетним ријечима. Исувише смо заузети својом невољом да бисмо обраћали пажњу на његово понашање.

Знамо да он нема ништа са овим нашим мукама, сваки од нас је био или је могао бити на његовом мјесту. Па ипак, у наступима немоћи и бола наиђе и мисао о његовој кривици за све ово. Сваки пут се застидиш од такве помисли, али се она и опет упорно враћа.

Њему нијесу непознати токови наших мисли, јер је и он био на нашем мјесту и вјероватно мислио исто онако као и ми ноћас.

Пушке, ноћас сувишан терет, пребацили смо преко леђа, са цијевима окренутим надоље. Запињу за грање, ударају по леђима и раменима, сметају при пребацивању носила са једног рамена на друго. Као да су љуте и да нам се свете што смо ноћас заузети послом у ком су оне непотребне.

Кад се мучни ход исувише успори, кроз колону се пронесе омрзнута команда: „Пожури!”. Приписујемо је некоме ко није под теретом носила и на њу одговарамо псујући у себи или полугласно. Али ипак убрзавамо корак колико нам је могуће, јер знамо да негдје треба стићи до одређеног времена.

Узалуд често спуштамо носила, нема никакве нове снаге у уморним мишићима. Свако ново подизање носила само је још тежи напор и још оштрији болови у охлађеним ранама.

Поред нас пролазе колоне других јединица. Чујемо бат корака, звекет оружја и испрекидани шапат бораца. Некуда журе, треба негдје напријед да стигну што прије: да изненаде непријатеља или да зауставе неки његов продор. Завидимо им, чак и када се наша предвиђања о разлогу њихове журбе покажу тачним и када кроз пола часа негдје напријед узаври борба као у казану.

Напријед, иза коса уз које се пењемо, чујемо непрекидни тутањ битке. Клокотање митраљеза и бомби сливају се у хуку која се пролама од брда и преко нас сурвава у долину Ибра. Понекад се борба примакне сасвим близу, на гребенима коса уз које се пењемо засвјетлуцају челични свијетлаци митраљеских рафала, бљесну експлозија ручних бомби, чују се поклици.

Будите спокојни, другови борци — носачи! Пут којим се ноћас ваша колона креће кроз планину најсигурнији је од свих путова којима се пробијају остале јединице дивизије. Обезбјеђење тог пута саставни је дио борбених задатака свих наших јединица које се ноћас на широком фронту дохватају врхова Копаоника. Будите спокојни и мирно обављајте свој мучни посао, над вама и над онима које ви ноћас носите бди цијела дивизија!

Војислав СТРУЊАШ

ДЈЕЧАК — ЈУНАК

У селу Догановцима, које се налази у долини Врбаса, између Јајца и Д. Вакуфа, крајем септембра 1942. у наш 5. батаљон је дошла прва попуна. То су били омладинци из Крајине, који до тада нијесу учествовали у борбама. Већина њих се, вјероватно, први пут одвојила од родитеља и свога села. Стога је скојевска организација батаљона добила задатак да с њима успостави што боље и непосредније односе, да би што прије у нама осјетили ратне другове и јединицу као своју средину.

У групи се одмах запазио један омладинац, боље рећи, дјечак, растом најмањи, по годинама најмлађи. Звао се Ђоко Дабић. Имао је, можда 16 година, а изгледао је још млађи. Био је ћутљив и замишљен. Али већ у првој борби, после свега пар дана од њиховог доласка, показао се као један од храбријих. Убрзо је постао омиљен у својој чети и окружен пажњом другова.

Између борби и маршева причао нам је о свом тешком дјетињству. Рано је остао без мајке, тако да је и не памти. А „мађију“ је по злу запамтио. Више гладан него сит, слабо одјеვენ и обучен, често је добијао батине. Отац га није узимао у заштиту. Једино је повремено налазио утјехе код стрица. Маћеха је за њега представљала оличење свих овоземаљских зала. Он зна за фашизам, он је сада постао борац, има оружје, туче се против окупатора, усташа и четника, али о чему се год с њим разговара, обично би завршио с маћехом.

Прошло је нешто више од мјесец дана од његовог доласка у батаљон, кад нам је повјерио једну своју жељу, коју је могао остварити само ако га другови из чете подрже и разумију. Желио је, наиме, да му командир да неколико дана одсуства, да од појединих другова из чете узме комплетну опрему и пође кући. До зуба наоружан, одјеვენ и обучен најбоље што се могло за оне прилике, утегнут опасачем пошао би у своје село. Кад дође близу куће, огласиће се пуцњем, ућиће у кућу и сјести. Увјеравао нас је да не жели

Делегати 4. бригаде за Конгрес омладине Југославије — Београд 1944.

никакву освету, никакву одмазду за све оно што је пропа-
тио, хоће само да погледа маћеху, хоће да види да он више
није мали, да је сада прави партизан и борац — да је „сила“,
да је вријеме батина неповратно прошло. Ето, то је Ђоко
пожелио тих дана крајем 1942. године.

Очевидно, био је дјечак не само по расту и годинама,
већ и по схватањима.

Почела је четврта офанзива. Из борбе у борбу Ђоко је
постајао све вјештији борац, а храбрости му није недоста-
јало већ ни у првој борби. Није више био онако замишљен и
повучен. Напорни маршеви тешко су му падали, али се ни-
кад није пожалио. Кад би га ко питао да ли му је тешко, да
ли је уморан, он би сијевнуо очима, чуо би се шкргут зуба,
као да се сам са собом обрачунава, као да није хтио да при-
зна да он не може оно што и други могу. Осјећали смо да
га то тишти и вријеђа, па смо настојали да га поштедимо
колико се то могло, да му омогућимо више одмора. Кад је
осјетио да не иде у патролу косико други, ставио је до знања
да он не жели бити маза у чети.

Борбе, свакодневан рад комуниста и скојеваца, другар-
ски односи, брига коју је Ђоко осјетио у јединици, учинили
су своје. Крајем офанзиве постао је скојевац, а за вријеме
пете офанзиве и пушкомитраљезац. Никад се до тада није

осјетио сретнијим и веселијим од оног момента кад је добио пушкомитраљез, јер је знао да се то оружје даје само најбољима и то је за њега значило да му чета одаје признање и повјерење. С њим, тим својим другим пушкомитраљезом, прошао је Сутјеску и Зеленгору.

Кад је батаљон водио борбу на Хусад-планини, 11 јуна 1943. године, Ђоко је био лакше рањен у ногу. Мало је хранио, али је остао у чети. Ни тада није хтио да се одвоји од пушкомитраљеза. Кад се колона батаљона спуштала са Хусад-планине у Говзу, тражили смо му пушкомитраљез да га на смјену носимо, но, ни то није дао. Плашио се, ваљда да га неће више добити, и једини његов одговор је био убрзани ход, што је требало да значи да може, и да се о његовом пушкомитраљезу не треба нико да брине.

Ђоко и његово оружје били су једно, оно је било његова преокупација. Тај крхки нејаки дјечак из Крајине, са тешким дјетињством, нашао је себе у борби и револуцији. И више од тога. Колико снаге и откуд та снага, која је у нејаком и, уз то, исцрпљеном организму могла да носи оружје, које је тих дана било посебно драгоцјено? Једини одговор може се наћи у снази убјеђења о потреби борбе за ново, која је била у стању да у кратком времену, кроз борбу и револуцију, од дјечака створи борца-јунака, да му удахне снагу, не само да издржи напоре већ и да их савлада, савлађујући и самога себе.

Послије пете офанзиве Ђоко је отишао у другу јединицу. Да ли је жив, не знам. Ако је погинуо, вјерујем да је погинуо као јунак. Ако је жив не могу да га замислим другачије неко као упорног борца, који се са мало ријечи и много енергије залагао за боље и љепше људско живљење.

Радоман БАДЊАР

ВАСПИТНА СНАГА КОЛЕКТИВА

Приликом формирања бригаде у Љубињи, у 1. чету 5. батальона распоређен је и Мирко Батуран. Имао је око 25 година. Раније га нијесмо познавали. Сазнали смо да је још од дјетињства био сеоски најамник. Од најранијих дана своје младости почео је да чува туђу стоку, а касније као слуга радио је и све друго што су сеоске газде од њега захтијевале. Тако се он већ од ране младости морао борити за одржавање голог живота, радећи и изнад својих физичких могућности. Околности под којима је живио као слуга затукле су га у сваком погледу. Зато је већ на први поглед одавао утисак заосталог човјека. Убрзо су се борци почели жалити на његове поступке и лоше навике. Био је дрзак и недисциплинован. Волио је да буде по страни, јер се врло тешко привикавао на колективни живот. Било је, чак и сумње да је склон поткрадању бораца. Због свега тога је врло често војнички упозораван и позиван на одговорност. О њему се увијек дискутовало на политичким конференцијама и састанцима чета, па и на партијским састанцима. Шта више, на појединим састанцима су предлагане и сурове казне, јер је изгледало да је непоправљив и да је терет за чету.

Одмах негдје послије напада на Бугојно, јула 1942., уследио је партијски састанак четне ћелије. Том састанку присуствовао је и Веселин Маслеша са још двојицом другова. Дискутовало се о низу питања из живота и рада у чети, али се морало дискутовати и о Мирку Батурану. Комунисти су га оптуживали, износећи своја запажања. Као и раније, и овога пута је истицано да га треба уклонити из чете. За ријеч се јавио и друг Маслеша. Говорио је о задацима комуниста. Посебно се задржао на разматрању њиховог метода рада и упорности на васпитању људи. У вези с тим споменуо је и Мирка, нагласивши притом да „... комуниста треба толико упорно да ради да и Мирко Батуран постане члан Партије ...“ Ћутали смо, али у мислима нам је изгледало да је његово мишљење у погледу Мирка, у суштини, идеализирање и да је сасвим неоствариво. Пошто смо послије овог

састанка размислили, договорили смо се о свом будућем раду о разним питањима, а посебно о васпитном раду у чети. У оквиру тог договора закључили смо да своје односе и опхођење са Мирком поставимо искључиво на васпитној основи. Истини за вољу, на то смо се више оријентисали из партијске дисциплине него из убјеђења да ћемо нешто постићи. Ријешили смо да се ради сталног утицаја на њега у свакој прилици с њиме налази и креће по један комуниста или скојевац. Полазећи од тога, кад год би он био одређен у патролу, на стражу, или на ма какав сличан задатак, с њим се морао наћи по један комуниста или скојевац. Таква пракса је уведена и на маршевима, на одморима и у свакој другој прилици. Осим тога, на четним конференцијама престали смо да га критикујемо, оштро и без резерве, као раније. И, заиста, иако неочекивано, убрзо се почела осјећати извјесна промјена. Умјесто жалби и оптуживања, чуле су се повољније ријечи о њему, а затим су поједини комунисти и бољи борци могли на конференцијама да истакну његово савјесније схватање обавеза и задатака. У погледу одговорности, дисциплине и другарства, постао је бољи од многих бопаца, па чак и од оних који су га раније оштро критиковали. Мирко се постепено мијењао и као војник-ратник. Он се почео међу првима јављати као добровољац да иде на задатак. Више није Мирка требало контролисати и помагати му. Он је постао сасвим други човјек коме је контрола над самим собом постала његова сопствена савјест.

Супротно нашим ранијим схватањима и дискусијама о Мирку, последице неколико мјесеци размишљали смо и разговарали о могућностима његовог пријема у Партију. Тако је, негдје у почетку четврте офанзиве, био кандидован за члана КПЈ. И баш када су му била отворена врата за пријем у Партију, чему је и те како тежио, он је у офанзиви погинуо, извршавајући храбро свој задатак.

Некадашњи, под теретом услова живота, заостали сеоски најамник, васпитним утицајем наше Партије, постао је савјестан и храбар борац, који је као незнани јунак погинуо за идеале револуције.

Стојан ЖУГИЋ

НА СРЕМСКОМ ФРОНТУ

Јануара 1945. године бригада се налазила на одмору у Београду. За то вријеме је изводила војну наставу. Није све ишло лако: научити борце да се при извођењу борбене обуке укопавају био је тежак задатак, који се нужно наметао, јер смо претпостављали да нас сваког тренутка могу послати у Срем, на фронт. Поред војне наставе одржаван је партијско-политички рад. Вршене су све припреме за предстојеће задатке.

Посјета друга Тита била је најзначајнија за бригаду, јер ту смо посјету очекивали сваког дана, жељели да се сретнемо и да га пролетерски поздравимо. Посјета нам је дала нова надахнућа за даље борбене задатке, ојачала је још више дух и снагу, улила љубав и другарско повјерење, поставила задатке које треба да извршимо, да чувамо славне традиције бригаде, слободу наших народа и све тековине које су остварене у револуционарној борби под руководством Комунистичке партије, да развијамо пролетерски дух, да водимо немилосрдну борбу против непријатеља свих боја, да учвршћујемо дисциплину и радимо на уздизању наше војске на степен модерне, свестрано образоване и способне армије.

Били смо поносни. Киптјела су нам срца од весеља и радости. Сви ће се сјећати те посјете и причати о њој.

Свакога дана пратили смо извјештаје о борбама наших јединица, радовали се сваком успјеху и очекивали свакога тренутка да можемо поћи на г^понт. То нас је радовало.

Промјена ситуације на фронту учинила је да смо добили: наређење да се хитно пребацимо камионима на бојиште да би са осталим јединицама на том дијелу фронта зауставили продор непријатеља.

Није требало дуго чекати да се бригада спреми за покрет. За један час све је било спремно и могли смо одмах кренути. Тутњале су машине, скупљали се камиони, ређали се један за другим, правећи колону, да се борци укрцају. У току ноћи 17. јануара 1945. бригада се превезла у Нештин,

гдје се у зору искрчала, а одатле је пошла до Илока. Путем од Нештина до Илока сретали смо становнике из околних села који су напустили своје куће и бјежали испред окупатора који је извршио продор на том дијелу фронта. Бјежали су да поново не би пали у ропство.

Колона је запосјела положај западно од Илока.

Испред нас је држала положај једна јединица 21. дивизије, за коју је долазак наше бригаде значио велики морални подстицај, јер је претходних дана трпјела осјетне губитке. Укопавање бораца овдје није био тежак задатак. Ашов је био премален. „Да нам је она велика лопата да се брже ископа прописан ров“ — говорили су борци. До мрака сви су ровови били готови.

Сјутрадан дошле су 2. пролетерска и 3. српска бригада, стари ратни другови. Нашли смо се опет, сада у овој сремској равници да заједнички водимо борбу.

Послије два дана бригада је извршила покрет ка Новак Бапској, гдје је добила задатак да смијени 15. бригаду 21. дивизије, која је држала положаје на том одсеку. Смјена јединица извршена је у први сумрак, да непријатељ не би могао открити долазак нове јединице. Бригада се морала придржавати свих навика и рада старе јединице да не би открила присуство на овим положајима.

Непријатељ је држао Ловас и Товарник, и учврстио Кнеблов салаш, са којег је контролисао терен, убијајући сваког ко би се по пољани кретао. Од салаша ка Бабином долу и Церју утврдио је добро своје положаје. Артиљерија му се налазила у Ловасу и Товарнику. Какав је, у ствари, његов распоред био нијесмо имали тачних података.

Наша бригада имала је слиједећи распоред: 2, 3. и 5. батаљон налазили су се у првој линији, а 1. и 4. у резерви бригаде.

Прве ноћи и дана није било никаквих напада, само су вршени препади са једне и друге стране. Требало нам је да осмотримо терен у току дана, да бисмо могли вршити напад. У току ноћи и дана борци су се укопали. Нико није вирио, ни с једне ни с друге стране. Иначе, уколико би се појавио, одмах би нестајао.

Ноћ је била хладна и снијежна, никоме се није дријемало. До зоре је ваљало ископати добре ровове и обавити све послове, да би се у зору свако кретање по сремској равници обуставило. У рововима су борци ложили трску од кукуруза да би загријали озебле ноге и руке. Снијег се отапао и ватра није много помагала.

Података о распореду непријатеља и даље нијесмо имали. Извиђачка служба улагала је све напоре да дође до података, али без успјеха. Јокаш и Васо Лучић са својом извиђачком групом су ишли у извиђање, правили засједе, довијали се на сваки начин, али до живог језика нијесу могли доћи.

Припреме за напад трајале су 2 до 3 дана.

Напад је извошен 22. јануара у 18 часова на читавом фронту. Наша три батаљона су пошла у напад. Врело је као у лонцу на све стране. Тукли су десно и лијево. Чује се са сваке стране прасак бомби и режање машинки. Топови су грували. Чудни језик који сви борци разумију. Нијемци освјетљавају терен ракетама. Борци су тихо прилазили непријатељским рововима, потпомагани ватром својих другова. Десно је јуришала 2. пролетерска. Запраштале су бомбе из руку бораца, који су без вике и галаме ускочили у прве њемачке ровове. „Освојили смо прве ровове“ — јавља командант 3. батаљона. Друге ровове, непријатељ не напушта лако, а његова артиљерија дејствује из рејона Ловаса. 2. и 3. батаљон дјелимично су успјели да са извјесним одјељењима упадну у ровове. Бију се борци и не напуштају заузете положаје. Борба се водила читаве ноћи, ватра није престајала, али даље се није могло.

Заузети положај 3. батаљон није могао одржати, јер би његово истурање напријед било сувишно и морао би трпјети велике губитке у току дана, те се морао повлачити на полазне положаје. Непријатељ је вршио противнапад, али без успјеха. Сјутрадан је настављена јака ватра са обје стране. Положај непријатеља био је пољуљан. Довлачио је појачања и учвршћивао своју одбрану. Ситуација се измијенила.

Мртве и рањене у току ноћи смо извлачили са положаја. Ова ноћ је била проба за напад који је предстојао. Видјели смо да и равница није стоашило и да се по њој може водити и те како успјешна борба. Освануо је дан ведар и сунчан. Снијег се бијелио пољаном. Ватра се димила по рововима. Причали су борци о подвизима појединаца и о вјештини привлачења.

Штаб 2. пролетерске дивизије наредио је да се у току дана изврши напад. Бригаду ће потпомагати артиљеријска јединица-бригада, која се налазила на ватреним положајима код Новак Бапске. Садејствоваће и авијација. 2. пролетерска ће се налазити у резерви. На осталом дијелу фронта вршиће се такође напад.

Све припреме су извршене: успостављена је веза са свим јединицама које нас подржавају. Постављени су мино-

бацачи бригаде на ватрене положаје. Артиљерија је тукла поједине објекте, али када је требало да почне артиљеријска припрема, муниције није било. Авијација је такође слабо дејствовала. Минобацачи бригаде су потпомагали јуриш бораца који је почео у 13 часова. Борци су храбро и сигурно наступали преко сремске равнице. Милина је била гледати како јуришају млади пролетери на непријатељске ровове. Никада их више нијесам волио, никада их нијесам више жалио него тада. Падају један за другим. Пролази један другог. Гине десетар, командир. Рањен је замјеник команданта. Ништа не зауставља те младе људе, теку као лавина и ускачу у ровове. Бјеже Нијемци. Врше противнапад, али узалуд. Први ровови су наши, више их не напуштамо. Положај непријатеља је нарушен. „Освојени су и други ровови“ — јавља командант Боћа. 2. и 5. батаљон дјелимично су освојили прве ровове.

Заузето ћемо држати чврсто. Даље непријатељ не дозвољава и чини све напоре да поврати прве ровове. Бригада је дјелимично извршила задатак.

Садејство авијације и артиљерије у овој борби није било ефикасно, па је успјех био много мањи, а имали смо и више губитака. У том нападу, 4. бригада, са 2. батаљоном 2. пролетерске бригаде који је потпомагао њен напад, имала је 48 погинулих и 168 рањених.

На овим положајима бригада се задржала до ноћи 2/3. фебруара. Смијењена је од јединица 21. дивизије, а она је пошла у састав 2. дивизије да се одмори, прво у Нештину од 3. до 9. фебруара, а затим кренула ка Мачви. Два дана марша до Саве кроз Срем. Стигли смо у Шабац 11. фебруара. Ускоро смо добили задатак да се са осталим јединицама 2. дивизије пребацимо на лијеву (босанску) обалу Дрине, да бисмо са другим јединицама спријечили повлачење Нијемаца од Зворника ка Бијељини.

5. батаљон, а доцније и 1., пребацили су се истог дана. У ноћи 13/14. фебруара пребацио се и остали дио бригаде.

Њемачка колона која се од Сарајева преко Зворштка пробијала ка Јањи и Брчком у намјери да се повеже са снагама које су се бориле у Срему тих дана није покушала да пријеђе Дрину, док су наше јединице слале своја одјељења сеоским чамцима преко Дрине да је нападају и да јој не дају одмора. Непријатељ је сада чувао лијеву обалу умјесто да прелази.

Ове њемачке снаге, које су биле у тешкој ситуацији, требало је уништити.

Штаб дивизије је наредио да се пребацимо на лијеву обалу, да у заједници са Трећом српском бригадом и другим јединицама приступимо уништењу ове њемачке јединице.

Поново...

Требало је пријећи Дрину. Нашли су се опет стари знаци— плава Дрина и храбри пролетери. 3. српска бригада је створила мостобран и водила жестоке борбе. Наши батаљони пребацивали су се један за другим и по пребацивању код Муслиманског Шепака водили борбу против непријатеља, који је мјесто прелаза тукао артиљеријом, али ни Дрина ни артиљерија нијесу могле спријечити пребацивање иако смо имали губитака. Овдје је погинуо насмијани командир Дико.

Напад за нападом вршили су пролетери. Јуришали су без страха на Нијемце који су се налазили на косама уз комуникацију и обезбјеђивали пролаз својих колона. Била је то жестока борба. За пет дана и ноћи трпио је непријатељ губитке, а 4. није дозволила да изврши продор у правцу Јање. Комесар 2. батаљона Милован Радовић пао је јуначком смрћу храбрећи своје борце

Из безизлазне ситуације у којој се налазила ова непријатељска дивизија, која је трпјела бомбардовање наше авијације, артиљеријско дејство с десне обале Дрине и јурише наших јединица, спасла се продором једне друге њемачке дивизије која је наступала из правца Бијељина — Јања. По њиховом повезивању, непријатељ је наступао у правцу Јања — Брчко. Сада држи положаје око Јање и даље према сјеверу, повезујући се са снагама на сремском фронту.

Наша бригада пребацила се опет преко Дрине, 27. фебруара, да се одмори, прикупи нове снаге за нове задатке.

У равним мачванским селима Глоговцу, Црној Бари и Црнобарском Салашу размјестила се бригада. Оживјела су села. Пјесма се орила свакога дана. Такмичиле су се јединице у томе која ће више и боље упознати своје ново оружје, која ће више конференција одржати. 3. марта одржана је свечаност у бригади поводом пријема заставе од омладине Црне Горе и Боке. Недјеља прољетње офанзиве. 8. март — Дан жена и 27. март су круне тих такмичења.

Народ ових села је заволио нашу бригаду. Када је бригада извршила покрет, старо и младо — сви су се искупили да је испрате, плакали су, тражили да их опет посјетимо, да им пишемо и да их никад не заборавимо, даривали су борце и руководиоце.

Офанзива која је припремљена за пробој сремскога фронта за даље ослобођење преосталог дијела наше земље

није мимоишла ни нашу бригаду. Пошли смо опет преко Дрине 31. марта, преко Мајевице ка Посавини.

Упоредо су ишла три стара друга — три бригаде 2. дивизије. Срели смо се са расутим четницима по Мајевици, који су се повлачили са својим господарима. Свугдје наилазимо на трагове непријатељских злочина. Задатак је што прије ослободити Брчко, пресјећи одступницу непријатељу. Ишли смо без одмора, час горе час доље, преко села и брда. Приближавамо се Брчком. Десно од нас налази се 2. пролетерска, лијево 3. српска. Наши батаљони крећу се у двије колоне. Смјењују се претходнице.

Недалеко од Брчког налази се село Паланка, на једном брежуљку чучи као да неког чува. Ограђено врзинама, шљивици ишарани кућама. Појава наших претходница, 5. априла, близу села, изазвала је лавез паса. Дан се ближио сумраку.

Нијемци и усташе, који су утврдили село за одбрану, ћутали су и чекали да се наши приближе, да их што боље дочекају. Ишли су обазриво пролетери, навикнути на лукавство непријатеља. Застали су да боље осмотре, било им је нешто сумњиво. Зарежао је „шарац“ безуспјешно. Распоред чета извршен је. Треба опколити село што прије, а минобацице и митраљезе привући и концентрисати што ближе селу па брзом паљбом тући по непријатељу. За пола часа у селу није било никога. Бјежали су усташе и Нијемци према Брчком. Ми смо имали 5 погинулих и 16 рањених.

Прошли смо кроз ослобођену Паланку не задржавајући се, јер у току ноћи требало је да избијемо на комуникацију Брчко — Срнице, а потом да пресијечемо комуникацију — Брчко — Орашје.

Настављен је покрет. 2. батаљон избија на комуникацију, обезбјеђује се десно и лијево. Ближи се дан, а наше јединице ближе се Брчком. Десно од 2. батаљона 3. одржава везу са 2. пролетерском. Сваки наступа ка своме циљу.

2. батаљон до 10 часова избија на комуникацију Брчко — Орашје и води жестоке борбе, а 3. до 4 часа послје подне стиже у предграђе југозападног дијела Брчког.

2. батаљон гони непријатеља у правцу Видовице — Орашје. Непријатељ, који у своме саставу има Нијемце, усташе, четнике и зеленокадровце, брани се, али 2. батаљон, по своме старом обичају, немилосрдно туче и наноси му губитке.

Кога све није било међу заробљеницима! Сви говоре да су они сељаци из оближњих села. Повлачили су се под притиском непријатеља. Питамо их за име. Видимо да није тако како они кажу, по имену личи да су негдје из Србије, Црне

Горе, Санцака. „Откуда ти овдје?" — питају борци једног по једног, познајући своје сељаке који су били у непријатељским формацијама. 7. априла јединице 2. пролетерске бригаде и 17. дивизије ослободиле су Брчко, у чему је непосредно учествовао и 3. батаљон наше бригаде. Идућег дана, 8. априла, је наш 2. батаљон ослободио и Орашје

Бригада је у току ноћи превалила пут од Орашја до Шамца, да га у рану зору 11. априла поново ослободи. Одмах затим, комесар дивизије Милија Станишић, наредио је покрет према Орашју, на нови задатак. Овога дана 13. априла, пребацили смо се преко Саве. Идемо према Жупањи, гдје смо се састали са другим јединицама које су гониле непријатеља, не дајући му предаха.

Тешко га је стићи. Ко ће прије! Срећу се стари другови. Довшопу се познаници, поздрављају се. Шесма. Хука мотора. Пролазе тенковске јединице. Све жури ка Славонском Броду и Загребу. Свак је радостан. Нико не осјећа умор. Никога не плаши грмљавина топова. Борбе које смо водили биле су жестоке. Сваки задатак смо извршили и нитесмо успели. Број убијених, рањених и заробљених непријатељских војника, заплијењено и уништено оружје су свједоци наше борбе.

Погинули и рањени наши другови су свједоци наше храбрости, да је бригада и у овим борбама чувала славу и традицију коју су стварали пали хероји и јунаци на Купресу, у Ливну, на Јабланици и побједници са Билића гумна и Неретве, које четврта и пета непријатељска офанзива нијесу застрашиле, већ их очеличиле.

Са овим мислима и осјећајима у гоњењу непријатеља бригада је добила наређење да се врати за Србију, да по Копаонику, Јастрепцу и, даље, по Скопској Црној гори дотуче разбјежале остатке четничких бандита, који су хтјели вршити саботаже и диверзије у ослобођеној земљи.

Повратак нам није био драг, више смо вољели ићи до краја у ослобађању земље.

Увјерени да смо сачували традиције и славу 4. пролетерске, још једном смо се завјетовали другу Титу и народу да ћемо и у мирној изградњи слободне и независне социјалистичке Југославије чувати чистоту и јединство Партије и Армије, да ћемо љубав и другарство између бригада развијати као што смо у току рата чинили, да ћемо увијек бити спремни да погинемо кад нас позову отаџбина и друг Тито.

Видо ШОШКИЋ

С ПЈЕСМОМ НА СРЕМСКИ ФРОНТ

Послије напора у борбама за ослобођење Србије, доћи у главни град, у Београд, у близину вољеног друга Тита, било је највећа награда за све нас.

Од почетка борбе за ослобођење Србије био је то први дужи предах, и ми смо га искористили за културно и политичко уздизање. Радило се са неписменима, биле су формиране културне групе, пуне руке посла имали су културно-просвјетни одбори и политички руководиоци. Касарне су све личиле на огромне кошнице, у којима су пчеле уз једнолики жагор радиле. Са интересовањем смо пратили извјештаје са бојишта. Наша отаџбина није још била слободна, и ми смо са радошћу примали вијести о ослобођењу и најмањег мјеста и очекивали дан када ће нас поново послати да наставимо своју дужност, да ослобађамо.

У Срему, Нијемци су 17. јануара неочекивано направили продор, заузели Шид и још нека мјеста! Пошло им је за руком да у једном налету поврате и село Новак Бапска, и одатле су се кретали у правцу Илока. Продор Нијемаца озбиљно је угрозио даљи повољни развој операција, пореметио стабилност положаја јединица 1. армије. Да би се задржао продор Нијемца и да би се они одбацили на раније положаје, на сремски фронт је упућена и наша 2. дивизија.

И 4. пролетерска је пошла. Сва превозна средства била су јој те ноћи, 18. јануара, стављена на располагање за превоз у Срем.

Била је ноћ, звјездана, хладна. Попели смо се на камионе, а они су, брекћући, јурили напријед против сјевера, који је бијесно шибао по незаштићеним лицима и рукама. Километар за километром, камени ивичњаци промицали су као завјеса један за другим. Београд је остајао далеко иза нас као мрачна шума из које су жмираво трепериле сићушне очи свјетилки. Вјетар је фијукао носећи пахуљице снијега, засипао нас, мрзнуо, али је наша пјесма одјекивала далеко кроз ноћ, звонила промрзлом равницом и губила се негдје, далеко. Кроз Петроварадин па у Илок, гдје смо се искрцали

18. јануара у 7 ујутру и одмах пошли на положај, око 3 километра од Илока.

Укопали смо се и чекали. Дан је био ведар и сунчан, али ипак хладан. Равница, покривена снијегом, бјелила се засјењујући бљеском... Зачусмо авионе! О, колико су се улоге измијениле! Сјећате ли се, „гренадири“, када смо ми током протекле 4 године стријепили од сличне хуке, а ви сте се злобно церили? Сада смо задовољно упрли очи у небо, којим су летјеле сиве челичне птице, са товарима бомби и метака спремљених за вас. Ми сами нијесмо слутили, некада, до које мјере ће се остварити наше пророчанство изречено једном једином простом реченицом: „Све ћемо вам ово вратити“. Ево, сада је дошао тај час.

Цио дан су пролазили авиони, одлазили и враћали се послјије тутњаве, грмљавине и штектања митраљеза. Из властитог искуства знали смо како се они осјећају. Када је послјије тога дошло наређење да се иде у напад, ми смо наступали одлучно, смјело, овај пут сасвим сигурни да своје дјело приводимо крају.

Нијемци су почели брзо да се повлаче на цијелој линији продора. Убрзо дјелујући у заједници са 2. пролетерском и другим јединицама наше армије, вратили смо непријатеља на старе положаје. Заузели смо положаје код Новак Бапске, Нијемци код Ловаса.

Пред нама се отегла непрегледна сремска равница. У даљини се чују потмуле експлозије топова и бацача. Ево нас у селу Новак Бапска. Свугдје се виде трагови скопашње борбе и брзог повлачења Нијемаца: чауре, кутије, попаљени и уништени мотоцикли, аутомобили, изврнута кола, разбацани шљемови — све то лежи с једне и друге стране пута.

— Одстојање пет метара! — преноси се са зачеља, при изласку из села. Спустамо се у једну увалу. Ноћ је, и хладна кошава леди крв. Улазимо у један виноград завијан снијегом, а мало затим појављују се и ту и тамо ватрице. Ту ћемо преноћити.

Логор је оживио. Поред ватри које су пуцкарале шалило се и смијало, понегдје би се чула и тиха пјесма. А тамо, испред нас, митраљеска ватра и експлозије мина и граната биле су све жешће. То су наша 1. и 2. чета вршиле напад.

— Ура! Напријед, пролетери! — проламало се усред ноћи ...

Свануло је. 22. фебруар. Сунце се тешком муком пробија кроз облаке. Борба се стишава. Само се с времена на вријеме чује по који митраљески рафал, и опет све замре.

Послије једног часа кренусмо даље. Испели смо се на један брежуљак. Пред нама је широк видик. Тамо, далеко, назиремо кровове кућа.

„Фијууу ... баууу ...” — проломи се експлозија једне гранате близу нас. То нас је непријатељ примијетио, и, ево, све чешће нас туче. Гранате злокобно фијучу изнад наших глава. До ровова хитамо трчећи ...

Дошла је и друга ноћ. Борба је нешто малаксала. Мјесечина. Проширили смо ровове и покрили их трском. Све је мирно. Тишину каткад поремети само шкрипа снијега под цокулама осматрача. Затишје. Тако још 3 дана и 3 ноћи.

И ту, на нашим земуницама, бункерима, струји живот пут полета, проткан пјесмом и смијехом, ношен једном истом мишљу — да сутра дотучемо звијер на издисају.

Освануо је дан, облачан и мутан. Вјетар је урлао преко недогледне сремске равнице и витлао снијежну прашину, која нас је немилосрдно засипала. Сједимо у тијесном простору наших ровова и тапкамо ногама, јер је хладноћа заиста велика и сваким часом бива све већа. „Смрзле ми се ноге” — говори један. „А мени отпадоше на ногама прсти” — додаје други. Па ипак, у срцима им је топло, грије их и чува вјера у побједу.

Приближава се подне. Изнад наших ровова пролијећу зрна наше артиљерије. Виримо и радујемо се директним погоцима у њемачке бункере и куће. Тако потраја читав час, потом поче да слаби. У наш ров долази комесар и каже: „Послије артиљеријске припреме извршићемо јуриш на цијелом сектору”.

Промрзлим рукама миловали су борци хладни челик свога оружја и тепали му. Оно је толико пута досада било вјерно, неће нас изневјерити ни данас!

— Напријед, Прва! Јуриш! — заори се преко свих ровова звонки глас замјеника командира.

— Напријед, други! — довикну још једном, онда јурну преко снијежне равнице, а затим кроз непосјечену шуму, која је дрхтала кошена ватром аутоматског оружја.

Слиједећи примјеру свога командира, искакали су борци из својих ровова и јуришали напријед, стежући промрзлим рукама оружје. Никада нећу заборавити наше борце који су у стрељачком строју, преко брисаног простора наступали према непријатељу. Ни убитацни рафали из фашистичких

бункера, ни жртве, ни близина непријатеља нијесу их колебали. Проријеђени строј ишао је ка непријатељу, сипајући ватру из свог оружја. Журнух и ја. Стигох командира. „Пребацујте се војнички!" Осјетисмо у овим ријечима његов савјет, и продужисмо пажљивије даље. Упоредо са мношвом трчао је друг Пандрец. Његов нишанџија је промрзао, и он је овога пута узео пушкомитраљез. Осјећао сам и ја његову радост, видјевши са каквим га поносом носи. Стигосмо пред непријатеља, зрна зазујаше и једно га погоди посред груди. Паде. Другови га прихватише, али је већ био мртав.

Није дочекао да испали ни један рафал из оружја, коме се толико обрадовао.

И данас је снијег пахуљао, а искидани млазеви вјетра пробијали се кроз огољелу шашу. И данас су у рововима дрхтали и завлачили руке у џепове шињела.

Мутне очи гледале су напријед. Није се видјело ништа, само је равницу прекрио снијег, толико раван и бијел, да су очи бољеле од гледања у њега. И данас су, чврсто стискајући залеђено оружје, сакупљени борци сањали, а пријеко, на бијелом снијегу, излазиле су слике: Морава која шуми у распјеваној, плавој прољетној ноћи, и пјесма зрикаваца у заспалом виноградима, који ћуте испод врелог јесењег сунца. И нехотице су стезали хладно оружје, а пред њима се опет рађао суморан, залеђени Срем. Губила су се далека сјећања.

Жика је гладио „шарац". Полагано је миловао сваки његов дио и сјећао се како је некад с њим корачао преко блатњавих цеста, под намргођеним небом Србије.

Јуриш!

Борци су излазили из ровова. Режали су „шарци" из дубоких покривених штенара, и смрт се бијесно кикотала кроз ваздух.

Јуриш!

Попут младе прољетне олује јурили су борци. У њиховим очима горјело је сунце, бујно, зажарено сунце њихових далеких завичаја.

Јуриш!

Први млазеви крви запрљали су снијег.

Први ред ровова је пао!

„Шарци" су брисали по голом простору; изгледало је да се рањеници не могу изнијети. Жика је гледао и било му је чудно: „Зар Буда да остане у снијегу? Буда, који се смијао

и око чијег врата су блескали реденици. Гарави, насмијани Буда?" Жика потрча. Њемац се погурио по загријаном митраљезу и сипао рафал за рафалом...

... Плавела се Морава у сумрак прољећа ... Жика је јурио. Прошлост је остала као мали познаник, заборављен на путу. На снијегу се види црна скупљена маса. То је кр-
вави, насмијани Буда с реденицима ...

Страховит ударац у прса. Жикина уста се пуне крвљу. Пред очима му поиграва безброј кплавих колутава. Посљедњи напор свијести... руке хватају рањеног друга и вуку га према рову.

Снијег је пахуљао на бескрајним равницама Срема. Небо је било сиво, а крв се ледила по замрзнутој земљи. У рову је умирао Жика „шарција". Пред његовим очима плавила се Морава и виногради у сјају подневног сунца, замишљено се смјешкао Буда и носио реденике, а „шарац" је звонио и ломио све пред собом ...

Очи су гаснуле:

„Да ли је тешко рањен Буда?"

Месуд

СМАИЛБЕГОВИЋ

ПРКОСНЕ СТРОФЕ

Посвећено иностранцу који је љутито рекао:
„Ви заборављате да сте мала земља“.

Мала? Питајте њемачке моторизоване звијери
кад су, и гдје су, до њеног краја успјеле да доброде? —
Не! Мјером за простор једноспратни не измјери
земљу — горостасни споменик јунаштва и слободе.
Вјекове питај! Олује градобитне:
гдје тучна копита разбију, гдје се изјалове и поломе?
На равнинама бескрајним, или о врхове монолитне,
љутце, пркоснике, неболоме?!
Мален? Преведи! Значи ли — малодобан?
Триглав малодобан? Ал' он старатеља
 не тражи и не прима! —
Што тебе на понос, на занос малене земље хвата злоба?
Што мали — сметају великима?
Нама је по мјери, по статусу нашем земља наша
ни кратка, ни предуга, ни мала, ни голема.

Радован ЗОГОВИЋ

СПИСАК БОРАЦА И СТАРЕШИИ
НА ДАН ФОРМИРАЊА БРИГАДЕ

Редни број	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
<i>ШТАБ БРИГАДЕ</i>			
1.	ДАПЧЕВИЋ Јована ПЕКО	к-нт бригаде	.Буботињ, Цетиње
2.	БАКИЋ Ива МИТАР	комесар, бриг.	Зета, Титоград
3.	ЂУРИЧКОВИЋ Милоша БОШКО	замјеник коме- сара бригаде	Загарач, Даниловград
<i>КОД ШТАБА БРИГАДЕ</i>			
4.	МУГОША Михаила ШПИРО		Титоград
5.	ВИЦКОВИЋ Шута МИХАИЛО		Ђеклићи, Цетиње
6.	МАХИН Фјодор ЈЕВДОКИМОВИЧ		Николајевск Сибир
7.	ПАВИЋЕВИЋ Шаја ЂОКО		Пјешивци, Даниловград
8.	БУРИЋ Ивана ВИДО		Загреда, Чево
9.	ТОМАШЕВИЋ Петра СТАНА		Цетиње
10.	МАРКОВИЋ Сава БЛАЖО	вјерски рефе- рент бригаде	Црмница
11.	СИМОНОВИЋ Лазара ЈАГОШ	вјерски рефе- рент бригаде	Доња Морача
<i>ПОЛИТОДЈЕЛ БРИГАДЕ</i>			
12.	ПОПОВИЋ Милића МИЛЕНТИЈЕ		Црна Трава
13.	МАСЛЕША Александра ВЕСЕЛИН		Бањалука
14.	ЗОГОВИЋ Ђорђије РАДОВАН		Машница, Андријевица
<i>ТЕХНИКА БРИГАДЕ</i>			
15.	СПАСИЋ Сима БРАНКО		Цетиље
16.	ПОЧЕК Шака ВОЈО		Цетиње
17.	БОЈЧЕВИЋ Лаза ПАВЛЕ		Пипери, Титоград
18.	НОВАКОВИЋ ФАНИ	борац	Бихаћ
19.	ЗОГОВИЋ Мате ВЕРА		Загреб
20.	ЂОКИЋ Вана ВУКО		Колашин
<i>КУРИРИ БРИГАДЕ</i>			
21.	МАРТИНОВИЋ Илије ВЕЛИША	командир курира	Бајице, Цетиње
22.	БОЖОВИЋ Петра ДРАГУТИН	курир	Голубовци, Зета

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-С.КОЈ-а	Примјесба
1913.	студент	члан КПЈ	
1908.	правник	члан КПЈ	Умро послје рата
1914.	студент	члан КПЈ	
1904.	службеник	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу
1896.	пред. општине	члан КПЈ	
1882.	публициста	Члан КПЈ	Умро 3-У1 1945. као генерал-потпуковник ЈНА
1872.	официр		
1877.	пред. општине		Погинуо 1943. Сутјеска
1919.	учитељица	члан КПЈ	
1905.	теол. факултет	члан КПЈ	Умро послје рата
1893.	свешетник		Умро 1946. године
1913.	инжењер	члан КПЈ	
1906.	публициста	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Сутјесци
1907.	професор	члан КПЈ	
1916.	студент	члан КПЈ	
1915.	студент	члан КПЈ	Умро послје рата
1911.	наставник	кандидат КПЈ	
1912.	учитељица	члан КПЈ	Погинула у V офанзиви
1920.	економист	члан КПЈ	
1902.	трговац		Погинуо 1943, Гламоч
1915.	радник	члан КПЈ	
1924.	земљорадник		

Редни број	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
23.	ВУЈОВИЋ Јована ДУШАН	курир	Ћеклићи, Цетиње
24.	ВУКАСОВИЋ Драга МИЛАН	курир	Убли, Херцег-Нови
25.	ГРБОВИЋ Радована ДАНИЈТО	курир	Жабљак
26.	ДАБОВИЋ Вида ИЈИЈА	курир	с. Крушевица, Вирпазар
27.	РАДЕТИЋ Петра МАРКО	курир	Радећа, Пипери
28.	ШИШОВИЋ Ћира МИЛИКА	курир	Горња Морача
<i>БРИГАДНИ САНИТЕТ И БОЛНИЦА</i>			
29.	САВИЋЕВИЋ Марка МОМИР	начелник санитета	Цетиње
30.	МИЈУШКОВИЋ Блажа др РАДОЈЕ	управник болнице,	Повија, Никшић
31.	МАРТИНОВИЋ Ника СТАНКО	замјеник управника болнице	
32.	ЛОМПАР Душана МАРИЈА	главна болнич.	
33.	ЈОВОВИЋ-ЗЕКОВИЋ МИЛИЦА	медицински радник	Цетиње
34.	МИТРОВИЋ Ива МИРА	борац	Св. Стефан, Будва
35.	АБРАМОВИЋ Василије РУЖА	болничарка	Велестово, Цетиње
36.	БЕЋИРОВИЋ Мирка САВЕТА	болничарка	Горња Морача
37.	ГРУБАЧ Филипа ОЛГА	болничарка	Колашин
<i>РАЂЕНИЦИ И БОЛЕСНИЦИ</i>			
38.	ЈАНКОВИЋ Марка ФИЛИП	к-дир вода	Јанковића Крш, Ријека Црнојевића
39.	ДРЉЕВИЋ Ђура ТОДОР	борац	Колашин
40.	ГРУЈИЋ Милисава ПЕРИША	борац	Подбишће
41.	КАЛУЂЕРОВИЋ Божа БАЈО	борац	Зачир, Љуботињ
42.	ЗЕЧЕВИЋ Батрића ВОЈО	борац	Лијева Ријека
43.	ЉУТИЦА Илије БЈАЖО	борац	Црмница
44.	МАРКОВИЋ Луке ОЛГА	борац	Црмница
45.	ЉУТИЦА Митра МИЛИЦА	борац	Црмница
46.	МИЈОВИЋ Вида ПАВЛЕ	борац	Црмница
47.	РОЛОВИЋ Луке ТОМО	борац	Црмница
48.	РОЛОВИЋ Тома СТАНА	борац	Црмница
49.	ПОПОВИЋ Илије ЉУБО	борац	Ђурмани Бар
<i>БРИГАДНА ИНТЕНДАНТУРА</i>			
50.	ДАНИЛОВИЋ Риста СТАНКО	интендант бригаде	Никшић
51.	ЛОМПАР Ива ДУШАН	замјеник интенданта	Боково, Цетиње

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-С.КОЈ-а	Примједба
1911.	радник	члан КПЈ	
1922.	радник	кандидат КПЈ	
1917.	земљорадник	члан КПЈ	
1922.	земљорадник		
1910.	службеник	члан КПЈ	
1922.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943, Фоча
1916.	љekar	Члан КПЈ	Умро од тифуса 1942.
1902.	љekar		Погинуо 1943. на Сутјесци
1914.	студент медиц.	члан КПЈ	
1915.	љekarски помоћник	члан КПЈ	
1926.	домаћица		
1916.	домаћица		Погинула 1944. код Вишеграда-
1916.	домаћица		
1922.	ђак	члан СКОЈ-а	
	земљорадник		Умро 1942, Горњи Вакуф
1910.	службеник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Озрену
1911.	земљорадник		
1909.	службеник	члан КПЈ	
1910.	правник	члан КПЈ	Умро после рата
1911.	земљорадник	члан КПЈ	
1911.	домаћица		
1889.	домаћица	члан КПЈ	
1914.	студент	члан КПЈ	
1876.	земљорадник		Погинуо 1942, Трескавица
1882.	домаћица		Погинула 1942, Трескавица
1921.	ђак	члан КПЈ	
1901.	службеник	члан КПЈ	Умро после рата
1913.	дипл. правник	члан КПЈ	

№	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесторођења •
52.	КОСТИЋ Филипа ИЛИЈА	партијски руко- водицац интенд.	Рваши
53.	АНДРИЋ Андра ДИМИТРИЈЕ		Цетиње
54.	АБРАМОВИЋ Андрије БОЖО		Бјелице, Цетиње
55.	БАСТАЋ Андра ЂОКО	борац	Ријека, Црнојевића
56.	БОЖОВИЋ Милије ДУШАН	борац	Голубовци, Зета
57.	ВУЈОВИЋ Спасоја МИЛЕВА		Доњи Загарач, Даниловград
58.	ВУЈОВИЋ Спасоја ЉУБИПА		Чево
59.	ВУКОТИЋ Јоша МИХАИЛО		Цеклин, Цетиње
60.	КРСТИЋЕВИЋ Јована СТЕВО	борац	Бријега, Црмница
61.	МАРКОВИЋ Вука ИЛИЈА	борац	Љешкопоље,
62.	МИРАНОВИЋ Сава ЛАЗАР	борац	Титоград
63.	МИРЧЕТА Сима ЈОВО	борац-пушкар	Грачац, Лика
64.	МИТРОВИЋ Ива ВЕЉКО		Св. Стефан, Будва
65.	ПОПИВОДА Горчина ЗЛАТНА		Бјелице, Цетиње
66.	РАДУЛОВИЋ Радована ВОЈИН		Комани, (Данилов град)
67.	СТРУГАР Тодора ЈОВАН		Цеклин
68.	СТАНОЈЕВИЋ Томана ВИДА		Велестово
69.	ЦАКОВИЋ Стева СИМО	к-дир вода	Ћеклићи, Цетиње
70.	БОРОЗАН Тодора ПЕТАР	делегат вода	Боково, Цетиње
71.	ЛАКИЋЕВИЋ Павла МИЛУША		Доња Морача
72.	РАДЕВИЋ Милоша АЛЕКСАНДАР-ЛЕКО		Лијева Ријека
73.	РАДОВИЋ Радосава ЈОГОШ		Колашин
74.	РАДОВИЋ Вукосава МИЛОВАН		Морача
75.	РАДОВИЋ Мишура РАДОСАВ		Морача
76.	РАДОВИЋ Радосава РАДОШ		Колашин
77.	РАДОВИЋ Грујице СТОЈА		Колашин
78.	СИМОНОВИЋ Лазара ЈОВАН		Морача
79.	ШЋЕПАНОВИЋ Милоша МИЛОВАН		Колашин
80.	СЕЛИЋ Косте ГЕНА		Прилеп
81.	ВУЈИСИЋ Радула МИЛОВАН		Колашин
82.	ВУЈИСИЋ Радоша МАРА		Колашин
83.	ИВАНОВИЋ Пера ЂИНА		Лимљани
84.	УЛИЋЕВИЋ Ђура РИСТО		Црмница
85.	ШОЉАГА МАРИЈА		Петровац
86.	ДАПЧЕВИЋ Николе ВЕЛИКА		Љуботињ-Цетиње

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-СКОЈ-а	Примједба
1911.	дипл. правник	члан КПЈ	
1918.	студент	члан КПЈ	
1908.	земљорадник	члан КПЈ	
1896.	трговац		Умро после рата
1929.	земљорадник		
	до.чаћица		
1926.	домаћица		
1914.	студент		Погинуо 1943. на Сутјесци
1912.	радник	члан КПЈ	
1897.	радник		
1906.	радник	члан КПЈ	
1920.	радник арт. завода	члан КПЈ	Погинуо децембра 1943. Пљевљ
1918.	ђак		Погинуо 1943, Шековићи
1892.	домаћица		Умрла после рата
1915.	земљорадник	члан КПЈ	
1907.	земљорадник	члан КПЈ	Умро после рата
1912.	домаћица		
1908.	радник	члан КПЈ	
1911.	члан КПЈ		
1881.	домаћица		Умрла 1967. године
1915.	студент	члан КПЈ	
1914.	правник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Матешеву
1897.	земљорадник		
1883.	земљорадник		Погинуо 1943, Сутјеска
1928.	ђак	члан СКОЈА-а	
1887.	домаћица		Умрла после рата
1883.	цензионер		Умро после рата
1889.	радник		
1890.	учитељица		Умрла после рата
1900.	радник		Погинуо 1943, Шековићи
1890.	домаћица		Умрла после рата
1919.	домаћица		
1907.	службеник	члан КПЈ	Погинуо 1943, Иванград
1918.	радница	члан КПЈ	Погинула 1944, Херцег-Нови
1902.	домаћица		

^{^p^j} ™	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења •
1 БАТАЉОН			
КОМЛНДА БАТАЉОНА			
1.	ВУЧКОВИЋ Милана ЉУБО	к-нт батаљона	Прекорница, Љуботињ
2.	ЛЕКОВИЋ Тодора ВЕЛИША	комесар батаљ.	Бољевићи, Црмница
3.	ЈОВИЋЕВИЋ Митра МИЛО	замјеник коман. батаљона	Дујева, Ријека Црнојевића
4.	ЛОМПАР Ива БЛАЖО	замјеник коме- сара батаљона	Боково, Цетиње
5.	ПЛАМЕНАЦ Тома ЈОВО	интендант батаљона	Бољевићи, Црмница
6.	ИЛИЧКОВИЋ Јована ЧЕДОМИР	референт сани- тета батаљона	Брчело, Црмгаша
1. ЧЕТА			
7.	ШОРОВИЋ Ђура ДАНИЛО	командир чете	Лимљани, Црмница
8.	БОШКОВИЋ Ивана ЂУРО	комесар четс	Брчело, Црмница
9.	БАНОВИЋ Филипа НИКОЛА	замјеник коме- сара чете	Љуботињ
10.	МАРКОВИЋ Луке БЛАЖО	командир 1. вода	Бријеге, Црмница
11.	БАРЈАМОВИЋ М. РАКО	борац	Орахово, Црмница
12.	МАТАНОВИЋ Андрије ВИДО	борац	Улцињ
13.	БАРЈАМОВИЋ Андрије АНТО	борац	Орахово, Црмница
14.	ЈОВОВИЋ Ива МАШИЦА	борац	Лимљани, Црмница
15.	КЛИСИЋ Ђура МИЛИЦА	борац	Лимљани, Црмница
16.	КЛИСИЋ К. ПАВЛЕ	борац	Лимљани, Црмница
17.	АЛЕКСИЋ И. ТОМО	борац	Брчело, Црмница
18.	БАРЈАМОВИЋ А. МАРКО	борац	Орахово, Црмница
19.	БАРЈАМОВИЋ Ј. МИРАШ	борац	Охрахово, Црмница
20.	БОЖОВИЋ Петра БОСА	борац	Лимљани, Црмница
21.	БОКАН Ђура БЛАЖО	борац	Буковик, Црмница
22.	БОКАН Душана ЂОРЂИЈЕ	борац	Буковик, Црмница
23.	БОШКОВИЋ Ивана ВЕЛИКА	борац	Брчело, Црмница
24.	БОШКОВИЋ Ђура ИВАНКА	борац	Бањалука
25.	ВУКОСЛАВЧЕВИЋ С. УРОШ	борац	Допратнице, Црмница

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-СКОЈ-а	Примједба
1915.	официр БЈВ	члан КПЈ	
1909.	радник	члан КПЈ	
1907.	професор	члан КПЈ	
1912.	дипл. правник	члан КПЈ	
1911.	студент	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Дувну
1914.	љекарски помоћник	кандидат КПЈ	
1915.	учитељ	члан КПЈ	
1914.	студент	члан КПЈ	Погинуо у Београду 1945. год.
1920.	ђак	члан КПЈ	
1906.	службеник	члан КПЈ	
1909.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943, Недајно
1908.	радник	члан КПЈ	Погинуо после рата.
1909.	земљорадник		
1910.	домаћица		
1910.	домаћица	члан КПЈ	Погинула 1943. на Сутјесци
1923.	земљорадник	кандидат КПЈ	Погинуо 1943. на Будњу
1908.	земљорадник		Погинуо 1943. на Мратињу
1912.	земљорадник		Погинуо 1943. на Сутјесци
1910.	земљорадник		Погинуо 1943. на Зеленгори
1918.	домаћица	члан КПЈ	Погинула 1943. у Мрежици
1919.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Сутјесци
1925.		члан СКОЈ-а	погинуо 1942. Купрес
1920.	домаћица ђак	члан КПЈ	
1915.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. на Сутјесци

^p^j™ Презиме, очово име и име		Дужност	Мјесто рођења •
26.	ВУКЧЕВИЋ Петра ВЕЛИША	борац	Глухи До, Црмница
27.	ДАРЧЕВИЋ Ивана НИКОЛЈА	борац	Лимљани, Црмница
28.	ВУКЧЕВИЋ Јока ИВО	борац	Глухи До, Црмница
29.	ДОБРКОВИЋ Тома ЉУБИЦА	борац	Томићи, Црмница
30.	ДОБРКОВИЋ Мила МАРИЈА	борац	Мачуге, Црмница
31.	ДОБРКОВИЋ Луке МИЛОСАВА	борац	Мачуге, Црмница
32.	ЂУКАНОВИЋ Мила ЂОРЂЕ	борац	Мачуге, Црмница
33.	ЂУРИШИЋ Шака МИЛЕВА	борац	Бољевићи, Црмница
34.	ЂУРОВИЋ Ј. ВАСО	борац	Дупило, Црмница
35.	ЂУРОВИЋ Сава МАРКО	борац	Дупило, Црмница
36.	ЂУРОВИЋ Ј. МИШО	борац	Дупило, Црмница
37.	ЈОВАЛЕКИЋ Јока ИЛИЈА	борац	Бољевићи, Црмница
38.	ЈОВАНОВИЋ Ника МАРКО	борац	Брчело, Црмница
39.	ЈОВОВИЋ Ива ЈОВО	борац	Глухи До, Црмница
40.	КЛИСИЋ Рада ДРАГИЦА	борац	Лимљани, Црмница
41.	КЛИСИЋ Мила ПЕТАР	борац	Лимљани, Црмница
42.	КЛИСИЋ Ива СТЕВО	борац	Лимљани, Црмница
43.	КОПИТОВИЋ Митра ПАВЛЕ	борац	Брчело, Црмница
44.	ЛЕКОВИЋ Ника БЛАЖО	борац	Бољевићи, Црмница
45.	ЛЕКОВИЋ Ђура ДАНИЦА	борац	Бољевићи, Црмница
46.	МАТАНОВИЋ Андрије БОЖО	борац	Улцињ
47.	МАШАНОВИЋ Ника ЈОКАНА	борац	Црмница
48.	НИКИЋ Рада МАШИЦА	борац	Лимљани, Црмница
49.	ПОПОВИЋ Рака БОЖО	борац	Бољевићи, Црмница
50.	ПОПОВИЋ В. МИЛИЦА	борац	Брчело, Црмница
51.	ПУРЛИЈА М. БЛАЖО	борац	Дупило, Црмница
52.	РАИЧЕВИЋ Сава ДАРО	борац	Глухи До, Црмница

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-С.КОЈ-а	Примједба
1922.	земљорадник	кандидат КПЈ	Погинуо 1943. на Зеленгори
1915.	студент	члан КПЈ	Погинуо 1944. на Бихору
1922.	земљорадник	кандидат КПЈ	Погинуо 1943. године
1917.	домаћица		
1916.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1916.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1924.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. на Сутјесци
1917.	домаћица	члан КПЈ	
1902.	земљорадник		Погинуо 1943. на Дупилу
1912.	земљорадник	члан КПЈ	
1916.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. на Сутјесци
1912.	трговац		Погинуо 1943. у источној Босни
1923.	земљорадник	члан СКОЈ-а	
1921.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1942. на Хацићима
1919.	домаћица	члан КПЈ	Погинула 1943. на Сутјесци
1905.	земљорадник		Погинуо 1943. на Кладњу
1922.	земљорадник	кандидат КПЈ	Погинуо 1943, Колашин
1914.	земљорадник		Погинуо 1943, Мрежица
1923.	земљорадник	члан КПЈ	
1910.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1915.	радник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Гвозду
1924.	домаћица		Погинула 1943. на Кладњу
1916.	домаћица	члан КПЈ	
1922.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1945. на сремском фронту
1924.	домаћица		
1920.	земљорадник	кандидат КПЈ	Погинуо 1943. на Кладњу
1924.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1945. на сремском фронту

53.	РОЛОВИЋ Васа ДУШАН	борац	Брчело, Црмшћа
54.	СЈЕКЛОЋА Марка ВЛАДО	борац	Лимљани, Црмница
55.	СТРАХИЊА Илије ДУШАН	борац	Подгор, Црмница
56.	ТОМАШЕВИЋ Јола ДУШАН	борац	Брчело, Црмница
57.	ТОМАШЕВИЋ Јола МИЛО	борац	Брчело, Црмница
58.	УЛИЋЕВИЋ Ђура НИКОЛА	борац	Бријега, Црмница
59.	ШПАДИЈЕР Сава ДУШАН	борац	Лимљани, Црмница

2. ЧЕТА

60.	ПРЉА Марка ВАСО	Командир чете	Љуботињ, Цетиње
61.	МАРИНОВИЋ Маша ВЕЉКО	комесар чете	Очинићи, Цетиње
62.	ЛУВАРДА Зека БОЖО	замјеник комесара чете	Доња Села, Љуботињ
63.	ЛУБАРДА Марка МИЛО	замјеник командира чете	Доња Села, Љуботињ
64.	БАРЈАМОВИЋ Тома КИЋО	к-дир вода	Грађани, Цетиње
65.	МАШАНОВИЋ Марка КРЦУН	»	Цеклин,
66.	ПРЉА Марка АНДРИЈА	борац	Љуботињ,
67.	КОЛИНОВИЋ Ђукана ДАНИЦА	борац	Зачир, Љуботињ
68.	РОЛОВИЋ Ива ЉУБИЦА	борац	Брчело, Црмница
69.	ВОЈВОДИЋ Ника ПЕТАР	борац	Радомир, Грађани, Љуботињ
70.	БАРЈАМОВИЋ Тома ЈЕЛА	борац	Грађани, Цетиње
71.	ВУЈАНОВИЋ Луке ДУШАН	борац	Метеризи, Ријека Црнојевића
72.	ВУЈАНОВИЋ Стевана НИКО	борац	Цеклин
73.	ВУЈАЧИЋ Ђ. БЛАЖО	борац	Грађани, Цетиње
74.	ВУЈОВИЋ Николе МИЛУТИН	борац	Доња Села, Љуботињ
75.	ВУКАШЕВИЋ Божа МИЛО	борац	Грађани, Цетиње
76.	ВУКИЋЕВИЋ Јована БРАНКО	борац	Љуботињ,
77.	ВУКИЋЕВИЋ-ИЛИЋ Тома ДАНИЦА	борац	Богути, Љуботињ
78.	ВУКИЋЕВИЋ Јована ДУШАН	борац	Љуботињ
79.	ВУКИЋЕВИЋ Јована МИЛУТИН	борац	Богути, Љуботињ

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-С.КОЈ-а	Примјелаба
1920.	студент	члан КПЈ	
1921.	земљорадник	кандидат КПЈ	Погинуо 1943. на Сутјесци
1912.	земљорадник	члан КПЈ	
1921.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. код Колашина
1923.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1945, сремски фронт
1917.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу
1921.	земљорадник		Погинуо 1945, сремски фронт
1910.	студент	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Јахерини
1915.	земљорадник	члан КПЈ	
1921.	ђак	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Зеџ пл. Погорелица
1917.	учитељ	члан КПЈ	Погинуо 1943. Колашин
1917.	агроном	члан КПЈ	Пог. 1943. на Кљууну (Невесинје)
1910.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо после рата
1910.	службеник	члан КПЈ	
1916.	домаћица	члан КПЈ	
1923.	ђак	члан КПЈ	
1914.	земљорадник	члан КПЈ	
1922.	домаћица		Погинула 1943. у Шековићима
1921.	ђак	члан КПЈ	
1908.	земљорадник	члан КПЈ	
1923.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943, Колашин
1918.	учитељ	члан КПЈ	
1919.	земљорадник	члан КПЈ	
1925.	ђак		Погинуо 1943. на Вшгаћа гумну
1922.	домаћица	члан КПЈ	
1923.	земљорадник		Погинуо 1943. на Дувну
1920.	земљорадник	члан КПЈ	

Редни број	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
80.	ВУКИЋЕВИЋ Јока ПЕТАР	борац	Љуботињ
81.	ВУЧКОВИЋ Ника МАРКО	борац	Прекорница, Љуботињ
82.	ДАБОВИЋ Т. ЈЕЛА	борац	Дабовићи, Црмница
83.	ДАПЧЕВИЋ Јована ДРАГО	борац	Љуботињ
84.	РАЖЊАТОВИЋ Баша ПЕРО	борац	Превлака, Цеклин
85.	ДОБРКОВИЋ Луке СТЕВО	борац	Мачуге, Црмница
86.	ДРЕЦУН Ђура ВЛАДИМИР	борац	Љуботињ
87.	ДРЕЦУН Ђура ЈЕЛЕНА	борац	Љуботињ
88.	ЈОВАНОВИЋ Драга ИЛИЈА	борац	Бјелоши, Цетиње
89.	КАПИЧИЋ Андрије АНЂА	борац	Метеризи, Ријека Црнојевића
90.	КАПИЧИЋ Мила ВЛАДО	борац	Цетиње
91.	КАПИЧИЋ Мила ПАВЛЕ	борац	Цетиње
92.	КУСОВАЦ Милата АНДРИЈА	борац	Зачир, Љуботињ
93.	КУСОВАЦ Јована МИЛУТИН	борац	Зачир, Љуботињ
94.	ЛОПИЧИЋ Миаша ВАСО	борац	Цеклин
95.	ЛОПИЧИЋ Јована ЛАЗАР	борац	Цеклин
96.	ЛОПИЧИЋ Крстуна ПАВЛЕ	борац	Цеклин
97.	ЛОПИЧИЋ Ђура СТЕВО	борац	Цеклин
98.	ЛУБАРДА Јова ЉУБО	борац	Доња Села, Љуботињ
99.	КОВАЧЕВИЋ ЂОРЂЕ	борац	Улцињ
100.	ЛУБАРДА Тома МАРИЈА	борац	Љуботињ
101.	ЛУБАРДА Николе МИХАИЛО	борац	Доња Села, Љуботињ
102.	ЛУБАРДА Зека ПЕТАР	борац	Доња Села, Љуботињ
103.	МАРИНОВИЋ Мата ЈОВАН	борац	Очинићи, Цетиње
104.	МАРИНОВИЋ ЛУКА	борац	Очинићи, Цетиње
105.	МАРИНОВИЋ Мата ЂУРО	борац	Очинићи, Петиње
106.	МАШАНОВИЋ Николе ЈАНКО	борац	Цеклин,
107.	НИКИНОВИЋ Вука ЛУКА	борац	Љуботињ
108.	ПЕЈАКОВИЋ Стевана ВЕЉКО	борац	Пачарађе, Љуботињ
109.	ПЕРОВИЋ БАЈО	борац	Бјелоши, Цетиње

Т ^ и н а рођења	Занимање до рата	Ч л а н - к а н д и д а т К П Ј - С К О Ј - а	П р и м ј е д б а " ' "
1920. 1919.	земљорадник завршио матуру	кандидат КПЈЈ члан КПЈ	Погинуо 1943. на Дувну
1925.	домаћица	члан КПЈ	
1915. 1906.	студент члан КПЈ	члан КПЈ	
1911. 1925.	студент земљорадник	члан КПЈ члан КПЈ	
1920. 1921. 1898.	домаћица ђак домаћица	члан КПЈ	
1925. 1921. 1917. 1914.	ђак студент студент службеник	члан СКОЈ-а члан КПЈ члан КПЈ	Погинуо 1944. код Шавника
1912. 1922. 1916. 1916.	земљорадник земљорадник земљорадник земљорадник	члан КПЈ члан КПЈ члан КПЈ	
1922. 1921. 1918. 1920.	земљорадник радник домаћица учитељ	члан СКОЈ-а члан СКОЈ-а члан КПЈ члан КПЈ	Погинуо 1943. на Сутјесци Погинула 1942. на Погорелици Погинуо 1944. на Кордуну
1923.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу
1908. 1885. 1912. 1916. 1920. 1918.	адвокат земљорадник земљорадник земљорадник земљорадник земљорадник	члан КПЈ члан КПЈ члан КПЈ члан КПЈ члан КПЈ	Погинуо 1943. на Мајевици Погинуо 1944. на Зеленгори Погинуо 1944. код Берана Погинуо 1942. код Бугојна
1908.	земљорадник		Погинуо 1942. на Купресу

Редни број	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
110.	ПЕРОВИЋ Марка ДУШАН	борац	Бјелоши, Цетиње
111.	ПЕТРОВИЋ Јока ДУШАН	борац	Грађани, Цетиње
112.	ПЕТРОВИЋ Јока ЂУРО	борац	Грађани, Цетиње
113.	ПОПОВИЋ Марка ДАРА	борац	Грађани, Цетиње
114.	ПРЉА Илије БРАНКО	борац	Цетиње
115.	ПРЉА Васа ЂИНА	борац	Цетиње
116.	РАДОМАН Сава БЛАЖО	борац	Љуботињ
117.	ЦРВЕНКО МИЛО	борац	Љуботињ
118.	ШОЋ Петра ВУКАШИН	борац	Дубова, Љуботињ
119.	ШОЋ Филипа ПЕТАР	борац	у САД, из Дубова
120.	КАЛУЂЕРОВИЋ ЂОРЂИЈЕ	борац	Очинићи, Цетиње
3. ЧЕТА			
121.	ВУКОСАВОВИЋ Јова РАДОМИР	к-дир чете	Подгорица
122.	ВОЈВОДИЋ Душана РАДОВАН	комесар чете	Глухи До, Црмница
123.	ОРЛАНДИЋ Јока БЛАЖО	замјеник комесара чете	Сеоца, Црмница
124.	ЦРНЧЕВИЋ Ника ЂОКО	к-дир 1. вода	Дупило, Црмница
125.	ВУЛЕТИЋ Јока БЛАЖО	борац	Лимљани, Црмница
126.	ЦВИЈАНОВИЋ Илије МИЛАН	борац	Пишаћ, Удбина
127.	МАРОВИЋ Ића НИКО	борац	Бољевићи, Црмница
128.	РАДОВИЋ Сава ЉУБИЦА	борац	Сотонићи, Црмница
129.	НИКАЉЕВИЋА Сава ДАНИЦА	борац	Брчело, Црмница
130.	БАРЈАМОВИЋ Јова ГОЈКО	борац	Орахово, Црмница
131.	БАРЈАМОВИЋ П. ЈОВАН	борац	Орахово, Црмница
132.	БАРЈАМОВИЋ П. ЉУБИЦА	борац	Орахово, Црмница
133.	ВУКОСАВОВИЋ Јова СОФИЈА	борац	Сотонићи, Црмница
134.	ВУКОСЛАВЧЕВИЋ М. НИКОЛА	боргц	Попратнице, Црмница
135.	ВУКОСЛАВЧЕВИЋ Р. ЉУБО	борац	Попратнице, Црмница
136.	ВУКЧЕВИЋ Ђура ВАСО	борац	Глухи До, Црмница
137.	ВУКЧЕВИЋ Тома ДУШАН	борац	Глухи До, Црмница

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-СКОЈ-а	Примјела
1910.	земљорадник		
1921.	земљорадник		Погинуо 1943. код Кладња
1914.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу
1924.	ђак		Погинула 1943. на Сутјесци
1920.	ђак		
1916.	учитељица		
1919.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. код Кладња
1925.	ђак	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу
1920.	ђак	члан КПЈ	
1917.	студент	члан КПЈ	
	земљорадник		Погинуо 1943. на Сутјесци
1917.	студент	члан КПЈ	
1922.	завршио матуру	члан КПЈ	
1914.	студент	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Шатору
1916.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Дувно
1908.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1942. код Купреса
1907.	радник	члан КПЈ	
1893.	службеник		
1918.	домаћица		
1920.	домаћица	члан КПЈ	
1921.	земљорадник		
1923.	земљорадник		Погинуо 1944. на Ибру
1921.	домаћица		
1912.	домаћица		
1919.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Кљуну (Невесиње)
1917.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Јабланици
1908.	земљорадник		Погинуо 1943. код Невесиња
1904.	земљорадник		

Редни број	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
138.	ВУКЧЕВИЋ Пера ЈЕЛА	борац	Глухи До, Црмница
139.	ВУКЧЕВИЋ Ђура МАРКО	борац	Глухи До, Црмница
140.	ГАЖЕВИЋ Јова МАРКО	борац	Сотонићи, Црмница
141.	ГАЖЕВИЋ Сава НИКОЛА	борац	Сотонићи, Црмница
142.	ГОЈНИЋ Душана УРОШ	борац	Брчело, Црмница
143.	ДАБАНОВИЋ М. ИВО	борац	Сеоца, Црмница
144.	ДОБРКОВИЋ Луке НИКОЛА	борац	Мачуге, Црмница
145.	ИВАНОВИЋ Ђура ЉУБИЦА	борац	Лимљани, Црмница
146.	ЈОВАЛЕКИЋ Ива ДАНИЦА	борац	Бољевићи, Црмница
147.	ЈОВОВИЋ Ива ДУШАН	борац	Глухи До, Црмница
148.	КЛИСИЋ Љуба ДРАГИЦА	борац	Лимљани, Црмница
149.	ЛЕКОВИЋ Марка ЛУКА	борац	Годиње, Црмница
150.	ЛЕКОВИЋ Тура СЕНКА	борац	Годиње, Црмница
151.	МАРКОВИЋ Шпира БОЖО	борац	Бријега, Црмница
152.	МАРКОВИЋ И. ДУШАН	борац	Бријега, Црмница
153.	МАРКОВИЋ Тома ДУШАН	борац	Црмница
154.	МАРКОВИЋ Р. ТОМО	борац	Бријега, Црмница
155.	МИЈАЧ Филипа БЛАЖО	борац	Подгор, Црмница
156.	МИТРОВИЋ Н. ДУШАН	борац	Сотонићи, Црмница
157.	ОРЛАНДИЋ Андрије ДУШАН	борац	Сеоца, Црмница
158.	ПЕКИЋ Божа ШПИРО	борац	Крњице, Црмница
159.	ПЕРАЗИЋ П. БЛАЖО	борац	Годиње, Црмница
160.	ПОБОР М. НИКО	борац	Дупило, Црмница
161.	ПОПОВИЋ Илије ВЕЛИКА	борац	Брчело, Црмница
162.	ПОПОВИЋ М. ИЛИЈА	борац	Брчело, Црмница
163.	РАДОВИЋ Сава ЈЕЛА	борац	Сотонићи, Црмница
164.	СЕКУЛИЋ ДЕСА	борац	Буковик, Црмница
165.	СЕКУЛИЋ Риста ЉУБИЦА	борац	Рим
166.	СЈЕКЛОЋА Пера ЂУРО	борац	Лимљани, Црмница
167.	СЈЕКЛОЋА Мила СВЕТО	борац	Лимљани, Црмница
168.	СТОЈАНОВИЋ Сава ЈОВАН	борац	Сотонићи, Црмница

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-СКОЈ-а	Примједба
1923.	домаћица		Погинула 1943. код Мрежице
1912.	земљорадник		Погинуо 1942. на Мањачи
1921.	земљорадник		Погинуо 1943. на Сутјесци
1918.	студент	члан КПЈ	
1922.	земљорадник	члан СКОЈ-а	
1921.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. на Снњавини
1915.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Сутјесци
1920.	домаћица		
1920.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 1942. на Купресу
1920.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу
1920.	земљорадник	члан КПЈ	Погинула 1943. код Коњица
1923.	земљорадник	члан СКОЈ-а	
1924.	ђак		
1923.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. код Невесиња
1923.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. у Мрежици
1923.		члан КПЈ	
1886.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1942. на пл. Погорелици
1925.	земљорадник		Погинуо 1943. код Невесиња
1922.	земљорадник		Погинуо 1943. на Јабланици
1914.	земљорадник	члан КПЈ	
1921.	земљорадник	члан СКОЈ-а	
1908.	службеник		Погинуо 1942. у Хаџићима
1902.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1942. у Хаџићима
1925.	домаћица		
1905.	земљорадник		Погинуо 1943. код Кладња
1923.	домаћица		Погинула 1943. у Пивн
1924.	ђак		Погинула 1943. код Коњица
1921.	радница		
1904.	земљорадник		Погинуо 1943. у Шековићима
1921.	земљорадник		Погинуо 1943. на Сутјесци
1922.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. код Колашина

^p^j™	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесторођења •
169.	СТОЈАНОВИЋ Марка СЛОБОДАН	борац	Сотонићи, Црмница
170.	СПИЧАНОВИЋ Ника ДУШАН	борац	Глухи До, Црмница
171.	ЦРНЧЕВИЋ Ника ЂИЛИЦА	борац	Дупило, Црмнигаа
172.	ВУЛЕКОВИЋ Митра ПАВЛЕ	борац	Бољевићи, Црмница
173.	ШОЉАГА Лаза СТЕВО	борац	Буљарица, Паштровићи
174.	ЦРНЧЕВИЋ Марка МИХАЈЛО	борац	Дупило, Црмница
175.	ЛОПИЧИЋ Крцуна ЈАНКО	борац	Цеклин
176.	МИЛАНОВИЋ Машана ВАСО	борац	Грађани, Цетиње
177.	ЂУРНИЋ Ђура КРСТО	борац	Мачуге, Црмница
<i>МИТРАЉЕСКИ ВОД</i>			
178.	ПРЉА Јока ПЕРО	к-дир вода	Љуботињ
179.	МИХАЉЕВИЋ Сава ЈОВАН	политички делегат вода	Грађани, Цетиње
180.	БОГОЈЕВИЋ Драга АНДРИЈА	борац	Станисељићи, Титоград
181.	ВОЈВОДИЋ Мила ВИДО	борац	Радомир, Љуботињ, Грађани
182.	ВОЈВОДИЋ Ива ВОЈИН	борац	»
183.	ВОЈВОДИЋ Јова МИЛО	борац	
184.	ВУЈОВИЋ Стева ЈОВО	борац	Љуботињ
185.	ВУКАШЕВИЋ Богдана ВЕЛИША	борац	Грађани, Цетиње
186.	ДРЕЦУН Сава ВЕЛИША	борац	Љуботињ
187.	ЈАНКОВИЋ МИЛАН	борац	Цеклин
188.	КРАЉЕВИЋ Сава ЂОКО	борац	Ријека Црнојевића
189.	МИШУРОВИЋ Глига АЛЕКСА	борац	Подгорица
190.	ПЕТРАНОВИЋ СТАНА	борац	Љуботињ
191.	ПРЉА Јована ДАНИЦА	борац	Љуботињ
192.	РОЛОВИЋ Мила УРОШ	борац	Брчело, Црмница
193.	СЈЕКЛОЋА Илије БЛАЖО	борац	Лимљани, Црмница
194.	СТЈЕПОВИЋ Ђура ВАСО	борац	Дубова, Љуботињ
195.	ШОЋ ДУШАН	борац	Дубова, Љуботињ
196.	ЛУБАРДА Николе САВО	борац	Љуботињ

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-С.КОЈ-а	Примједба
1923.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. у Мрежици
1919.	земљорадник		Погинуо 1942. на Мањачи
1910.	домаћица		Погинула 1943. код Коњица
1918.	студент	члан КПЈ	Погинуо 1943. код Андријевице
1906.	радник	члан КПЈ	
1921.	земљорадник	члан КПЈ	
1912.	земљорадник	члан КПЈ	
1892.	радник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Јабланицк
1924.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. на Сутјесци
1912.	земљорадник	члан КПЈ	
1922.	завршно матуру	члан КПЈ	
1917.	завршно матуру	члан КПЈ	
1923.	земљорадник		Погинуо 1943. у Колашину
1916.	земљорадник	члан КПЈ	
1921.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Сутјесци
1924.	земљорадник		Погинуо 1943. у Мрежици
1916.		члан КПЈ	Погинуо 1943. у Мрежици
1920.		члан КПЈ	Погинуо 1943. на Сутјесци
	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Зеленгори
1921.	радник	члан КПЈ	
1919.	ђак	члан КПЈ	
1924.	домаћица		Погинула 1943. у Мрежици
1925.	домаћица		Погинула 1943. у Мрежици
1916.	земљорадник	члан КПЈ	
1919.	земљорадник	члан КПЈ	
1915.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Сутјесци
1923.	земљорадник		Погинуо 1943. на Сутјесци
1922.	ђак		Погинуо 1943. на Купресу

Редни број	Презиме очево име и име	Дужност	Мјесто рођења	
197.	ВУЈОВИЋ Филипа ВИДО	борац	Добрска Жупа, Ријека Црнојевића	
198.	ДАРЧЕВИЋ Ива МИЛКА	борац	Лимљани, Црмница	
199.	МИЈАЧ ДИМИТРИЈЕ	борац	Орахово, Црмница	
2. БАТАЉОН				
<i>ШТАБ БАТАЉОНА</i>				
1.	СТРУГАР Марка НИКО	к-нт батаљона	Цеклин, Цетиње	1901.
2.	ПЕТРИЧЕВИЋ Пера ДУШАН	полит. коме- сар батаљона	Метеризи, Ријека Црнојевића	1910.
3.	ЧЕЛЕБИЋ Сава МИЛОВАН КИЧИЦА	замјеник к-нта батаљона	Ораси, Цетиње	1914.
4.	ДРАКИЋ Јевта СПАСО	замјеник пол. комесара бат.	Зета, Титогорад	1904.
5.	БУРИЋ Илије РАДОМИР	референт санитета	Загреда, Чево, Цетиње	1915.
6.	ВУЈОВИЋ Видака САВО	курир батаљона	Ожеговице, Чево, Цетиње	1923.
7.	ШОФРАНАЦ Митра МАРКО	интендант батаљона	Рваши, Ријека Црнојевића	1917.
<i>1. ЧЕТА</i>				
8.	МАРТИНОВИЋ Васа НИКОЛА	к-ндир чете	Бајице, Цетиње	1915.
9.	СТРУГАР Тодора ПЕКО	замјеник к-ндира чете	Цеклин, Цетиње	1897.
10.	БУРИЋ Вука МИРКО	комесар чете	Загреда, Цетиње	1916.
11.	АБРАМОВИЋ Богдана ВЈЕРА	борац	Пећ	1921.
12.	АБРАМОВИЋ Василије СТАНЕ	борац	Велестово, Цетиње	1924.
13.	БАРЈАМОВИЋ Пера ИЛИЈА	боран	Орахово, Вирпазар	1920.
14.	ВУШУРОВИЋ МАРКО	борац	Микулићи, Цетиње	1918.
15.	ВУЈОВИЋ Ђураша ЈАГОШ	борац	Микулићи, Цетиње	1907.
16.	ВУЈОВИЋ Видака ИЛИЈА	десетар	Ожеговице, Чево, Цетиње	1915.
17.	ВУЈОВИЋ Спасоја ВАСЕ	борац	Д. Загарач, Даниловград	1924.
18.	ВУКЧЕВИЋ Пера ЂУРО	десетар	Микулићи, Цетиње	1914.

Примјелаба

земљорадник	члан КПЈ	
домаћица		
земљорадник		Погинуо 1944. на Дурмитору
земљорадник	члан КПЈ	Умро 1962. године
земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу
студент	члан КПЈ	Умро од задобијених рана 1943. код Невесиња
земљорадник	члан КПЈ	
подофицир БЈВ	кандидат КПЈ	
земљорадник	члан КПЈ	
земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943, Јабланица
официр БЈВ	члан КПЈ	Погинуо 31. 12. 1943, Корчула
земљорадник	члан КПЈ	Умро после рата
ђак	члан КПЈ	
домаћица	члан СКОЈ-а	
домаћица	члан СКОЈ-а	
земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 14. 8. 1942, Купрес
земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 2. 3. 1943. Велићугумно
земљорадник		Погинуо 14. 8. 1943, Купрес
земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 2.3.1943. Вилићугумно
домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 14. 8. 1942, Купрес
радник	члан КПЈ	Погинуо 2. 10. 1942, Силајцевина — Оборци

№	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
19.	ВУКОТИЋ Јоша АЛЕКСАНДАР	борац	Чево, Цетиње
20.	ВУЈАЧИЋ Андрије ПАВЛЕ	борац	Подгор, Црмница
21.	ВРБИЦА Станка КОСТО	борац	Његуши, Цетиње
22.	ГАРДАШЕВИЋ Лазара ЉУБИЦА	борац	Чево, Цетиње
23.	ЂУРКОВИЋ Сава ЈОВАН	борац	Цетиње
24.	ЗВИЦЕР Благоте ЈОВО	десетар	Цуце, Цетиње
25.	ИВАНОВИЋ Ђура ЈЕЛЕНА	болничарка	Црмница
26.	ИВАНИШЕВИЋ ЛАБУД	борац	Цетиње
27.	КРИВОКАПИЋ Луке ВУЈАДИН	борац	Трешњево, Цетиње
28.	МИЈОВИЋ Вида ДАНИЦА	борац	Црмница, Вирпазар
29.	МИТРОВИЋ Милована ВАСО	борац	Марковина, Цетиње
30.	МИТРОВИЋ Велише ПЕРО	борац	Марковина, Цетиње
31.	МИЛИЋ Ђура МАТО	команд. 1. вода	Бјелице, Цетиње
32.	МУДРЕША Луке ЉУБО	десетар	Цетиње
33.	• МАРТИНОВИЋ Ива БЛАЖО	борац	Бајице, Цетиње
34.	МАРТИНОВИЋ Петра МИШО	борац	Бајице, Цетиње
35.	МАРТИНОВИЋ Филипа ИВО	борац	Бајице, Цетиње
36.	МАРТИНОВИЋ Крста НИКОЛА	команд. 3. вода	Бајице, Цетиње
37.	МАРТИНОВИЋ Васа ЛУКА	борац	Бајице, Цетиње
38.	МАРТИНОВИЋ Шћепан МАРКО	борац	Бајице, Цетиње
39.	МАРТИНОВИЋ Сава МАРКО	борац	Бајице, Цетиње
40.	МАРТИНОВИЋ Пера СПАСОЈЕ	борац	Башце, Цетиње
41.	ПОПИВОДА Горчина КРСТО	борац	Бјелице, Цетиње
42.	ПОПИВОДА Лазара ВАСИЛИЈЕ	к-дир вода	Бјелице, Цетиње
43.	ПОПИВОДА Благоја ДУШАН	десетар	Бјелице, Цетиње
44.	ПЕЈОВИЋ Риста МИЛОВАН	борац	Бјелице, Цетиње
45.	ПЕЈОВИЋ Ђока ВЕСЕЛИН	борац	Ораси, Цетиње
46.	ПЕЈОВИЋ Пера ЉУБО	борац	Цетиње
47.	ПЕЈОВИЋ ВЛАДО	борац	Цетиње
48.	ПОПОВИЋ Блажа ДАНИЦА	борац	Цетиње
49.	ПОПОВИЋ Блажа ОЛГА	борац	Цетиње
50.	ПОПОВИЋ БРАНКО	борац	Казанци

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ - СКОЈ - а	Примједба
1920.	ђак	члан КПЈ	Погинуо 14. 8. 1942, Купрес
1922.	радник	члан СКОЈ-а	
1922.	радник	члан СКОЈ-а	
1920.	ђак	члан СКОЈ-а	
1922.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 2.3. 1943, Вилићагумно
1925.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 14. 8. 1942, Купрес
1913.	радник	Члан КПЈ	Погинула 14. 8. 1942, Купрес
1912.	земљорадник	члан КПЈ	
1922.	домаћица	члан КПЈ	
1923.	ђак	члан СКОЈ-а	
1906.	земљорадник	кандидат КПЈ	Погинуо 1943, Озрен
1911.	подофицир БЈВ	члан КПЈ	Погинуо 4. 7. 1942, Хаџићн
1915.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 2.3. 1943, Вилићагумно
1921.	радник		
1921.	ђак		
1923.	ђак		
1919.	учитељ	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943, Голубић
1922.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943, Турјак, Иванград
1922.	ђак	члан СКОЈ-а	
1914.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. Колашин
1907.	земљорадник	кандидат КПЈ	Погинуо 14. 8. 1942. на Купресу
1910.	студент	члан КПЈ	погинуо 14. 8. 1942, Купрес
1911.	земљорадник	члан КПЈ	
1912.	службеник	кандидат КПЈ	
1921.	земљорадник	члан СКОЈ-а	
1923.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1945, Београд
1916.	студент	члан КПЈ	Погинуо 23.7. 1942, Тихомишље
1922.	ђак	члан КПЈ кандидат КПЈ	Погинула 14. 8. 1942, Купрес
1923.	ђак		
1923.	ђак		
1916.	земљорадник		Погинуо 14. 8. 1942, Купрес

Једни рој	Презиме очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
51.	ПОПОВИЋ Блажа МИШО	борац	Цетиње
52.	РАЖЊАТОВИЋ ВЕЉКО ЋЕСО	борац	Цетиње
53.	СТАНОЈЕВИЋ Васа МИРКО	борац	Велестово, Цетиње
54.	ЧЕЛЕБИЋ Илије ЈОКО	борац	Штитари, Цетиње
55.	ЧЕЛЕБИЋ Сава ДРАГИЦА	болничарка	Штитари, Цетиње
2. ЧЕТА			
56.	ПЕЈАНОВИЋ Маша МИЛУТИН	к-дир чете	Добрско село, Цетиње
57.	ПЕТРИЧЕВИЋ Сава МИЋАН	полит. коме- сар чете	Метеризи, Ријека Црнојевића
58.	БОРОЗАН Тодора БОЖО	борац	Боково, Цетиње
59.	ВУЈОВИЋ ДУШАН	борац	САД
60.	ВУЧЕТИЋ Тома ПАВЛЕ	борац	Чешљари, Цетиње
61.	ВУЈАНОВИЋ Томана ЂОКО	борац	Метеризи, Цетиње
62.	ВУЈАНОВИЋ Пера ВАСИЛИЈЕ	борац	Друшићи, Ријека Црнојевића
63.	ВУЈАНОВИЋ Мила ЂОКИЦА	борац	Подгорица
64.	ВУЈАНОВИЋ Сава МУСА	борац	Метеризи, Ријека Црнојевића
65.	ВУКМИРОВИЋ Века МИРКО	борац	Цеклин, Ријека Црнојевића
66.	ГАРДАШЕВИЋ Илије ВЛАДО	борац	Никшић
67.	ГАРДАШЕВИЋ Спасоја СЕЈА	борац	Убли, Цетиње
68.	ГАЗИВОДА Сава ПЕТАР	борац	Рваши, Ријека Црнојевића
69.	ГАЗИВОДА Петра НИКО	борац	Рваши, Ријека Црнојевића
70.	ГАЗИВОДА Мила НЕЋЕЉКО	борац	Ријека Црнојевића
71.	ГАЗИВОДА Пера САВО	борац	Рваши, Ријека Црнојевића
72.	ДОБРКОВИЋ Милана ЗАРИЈЕ	борац	Мачуге, Црдица
73.	ДОБРКОВИЋ Петра МИЛИЦА	борац	Мачуге, Црмница
74.	ЂУРАШКОВИЋ Марка ВОЈО	борац	Цетиње

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-СКОЈ-а	Примједба
1921.	студент	члан КПЈ	
	радник	члан КПЈ	
1922.	ђак	члан СКОЈ-а	Умро од задобијених рана на Игману 2. 7. 1942. године
1925.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1942, Ливно
1920.	домаћица	члан КПЈ	
1914.	учитељ	члан КПЈ	
1912.	земљорадник	члан КПЈ	
1909.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943, Омерова Вода — Озрен
1924.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 14. 8. 1942, Купрес
1921.	земљорадник	члан СКОЈ-а	
1922.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо у петој офанзиви, код Мрежице
1919.	ђак	члан КПЈ	Погинуо 2. 3. 1943. Вилића гувно
1922.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 21. 7. 1942, Бугојно
1923.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 14. 8. 1942, Купрес
1926.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 14. 8. 1942, Купрес
1920.	ђак	члан КПЈ	Погинуо 14. 8. 1942, Купрес
1925.	домаћица	кандидат КПЈ	Погинула 14. 8. 1942, Купрес
1902.	земљорадник	члан КПЈ	
1911.	земљорадник	члан КПЈ	
1924.	радник	члан СКОЈ-а	Погинуо 4. 7. 1942, Хацићи
1913.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 21. 7. 1942, Бугојно
1922.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943, Зеленгора
1922.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 1943. Главатичево
1917.	студент	члан КПЈ	Погинуо 17. 7. 1942, Бугојно

1 едни број	Презиме очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
75.	ЂУРАШКОВИЋ Вељка ИЛИЈА	борац	Оћевићи, Ријека Црнојевића
76.	ЂУРАШКОВИЋ Сава МИШО	борац	Оћевићи, Ријека Црнојевића
77.	ЈАНКОВИЋ Сава БЛАЖО	к-дир 1. вода	Друшићи, Ријека Црнојевића
78.	ЈАНКОВИЋ Јова МИРЈАНА	борац	Кистање, Книн
79.	ЈАНКОВИЋ Филипа НИКИЦА	борац	Јанковића Крши, Ријека Црнојевића
80.	ЈАНКОВИЋ Филипа ДУШАН	борац	3
81.	ЈАНКОВИЋ Сава ВЕЉКО	борац	Цеклин, Ријека Црнојевића
82.	ЈАНКОВИЋ Јока БЛАЖО	борац	Ријека Црнојевића
83.	ЈАНКОВИЋ Сава ЈАНКО	борац	Цеклин, Ријека Црнојевића
84.	ЈОВИЋЕВИЋ Бошка ВЕЉКО	борац	Чешљари, Ријека Црнојевића
85.	ЈОВИЋЕВИЋ Андрије БОГИЋ	борац	Шинђон, Ријека Црнојевића
86.	ЈОВИЋЕВИЋ Андрије ЉУБИЦА	борац	
87.	ЈОВИЋЕВИЋ Мијата ФИЛИН	борац	Рваши, Ријека Црнојевића
88.	ЈОВИЋЕВИЋ Мијата МАТО	борац	Рваши, Ријека Црнојевића
89.	ЈОВИЋЕВИЋ Мргуда МИЛОСАВА	борац	Чешљари, Ријека Црнојевића
90.	ЈОВИЋЕВИЋ Бошка НИКОЛА	борац	Дујева, Ријека Црнојевића
91.	ЈОВИЋЕВИЋ Јока ИЛИЈА	борац	Чешљари, Ријека Црнојевића
92.	ЈОВАНОВИЋ Јока ЈЕЛА	борац	Брчело, Вирпазар
93.	ЈАБЛАН Ива ЂОКО	борац	Рваши, Ријека Црнојевића
94.	ЈАБЛАН Филипа НИКОЛА КОЛЕ	десетар	Доброско Село, Цетиње
95.	КРАЉЕВИЋ Васа ВЛАДО	борац	Друшићи, Ријека Црнојевића
96.	ЛОПИЧИЋ Нетра СТАНКО	к-дир 3. вода	Горњи Цеклин, Цетиње
97.	ЛОПИЧИЋ Филипа ЂОРЂЕ	борац	Цетиње

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-С.КОЈ-а	Примједба
1914.	ђак		Погинуо 1943. Калинович
1919.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 14. 8. 1942, Купрес
1910.	професор	члан КПЈ	
1916.	професор	члан КПЈ	
1919.	земљорадник	члан СКОЈ-а	
1916.	земљорадник	члан СКОЈ-а	
1925.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 14. 8. 1942, Купрес
1908.	земљорадник		Погинуо 1943, Озрен
1922.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 2. 3. 1943, Вилићагумно
1923.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1944. на Чеву
1919.	земљорадник	члан СКОЈ-а	
1923.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1919.	земљорадник	члан КПЈ	
1922.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 2. X. 1942, Силајцевина — Оборци
1922.	домаћица	члан КПЈ	Погинула у петој офанзиви, Сутјеска
1921.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 2.3. 1943, Вилићагумно
1912.	службеник	члан КПЈ	Умро од задобијених рана 1945. године у Врњачкој Бањи
1925.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1908.	земљорадник		Погинуо 14. 8. 1942, Купрес
1912.	службеник	члан КПЈ	Погинуо 14. 8. 1942, Купрес
1922.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 14. 8. 1942, Купрес
1909.	учитељ	члан КПЈ	Погинуо 14. 8. 1942, Купрес
1908.	професор	члан КПЈ	Погинуо 17. 7. 1942, Бугојно

Редни број	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
98.	ЛОПИЧИЋ Ђура МИЛИЦА	борац	Цеклин, Цетиње
99.	ЛЕКИЋ Риста ОЛГА	борац	Цетиње
100.	МИЛАНОВИЋ Маркише БЛАЖО	к-дир вода	Добрска Жупа Ријека Црнојевића
101.	МИЛАНОВИЋ Ника БОШКО	борац	
102.	МИЛАНОВИЋ Блажа МИЛКА	борац	Гацко, Херцеговина
103.	ПЕТРИЧЕВИЋ Богдана ВАСО	борац	Метеризи, Ријска Црнојевића
104.	ПЕТРИЧЕВИЋ Богдана ЉУБИЦА	борац	»
105.	ПЕТРИЧЕВИЋ Филипа ЈОВО	борац	
106.	ПЕТРИЧЕВИЋ Ивана МАРКО	борац	»
107.	ПЕТРИЧЕВИЋ Јована БРАНКО	борац	Цетиње
108.	ПЕТРИЧЕВИЋ Богдана АНЂУША	борац	Метеризи, Ријека Црнојевића
109.	ПЕТРИЧЕВИЋ Машана БОШКО	борац	
110.	ПЕТРИЧЕВИЋ Станише МИЛО	борац	»
111.	ПЕТРИЧЕВИЋ Сава НОВАК	борац	
112.	ПЕТРИЧЕВИЋ Пера ДЕСА	борац	
113.	ПЕТРИЧЕВИЋ Ника ЋАЛИЦА	борац	
114.	ПЕЈАНОВИЋ Маша ЂУРО	борац	Добрско Село, Цетиње
115.	РОЛОВИЋ Ника МИЛЕВА	борац	Брчело, Вирпазар
116.	РАЖЊАТОВИЋ ПЕРО	борац	Ријека Црнојевића
117.	СТРУГАР Андрије ДУШАН	борац	Рваши, Ријека Црнојевића
118.	СТРУГАР Стева ИВО РЕПАТО	борац	Рваши, Ријека Црнојевића
119.	СТРУГАР Вукова ЈОВАНКА	борац	Цеклин, Ријека Црнојевића
120.	СТРУГАР Марка НИКИЦА	борац	Рваши, Ријека Црнојевића
121.	СТРУГАР Николе ПЕТАР	замјеник коме- сара чете	Метеризи, Ријека Црнојевића
122.	СЈЕКЛОЋА Ђура ВОЈО	борац	Добрска Жупа, Ријека Црнојевића

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-С.КОЈ-а	Примједба
1920.	домаћица	члан КПЈ	Умрла од задобијених рана 1942, код Гламоча
1914.	студент	члан КПЈ	
1917.	учитељ	члан КПЈ	Погинуо 14. 8. 1942, Купрес
1922.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943, Голубић
1923.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 19. 7. 1942. Бугојно, сахрањена с. Главице, Бугојно
1915.	радник	члан КПЈ	
1911.	домаћица	члан КПЈ	
1921.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Умро од задобијених рана на Коњицу
1923.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Вилића гумну
1914.	студент	члан КПЈ	
1913.	домаћица	члан КПЈ	Погинула 14. 8. 1942, Купрес
1924.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 14. 8. 1942, Купрес
1907.	службеник	члан КПЈ	Погинуо 17. 7. 1942, Бугојно
1914.	земљорадник	члан КПЈ	Рањен на Купресу 14. 8. 1942. Умро од рана и сахра. у Гламочу
1923.	домаћица	члан КПЈ	Погинула 1943, Голубић, Книн
1923.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 1942. у Босни
1923.	земљорадник	кандидат КПЈ	Погинуо 1943, Голубић—Книн
1924.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула у IV офанзиви, Прењ
1924.	радник	члан СКОЈ-а	Погинуо 21. 7. 1942, Бугојно
1918.	учитељ	члан СКОЈ-а	Погинуо 2.3. 1943, Вилића гумно
1921.	радник	члан КПЈ	Погинуо 1943, Озрен
1920.	домаћица	члан КПЈ	Погинула 1944. год., Луково
1916.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 14. 8. 1942, Купрес
1908.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 17. 7. 1942, Бугојно
1923.	земљорадник	кандидат КПЈ	Погинуо 1943, Озрен

	^p^j™ Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења •
123.	ТАТАР Јошов ЛАЗАР	борац	Цеклин, Ријека Црнојевића
124.	ТАТАР Вида ЈОВАН	борац	Цеклин, Ријека Црнојевића
125.	ПЕЈАНОВИЋ Маша ВЕЛИМИР	борац	Добрско село, Цетиње
3. ЧЕТА			
126.	КУЉАЧА Луке БОШКО	к-дир чете	Куљаче, Будва
127.	БРГУЉАН Мата МАШО	комесар чете	Шкаљари, Котор
128.	АНЋУС Рада НИКО	замјеник комес.	Тудоровићи, Будва
129.	БАЛИЋ Крста ДРАГИЦА	борац	Паштровићи, Будва
130.	БАРОВИЋ Мијајла-МРГУДА СИМО	борац	Бандићи, Даниловград
131.	БУРИЋ Вука ДАНИЦА	борац	Загреда, Цетиње
132.	ВУЈОВИЋ Спасоја ПЕТАР	борац	Д. Загарач, Даниловград
133.	ВЕЛИМИРОВИЋ Илије МОМО	борац	Д. Загарач, Даниловград
134.	ВЕЛИМИРОВИЋ Благоте МОМИР	борац	
135.	ВУЈОВИЋ Петра ОБРЕН	десетар	Ожеговице, Цетиње
136.	ГРАЦУН Николе ЉУБИЦА	борац	Челобрдо, Будва
137.	ДИВАНОВИЋ Крста МАРИЈА	борац	Будва
138.	ЋУРИЧКОВИЋ Душана ВИДО	борац	Тиват
139.	ЋУРИЧКОВИЋ Милоша ЋУРЋА	борац	Г. Загарач, Даниловград
140.	ЋУРИЧКОВИЋ Милоша ВЈЕРА	борац	Г. Загарач, Даниловград
141.	ЋУРАШЕВИЋ Вида ДРАГИЦА	борац	Челобрдо, Паштровићи
142.	ЋУРАШЕВИЋ Николе ЛУКА	борац	Паштровићи, Будва
143.	ИВАНИШЕВИЋ Пера ЛУКА	борац	Цетиње
144.	ИВАНИШЕВИЋ МИЛКА	борац	Бугојно
145.	ЈОВАНОВИЋ Васа ЉУБИЦА МАША	борац	Тудоровићи, Будва
146.	ЈОВАНОВИЋ Васа ШПИРО	борац	

»

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-СКОЈ-а	Примједба
1896.	службеник		Умро после рата
1905.	земљорадник	члан КПЈ	
1916.	службеник	члан КПЈ	
1912.	земљорадник	члан КПЈ	
1909.	земљорадник	члан КПЈ	Попшuo 14. 8. 1942, Купрес
1912.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1944, Бока которска
1924.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1914.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 2.3. 1943, Вилићагумно
1921.	ђак	члан КПЈ	
1914.	дипл. правник	члан КПЈ	
1923.	ђак	члан СКОЈ-а	
1922.	ђак	члан СКОЈ-а	Попшuo у V офанзиви
1919.	студент	члан КПЈ	Погинуо 2.3. 1943, Вилића гумно
1916.	домаћица		
1921.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1922.	радник	члан СКОЈ-а	
1922.	домаћница	члан СКОЈ-а	Погинула 1944. Јаворје, Колашин
1924.	домаћица	члан КПЈ	
1920.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 1943, Колашин
1908.	земљорадник	члан КПЈ	
1912.	радник	члан КПЈ	Погинуо 1942, Ливно
1915.	домаћица	кандидат КПЈ	
1923.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 1943, Голубић, Книн
1921.	радник	члан СКОЈ-а	Нестао 8. 7. 1942. на Зец- планини

Редни број	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
147.	ЈОВАНОВИЋ Митра МИЛОШ	борац	Д. Загарач, Даниловград
148.	ЈОВОВИЋ Баја БОЛЦА	замјеник к-дира чете	
149.	КУЉАЧА Риста МИТАР	борац	Куљаче, Будва
150.	КЕКОВИЋ Блажа МИЛКА	борац	Д. Загарач, Даниловград
151.	КЕКОВИЋ Милована СПАСОЈЕ	борац	
152.	КЕКОВИЋ Митра ДУШАН	борац	Г. Загарач Даниловград
153.	МИТРОВИЋ Сима ДАРИНКА	борац	Подличак, Будва
154.	МИТРОВИЋ Николе МИЛАН	борац	Челобрдо, Будва
155.	МИТРОВИЋ Лаза ВЈЕРА	борац	Челобрдо, Будва
156.	МИТРОВИЋ Лаза РАТКО	борац	
157.	МИТРОВИЋ Васа МИЛЕНА	борац	Будва
158.	МИТРОВИЋ Лаза ТОМО	борац	Челобрдо, Будва
159.	МИКОВИЋ Андрије ДАРИНКА	борац	Челобрдо, Будва
160.	МИКОВИЋ Рада СЕНКА	борац	Челобрдо, Будва
161.	МИКОВИЋ Ђура МАРКО	интендант бат.	
162.	МИКОВИЋ Рада НИКО	борац	Л
163.	МЕДИН Ника ЂУРО	борац	Петровац
164.	МРАКОВИЋ Мића СТАНКА	борац	Д. Загарач, Даниловград
165.	МРАКОВИЋ Мића ВУКОСАВА	борац	5,
166.	МИЋУНОВИЋ Ненада ВУКОСАВА	борац	Велестово, Цетиње
167.	МИЋУНОВИЋ Николе ПЕРО	борац	Велестово, Цетин
168.	МИЋУНОВИЋ Луке АНЂЕЛИЈА	борац	Велестово, Цетин
169.	ОТАШЕВИЋ Ђура РИСТО	борац	Д. Загарач, Даниловград
170.	ОТАШЕВИЋ Ђура ДУШНА	борац	Д. Загарач Даниловград
171.	ГІЕРАЗИЋ Крста ИВО	борац	Петровац
172.	ПАВЛОВИЋ Мила ДУШАН	борац	Паштровићи, Будва
173.	ПАВЛОВИЋ Јанка ЈАГОШ	борац	Милочани, Никшић
174.	РАДУЛОВИЋ Васа ЂУРО	борац	Комани, Даниловград

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-С.КОЈ-а	Примјелаба
1914.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 4. 7. 1942, Хацићи
1894.	земљорадник	члан КПЈ	Умро 3. октобра 1969.
1919. 1922.	земљорадник домаћица	члан КПЈ	Погинуо јуна 1943, Пишће-Пива Погинула 1943, Голубић, Книн
1924.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо у IV офанзиви
1911.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 2.3. 1943, Вилића гумно
1923.	домаћица	члан КПЈ	Погинула 5. 7. 1942, Лепенац, Хомолска Ћуприја
1926.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо у петој офанзиви
1918.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1918.	земљорадник	члан СКОЈ-а	
	домаћица	члан СКОЈ-а	
1916.	земљорадник	кандидат КПЈ	Погинуо у петој офанзиви
1916.	домаћица	члан КПЈ	Погинула у петој офанзиви
1919.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 12. 8. 1942, Купрес
1910.	земљорадник	члан КПЈ	
1925.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо у IV офанзиви
1912.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо у IV офанзиви
1923.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1921.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 14. 8. 1942, Купрес
1921.	домаћица	члан КПЈ	
	земљорадник		Погинуо 1942. у Босни
1923.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 17. 7. 1942, Бугојно
1915.	земљорадник		Погинуо 14. 8. 1942, Купрес
1913.	домаћица		
1924.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. на Сињавини
1922.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 5. 7. 1942, Лепенац — Хомолска Ћуприја
1919.	земљорадник		
1916.	радник	члан КПЈ	Погинуо 14. 8. 1942, Купрес

Редни брОЈ	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
175.	РАДУЛОВИЋ Марка БОЖО	замјеник пол. комесара чете	Комани, Даниловград
176.	РАЖЊАТОВИЋ Луке ДУШАН	борац	Подгорица
177.	СРЗЕНТИЋ Илије НИКО	борац	Иетровац
178.	СРЗЕНТИЋ Ника ИЛИЈА	борац	Петровац
179.	САНКОВИЋ Митра СТЕВО	борац	Тудоровићи, Будва
180.	СПАСИЋ Сима ДЕЈАН	борац	Подгорица
181.	СУШИЋ МИЛОРАД	борац	Казанци
182.	ШЋЕПАНОВИЋ Петра ПАВУША	борац	Д. Загарач, Даниловград
<i>МИТРАЉЕСКИ ВОД</i>			
183.	БОРИЛОВИЋ Кића ТОМО	командир вода	Бајице, Цетиње
184.	АБРАМОВИЋ Ђока ВЕЦО	борац	Бјелице, Цетиње
185.	БАРОВИЋ Мијаила Мргуда НИКОЛА	борац	Бандићи, Даниловград
186.	ВУЈОВИЋ Спасоја МИЛЕНА	борац	Д. Загарач, Даниловград
187.	ВУЈОВИЋ Јока КРЦУН	борац	Микулићи, Цетиње
188.	ИВАНОВИЋ Сава ЗАГОРКА	борац	Цетиње
189.	ИВАНОВИЋ Сава ЈЕЛЕНА	борац	Цетиње
190.	ЈОВАНОВИЋ Јока МИЛИВОЈЕ	борац	Брчело, Вирпазар
191.	ЈАНКОВИЋ Петра ЈОВАН	борац	Чешљари, Ријека Црнојевића
192.	МИТРОВИЋ Рада МИТАР	борац	Пржно, Будва
193.	НИКОЛИЋ Радована МИЛОШ	борац	Ластва, Цетиње
194.	РОЛОВИЋ Тома ЈОВО	борац	Брчело, Вирпазар
195.	НИКАЉЕВИЋ Сава МИЛО	борац	Брчело, Вирпазар
3. БАТАЉОН			
<i>ШТАБ БАТАЉОНА</i>			
1.	ЂУРОВИЋ Јока ВАСИЛИЈЕ ВАКО	командант батаљона	Момишићи, Титоград
2.	ШОФРАНАЦ Митра МАРКО	полит. комесар батаљона	Рваши, Ријека Црнојевића
3.	ЖАРИЋ Радосава МИРОЈЕ	замјеник ко- манданта бат.	Бобуља, Даниловград

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-СКОЈ-а	Примједба
1916.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 23. 7. 1942, Тихомишље
1916.	ђак		Погинуо 14. 8. 1942, Купрес
1906.	службеник		
1908.	земљорадник	члан КПЈ	
1919.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943, у четвртој офанзиви
1922.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 14. 8. 1942, Купрес
	ђак		
1920.	домаћица	члан КПЈ	
1916.	земљорадник	кандидат	Погинуо 1942, Ливно
1913.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. Голубић, Книн
1911.	учитељ	члан КПЈ	Погинуо у петој офанзиви
1922.	домаћица	члан КПЈ	Погинула 1942, Ливно
1912.	земљорадник		
1923.	ђак	члан КПЈ	Погинула 17. 7. 1942, Бугојно
1921.	домаћица	члан СКОЈ-а	Умрла 1969. г.
1922.	ђак	члан СКОЈ-а	Умро 1942. од задобијених рана, Босански Петровац
1921.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 17. 7. 1942, Бугојно
1914.	радник	члан СКОЈ-а	Погинуо 17. 7. 1942, Бугојно
1925.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 2. 3. 1943, Вилића гумно
1920.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1944, Мојковац
1919.	земљорадник	члан СКОЈ-а	
1915.	студент	члан КПЈ	Погинуо 9. 6. 1943, на Сутјесци као командант 4. прол. бригаде
1916.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо фебруара 1943. у Дрежници
1917.	студент	члан КПЈ	Погинуо у борбама за Колашин 3. 10. 1943.

Редни број	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
4.	БОЖОВИЋ Николе ВЛАДО	замјеник полит. комесара бат.	Титоград
5.	ЂУРАНОВИЋ Велизара ВЛАЈКО	руководилац СКОЈА батаљ.	Мартинићи, Даниловград
6.	МУГОША Божа СИМО	интендант батаљона	Доња Горица, Титоград
7.	КАНДИЋ Љубомира БРАНКО	рефер. санит. батаљона	Колашин
НАПОМЕНА: Непосредно после формирања бригаде био је постављен у штабу батаљона на дужности и то:			
8.	ЧАГОРОВИЋ Крста ЂУРО	полит. комесар батаљона	Мартинићи, Даниловград
<i>1. ЧЕТА</i>			
9.	ЈУГОВИЋ Петра РАДИСАВ БАКО	к-ндир чете	Косић, Даниловград
10.	ДРАГОВИЋ Радована ВОЈИН	полит. ком. чете	Грбе, Спуж
11.	БРАЈОВИЋ Јована ЈОКАШ	замјеник к-ндира чете	Спуж
12.	ГРОЗДАНИЋ Вукала КРСТО	замј. пол. комес. чете	Шобајићи, Даниловград
13.	АЛИГРУНДИЋ Зака ЉУБО	борац	Балабани, Титоград
14.	БАБИЋ Радосава МИЛОСАВ МАЉЕТА	борац	Косић, Даниловград
15.	БЕГОВИЋ Божине ЈОКАШ	боран	Косић, Даниловград
16.	БОБИЧИЋ Милете МИЛИЋ	борац	Вучица, Даниловград
17.	БОБИЧИЋ Милете МИХАИЛО	борац	Вучица, Даниловград
18.	БОБИЧИЋ Милете ЉЕПОСАВА	борац	Вучица, Даниловград
19.	БРАЈОВИЋ Секуле ЈАКША	борац	Косић, Даниловград
20.	БРАЈОВИЋ Јакше МИХАИЛО БЕБО	борац	Косић, Даниловград
21.	ВЕЛАШЕВИЋ Живка СПАСОЈЕ	борац	Главица, Даниловград
22.	ВУКЧЕВИЋ Марка САВО	борац	Љешанска Нахија, Титоград
23.	ДРАГОВИЋ Милована ВОЈИН	борац	Ђурица, Даниловград

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-СКОЈ-а	Примјелба
1915.	приватни намјештеник	члан КПЈ	
1924.	ђак	члан КПЈ	Умро 29. 7. 1944, Грумо — Италија
1920.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо августа 1943. у Пје- шивцима
1919.	студент мед.	члан СКОЈ-а	
1904. 1917.	радник официр БЈВ	члан КПЈ	Погинуо 6. 8. 1943. код Маглаја
1914. 1917.	студент дипл. правник	члан КПЈ члан КПЈ	Погинуо на Винцу 25. 9. 1942.
1921.	ђак	члан КПЈ	
1921. 1916.	ђак студент	кандидат КПЈ члан КПЈ	Погинуо 14. 8. 1942. на Купресу
1917.	земљорадник	кандидат КПЈ	Погинуо септембра 1943, Мрежица код Фоче
1917.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 17. 7. 1942, Бугојно
1920.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 24. 5. 1944. у Лозној, код Бијелог Поља
1924.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1894.	учитељ		Умро 1965.
1923.	ђак	члан СКОЈ-а	
1914.	студент	кандидат КПЈ	Погинуо 25. 9. 1942. на Винцу
1916.	дипл. правник		Умро после рата
1912.	земљорадник		

1 едни број	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
24.	ДРАГОВИЋ Живка ВЕЉКО	к-дир вода	Ђурилац, Даниловград
25.	ДОМАЗЕТОВИЋ Ђока ВУЈАДИН	борац	Мојановићи, Зета. Титоград
26.	ЂУРОВИЋ Томице ВОЈИСЛАВ	борац	Ђурилгц, Даниловград
27.	ЂУРОВИЋ Станка ШЋЕПАН	борац	Грлић, Даниловград
28.	ЂУРОВИЋ Марка АРСЕНИЈЕ	борац	Даниловград
29.	ЂУРОВИЋ Пунише РАДИВОЈЕ	борац	Грлић, Даниловград
30.	ЈОВОВИЋ Петра ЈОКАШ	борац	Косић, Даниловград
31.	ЈОВОВИЋ Марка МИРОСЛАВА МАЦА	борац	Вукотица, Даниловград
32.	КОВАЧЕВИЋ Сава МАРКО МАЈО	борац	Кликоваче, Спуж
33.	КОВАЧЕВИЋ Петра МИЛОЊА	борац	Косови Луг, Даниловград
34.	КАТНИЋ Ђура ВОЈИН	десетар	Кликоваче, Спуж
35.	КАЛЕЗИЋ Радована МОМЧИЛО БУТО	борац	Ђурилац, Даниловград
36.	КАЖИЋ Андрије САВО	борац	Гољемади, Титоград
37.	ЛАКИЋ Бећира ВЕЛИЗАР ЖАКА	борац	Кула Лакића, Даниловград
38.	ЛАКИЋ Живка ВЛАДО	борац	Кула Лакића, Даниловград
39.	МАРУНОВИЋ Видака РАДЕ	борац	Даниловград
40.	МАРТИНОВИЋ Милутина БРАНКО	борац	Косови Луг, Даниловград
41.	МАРЕНИЋ Петра ЉУБИЦА ФИНА	четна болничарка	Даниловград
42.	НИКОЛИЋ Живка ИЛИЈА	борац	Дашшовград
43.	ПОПОВИЋ Риста ВУЛЕ	борац	Копито, Даниловград
44.	ПРАШЧЕВИЋ Петра НИКОЛА	борац	Слатина, Даниловград
45.	ПРАШЧЕВИЋ Илије МИЛОВАН	борац	Слатина, Даниловград

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-СКОЈ-а	Примјела
1915.	студент	члан КПЈ	
1920.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 14. 8. 1942. на Купресу
1920.	подофицир БЈВ	кандидат КПЈ	
1919.	подофицир БЈВ		Погинуо 3.3. 1943, Вилићагумно
1922.	студент	члан СКОЈ-а	Погинуо 17. 7. 1942, Бугојно
1906.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 17. 7. 1942, код Бугојна
1921.	ћак	члан СКОЈ-а	
1924.	домаћица		Погинула 1943, Шековићи
1917.	земљорадник	члан КПЈ	
1918.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 17. 7. 1942, Бугојно
1915.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 10. 6. 1943, Лучке Ко- либе
1921.	студент	члан СКОЈ-а	Погинуо августа 1942.наКупресу
1919.	студент	члан КПЈ	Погинуо 1943, Сутјеска
1924.	земљорадник		
1914.	дипл. правник	члан КПЈ	
1910.	радник	кандидат КПЈ	Погинуо 1943, Сутјеска
1920.	студент	члан КПЈ	Погинуо 17. 7. 1942. код Бугојна
1920.	студ. медицине	члан СКОЈ-а	Погинула 17.7.1942.кодБугојна
1910.	земљорадник		
1897.	земљорадник		Погинуо 25. 9. 1942. на Винцу
1924.	ћак	члан СКОЈ-а	
1920.	земљорадник		Погинуо 25. 9. 1942. на Винцу

Редни број	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
46.	ПРЕЛЕВИЋ Мироја ДИМИТРИЈЕ	борац	Прелевићи, Даниловград
47.	РАДОВИЋ Радоја ВУКОТА	к-дир вода	Мартинићи, Даниловград
48.	РАДОВИЋ Станка МИЛАДИН	борац	Мартинићи, Даниловград
49.	РАДУЛОВИЋ Бошка ВЕЉКО	борац	Пажићи, Даниловград
50.	РАЧИЋ Јанка МАРКО	борац	Брајовићко Гости- ље, Даниловград
51.	СЕКУЛИЋ Јакова ДУШАН	борац	Секулићи, Даниловград
52.	ШАРАНОВИЋ Рака МИЛИВОЈЕ БИРКО	борац	Косови Луг, Даниловград
53.	ШАРАНОВИЋ Тодора ВУКОСАВА	борац	Поткрај, Даниловград
54.	ШАРАНОВИЋ Петра ЈЕЛКА	борац	Поткрај, Даниловград
55.	ШАЛЕТИЋ Видоја ЗАРИЈА	борац	Почијевка, Даниловград
56.	ШКЕРОВИЋ Блажа СТАНА ЋАКА	борац	Копито, Даниловград
2. ЧЕТА			
57.	БАТРИЋЕВИЋ Михаила МИРКО	к-дир чете	Мартинићи, Даниловград
58.	ЂУРОВИЋ Секуле ЈОВАН	полит. комесар чете	Косови Луг, Даниловград
59.	РАДУЛОВИЋ Николе ШПИРО	замј. к-дира чете	Кликоваче, Спуж
60.	ПЕРОВИЋ Милете БОГДАН	замјеник полит. комесара чете	Мартинићи, Даниловград
61.	АЛАГИЋ Илије МИРКО	борац	Пипери, Титоград
62.	БОБИЧИЋ Милете ЈОВЕТА	десетар	Вучица, Даниловград
63.	БУРЗАНОВИЋ Мића МИЛОВАН	борац	Љешанска Нахија Титоград
64.	БРАЈОВИЋ Јакше ВЛАСТИ- МИР ВЛАЈКО	борац	Косић, Даниловград
65.	БРАЈУШКОВИЋ Мила ДУШАН	борац	Мартинићко Гости- ље, Даниловград

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-С.КОЈ-а	Примјела
1925.	земљорадник		Погинуо 1942. на Купресу
1912.	земљорадник	члан КПЈ	
1920.	земљорадник		Погинуо 1943. на Сутјесци
1922.	студент	члан СКОЈ-а	Погинуо 1942. у Босни
1909.	земљорадник		Погинуо 1943, Боговићи, Романија
1917.	подофицир БЈВ		Погинуо 1945. у саобраћајној несрећи
1922.	земљорадник		
1915.	домаћица		
1923.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1923.	ђак	члан СКОЈ-а	
1914.	домаћица		Погинула 1944. на Бршну
1914.	дипл. правник	члан КПЈ	
1917.	студент	члан КПЈ	
1896.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 14. 8. 1942. на Купресу
1907.	дипл. правник	члан КПЈ	
1912.	студент	члан КПЈ	Погинуо 1943. код Кладња
1913.	земљорадник		
1921.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо марта 1945. у Јадру, Шабац
1923.	ђак	члан СКОЈ-а	Пог. 10. 6. 1943. на Љубин- Гробу
1914.	службеник	члан КПЈ	

	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
66.	ВУКОТИЋ Милутина ДИМИТРИЈЕ	борац	Косови Луг, Даниловград
67.	ВУКАШИНОВИЋ Луке ЗАРИЈА	борац	Лајковићи, Зета Титоград
68.	ДРАГОВИЋ Милована ИЛИЈА	борац	Ђурилац, Даниловград
69.	ДЕЛИБАШИЋ-ЈЕЛУШИЋ Сава ОЛГА	борац	Спуж
70.	ЂУРОВИЋ Михаила ДРАГИША	борац	Копито, Даниловград
71.	ЂУРОВИЋ Малише РАДОСАВ	борац	Велета, Даниловград
72.	ЂУРОВИЋ Риста РАДУША	борац	Вражегрмци, Даниловград
73.	ЂУРАНОВИЋ Вукашина РАДИСАВ	борац	Мартинићи, Даниловград
74.	ЂУРАНОВИЋ Сима СПАСОЈЕ	борац	Мартинићи, Даниловград
75.	ЖИВКОВИЋ Риста САВО	борац	Мартинићи, Даниловград
76.	ИВАНОВИЋ Јовице БОЈИЦА	десетар	Лалевићи, Даниловград
77.	ИВАНОВИЋ Ђура МИЛОШ	борац	Лалевићи, Даниловград
78.	ЈОВОВИЋ Сава СРЕТЕН ДУЉО	борац	Косић, Даниловград
79.	ЈАЊЕВИЋ Мира ИЛИЈА	борац	Мартинићи, Даниловград
80.	КОВАЧЕВИЋ Божине НОВО	десетар	Долови, Даниловград
81.	КОВАЧЕВИЋ Шпира МИХАИЛО	борац	Косић, Даниловград
82.	КОВАЧЕВИЋ Јакова РАДИСАВ	к-дир вода	Долови, Даниловград
83.	КНЕЖЕВИЋ Радивоја МИЛОШ	борац	Крушица, Даниловград
84.	КАЛУЂЕРОВИЋ Риста ДУШАН	борац	Голубовци, Титоград
85.	КРСТОВИЋ Неша ЖИВКО ДАДО	борац	Голубовци, Титоград
86.	ЛАКИЋ Милана ЈАКША	борац	Мартинићи, Даниловград

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-СКОЈ-а	Примједба
1916.	земљорадник		Погинуо 1943. код Кладња
1922.	земљорадник		
1910.	дипл. правник		
1922.	домаћица		
1921.	ђак	члан СКОЈ-а	
1915.	професор		Погинуо 17. 7. 1942, Бугојно
1926.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1921.	земљорадник	члан КПЈ	
1911.	земљорадник		Погинуо септембра 1943. на Опасаници
1907.	службеник	члан КПЈ	Погинуо 10. 7. 1943. на Сутјесци
1915.	земљорадник		Погинуо 1943. на Сутјесци
1922.	земљорадник		
1921.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 25. 9. 1942. на Винцу
1920.	студент	члан СКОЈ-а	Погинуо 25. 9. 1942. на Винцу
1907.	земљорадник		Погинуо 19. 11. 1943. у с. Три- јебине, Сјеница
1920.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 25. 9. 1942. на Винцу
1902.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Сутјесци
1902.	земљорадник	члан КПЈ	
1919.	земљорадник		Погинуо 13.7.1942. код Купреса
1911.	земљорадник	члан КПЈ	
1920.	земљорадник		Погинуо 1943. код Невесиња

Редни број	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
87.	ЉУМОВИЋ Вида АНА	болничарка	Копиле, Пипери, Титоград
88.	МИЛАТОВИЋ Радула РАДОМИР	десетар	Мартинићко Гостиље, Даниловград
89.	МИНИЋ Стојана САВА ЦАКО	борац	ЈЛ
90.	МИЛОВИЋ Спаса ДРАГО	борац	Бистрица, Зета, Титоград
91.	МИРАНОВИЋ Сима ДУШАН	борац	Балабани, Зета, Титоград
92.	МИРАНОВИЋ Неша АРСО	борац	Балабани, Зета, Титоград
93.	НИКОЛИЋ Љака АЛЕКСА АЦО	борац	Титоград
94.	ПЕРОВИЋ Саве НЕНА	борац	Косић, Даниловград
95.	ПАВИЋЕВИЋ Ивана ДРАГИЦА	водна болничарка	Рсојевићи, Даниловград
96.	РАДОВИЋ Богдана ЂУКАН ЂУЗА	борац	Мартинићи, Даниловград
97.	РАСПОПОВИЋ Трипка МИЛАДИН	борац	Мартинићи, Даниловград
98.	РАСПОПОВИЋ Нова РАДИСАВ	к-дир вода	Мартинићи, Даниловград
99.	РАДОВИЋ Мијата БЛАЖО	борац	Лајковић, Зета, Титоград
100.	РАДИЧЕВИЋ Шпира ФИЛИП ФИЋО	борац	Горичани, Зета, Титоград
101.	СТОЈОВИЋ Милоша ДУШАН	борац	Мартинићи, Даниловград
102.	СТОЈОВИЋ Ника МИЛАДИН	борац	Мартинићи, Даниловград
103.	СТОЈОВИЋ Мирка СТАНКА	борац	Мартинићи, Даниловград
104.	СТОЈКОВИЋ Радована СВЕТОЗАР	борац	Мартинићи, Даниловград
105.	ТОМКОВИЋ Гоша БОШКО	борац	Косић, Даниловград
3. ЧЕТА			
106.	ШЋЕПАНОВИЋ Васа МИРКО	к-дир чете	Д. Загарац, Даниловград
107.	ЛАКИЋ Сава МАРКО	полком. чете	Кула Лакића, Даниловград

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-С.КОЈ-а	Примједба
1921.	домаћица	члан КПЈ	
1911.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1944. код Бијелог Поља
1926.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. на Јаворку, Никшић
1919.			
1910.	земљорадник		Погинуо 1943. код Невесиња
1922.	земљорадник		
1919.	студент	члан СКОЈ-а	
1920.	домаћица	члан СКОЈ-а	Умрла после рата
1923.	домаћица		
1921.	ђак	члан СКОЈ-а	
1922.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. на Сутјесци
1913.	службеник		
1910.	професор		Погинуо 3. 3. 1943. на Вилића гумну
1908.	учитељ	члан КПЈ	Умро после рата
1919.	студент	члан КПЈ	Погинуо 1944. код Трнова
1921.	ђак		
1924.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 1943. код Невесиња
1922.	ђак	члан СКОЈ-а	
1920.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 25. 9. 1942. на Винцу
1914.	подофицир БЈВ	члан КПЈ	Погинуо после рата
1920.	ђак	члан КПЈ	Погинуо 8.2. 1945. у Војводини

	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
108.	ЈАЊЕВИЋ Милована ИАВЛЕ	замјеник к-дира чете	Мартинићи, Даниловград
109.	БОЉЕВИЋ Илије МИХАИЛО	замјеник полком. чете	Зета, Титоград
110.	БОБИЧИЋ Јована ЛАЗАР	к-дир вода	Вучица, Даниловград
111.	БОБИЧИЋ Милана СПАСОЈЕ	борац	Вучица, Даниловград
112.	БОБИЧИЋ Луке МАРИЦА МАША	борац	Вучица, Даниловград
113.	БОГЕТИЋ Митра ДРАГИША	борац	Вучица, Даниловград
114.	БЕЧИЋ Јова СПАСО	борац	Балабани, Зета, Титоград
115.	БРАЈОВИЋ Војина ВУКАШИН ВУКО	десетар	Красовина, Даниловград
116.	БРАЈОВИЋ Ђорђа БОГДАН БОЋА	борац	Јеленак, Даниловград
117.	БРАЈОВИЋ Станка ВОЈИН	борац	Спуж
118.	БРАЈОВИЋ Спасоја ПЕТАР	к-дир вода	Јеленак, Даниловград
119.	БОШКОВИЋ Мирка СВЕТОЗАР БЕЛО	борац	Орја Лука, Даниловград
120.	БОЖОВИЋ Ника МИХАИЛО МИЛО	борац	Спуж
121.	ВУЈОВИЋ Живка БЛАГОТА	борац	Орја Лука, Даниловград
122.	ВУЈАЧИЋ Коста БРАНКО	борац	Голубовци, Зета Титоград
123.	ВУКОВИЋ Петка МАША	борац	Голубовци, Зета Титоград
124.	ГРОЗДАНИЋ-ДАКИЋ Бошка МИЛЕНА	борац	Шобаићи, Даниловград
125.	ДРАГИШИЋ Риста МИЛУТИН	борац	Радећа, Пипери, Титоград
126.	ЂУРОВИЋ Алексе МИЛУТИН МИЋО	борац	Косови Луг, Даниловград
127.	ЖАРИЋ Митра СТАНКО	борац	Бобуља, Даниловград
128.	ЈОВОВИЋ Марка СОЛОМУН	борац	Вукотица, Даниловград

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-С.КОЈ-а	Примјела
1911.	професор	члан КПЈ	Погинуо јуна 1943. код Сјетлине
1922.	студент	члан КПЈ	Погинуо 8. 4. 1944. Г. Дубац, Србија
1906.	учитељ	члан КПЈ	Погинуо јуна 1943. на Сутјесци
1918.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 17. 5. 1943. на Вежеш- нику, код Титограда
1916.	домаћица		Погинула јуна 1943. на Сутјесци
1919.	земљорадник		
1912.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо октобра 1943, Колашин
1921.	подофицир БЈВ		
1921.	земљорадник	члан СКОЈ-а	
1912. 1915.	земљорадник подофицир БЈВ	члан КПЈ	Погинуо 1944. код Невесиња
1919.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо јула 1943. Шековићи, Босна
1914.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 3. 10. 1943, Колашин
1914.	земљорадник		Погинуо 1943. у Босни
1922.	ђак		Погинуо 3. 3. 1943. на Вилића гумну
1918.	домаћица		
1918.	домаћица		
1907.	радник		Погинуо 1944. код Гњилана
1916.	земљорадник	члан СКОЈ-а	
1910.	дипл. правник	члан КПЈ	Погинуо 25. 9. 1942. на Винцу
1910.	дипл. правник		Погинуо 3. 10. 1943, Колашин

	^p^j™ Презиме, очевоимениме	Дужност	Мјесто рођења •
129.	ЈОВОВИЋ Видака РАДОСАВ ПУЦО	борац	Луке, Даниловград
130.	ЈОВОВИЋ Ћетка РОКСАНДА РУСА	болничарка	Сиге, Даниловград
131.	ЈОВОВИЋ Марка ДУШАН ШОГО	борац	Спуж
132.	ЈАЊЕВИЋ Милована ЈЕЈТЕНА	борац	Мартинићи, Даниловград
133.	ИКОВИЋ Милоша МАРИНКО	десетар	Брајовићко Гостиље Даниловград
134.	ЛАКИЋ-МИЛОВИЋ Сава ОЛГА	борац	Кула Лакића, Даниловград
135.	ЛУКИЋ Ћетка МИЛОВАН	борац	Спуж
136.	ЛАЋИЋ Ђура ВОЈИН	борац	Зета, Титоград
137.	МИШКОВИЋ Радована МИЛИВОЈЕ МУСА	борац	Косови Луг, Даниловград
138.	МИЛОВИЋ Спаса МИЛУТИН ЦИЦО	борац	Бистрица, Зета, Титоград
139.	МАКСИМОВИЋ Јока ГОЈКО	борац	Титоград
140.	НЕШОВИЋ Милоша ЖИВКО	борац	Колашиновићи, Даниловград
141.	ПАВИЋЕВИЋ Томице НИКОЛА	борац	Пјешивачки До, Даниловград
142.	РАДУЛОВИЋ Сава ДИМИТРИЈА	борац	Иоткрај, Даниловград
143.	РАДУЛОВИЋ Бошка ИЛИЈА БЕЋО	борац	Пажићи, Даниловград
144.	РАСПОПОВИЋ Митра ВИДО	борац	Мартинићи, Даниловград
145.	СИМОНОВИЋ Шћепана СИМО	десетар	Горица, Даниловград
146.	ФИЛИПОВИЋ Сима ДРАГУТИН ДРАГО	десетар	Луке, Даниловград
147.	ФИЛИПОВИЋ Ђорђа МИЛОВАН	борац	Луке, Даниловград
148.	ФИЛИПОВИЋ Вида ДУШАН	десетар	Голубовци, ЗетЕ, Титоград
149.	ШАРАНОВИЋ Филипа МИЛИЈА	борац	Међице Даниловград
150.	ШКЕРОВИЋ Блажа ЈЕЛЕНА	борац	Копито, Даниловград

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-С.КОЈ-а	Примједба
1922.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо јула 1943. у Шековићима
1924.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 3. 3. 1943. на Вилића гумну
1925.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 17. 7. 1942, Бугојно
1906.	домаћица		Погинула јуна 1943. код Сјетлине
1914.	земљорадник		Умро 1968.
1925.	домаћица		
1922.	подофицир БЈВ		Погинуо 1943. код Невесиња
1918.	земљорадник		Погинуо 1943. код Невесиња
1916.	земљорадник		Погинуо 1943. код Гацка
1919.	студент	члан СКОЈ-а	Погинуо 6. 7. 1942. код Крешева
1916.	прив. намештеник	члан СКОЈ-а	
1916.	земљорадник	кандидат КПЈ	Погинуо 6. 7. 1942. код Крешева
1921.	земљорадник		Погинуо 17. 7. 1942, Бугојно
1916.	земљорадник		Погинуо 6. 7. 1942. код Крешева
1916.	земљорадник		
1912.	земљорадник		Погинуо 27. 7. 1943. на Омеровој Води
1920.	подофицир БЈВ		Погинуо 3. 8. 1944. ж. с. Лепосавић
1908.	земљорадник	члан КПЈ	
1919.	земљорадник		
1909.	службеник		
1900.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Сутјесци
1917.	ђак	члан КПЈ	Погинула октобра 1943, Матешево

Редни број	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
151.	ЈЕЛУШИЋ Креса НИКОЛА	борац	Поткрај, Даниловград
152.	БЕГОВИЋ Вида БОРИВОЈЕ	борац	Косић, Даниловград
	<i>ПРАТЕЋИ ВОД</i>		
153.	МРКИЋ Радула МИЛАН	к-дир вода	Добро Поље, Даниловград
154.	ДРАГОВИЋ Мусе ТОМИЦА	командир одељења	Ђурицац, Даниловград
155.	ЖАРИЋ Новака МИХАИЛО	борац	Мартинићи, Даниловград
156.	ДРАГОЈЕВИЋ Ђорђа ДИМИ-ТРИЈЕ МИТАР	к-дир батаљ. коморе	Мартинићко Гости-ље, Даниловград
157.	ЈОВОВИЋ Петра НАТАЛИЈА МИРГА	борац	Косић, Даниловград
158.	МИЉЕВИЋ Митра МИЛОСАВ	борац	Баре Шумановића, Даниловград
159.	РАДОВИЋ Јовете ЧЕДО	борац	Мартинићко Гости-ље, Даниловград
160.	РАДОЊИЋ К. ВАСО РУС	борац	Вражегрмци, Даниловград
161.	РАДОВИЋ Радована БОЖО	борац	Ђурицац, Даниловград
162.	РАДИНОВИЋ Марка ДИМИТРИЈА	борац	Грбавци, Зета. Титоград
163.	САВЕЉИЋ Милоша БЈАЖО	борац	Мартинићи, Даниловград
164.	ШАРАНОВИЋ Михаила НОВО	борац	Поткрај, Даниловград
165.	ШАРАНОВИЋ Рака МИЛОРАД МИЊА	борац	Косови Луг, Даниловград
	4. БАТАЉОН		
	<i>ШТАБ БАТАЉОНА</i>		
1.	ДРЉЕВИЋ Ђурђа САВО	к-нт батаљона	Колашин
2.	МАШКОВИЋ Секула ВОЈО	комесар батаљ.	Доња Морача
3.	ЂУКИЋ Петра МИЛЕТА	замјеник коман-данта батаљ.	Лијева Ријека
4.	РАШОВИЋ Симеуна БОШКО	замјеник коме-сара батаљ.	Доња Морача

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-С.КОЈ-а	Примједба
1915.	земљорадник	члан КПЈ	Умро 1945.
1919.	подофицир БЈВ		Погинуо 1945. у Црмници
1915.	подофицир БЈВ		Погинуо децембра 1942. на Стрмици
1902.	радник	кандидат КПЈ	Погинуо 31. 7. 1942. у Брдима код Купреса
1919.	радник	члан КПЈ	
1915.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо јула 1943. на Озрену
1923.	домаћица		Погинула јуна 1943. на Сутјесци
1916.	земљорадник		Погинуо јуна 1943. на Сутјесци
1922.	ђак		
1920.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо јануара 1943. на Стр- мици
1916.	радник		
1915.	земљорадник		Погинуо јуна 1943. на Сутјесци
1919.	студент	члан КПЈ	Погинуо 22. 7. на Омеровој Води
1921.	ђак		
1918.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо јуна 1943. на Сутјесци
1912.	службеник	члан КПЈ	
1919.	студент	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу
1918.	официр БЈВ	члан КПЈ	Погинуо 1944.
1918.	студент	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу

Редни број	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
5.	БИЈЕЛИЋ Павла ЈОВО	референт сани-тета батаљ.	Никшић
6.	ВЛАХОВИЋ-ВУКАНОВИЋ Тадише ДЕСА	болничарка	Колашин
7.	ТАТИЋ-НИКОЛИЋ Ђорђија ЂУКА	болничарка	Колашин
8.	ДРАГОВИЋ Сава ДУШАН	интен. батаљ.	Горња Морача
9.	РАКОЧЕВИЋ Мираша ПЕТАР	замјеник интен-данта батаљ.	Штитарица
10.	БАЈТИЋ Секула ИКОНИЈА	борац	Штитарица
11.	ЛАКИЋЕВИЋ Богдана ЈОВИЦА	борац	Доња Морача
12.	ТАТИЋ Ђорђија ЈАКОВ	борац	Колашин
13.	ШЋЕПАНОВИЋ Ђока СВЕТОЗАР ШЕЈТО	борац	Колашин
14.	ДРЉЕВИЋ Радована МИЛОВАН	курир	Колашин
15.	ЋАЛОВИЋ Трипка МАРКО	курир	Доња Морача
16.	МЕДЕНИЦА Лакића ВУЧИЋ	курир	Доња Морача
17.	ПЕКОВИЋ Михајила ИВАН	курир	Горња Морача
18.	САМАРЦИЋ Марка ЈОВО	курир	Кусиде
<i>1. ЧЕТА</i>			
19.	ЈАНКОВИЋ Милинка БОШКО	к-дир чете	Колашин
20.	НОПОВИЋ Вучића СЕКУЛЕ	комесар чете	Лужац, Иванград
21.	ЋИРОВИЋ Милоша ВУЛЕ	замјеник коман-дира чете	Подбишће
22.	ПАЈКОВИЋ Радисава МИЛОШ	замјеник комесара	Лужац, Иванград
23.	БАКИЋ Радисава МИЛУША	болничарка	Доња Морача
24.	БАКИЋ Радисава СЕКУЛЕ	борац	Доња Морача
25.	БОШКОВИЋ Петра МОМЧИЛО	борац	Колашин
26.	БУЛАТОВИЋ Ненада ТОМАШ	борац	Колашинска Поља
27.	ЋИРОВИЋ Радована БОЖО	борац	Доња Морача
28.	ЋИРОВИЋ Илије РАДУЛЕ	борац	Доња Морача
29.	ДАНИЛОВИЋ Милосава БОЖИДАР	борац	Доња Морача
30.	ДАНИЛОВИЋ Милосава ДУЊА	борац	Доња Морача
31.	ДРАГОВИЋ Милана ВАСО	борац	Горња Морача

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-СКОЈ-а	Примјелаба
1907.	љекар		
1919.	ђак	члан СКОЈ-а	
1922.	ђак	члан СКОЈ-а	
1906.	учитељ	члан КПЈ	
1908.	студент	члан КПЈ	
1911.	домаћица		
1898.	земљорадник		Погинуо 1943. на Зеленгори
1921.	радник	члан СКОЈ-а	
1921.	радник	члан СКОЈ-а	
1920.	ђак	члан КПЈ	
1921.	земљорадник	члан КПЈ	
1915.	службеник	члан КПЈ	
1918.	ђак	члан СКОЈ-а	
1910.	подофицир БЈВ	члан КПЈ	
1910.	службеник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Острогу
1913.	студент	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу
1915.	пољопривредни техничар	члан КПЈ	Погинуо 1943. код Гацка
1915.	студент	члан КПЈ	
1924.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 1943. на Сутјесци
1917.	земљорадиик	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу
1924.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1942. на Купресу
1921.	шумски радник	члан КПЈ	Погинуо 1944. код Колашина
1922.	ђак	члан СКОЈ-а	
1896.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Сутјесци
1921.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу
1918.	домаћица	члан КПЈ	Погинула 1943. на Будњу
1910.	земљорадник	члан КПЈ	

Редни број	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
32.	ДРАГОВИЋ Сава СТЕВО	водник	Горња Морача
33.	ДУЛОВИЋ Јоксима НЕШКО	борац	Крња Јела
34.	ГРУЈИЋ Мијајла ВЕЛИМИР	борац	Колашин
35.	ГРУЈИЋ Мијајла РАДОМИР	борац	Колашин
36.	ГУБЕРИНИЋ Радосава ДРАГУТИН	борац	Полица
37.	ГУБЕРИНИЋ Жуја НОВАК	борац	Полица
38.	ГУБЕРИНИЋ Милована РАЈКО	борац	Полица
39.	ЈАЋИМИЋ Шћепана ПУНИША	борац	Доња Морача
40.	ЈАНКОВИЋ Вукоте МИТАР	борац	Колашин
41.	ЈОВАНЧЕВИЋ Веља МИЛОРАД	борац	Долац
42.	ЈОВАНОВИЋ Миливоја ПЕРО	борац	Колашин
43.	КОВИЈАНИЋ Милисава ВУКО	борац	Подбишће
44.	ЛАКЕТИЋ Милије ЉУБО	борац	Горња Морача
45.	ЛАКИЋЕВИЋ Мијата РАДОСАВ	борац	Мушовића Ријека
46.	ЛАКИЋЕВИЋ Павла ВУКО	борац	Мушовића Ријека
47.	МАЛИШИЋ Радосава ПАНТО	борац	Пешца
48.	МАШКОВИЋ Новице ВЕЉКО	борац	Плана
49.	МАШКОВИЋ Новице ЈЕЛИЦА	борац	Плана
50.	МАШКОВИЋ Секуле МАРЈАН	борац	Доња Морача
51.	МЕДЕНИЦА Милића ВОЈИСЛАВ	борац	Колашин
52.	МИЈАТОВИЋ Драгоја ВУКАЈЛО МУЈО	борац	Колашин
53.	МИЈОМАНОВИЋ Петра ЗОРКА	борац	Морачко Треба- љево
54.	МИЈОМАНОВИЋ Петра РАДЕ	борац	Морачко Треба- љево
55.	МУЧАЛИЦА Машана БОЖО	борац	Горња Морача
56.	ОБРАДОВИЋ Митра БОШКО	борац	Лубница
57.	ПЕРОВИЋ Новице ДАНИЦА	болничарка	Колашин
58.	ПЕРОВИЋ Пунише НОВАК	борац	Доња Морача
59.	ПЕКОВИЋ Сава НИКОЛА	борац	Горња Морача
60.	ПРЕЛЕВИЋ Сава МИЛОСАВ	борац	Љешница
61.	РАДОВИЋ Ивана ЉУБО	борац	Колашин
62.	РАКОЧЕВИЋ Вукосава ДАРА	борац	Морачко Требав- љево

Година рођеша	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-СКОЈ-а	Примједба
1905.	службеник	кандидат КПЈ	Умро 1966.
1921.	ђак	члан КПЈ	
1920.	земљорадник	члан КПЈ	
1926.	ђак	члан СКОЈ-а	
1922.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1942. на Купресу
1922.	радник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1942. на Купресу
1922.	ђак	члан СКОЈ-а	
1901.	службеник	члан КПЈ	
1920.	ђак	члан СКОЈ-а	
1919.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1942, Бугојно
1904.	радник		Погинуо 1943. у IV офанзиви
1909.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу
1909.	земљорадник		
1908.	земљорадник		Погинуо 1943. на Озрену
1892.	земљорадник	члан КПЈ	Умро 1953.
1901.	учитељ	члан КПЈ	Умро 1952.
1926.	ђак	члан СКОЈ-а	
1924.	домаћица	члан КПЈ	Погинула 1942. на Купресу
1912.	земљорадник	члан КПЈ	
1913.	земљорадник	члан КПЈ	
1920.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. на Будњу
1925.	ђак	члан СКОЈ-а	
1922.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1942. на Купресу
1921.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1942. код Мркоњић-Града
1922.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. код Горанског
1921.	ђак	члан СКЈ-а	Погинула 1942. на Бугојну
1900.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1942. код Купреса
1912.	земљорадник	члан КПЈ	
1924.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1942. код Книна
1921.	земљорадник	члан СКОЈ-а	
1924.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 1942. код Книна

1 едни оро)	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
63.	РАКОЧЕВИЋ Јована МИРАШ	борац	Морачко Треба- љево
64.	РАКОЧЕВИЋ Јована РАДУЈЕ	борац	Морачко Требо- љево
65.	РАКОЧЕВИЋ Тома ВУК	водник	Штитарица
66.	СЕЛИЋ Благоте БРАНИСЛАВ	борац	Колашин
67.	СИМОВИЋ Јагоша ВЕСО	борац	Колашин
68.	ШЋЕКИЋ Гавра ЈАГОШ	борац	Полица
69.	ВЕЉОВИЋ Милосава РАТКО	борац	Подбишће
70.	ВУЈИСИЋ Благоја МОМЧИЛО	борац	Колашин
71.	ВУКАЈЛОВИЋ Веља МИТАР	борац	Речине
2. ЧЕТА			
72.	ГРУЈИЋ Милисава ПЕРИША	к-дир чете	Липово
73.	ДРЉЕВИЋ Митра ГАЈО	комесар чете	Колашин
74.	ДАМЈАНОВИЋ Пунише МАЛИША	замј. комесара	Подбишће
75.	ДОЖИЋ Илије БЛАЖО	замј. командира	Колашин
76.	АНЂЕЛИЋ Михаила ЉУБО	борац	Колашин
77.	АНЂЕЛИЋ-СИМОНОВИЋ Матије МИЛКА	борац	Колашин
78.	БАЛТИЋ-ВИЧИЋ Грујице ДЕСА	борац	Штитарице
79.	БЕЋИРОВИЋ Мирка ПЕТАР	борац	Јабука
80.	БОШКОВИЋ Јевта ВЕСО	борац	Колашин
81.	БУЛАТОВИЋ-ЈАУКОВИЋ Михаила ЈАСНА	болничарка	Колашин
82.	БУЛАТОВИЋ Николе МИЛКА	борац	Речине
83.	БУЛАТОВИЋ Николе МАТИЈА	борац	Ровачко Треба- љево
84.	БУЛАТОВИЋ Радоја РАЈКО	борац	Доња Морача
85.	БУЛАТОВИЋ Милике ЗАГОРКА	борац	Колашин
86.	БУЛАТОВИЋ-ШАЛЕТИЋ Рада ЈАСНА	борац	Морачко Треба- љево
87.	ЧОБЕЉИЋ Ђура МИЛОВАН	борац	Штитарица
88.	ЧОБЕЉИЋ Петра РАДОШ	борац	Штитарице
89.	ЧОГУРА Божа ТАДИША	борац	Липово
90.	ДАМЈАНОВИЋ Пунише ДРАГО	борац	Подбишће

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-С.КОЈ-а	Примједба
1920.	студент	члан КПЈ	Погинуо 1943. у V офанзиви
1920.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1942. на Купресу
1910.	подофицир БЈВ	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу
1919.	студент	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу
1924.	ђак	члан СКОЈ-а	
1902.	земљорадник	члан КПЈ	
1913.	радник	члан КПЈ	Погинуо 1942 ₃ Ливно
1923.	ђак	члан СКОЈ-а	
1920.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1942. на Купресу
1915.	официр БЈВ	члан КПЈ	
1922.	ђак	члан КПЈ	
1910.	инжењер	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу
1903.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1942.
1910.	студент	члан КПЈ	Умро 1967.
1922.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1927.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1920.	ђак	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Околишћу
1910.	радник	члан КПЈ	Умро 1968.
1920.	ђак	члан СКОЈ-а	
1916.	правник		
1924.	земљорадник		
1927.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1942, Дејчићи
1924.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинула 1942, Околишће
1923.	домаћица	члан КПЈ	
1919.	земљорадник		
1914.	земљорадник	кандидат КПЈ	Погинуо 1943. у V офанзиви
1896.	земљорадник		
1909.	службеник	члан КПЈ	

Редни број	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
91.	ДЕДЕЈИЋ Стевана БОЖО	борац	Штитарица
92.	ДРОБЊАК Јована МИЛИВОЈЕ	борац	Колашинска Поља
93.	ДУЛОВИЋ Вука БЛАЖО	борац	Горња Морача
94.	ФИЛИПОВИЋ Секула РАДУЛЕ	борац	Колашинска Поља
95.	ГРУЈИЋ Милоша МОМЧИЛО	борац	Колашин
96.	ЈАНКОВИЋ Божа МАНОЈЛО	борац	Крња Јела
97.	ЈОВОВИЋ Миливоја ДРАГО-ЈБУБ БАТА	борац	Колашин
98.	КРУШЧИЋ Милосава СТАНОЈКА	десетар	Колашин
99.	КРКОВИЋ Миладина ЂОРЂИЈЕ	борац	Горња Морача
100.	КРКОВИЋ Миладина МИЛО	борац	Горња Морача
101.	МАШКОВИЋ Милована МИЛИЋ	борац	Доња Морача
102.	МИЛОШЕВИЋ Иавића АНДРИЈА	борац	Доња Морача
103.	МИЛОШЕВИЋ МОМЧИЛО	борац	
104.	МИЛОШЕВИЋ Богдана РАНКО	борац	Доња Морача
105.	МИЛОШЕВИЋ Андрије СТРАХИЊА	водник	Доња Морача
106.	МУЛЕВИЋ Јована МОМЧИЛО	борац	Титоград
107.	НИКОЛАЈЕВИЋ АЛЕКСАНДАР	борац	Колашин
108.	НОВАКОВИЋ Рада ДИМИТРИЈЕ	борац	Бијело Поље
109.	ПЕРОВИЋ Шћепана СИМЕУН	борац	Доња Морача
110.	РАДОВИЋ Вука ИКОНИЈА	борац	Доња Морача
111.	РАДОВИЋ Вука МИЉА	борац	Доња Морача
112.	РАКОЧЕВИЋ ИЛИЈА	борац	
113.	РАКОЧЕВИЋ Тома МАРКО	борац	Морачко Треба-љево
114.	РАКОЧЕВИЋ Бошка РАДЕ	борац	Колашин
115.	РАКОЧЕВИЋ Милинка РАДОЈЕ	борац	Штитарице
116.	СИМОНОВИЋ Мика МИЛИНКО	борац	Плана
117.	ШЋЕПАНОВИЋ Милоша КОСТО	борац	Колашин
118.	ШУКОВИЋ Михаила ДАРА	болничарка	Морачко Треба-љево

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-С.КОЈ-а	Примјелба
1910.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу
1906.	шумски радник	члан КПЈ	
1918.	земљорадник	кандидат КПЈ	Погинуо 1943, Горња Морача
1895.	земљорадник	члан КПЈ	Умро 1964.
1926.	ђак	члан СКОЈ-а	
1922.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1944. код Кшша
1920.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1942.
1920.	службеник	члан КПЈ	Умрла 1946.
1921.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1942.
1922.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943, Сутјеска
1920.	ђак	члан КПЈ	Погинуо 1942, Околишће
1885.	службеник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Мајевици
			Погинуо 1942, на Купресу
1924.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943, Кладањ
1917.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1942, Бугојно
1922.	радник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1944, Краљево
1919.	радник	кандидат КПЈ	
1898.	радник		Умро 1967.
1920.	студент	члан КПЈ	
1920.	домаћица	члан КПЈ	Погинула 1943. у V офанзиви
1923.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 1943. у V офанзиви
1920.	земљорадник		Погинуо 1942. на Купресу
1918.	Подофицир БЈВ	члан КПЈ	Умро 1964.
1915.	радник	кандидат КПЈ	Погинуо 1943, Сутјеска
1907.	земљорадник		
1885.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Озрену
1898.	радник	члан КПЈ	Умро после рата
1924.	ђак	члан СКОЈ-а	Умрла после рата

	Презиме, очево име и име ? и •	Дужност	Мјесто рођења
119.	ТАЦОВИЋ Љуба БРАНКО	омлад. руковод.	Колашин
120.	ВЕЉОВИЋ Радула ВУК	борац	Подбишће
121.	ВЛАХОВИЋ Јакше ЈУЛИЈА	борац	Мојковац
122.	ВЛАХОВИЋ Милинка ВЕЉКО	борац	Речине
123.	ВЛАОВИЋ Симеуна ЈАГОШ	борац	Штитарица
124.	ВУЈИСИЋ Милована ИЛИЈА	борац	Бијели Поток
3. ЧЕТА			
125.	ПЕРИЋ ВОЈИСЛАВ	командир чете	Иванград
126.	ВЕШОВИЋ Петра МИРКО	комесар чете	Матешево
127.	СЕЛИЋ Благите ВЛАДЕТА	замјеник комес.	Ђаковица
128.	ОЈДАНИЋ Андрије ПАВЛЕ	замјеник команд.	Лубнице
129.	БЕЋИРОВИЋ Блажа БРАНКО	борац	Горња Морача
130.	БОШКОВИЋ Велише САВЕЉА	борац	Требаљево
131.	БУЛАТОВИЋ Века ЈЕЛЕНА	болничарка	Ровца
132.	БУЛАТОВИЋ-ШОЋ Радована КОСА	борац	Колашин
133.	ЋИРОВИЋ Радована ИЛИЈА	борац	Доња Морача
134.	ЋОРИЋ Вида ИВАН	борац	Подбишће
135.	ЋОРИЋ Сава РАДОЈЕ	борац	Подбишће
136.	ЧЕПИЋ Ђура ВОЈИН	борац	Горња Морача
137.	ЧОБЕЉИЋ Пера ПЕРОВАН	борац	Штитарица
138.	ДАМЈАНОВИЋ Пунише РАДОЈИЦА	борац	Подбишће
139.	ДРАГОВИЋ Милана МИЈАЈЛО	борац	Горња Морача
140.	ДРЕКАЛОВИЋ Мирка СТОЈКА	болничарка	Колашин
141.	ДУЈОВИЋ СИМО	водник	Лијева Ријека
142.	ЂОКИЋ Милинка ДУЊА	борац	Горња Морача
143.	ЂОКИЋ Гаврила МИЛИЋ	борац	Горња Морача
144.	ЂУРАШИНОВИЋ Милутина ИЛИЈА	борац	Подбишће
145.	ГРУЈИЋ Милисава ЛУКА	борац	Подбишће
146.	ГРУЈИЋ Радоша МИЈАЈЛО	борац	Колашин
147.	ГРУЈИЋ Радоша МИЛОШ	борац	Колашин
148.	ГРУЈИЋ Милисава ГЕРО	борац	Подбишће
149.	ИВЕЗИЋ Драгутина МИХАИЛО	борац	Колашин

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-аСКОЈ-а	Примједба
1920.	ђак	члан КПЈ	
1898.	земљорадник		Погинуо 1942. на Купресу
1922.	домаћица	члан КПЈ	
1917.	радник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1942. на Купресу
1907.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу
1918.	студент	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу
1916.	радник	члан КПЈ	Погинуо 1942, Бугојно
1907.	адвокат	члан КПЈ	Погинуо 1943. код Гацка
1913.	правник	члан КПЈ	
1910.	земљорадник	члан КПЈ	
1920.	ђак	члан СКОЈ-а	
1905.	земљорадник		
1914.	службеник	члан СКОЈ-а	Погинула 1943. у V офанзиви
1926.	ђак	члан СКОЈ-а	
1921.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1942. на Купресу
1919.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу
1905.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943, Сутјеска
1918.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1942, Ливно
1908.	земљорадник		
1893.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу
1904.	земљорадник		
1917.	домаћица	кандидат КПЈ	
1920.	радник	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Купресу
1923.	до.чаћица	члан КПЈ	Погинула 1943. на Вилића гумну
1922.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. на Сутјесци
1897.	земљорадник		
1898.	земљорадник		Погинуо 1942. код Јајца
1884.	земљорадник		Погинуо 1943, Јабланица
1886.	пензионер		Погинуо 1943, Сутјеска
1905.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1942. код Книна
1922.	ђак	члан СКОЈ-а	Умро од последица рана на Купресу

^p^™ Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења •
150. ЈАНКОВИЋ Вукосава ДРАГИША	борац	Крња Јела
151. ЈАНКОВИЋ Мира КОМНЕН	борац	Доња Морача
152. ЈЕКНИЋ Спасоја ВОЈИСЛАВ	борац	Горња Морача
153. ЈОВАНЧЕВИЋ Митра МОМИР	борац	Долац
154. ЈОВАНОВИЋ Миливоја РАЈКО	борац	Колашин
155. КОВИЈАНИЋ Тома ВУЧЕТА	борац	Подбишће
156. ЛАКИЋЕВИЋ Павла МИЛИКА	борац	Колашин
157. МИЛОШЕВИЋ Павића БОГДАН	борац	Доња Морача
158. МИЛОШЕВИЋ Андрије ВЕЛИМИР	борац	Доња Морача
159. МИНИЋ Риста НИКОЛА	борац	Подбишће
160. МИНИЋ Јакова ПЕРИША	борац	Подбишће
161. МИНИЋ Јакова ПЕТАР	борац	Подбишће
162. РАДОВИЋ Ивана СПАСОЈЕ	борац	Доња Морача
163. РАКОЧЕВИЋ Николе ВЕЉКО	борац	Колашин
164. РАКОЧЕВИЋ Јовице АЛЕКСА	борац	Сјерогоште
165. СЕЛИЋ Благоге ДАНИЛО	борац	Колашин
166. СЕЛИЋ Љубодрага СЛОБОДА	борац	Расица
167. ТОМИЋ Мијата САВА	борац	Подбишће
168. ВЕЉИЋ Марка РАЈО	борац	Долац
169. ВЕЉОВИЋ Милосава ДРАГИЋ	борац	Подбишће
170. ВЕШОВИЋ-КРСТИЋ Божицара ДЕСА	борац	Београд
171. ВУЈИСИЋ Благоја ДРАГУТИН	борац	Колашин
172. ВУЈИСИЋ Вукосава ЂОКО	борац	Колашин
173. ВУЈИСИЋ Милована ОЛГА	борац	Матешево
174. ЗИНДОВИЋ Илије ТОМАШ	борац	Колашинска Поља
175. ЖИВКОВИЋ Милана ЉУБО МАКА	борац	Крња Јела
5. БАТАЉОН		
1. АНДЕСИЛИЋ Млађенова СПАСЕНИЈА	оорац	Вирак, Жабљак
2. АНДЕСИЛИЋ Милошева ДАРА	борац	Комарница, Шавник

"одина >ођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-аСКОЈ-а	Примједба
1912.	студент	члан КПЈ	
1922.	ђак	члан КПЈ	Погинуо 1943, Вилића гумно
1922.	земљорадник	кандидат КПЈ	Погинуо 1943, Вилића гумно
1923.	земљорадник	члан СКОЈ-а	
1916.	радник	кандидат КПЈ	
1919.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. код Ријеке Црно- јевића
1922.	ђак	члан СКОЈ-а	
1893.	земљорадник		Погинуо 1943, Сутјеска
1903.	земљорадник	члан КПЈ	
1891.	земљорадник		Погинуо 1943, Сутјеска
1892.	земљорадник		Умро 1951.
1910.	земљорадник		
1914.	земљорадник		Умро послје рата
1919.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1945, Београд
1922.	ђак	члан КПЈ	
1921.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943, Озрен
1919.	студент	члан КПЈ	
1922.	земљорадник	кандидат КПЈ	Погинуо на Купресу
1919.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. код Мратиња
1917.	земљорадник	члан КПЈ	
1920.	студент	члан СКОЈ-а	
1921.	ђак	члан КПЈ	Погинуо 1943, Колашин
1919.	ђак	члан КПЈ	Умро 1942. после рањавања на Купресу
1921.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинула 1943, Сутјеска
1903.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. у V офанзиви
1920.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943, Вилића гумно
1924.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1924.	домаћица		Погинула 1943. на Зеленгори

едни рој	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
3.	БАДЊАР Јевремов РАДОМАН	борац	Подгора, Жабљак
4.	БАДЊАР Павлов ЉУБО	борац	Подгора, Жабљак
5.	БЛАГОЈЕВИЋ Миланов БОШКО	борац	Врела, Жабљак
6.	БАРАНИН Милованов ВЕЉКО	десетар	Питомине, Жабљак
7.	БАЈКОВИЋ Јованов ФИЛИП	замјен. пол. ком. бат.	Каиро
8.	БОЈОВИЋ Михаилов БОЖИДАР	борац	Његовуђа, Шаранци
9.	БАТЕЗИЋ Миладинов ЧЕДО	борац	Пашина Вода, Жабљак
10.	БУЛАЈИЋ Божов ВЛАДО	борац	Билећа
11.	БАТУРАН Костандинов МИРКО	борац	Недајно, Пива
12.	БЛЕЧИЋ Илијин РАДЕ	борац	Селјани, Пива
13.	БРАТИЋ Т. ПЕТАР	борац	Смријечно, Пива
14.	ЦЕРОВИЋ Миланов ДРАГП	борац	Тушиња, Ускоци
15.	ЦЕРОВИЋ Савов РАДЕ	борац	Тушиња, Ускоци
16.	ЦЕРОВИЋ Милована ДАРА	борац	Тушиња, Ускоци
17.	ЦЕРОВИЋ Радова МИЛОСАВА	борац	Тушиња, Ускоци
18.	ЦЕРОВИЋ Митров СТЕВАН	борац	Тушиња, Ускоци
19.	ЦЕРОВИЋ Савова ЈЕЛЕНА	борац	Тушиња, Ускоци
20.	ЧВОРОВИЋ Ђуров БРАНКО	борац	Жабљак
21.	ЧОВОРОВИЋ Стевана РАДОСАВ	борац	Мокро, Шавник
22.	ЧУРОВИЋ Стеванов ВЛАДИСЛАВ ШАЈО	борац	Тушиња, Ускоци
23.	ЋОСОВИЋ Радов МИЛЕ	командир вода	Жабљак
24.	ЋЕРАНИЋ Петрова ЗОРА	борац	Дубровско, Шавник
25.	ЋОРОВИЋ Димитријев ВОЈИН	командир вода	Врточполе, Жабљак
26.	ДАНИЛОВИЋ Ђолова АНЂЕЛИЈА	економ чете	Жабљак
27.	ДАНИЛОВИЋ Милосављев ОБРАД	борац	Жабљак
28.	ДАКИЋ Милошев ЈЕВРЕМ	борац	село Црна Гора, Пива
29.	ДУКОВИЋ Радивојев РАДОСАВ	борац	Вирак, Жабљак

Година рођења	Занимање пре рата	Члан-кандидат КПЈ-СКОЈ-а	Примједба
1922.	ђак	члан КПЈ	
1922.	ђак	кандидат КПЈ	
1905.	земљорадник		Погинуо 30. 3. 1943. код Невесшва
1905.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Дурмитору
1910.	дипл. правник	члан КПЈ	
1926.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1944. код Крушевца
1920.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 14. 8. 1942. код Купреса
1926.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1942. код Травника
1914.	земљорадник	кандидат КПЈ	Погинуо 1943. на Зеленгори
1918.	земљорадник		
1895.	земљорадник		Погинуо фебруара 1943. на Прењу
1917.	радник	члан КПЈ	
1920.	ђак	члан СКОЈ-а	
1921.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1920.	домаћица	члан СКОЈ-а	Умрла 1945.
1895.	земљорадник		Погинуо после рата
1908.	домаћица		
1923.	земл.орадник	члан СКОЈ-а	Погинуо јула 1942, Бугојно
1922.	ђак	члан СКОЈ-а	
1912.	земљорадник	члан КПЈ	
1905.	земљорадник	члан КПЈ	
1924.	домаћица		
1914.	официр БЈВ		
1918.	домаћица	члан КПЈ	
1921.	земљорадник	члан СКОЈ-а	
1917.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо марта 1943. код Невесиња
1917.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1942. код Книна

Редни број	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
30.	ДУКОВИЋ Савин ВУКОЛА	борац	Вирак, Жабљак
31.	ДРИНЧИЋ Николин САВА	борац	Дубровско, Шавник
32.	ЂЕРКОВИЋ Николин ВОЈИН	десетар	Жабљак
33.	ЂЕРКОВИЋ Јованов МИЛОШ	борац	Жабљак
34.	ЂЕРКОВИЋ Јованов МИЛИСАВ	борац	Жабљак
35.	ЂУРЂИЋ Јанкова МИЛИЦА	борац	Развршје, Жабљак
36.	ГРБОВИЋ Радованов ДРАГУТИН	борац	Вирак, Жабљак
37.	ГРБОВИЋ Милосављевић ЈЕВРЕМ	коман. 3. чете	Вирак, Жабљак
38.	ГРБОВИЋ Јованов РАДОМИР	борац	Вирак, Жабљак
39.	ГРБОВИЋ Недељкова ВИДА	борац	Вирак, Жабљак
40.	ГАГОВИЋ Матијевић МИЉАН	десетар	Безује, Пива
41.	ГАШИЋ Вулов МИЛИЈА	борац	Црквице, Пива
42.	ГРГУРОВИЋ Милије ЈАГОШ	десетар	Даниловград
43.	ГОЛОВИЋ Ђоковић МИЛЕНКО	борац	Пошћење, Шавник
44.	ГОЛОВИЋ Ђурова ОЛГА	руководилац СКОЈ-а бат.	Никшић
45.	ИВАНОВИЋ Симов МИЛОРАД	борац	Кучи, Титоград
46.	ЈАУКОВИЋ Радосављевић БАТРИЋ	борац	Придворица, Шавник
47.	ЈАУКОВИЋ Милићевић ДРАГО	десетар	Придворица, Шавник
48.	ЈАУКОВИЋ Димитријевић ВОЈИН	замј. интен- данта бат.	Придворица, Шавник
49.	ЈАУКОВИЋ Николић КСЕНИЈА	борац	Гацко
50.	ЈАУКОВИЋ Радосављевић МИЛОРАД	борац	Придворица, Шавник
51.	ЈАУКОВИЋ Рашова МИЛКА	борац	Придворица, Шавник
52.	ЈАУКОВИЋ Милићевић МИЋУН	замј. коман- дира 3. чете	Придворица, Шавник
53.	ЈАУКОВИЋ Радосављевић ТОМАШ	борац	Придворица, Шавник
54.	ЈАКИЋ Благојевић РАДОМАН	десетар	Добра Села, Шавник
55.	ЈАКИЋ Матијевић ВУКО	борац	Добра Села, Шавник

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-С.КОЈ-а	Примједба
1919. 1900.	земљорадник земљорадник		
1914.	студ. медицине	члан КПЈ	Погинуо септембра 1947, Љеш- кополе
1916. 1905.	студент земљорадник	кандидат КПЈ	
1921.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1920.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1942. код Книна
1908.	учитељ	члан КПЈ	Погинуо 11. 7. 1943. год. код Кладња
1915. 1921.	земљорадник домаћица	члан СКОЈ-а	
1914. 1900.	дипл. правник земљорадник	члан КПЈ	
1920.	подофицир БЈВ	кандидат КПЈ	Погинуо 1944, Источна Босна
1918.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо априла 1943, Невесиње
1922.	студ. медицине	члан КПЈ	Погинула 1945. у Истри
1918.	подофицир БЈВ	члан СКОЈ-а	
1915.	радник	члан КПЈ	
1913.	инжењер	члан КПЈ	Погинуо 22. 7. 1942, Бугојнос
1912.	дипл. правник	члан КПЈ	
1922. 1921.	домаћица ђак	члан СКОЈ-а	Погинула 1944. на Мајевици
1923.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1916.	дипл. правник	члан КПЈ	Умро 1969. г.
1925.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1944. код Т. Ужица
1917.	студент права	члан КПЈ	
1923.	земљорадник	члан СКОЈ-а	

56.	ЈАКИЋ Матијева ВЕСЕЛИНКА	борац	Добра Села, Шавник
57.	ЈАКИЋ Лекова СТАНИСЛАВА	борац	Добра Села, Шавник
58.	ЈАЊИЋ Милићева ДАНИЦА	борац	Грабовица, Шавник
59.	ЈЕЛИЋ Шћепанов МАШО	зам. команд. 1. чете	Баре, Ускоци
60.	ЈЕГДИЋ Јевремова СОФИЈА	борац	Провалија, Шавник
61.	КАЉЕВИЋ Шујов ИЛИЈА	замј. командира 2. чете	Жабљак
62.	КАЉЕВИЋ Ђорђијева ДАНИЦА	борац	Жабљак
63.	КАЉЕВИЋ Илијин ПУНИША	борац	Жабљак
64.	КАРАЦИЋ Илијин МИЛИЋ	борац	Петница, Шавник
65.	КАРАЦИЋ Урошев ВУКО	борац	Петница, Шавник
66.	КАРАЦИЋ Војов МИРО	борац	Петница, Шавник
67.	КАРАЦИЋ Милинков ВОЈИН	борац	Петница, Шавник
68.	КАРАЦИЋ Вучков ВОЈИН	борац	Палез, Жабљак
69.	КАРАЦИЋ Јагошева ЉУБИЦА	борац	Палез, Жабљак
70.	КНЕЖЕВИЋ Новичин МИЛАН	десетар	Милошевићи, Шавник
71.	КНЕЖЕВИЋ Драгов ИСАИЛО	борац	Милошевићи, Шавник
72.	КНЕЖЕВИЋ Секулов ДИМИТРИЈЕ	боран	Руданци, Шаранци
73.	КНЕЖЕВИЋ Јованов ЖИВАН	борац	Руданци, Шаранци
74.	КНЕЖЕВИЋ Новичин ВЕСЕЛИН	борац	Милошевићи, Шавник
75.	КОВАЧЕВИЋ Крстов ЈОВО	економ чете	Жабљак
76.	КОВАЧЕВИЋ Недељков РАДОМИР	борац	Жабљак
77.	КОВАЧЕВИЋ Ђорђијев ЖАРКО ПУШО	борац	Никшић
78.	КОВАЧЕВИЋ Спасојев СТОЈАН	борац	Жабљак
79.	КОВИЈАНИЋ Миливојев ТОМАШ	борац	Пошћење, Шавник
80.	КРСТАЈИЋ Радованов ВИДОЈЕ	командир вода	Пашина Вода, Жабљак

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-СКОЈ-а	Примједба
1920.	домаћица		
1922.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 1944. у Србији
1922.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 15.6.1943. у Мрежшц
1908.	дипл. правник	члан КПЈ	Погинуо 1944. на Шаргану
1922.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1916.	земљорадник	члан КПЈ	
1918.	домаћица		Умрла 1956. године
1931.			
1918.	земљорадник		
1920.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943, Сутјеска
1918.	земљорадник		
1914.	земљорадник		
1917.	студент права	члан СКОЈ-а	
1922.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 1943. на Зеленгори
1907.	земљорадник		Погинуо 1943. на Зеленгори
1900.	земљорадник		
1920.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1945. на срем. фронт
1914.	дипл. правник	члан КПЈ	
1921.	земљорадник		
1906.	земљорадник	члан КПЈ	
1915.	земљорадник	члан СКОЈ-а	
1922.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. на Зеленгори
1920.	земљорадник		Погинуо 1943. на Зеленгори
1906.	земљорадник		Стријељан 1942. у Колашину
1907.	дипл. правник	члан КПЈ	

Редни број	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
81.	КРСТАЈИЋ Милунов БОЖО	борац	Пашина Вода, Жабљак
82.	КРСТАЈИЋ Милунова МИЛЕВА	борац	Пашина Вода, Жабљак
83.	КРСТАЈИЋ Новичин МИРО	пом. интенд. батаљона	Пашина Вода, Жабљак
84.	КРСТАЈИЋ Милованова СМИЉА	борац	Пашина Вода, Жабљак
85.	КРСТАЈИЋ Милов АЦО	борац	Пашина Вода, Жабљак
86.	КРШИКАПА Милошева ГОСПАВА	борац	Баре, Ускоци
87.	КУЖИЋ Костов МИХАИЛО	борац	Пива
88.	КУЈОВИЋ Вукашинова ВУКОСАВА	борац	Колашин
89.	КУЛИЋ Ристов СРЕТО	борац	Пива
90.	КРИВАЋЕВИЋ Милосављев ВЛАДИМИР	борац	Крш, Шаранци
91.	ЛАЛОВИЋ Новичин ГОЈКО	борац	Жабљак
92.	ЛАЗАРЕВИЋ Новова ДАНИЦА	борац	Годијељи, Шавник
93.	ЛАЗАРЕВИЋ Новов РАДОМИР	борац	Годијељи, Шавник
94.	ЛОПУШИНА Савин МИЈАТ	командир вода	Струг, Ускоци
95.	ЛОПУШИНА Радованов МИЛОШ	борац	Струг, Ускоци
96.	ЛЕКИЋ Илијин МАРИЈАН	к-дир пратећег вода	Андријевица
97.	МАЛОВИЋ Божов ЈОСИФ	к-дир 2. чете	Дужи, Шавник
98.	МАШИЋ Вукашинов ЂУРКО	борац	Дужи, Шавник
99.	МИЈАТОВИЋ Гаврилов ИВО	десетар	Крња Јела, Ускоци
100.	МИКИЋ Милованов Др ЖАРКО	реф. санит. батаљона	Сировец, Ускоци
101.	МИКИЋ Милованов ЉУБО	интенд. батаљ.	Сировец, Ускоци
102.	МИКИЋ Богићева САВЕТА	борац	Сировец, Ускоци
103.	МИЈОВИЋ Вукосавов ВУКОТА	борац	Годијељи, Шавник
104.	МИНИЋ Миливојев ГОЈКО	борац	Тимар, Ускоци
105.	МИНИЋ Миливојев МИЊАШ	десетар	Тимар, Ускоци

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-СКОЈ-а	Примједба
1921.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. на Миљевини
1919.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1888.	капетан БЈВ у пензији		Умро 1961.
1900.	домаћица		
1923.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1944. код Ивањице
1923.	домаћица		Погинула 1944. у Србији
1900.	земљора дник		
1920.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1924.	ђак	члан СКОЈ-а	
1922.	земљорадник	члан СКОЈ-а	
1914.	учитељ	члан СКОЈ-а	Погинуо 1942, Ливно
1923.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 21. 2. 1943. у Јабланици
1921.	земљорадник	члан СКОЈ-а	
1907.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Озрену
1914.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. на Озрену
1906.	учитељ		
1910.	дипл. правник	члан КПЈ	
1914.	радник		Погинуо 1942, Ливно
1912.	земљорадник	кандидат КПЈ	
1909.	љекар		
1914.	студент	члан КПЈ	
1923.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 1943. на Тисовом <i>5pp</i> — Зеленгора
1918.	ђак	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Неретви
1918.	земљорадник	кандидат КПЈ	
1916.	радник	члан КПЈ	Погинуо 1943. код Имотског

Реднл Број	Ирезиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођен.а
106.	МИЛИЋЕВИЋ Лукин БРАНКО	борац	Нинковићи, Жабљак
107.	НОВОСЕЛ Владов ЂОКО	делегат вода	Београд
108.	НОВОСЕЛ Миладинов МЛАЋЕН	десетар	Босоча, Жабљак
109.	НОВОСЕЛ Михаилов САВА	борац	Босоча, Жабљак
110.	НИКИТОВИЋ Лазарев РАДОВАН	борац	Комарница, Шавник
111.	НИКИТОВИЋ Лазарев МИЛЕНКО	борац	Комарница, Шавник
112.	НИКИТОВИЋ Божов ЂОРЂИЈЕ	борац	Комарница, Шавник
113.	НИКИТОВИЋ Зеков БЛАЖО	борац	Жабљак
114.	ОБРАДОВИЋ Петрова ВИНКА	борац	Жабљак
115.	ОБРАДОВИЋ Милов ДУШАН	зам. полит. ком. 1. чете	Топлице, Жабљак
116.	ОБРАДОВИЋ Миланов К. РАДОМАН	борац	Тепца, Жабљак
117.	ОБРАДОВИЋ Ђолова ЈЕЛЕНА	борац	Тепца, Жабљак
118.	ОДОВИЋ Андрије СВЕТОЗАР	борац	Пошћење, Шавник
119.	ОЈДАНИЋ Мијајлова ДОБРИЛА	борац	Иванград
120.	ОСТОЈИЋ Обрадов РАДОВАН	борац	Шљиванско, Шаранци
121.	ПОЛЕКСИЋ Димитријев МОМЧИЛО	командант батаљона	Мокро, Шавник
122.	ПИЛЕТИЋ Радованов МИТАР	замј. реф. санит. бат.	Мокро, Шавник
123.	ПЕКИЋ Јовова СОФИЈА	борац	Вирпазар
124.	ПОПОВИЋ Лукин ВЛАДО	борац	Струг, Ускоци
125.	ПОПОВИЋ Живков УРОШ	замј. к-дира вода	Пива
126.	ИОПОВИЋ Драгојев КОСТАНТИН	борац	Нинковићи, Жабљак
127.	ПЕРУНОВИЋ Петров Доброслав ЂЕДО	к-дир чете	Пјешивци
128.	ПЕРУНОВИЋ Илијин ГОЈКО	борац	Пјешивци
129.	ПЕРОВИЋ Милетин БРАНКО	замј. полит. кома. чете	Лука, Шаранци
130.	ПЕРУНОВИЋ Петрова ЂУКА	борац	Пјешивци
131.	РАДУЛОВИЋ Илијин БОШКО	борац	Вирак, Жабљак
132.	РАДУЛОВИЋ Илијин МИЛИВОЈЕ	десетар	Вирак, Жабљак

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-С.КОЈ-а	Примједба
1920.	ђак		
1914.	студент	члан КПЈ	
1920.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Динари
1923.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1942, Бугојно
1912.	земљорадник		
1920.	ђак	члан СКОЈ-а	
1923.	земљорадник	члан СКОЈ-а	
1923.	ђак		
1922.	радница	члан КПЈ	
1910.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Сињавини
1923.	земљорадник		Погинуо 1944. код Спужа
1922.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 1944. код Андријевице
1920.	земљорадник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Сутјесци
1918.	домаћица	члан КПЈ	
1920.	земљорадник	члан КПЈ	
1912.	војни службник	члан КПЈ	
1917.	студент медиц.	кандидат КПЈ	
1911.	службеник	члан КПЈ	Погинула 1944. на Голији
1915.	студент	члан КПЈ	Погинуо 1944, источна Босна
1909.	подофицир БЈВ	кандидат КПЈ	Погинуо 1943. на Црвљу
1920.	ђак		Погинуо 1944. на Пештеру
1910.	дипл. правник	члан КПЈ	Погинуо 1942, ЈГивно
1920.	подофицир БЈВ	члан СКОЈ-а	
1914.	студент	члан КПЈ	
1921.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1917.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1947. код ЈБешкопол>а
1914.	подофицир БЈВ		

Редни број	Презиме з очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
133.	РАОНИЋ Јованов ВЕЉИМИР	десетар	Његовуђа, Шаранци
134.	РАОНИЋ Радосављева ВИКТОРИЈА	борац	Његовуђа, Шаранци
135.	РАКЕТИЋ Крстов МИЛАДИН	борац	Добра Села, Шавник
136.	РАДОЊИЋ Вучетина ДРАГИЊА	борац	Мокро, Шавник
137.	РАДОЈЕВИЋ Радисављев ВЕЉКО	борац	Мокро, Шавник
138.	РАДОВИЋ Илијин МИЛЕ	курир. штаба батаљона	Бијела, Шавник
139.	РАЈКОВИЋ Филипов ТОМА	борац	Бијела, Шавник
140.	РАДОВИЋ Милосављев ЈАГОШ	борац	Пива, Шавник
141.	РОНДОВИЋ Ристов ЖИВКО	борац	Његовуђа, Шаранци
142.	РОВИЋ Јованов ОБРЕН	борац	Пива
143.	САВОВИЋ Тодорова ЂУКА	борац	Вирав, Жабљак
144.	СЕРАТЛИЋ Лалова ЈЕЛЕНА	четна болнич.	Буковица, Жабљак
145.	СРДАНОВИЋ Живков ВОЈИН	к-дир вода	Косорићи, Шавник
146.	СРДАНОВИЋ Тодоров ЛАЗАР	борац	Косорићи, Шавник
147.	СРДАНОВИЋ Јованова (Љ) СОЛУМИЈА	четна болнич.	Косорићи, Шавник
148.	СУБОТИЋ Ђ. МИЛКА	борац	Његовуђа, Шаранци
149.	СТАНИЋ Петров ИЛИЈА	борац	Баре, Ускоци
150.	СТРУЊАШ МИЛУТИНОВ РАДОМИР	борац	Тимар, Ускоци
151.	СТЕВОВИЋ Вулов ПЕКО	борац	Нинковићи, Жабљак
152.	ШЋЕПАНОВИЋ Мићуна МИЛИСАВ	десетар	Бијела, Шавник
153.	ШЋЕПАНОВИЋ Малинов МОМИР	борац	Бијела, Шавник
154.	ШИПЧИЋ Обрадова ЈОВАНКА	борац	Пива
155.	ШИБАЛИЋ Божов МИЈУШКО	комес. батаљ.	Жабљак
156.	ТОМИЋ Митров ГОЈКО	к-дир вода	Тимар, Ускоци
157.	ТОМИЋ Божов ГРУЈО	борац	Тимар, Ускоци
158.	ТРЕБЈЕШАНИН Секулов МИЛАН	десетар	Струг, Ускоци

Година пођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-СКОЈ-а	Примједба
1920.	земљорадник	члан КПЈ	
1922.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1906.	радник	члан КПЈ	Погинуо 1942. код Киина
1914.	домаћица		Погинула 1942. на Ливну
1920.	ђак	члан КПЈ	
1922.	земљорадник	члан КПЈ	
1890.	земљорадник		Погинуо 1942. код Дувна
1922.	ђак	члан КПЈ	Погинуо 22. 7. 1943. на Озрену
1921.	земљорадник		
1922.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1944. код Даниловграда
1905.	домаћица		
1922.	домаћица		
1915.	студент	члан КПЈ	
1916.	студент		
1923.	домаћица	члан СКОЈ-а	Погинула 1942, Бугојно
1920.	радница		Погинула 1944. у Србији
1915.	дипл. правник	члан КПЈ	Погинуо 1942. на Дувну
1914.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. на Вилића гумну
1908.	земљорадник		Умро 1944. године
1912.	учитељ	члан КПЈ	Погинуо 1942, Бугојно
1922.	земљорадник		Погинуо 1944. у Санцаку
1912.	радница	члан КПЈ	
1915.	дипл. правник	члан КПЈ	
1910.	професор	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Зеленгори
1920.	матурант	кандидат КПЈ	Погинуо 1942, Ливно
1915.	студент	члан КПЈ	Умро 1952. године

№	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења •
159.	ТОНЧИЋ Милованов МИЛОРАД	борац	Пива
160.	ТОНЧИЋ Вукашинова МИЛЕНКА	борац	Пива
161.	ВРАЧАР Милованов ВУКО	борац	Пива
162.	ВРАЧАР Шурков РИСТО	борац	Нива
163.	ВУКОВИЋ Урошева ЗОРА	болничарка прат. вода	Шавник
164.	ВУЈИЧИЋ Милошев МИЛОРАД	борац	Врела, Шавник
165.	ВОЈИНОВИЋ Милетин РАДОВАН	к-дир вода	Жабљак
166.	ВОЈИНОВИЋ Мојов БОГДАН	економ чете	Жабљак
167.	ВУКОВИЋ Милетин РАДОИЦА РИЛЕ	курир штаба батаљона	Добра Села, Шавник
168.	ВУКОВИЋ Мнлинков САВО	борац	Пишће, Пива
169.	ВУЈИЧИЋ Милошев РАДОМАН	борац	Врела, Жабљак
170.	ЗАРУБИПА Спасојев ВЕЛИМИР	борац	Буковица, Жабљак
171.	ЖАРКОВИЋ Мирков ГОЈКО	к-дир 2. чете	Недајно, Пива
172.	ЖАРКОВИЋ Милованов ВИДОЈЕ	борац	Недајно, Пива
173.	ЖАРКОВИЋ Милов МИЛОРАД	борац	Недајно, Пива
174.	ЖАРКОВИЋ Видојев СТЕВАН	борац	Недајно, Пива
175.	ЖИЖИЋ Јованов ВЕЉКО	замј. к-нта бат.	Милошевићи, Шавник
176.	ЖИЖИЋ Пејов ЋИРО	економ парт. вода	Милошевићи, Шавник
177.	ЖИЖИЋ Миладинов ВУК	комесар 1. чете	Милошевићи, Шавник
178.	ЖИЖИЋ Божов СПАСОЈЕ	борац	Милошевићи, Шавник
179.	ЖИЖИЋ Радованов ВАСИЛИЈЕ	борац	Милошевићи, Шавник
180.	ЖИЖИЋ Миликин ЖАРКО	борац	Милошевићи, Шавник
181.	ЖИЖИЋ Обренов МОМИР	борац	Милошевићи, Шавник
182.	ЖИЖИЋ Грујичин РУФИМ	борац	Милошевићи, Шавник

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-С.КОЈ-а	Примједба
1920.	земљорадник		Умро после рата
1921.	домаћица		
1906.	радник		Погинуо 1943. на Тисову брду, Зеленгора
1920.	земљорадник		Погинуо 1943. код Невесин.а
1921.	домаћица		
1922.	земљорадник		Погинуо 1944.
1916.	учитељ	члан КПЈ	
1893.	радник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Сињавини
1908.	земљорадник		Умро 1965.
1921.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. на Јабланици
1914.	земљорадник		
1919.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. на Невесињу
1918.	студент	члан КПЈ	
1927.	ђак	члан СКОЈ-а	
1925.	ђак	члан СКОЈ-а	Погинуо 1944. код Бродарева-
1912.	земљорадник		
1912.	дипл. правник	члан КПЈ	
1890.	земљорадник		Умро после рата
1912.	радник	члан КПЈ	Погинуо 1943. на Озрену
1922.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. на Динари
1907.	земљорадник		
1908.	земљорадник		
1920.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 2. 8. 1965. у саобра-
1905.	калуђер		ћајној несрећи Умро 1949. године

Редни број	Презиме, очево име и име	Дужност	Мјесто рођења
183.	ЖИВКОВИЋ Максимов САВИЋ ГИЛЕ	курир штаба батаљона	Шавник
184.	ЖУГИЋ Јашов СТОЈАН	к-дир 1. чете	Новаковићи, Жабљак
185.	ЖУГИЋ Јашова РОСА	борац	Новаковићи, Жабљак
186.	ЖУГИЋ Димитријева КАТА	замј. комесара 3. чете	Новаковићи, Жабљак
187.	ЖУГИЋ Павлова ЗОРКА	борац	Новаковићи, Жабљак
188.	ЖУГИЋ Владимирова МИЛИЦА	болничарка	Новаковићи, Жабљак
189.	ЖУГИЋ Павлов СЕКУЛЕ	борац	Новаковићи, Жабљак
190.	ЖУГИЋ Митров МИХАИЛО	борац	Новаковићи, Жабљак
191.	ЖУГИЋ Митрова ПЕЛАГИЈА	борац	Новаковићи, Жабљак

Година рођења	Занимање до рата	Члан-кандидат КПЈ-СКОЈ-а	т, Прим, елба
1917.	радник	кандидат КПЈ	Погинуо 1943. на Миљевини
1912.	студент	члан КПЈ	
1918.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1919.	домаћица	члан КПЈ	
1908.	домаћица		
1922.	домаћица	члан СКОЈ-а	
1923.	земљорадник	члан СКОЈ-а	Погинуо 1943. на Вилића гумну
1919.	земљорадник	члан КПЈ	
1912.	домаћица	члан КПЈ	Умрла од рана 1942.

О БРОЈНОМ СТАЊУ И СASTAVУ БРИГАДЕ НА ДАН ФОРМИРАЊА

Бригадна и батаљонске редакције пришле су са посебном пажњом послу око утврђивања спискова бораца на дан формирања бригаде, 17. јуна 1942. године. И поред свих настојања и мјера, нијесмо сигурни да неки од учесника — оснивача бригаде, није случајно изостављен. То би нам у толико теже пало, ако је у питању борац који је пао у току рата а да у књизи бригаде не буде поменуто његово име. У том погледу нијесмо могли ништа више учинити да би избјегли такву могућност.

Докумената о тачном бројном стању на дан формирања бригаде нема. Расположиви подаци се у томе разликују. У књизи пуковника Миша Лековића „Офанзива пролетерских бригада у лето 1942. године" — издање Војноисторијског института, стоји да је бројно стање бригаде било 890 бораца, од којих 800 у борбеним јединицама. У књизи „Четврта пролетерска бригада" — издање 1952. године речено је да је бригада на дан формирања бројала 1.082 борца. По садашњим нашим списковима бригада је имала на дан формирања 1.011 бораца и сматрамо да то највише одговара стварном стању. Од овог броја у рату је погинуло 513 бораца, од којих 78 другарица.

Састав бригаде по годинама старости могли би разврстати у три категорије. Старијих од 30 година било је 165 бораца. Међу њима је највише оних који су прошли балкански и први свјетски рат и један број мајки партизанки.

У другу најбројнију групу од 20 до 30 година било је 475 бораца. Сви мушкарци, са незнатним изузетком, из ове групе, свршили су војну обавезу у старој војсци, па су и по младости и по стручности представљали значајан фактор у бригади. Трећу групу од 371 борца чинили су младићи и дјевојке од 15 до 20 година старости, врло млади, са мало животног и без војничког искуства, али са пуно жара и полета. Укупно другарица у бригади било је 202.

**БРОЈНО СТАЊЕ БОРАЦА И РУКОВОДИЛАЦА 4. ПРОЛЕТЕРСКЕ
(ЦРНОГОРСКЕ) БРИГАДЕ НА ДАН ФОРМИРАЊА:**

Штаб и приштабски дјелови	86	од тога	23 другарице
1. батаљон.....	199	„	41 другарица
2. батаљон.....	195	„	48 другарица
3. батаљон.....	165	„	20 другарица
4. батаљон.....	175	„	27 другарица
5. батаљон.....	191	„	43 другарице
С в е г а	1.011	„	202 другарице

СОЦИЈАЛНИ САСТАВ

Радници	Земљорад- ници	Интелекту- алци	Остали	Свега	Прим- једба
69	560	352	30	1.011	—

ПОЛИТИЧКА ПРИПАДНОСТ

Чланова КПЈ	Кандидата КПЈ	Чланова СКОЈ-а	Неоргани- зованих	Свега	Прим- једба
427	45	247	292	1.011	

ПО ГОДИНАМА СТАРОСТИ

Рођени до 1910. год.	Од 1910. до 1920. године	Од 1920. год. па даље	Свега	Примје- дба
165	475	371	1.011	

П О Л

М у ш к и	Ж е н с к и	С в е г а	Примједба
809	202	1.011	

**ПРЕГЛЕД ПОГИНУЛИХ БОРАЦА КОЈИ СУ У ЊОЈ БИЛИ
НА ДАН ФОРМИРАЊА:**

Штаб и приштабски дјелови	21	од тога	4 другарице
1. батаљон.....	105	„	15 другарица
2. батаљон.....	123	„	25 другарица
3. батаљон.....	95	„	9 другарица
4. батаљон.....	92	„	10 другарица
5. батаљон.....	77	„	15 другарица
С в е г а	513	„	78 другарица

Социјални састав бригаде носи у основи обележје социјалне структуре Црне Горе. Радника је било свега 69, што је разумљиво с обзиром на економску и индустријску неразвијеност Црне Горе. Највећа је била група земљорадника — 560, дакле преко половине бораца. Трећу групу од 382 бораца чинили су ђаци са средњом школом, студенти и они са факултетским образовањем. У ову групу уврстили смо и мали број официра и подофицира БЈВ. У ствари скоро читав ова група интелектуалаца су сеоска и градска сиротиња, школована под врло тешким условима, од којих је мањи број био запослен.

Што се тиче политичке припадности састава бригаде не постоје тачни изворни подаци на дан самог формирања. У извјештају политодјела бригаде од 16. I 1943. године, дакле седам мјесеци после формирања бригаде, уствари седам најкрвавијих мјесеци борбе, па и врло великих губитака, стоји да је у бригади тада — 16. I. 1943. године било 346 чланова КПЈ, 186 кандидата КПЈ и 384 члана СКОЈ-а. Сада према изјавама и сјећањима преживјелих бораца излази да је на дан формирања било 427 чланова КПЈ, 45 кандидата и 247 Скојеваца. Сигурно је да ови подаци нијесу сасвим тачни, но у сваком случају дају најприближнију слику политичке припадности бораца на дан формирања бригаде.

Ван сваке је сумње да су највећи број другова и другарица који су погинули после формирања бригаде, погинули као чланови партије или кандидати. Исто тако је сасвим сигурно, да је сваки борац, од оних старих ратника па до оних од 15—16 година без обзира на степен идеолошке изграђености сматрао себе комунистом и храбро се борио под заставом Партије, што су показивали на сваком кораку, кроз борбе, акције и држање у цјелини.

На крају треба рећи да су бригадна и батаљонске редакције свјесне да свој дуг нијесу могле испунити у односу на оних више хиљада бораца који су прошли у току три ратне године кроз њене батаљоне из разних крајева наше земље: Кордуна, Баније, Босне, Далмације, Санџака, Србије и Црне Горе, а многи од њих су пали као јунаци Четврте пролетер-

ске. Није постојала никаква могућност да дођемо до потребних података, или бар да забиљежимо имена погинулих бораца. У том смислу ово треба схватити као наше другарско извињење и њима и њиховим породицама.

Четврта пролетерска (црногорска) бригада била је црногорска само на дан формирања (и то не сасвим), а касније попуњавала се из крајева куда се кретала и борила, па је у том смислу и њен састав био вишенационални, односно интернационални у Југословенском и пролетерском смислу. На крају рата у њој је можда било најмање Црногораца.

РЕДАКЦИЈА ЗБОРНИКА

ПОХВАЛА ВРХОВНОГ КОМАНДАНТА ДРУГА ТИТА ЧЕТВРТОЈ ПРОЛЕТЕРСКОЈ ЦРНОГОР- СКОЈ БРИГАДИ ЗА БЕСПРИМЈЕРНИ ХЕРОЈИ- ЗАМ ПРИКАЗАН У БОРБИ ПРОТИВ НИЈЕ- МАЦА НА ВИЛИЋА ГУВНУ

2. марта једна њемачка фашистичка колона, са подлом намјером да се по сваку цијену пробије преко Вилића Гувна према Шћиту и угрози наше рањене другове, била је у последњем моменту дочекана од јединица наше јуначке IV црногорске пролетерске бригаде. У једнодневној и непрекидној и упорној борби II батаљон ове бригаде, уз садејство јединица III крајишке ударне бригаде, успио је не само зауставити ову непријатељску колону него је потпуно разбити.

Свјесни своје велике одговорности и љубави према нашим рањеним борцима, наши борци IV црногорске пролетерске бригаде својом крвљу и својим животима испунили су славно своју задаћу. За ово беспримјерно херојство бораца IV црногорске пролетерске бригаде, а нарочито II батаљона, изражавам им своје признање и дубоку захвалност. Нека овај херојски подвиг бораца IV црногорске пролетерске бригаде и јединица III крајишке ударне бригаде служи као примјер свим нашим борцима, командирима и политкомесарима наше Народноослободилачке војске.

У овим великим и судбоносним данима када се острвљени непријатељи окомили на нас са свију страна, са циљем да униште нашу легендарну Народноослободилачку војску, а у првом реду да угрозе наше рањене хероје, пред свим нашим борцима, командирима и политичким комесарима поставља се као највећи, најсветлији задатак бранити својом крвљу и животима рањене другове.

Изражавам своје признање и захвалност такође команданту II батаљона IV црногорске пролетерске бригаде, другу Стругару Нику, који је у овој тешкој и крвавој борби, као

и у свим досадашњим бојевима показао велику храборст, хладнокрвност и јунаштво.

Овај подвиг бораца наше IV црногорске пролетерске бригаде нека служи као примјер и путоказ у даљим нашим тешким и напорним борбама свима борцима, командирима и политкомесарима наше Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије.

Слава херојима палим за ову свету ствар!

3. III 1943. год.

ВРХОВНИ КОМАНДАНТ НОВ И ПОЈ
ТИТО

ПОХВАЛА ВРХОВНОГ КОМАНДАНТА ДРУГА
ТИТА ЧЕТВРТОТ ПРОЛЕТЕРСКОЈ ЦРНОГОР-
СКОЈ БРИГАДИ ЗА ИЗВАНРЕДНУ ПОЖРТВО-
ВАНОСТ ПОКАЗАНУ У БОРБАМА ЗА ОСЛО-
БОЂЕЊЕ И ОДБРАНУ КОЛАШИНА

*Изражавам своју захвалност и признање борцима, ко-
мандирима и политичким комесарима IV црногорске бригаде,
који су и овога пута показали изванредну пожртвованост
у жестоким и крвавим вишедневним борбама при ослобођењу
и одбрани града Колашина, гдје се непријатељ борио на жи-
вот и смрт.*

10. X 1943. год.

ВРХОВНИ КОМАНДАНТ НОВ И ПОЈ
ТИТО

НАРОДНИ ХЕРОЈИ

АНЂУС Рада НИКО
БАЈКОВИЋ Јована ФИЛИП
БАКИЋ Ива МИТАР
БАРОВИЋ Мијајла СИМО
БОЖОВИЋ Николе ВЛАДО
БРГУЉАН Мата МАШО
ВОЈВОДИЋ Николе ПЕТАР
ВУЧКОВИЋ Милана ЉУБО
ГРБОВИЋ Радована ДАНИЛО
ГРБОВИЋ Милосава ЈЕВРЕМ
ДАПЧЕВИЋ Јована ПЕКО
ДРАГОВИЋ Радована ВОЈИН
ДРАКИЋ Јевта СПАСО
ДРЉЕВИЋ Ђура САВО
ЂУРИЧКОВИЋ Милоша БОШКО
ЂУРОВИЋ Јока ВАСИЛИЈЕ ВАКО
ЗВИЦЕР Благоте ЈОВО
ЈАНКОВИЋ Сава БЛАЖО
ЈАНКОВИЋ Марка ФИЛИП
ЈАНКОВИЋ Милинка БОШКО
ЈЕЛИЋ Милована МАШО
ЈОВАНЧЕВИЋ Веља МИЛОРАД
ЈУГОВИЋ Петра РАДОСАВ БАКО
КАТНИЋ Ђура ВОЈИН

ЧЕТВРТЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ

КОСТИЋ Филипа ИЛИЈА
ЛОПИЧИЋ Јована ЛАЗАР
МАРТИНОВИЋ Ива БЛАЖО
МАРТИНОВИЋ Сава МАРКО
МАРТИНОВИЋ Васа НИКОЛА
МАРТИНОВИЋ Ника СТАНИСЛАВ СТАНКО
МАСЛЕША Александра ВЕСЕЛИН
МАШКОВИЋ Новице ЈЕЛИЦА
МИЋУНОВИЋ Ненада ВУКОСАВА
МУГОША Михаила ШПИРО
НИКОЛИЋ Николе ВОЈИН
ОЈДАНИЋ Михаила ДОБРИЛА
ОРЛАНДИЋ Јока БЛАЖО
ПАВИЋЕВИЋ Шаја ЂОКО
ПЕТРОВИЋ Јола ЂУРО
ПОЛЕКСИЋ ВОЈИН
ПОПИВОДА Горчина КРСТО
ПОПОВИЋ Вучића СЕКУЛЕ
РАКОЧЕВИЋ Вида НЕНАД
СТОЈАНОВИЋ Сава ЈОВАН
СТРУГАР Андрије ДУШАН
СТРУГАР Марка НИКО
ЧАГОРОВИЋ Крста ЂУРО
ЧЕЛЕБИЋ Сава МИЛОВАН

ОДЛИКОВАЊА IV ПРОЛЕТЕРСКЕ

ОРДЕН НАРОДНОГ ХЕРОЈА

ОРДЕН НАРОДНОГ ОСЛОБОЂЕЊА

ОРДЕН ПАРТИЗАНСКЕ ЗВИЈЕЗДЕ
СА ЗЛАТНИМ ВИЈЕНЦЕМ

ОРДЕН БРАТСТВА И ЈЕДИНСТВА
СА ЗЛАТНИМ ВИЈЕНЦЕМ

ОРДЕН ЗАСЛУГЕ ЗА НАРОД
СА ЗЛАТНОМ ЗВИЈЕЗДОМ

ТЕКСТОВИ НА СПОМЕН ПЛОЧАМА ЧЕТВРТОЈ ПРОЛЕТЕРСКОЈ

У ТРНОВОЈ ЛУЦИ

У овом мјесту је Врховни штаб НОВ и ПОЈ 10. јуна 1942. године донио одлуку о формирању IV и V пролетерске бригаде, које су у оружаним борбама и победама над окупатором и домаћим издајницима, дале значајан допринос.

У ПОПОВОМ МОСТУ

Код села Врбнице формирана је 17. јуна 1942. године Четврта пролетерска (црногорска) бригада. Борцима и старешинама бригаде Врховни командант НОВ и ПОЈ друг Тито рекао је:

„Ваш пут од почетка доведе славан је и остаће као свијетли траг у историји наше борбе“.

Збијени у нове редове, јединствени и непобједиви он су још жешћим еланом крчили свој славни пут у бојевима широм домовине, потврђујући јунаштво и крвљу све наде које су у њих полагали наши народи, партија и друг Тито. Од 1.082 борца и старешине, колико их је било на дан формирања бригаде, пало је смрћу хероја током народноослободилачког рата и револуције 476.

. . . И Четврта пролетерска (црногорска) бригада мушки се тукла на Сутјесци.

НА ЗГРАДИ СКУПШТИНЕ ОПШТИНЕ ЛИВНО

Извршавајући наредбу Врховног команданта НОВ и ПОЈ друга Тита ... Ливно мора пасти ... Четврта пролетерска (црногорска) бригада заједно са Другом пролетерском и Другом далматинском бригадом у незадрживом јуришу потукла је усташе и заузела утврђено Ливно 15. децембра 1942. године.

НА КУЋИ КАИЋ СТИПЕ У ЛИВНУ

Борци Другог батаљона Четврте пролетерске (црногорске) бригаде беспримјерном храброшћу одољевали су 14. децембра 1942. године из ове и још двије

сусједне зграде читав дан десетоструко јачем противнику. Борна кола и бијесни јуриши фашистичке црне легије нијесу могли сломити њихову храброст нити поколебати дух и мушку одлучност да часно изврше наредбу друга Тита: . . . Ливно мора пасти . . ."

НА ХОТЕЛУ „ЧВРСНИЦА" У ЈАБЛАНИЦИ

Продирући долином Неретве и учествујући у уништењу талијанске дивизије Мурђе, Четврта пролетерска (црногорска) бригада на јуриш је заузела 22. фебруара 1943. године утврђену Јабланицу.

НА ЈАБЛАН БРАНИ — ЈАБЛАНИЦА

У великој бици за рањенике у Четвртој непријатељској офанзиви 1943. године на Вилића Гувну Четврта пролетерска (црногорска) бригада часно је извршила своју дужност према народу, домовини и својим рањеним друговима. Врховни командант НОВ и ПОЈ друг Тито у својој наредби од 3. марта 1943. године одао је признање Четвртој бригади:

„Овај подвиг бораца наше Четврте пролетерске (црногорске) бригаде нека служи као примјер и путоказ у даљим нашим тешкоћама и напорним борбама свим борцима, командирима и политичким комесарима народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије."

У НЕВЕСИЊУ

Пролетери Пете и Четврте црногорске, Десете херцеговачке и Прве далматинске бригаде разбили су и уништили 22. марта 1943. године бројне талијанске и четничке снаге и ослободиле град Невесиње.

У ГАЦКУ

У спомен X херцеговачке НОУ бригаде која је у овом крају водила честе борбе и заједно са IV црногорском пролетерском бригадом 31. марта 1943. године, први пут ослободила мјесто Гацко.

У КОЛАШИНУ

Двадесет седмог септембра 1943. године Четврта пролетерска (црногорска) бригада ослободила је Колашин.

„Изражавам своју захвалност и признање борцима, командирима и политичким комесарима

Четврте пролетерске (црногорске) бригаде који су и овог пута показали изванредну пожртвованост у жестоким вишедневним борбама при заузимању и одбрани Колашина гдје се непријатељ борио на живот и смрт — Тито."

У борби за овај град дана 4. октобра 1943. године Четврта црногорска и Друга далматинска бригада разбише бројне снаге италијана и четника и тиме омогућише коначно ослобођење већег дијела Црне Горе. Ову плочу подиже у спомен палим друговима народ Далмације и овог краја.

У БРЧЕЛИМА

Борци Првог и Другог батаљона Четврте пролетерске (црногорске) бригаде, чистећи своју родну груду Црну Гору од фашистичких окупатора и домаћих издајника 9. децембра 1943. године ослободили су Брчели, уништивши непријатеља и ослободивши из логора преко три стотине родољуба.

ИСПРЕД ЗГРАДЕ СКУПШТИНЕ ОПШТИНЕ ЛЕПОСАВИЋИ

У пробоју дивизија народноослободилачке војске Југославије за Србију IV пролетерска (црногорска) бригада разбила је 4. августа 1944. године пук нијемаца и форсирала Ибар на челу јединица Друге пролетерске дивизије.

ИСПРЕД ЗГРАДЕ СКУПШТИНЕ ОПШТИНЕ ЛЕПОСАВИЋИ

Костурница палих бораца на овом терену из Четврте пролетерске (црногорске) бригаде, Копаоничког ибарског одреда који су дали своје животе у борби против фашизма а за слободу наших народа.

НА ЗГРАДИ СКУПШТИНЕ ОПШТИНЕ КРУШЕВАЦ

У борбама јединица НОВ Југославије за ослобођење Србије Четврта пролетерска (црногорска) бригада заједно са Трећом српском бригадом ослободила је Крушевац 14. октобра 1944. године.

У КРАЉЕВУ

Двадесет деветог новембра 1944. године јединице Друге пролетерске дивизије — Четврта пролетерска (црногорска), Трећа и Шеста српска бригада ослободиле су Краљево од окупатора.

Пракса народноослободилачког рата и револуције неисцрпна је ризница: значајних остварења и стваралаштва; немјерљивих напора надахнутог херстзма и самопожртвовања; једног сасвим посебног морала, другарства и свега онога што се обично назива људским односима, и много чега другог најљепшег и величанственог што мога да произађе само када су младост и револуција корачали уопште, заправо били једно исто. Свака пролетерска бригада (а и друге), сваки борац таквог револуционарног рата унио је у ту драгоцену ризницу свој дио, дао свој допринос беспопитном борбом, одрицањима, подвизима, а све је то било нормално извршавање дужности и постало „обичан“ дио живота. Неимари тог великог дјела нијесу мислили да то чињење, значајно по циљу и условима реализације, треба и записивати, јер је све то изгледало као нужно и нормално дјеловање, чак и не нарочито тешко да би се остварила историјска тежња човјека за лепшим, хуманијим и срећнијим животом у слободи. Поред тога постајала је и оправдана бојазан да би такви записи могли пасти у руке непријатељу — што би било сасвим могуће — па би могло нанети штету јединици или народу тог краја, односно борби уопште. Били смо увјерени да ће значај и љепота коначног дјела — слобода и социјализам — бити најадекватнији израз свих тих напора, жртава, стваралаштва итд. и да му нијесу потребна никаква објашњења. Наравно, таква визија потврдила се као дјелимично тачна, јер оно што није конкретно записано не може се касније ни прочитати.

Динамика револуције у послеријатним годинама није дала предаха својим актерима да се лате записивања минулих догађаја. Тако је дјело створено у рату још дуго остало као грандиозни споменик без основних података, финог рељефа и исписаних имена. Тек у каснијим годинама требало га је дешифровати, објаснити, учинити га читљивијим новим генерацијама. А то су могли само учесници и неимари тог дјела. Међутим, томе смо послу, бар када се ради о на-

шој бригади, нерадо прилазили, свјесни одговорности да то није лако учинити на адекватан начин. Плашили смо се да ће наше ријечи бити шкрте да изразе величину и љепоту тог згуснутог живота, у коме су се занемаривала и одлагала обична људска хтјења и жеље, потиснути једним огромним револуционарним заносом, који нас је прожимао и носио.

Знали смо да би свако казивање мало користило ако не би било вјерно, искрено и непосредно испричано како су тај рат и револуција и ми у њима изгледали изблиза, да се бар и у грубим контурама сагледа лик сваког батаљона и партијске ћелије; да се осјети мирис барута, да се дочара јуриш бомбаша на бетонске бункере; да се чује оно „јуриш пролетери“, да се назру колоне у маришу који непрекидно траје преко, сњеговитих планина, каменитих врлети, са носилима на раменима; да се види како се преошћавају ријеке без мостова чију другу обалу бране челик и ватра непријатеља; да се дочара како рањеници умиру без крика да не би изложени своје јединице непријатељским рафалима, како изгледа колона рањеника и тифусара тако рећи без циља, ван времена и простора, и како све то, ипак, стиже одређеном циљу.

Како је вријеме одмицало, у нас је расло увјерење да ће сваким даном, да не кажемо годином, бити све теже извршити ту велику обавезу. У томе је сваки од нас видео и дио своје кривице и одговорности. Ето из таквог осјећања и дуга и кривице, послје много разговора и договора, пријекора и признања, родила се одлука да напишемо Зборник сјећања о ратном путу Четврте пролетерске, која, евој, сада ипак постаје стварност.

А да ли је тај наш Зборник записа потпун, историјски вјеран, да ли је остварен постављени циљ, да ли он даје оно што се од њега очекује? — Ви сте га већ прочитали, драги читаоци, и имате свој суд о њему. А ми који смо радили на њему морамо рећи да нијесмо сасвим задовољни, али нијесмо могли ни учинити ништа више.

Прошло је четврт вијека од свршетка рата и још три ратне године од формирања бригаде. То је дуг период да би се могло писати како бисмо то жељели па и били обавезни. Докумената који би падсјетили на те догађаје и збивања сувише је мало. Заправо за прву ратну годину, тј. до пете офанзиве, практично их и нема, сем малог изузетка, јер и оно што је било све је изгубљено у вртлогу Сутјеске — од Дурмитора до Романије. Из каснијег периода докумената има знатно више, али ипак недовољно. Зато су наша настојања била усмјерена да се потпуније обради баш та прва

и најтежа ратна година бригаде. У томе смо донекле успјели, захваљујући одзиву другова који су у том периоду били у бригади. Наравно, било је много сложеније добити прилоге од бораца који су касније долазили у бригаду па је тиме и условљена неравномјерност у обради појединих ратних година.

Такође је евидентно да су мало или скоро нимало захваћене неке значајне дјелатности из живота и рада бригаде, као што су културно-просвјетни рад и извјесне форме политичког дјеловања, које су иначе биле значајне компоненте укупне бригадне активности, али су нас оскудна документација и заборав лишили могућности да то буде боље и потпуније заступљено у овом Зборнику.

Али није само мањкавост у погледу пропорционалности описа појединих раздобља, јединица и области разних дјелатности. Није довољно писано о људима, борцима, њиховом животу у разним условима и подвизима. Види се дјело, а не види се његов градитељ, па зато има доста безличног у нашим чланцима. То је сигурно и највећи недостатак Зборника. А имало се много и много тога рећи. Разна и многа признања у форми похвала и одликовања бригади борцима као појединцима, а што је заслуга свих и оних који су погинули и оних који су преживјели, најбоље то докажују. Трогодишњи борбени пут преко Босне, Далмације, Црне Горе и Србије до сремског фронта, многи бојеви и побједе, ослобођени градови и села потврда су да су признања сасвим заслужена. Да је више написано о јунацима Четврте пролетерске као што су били Ђуро Петровић, Нико Стругар, Вако Ђуровић, Бошко Јанковић, Машић Јелић и многи други, то би све било далеко рељефније и убједљивије.

Мада прилози у Зборнику нијесу историјски документи, ипак су драгоцен допринос

свим садашњим и будућим ствараоцима које буде интересовала тематика НОР-а и револуције, а посебно о бригади, било за историју, публицистику или литерарну обраду. Треба напоменути да је сваки прилог без обзира како је успјешно дат заснован на историјској истини и да је доживљен. У томе је и посебан значај ове књиге. Њени недостаци заправо нијесу у ономе што је дато, већ у томе што није многа тога више речено, пошто је то вјероватно пасљедња прилика да на овај начин пишу њени борци.

Несумњиво је да су и ликовни прилози црногорских сликара допринијели љепоти и вриједности књиге, зато смо им врло захвални, а посебно Петру Лубарди, који нам је радо

уступио свају познату слику „Прометеј“ за омот насловне стране. Неки од тих прилога се тематски и симболично потпуно уклапају и органски допуњују текст, повезујући батаљоне са крајевима из којих су формирани.

Преко шездесет фотографија из рата такође су драгоцен прилог, који допуњује текстове и књигу чини занимљивијом и љепиом, иако нијесмо остварили жељене пропорције по батаљонима и раздобљима.

На крају, да бисмо се одужили својој бригади, да бисмо њено дјело учинили што приступачнијим свим читаоцима, а у првом реду породицама палих бораца, борцима уопште, школским и радничким библиотекама и омладини, сви аутори текстова и ликовних прилога у Зборнику одрекли су се хонорара.

ПРЕГЛЕД ЛИКОВНИХ ПРИЛОГА

<i>Петар Лубарда</i> ПРОМЕТЕЈ (омот)	Стр.
<i>Милош Вуиковић</i> ДУРМИТОР.	.16—17
<i>Антон Лукатели</i> УСТАНАК.	.48—49
<i>Лука Станковић</i> ПЛАВ.	.80—81
<i>Петар Лубарда</i> ЦРВЕНИ ЗМАЈЕВИ.	.112—113
<i>Лука Томановић</i> ИГРА.	.144—145
<i>Бепо Бенковић</i> ДЈЕЧАЦИ.	.176—177
<i>Вуко Радовић</i> МРАТИЊЕ.	.208—209
<i>Велиша Лековић</i> ГОДИЊСКА ГОРИЦА.	.240—241
<i>Бранко Филиповић</i> ЈЕДРА.	.272—273
<i>Мило Милуновић</i> ЈУТРО НА МОРУ.	.304—305
<i>Јован Зоњић</i> ПРЕДИО.	.336—337

<i>Михаило Вукотић</i>	
ПРЕДГЛАЋЕ	368—369

Јурица Рибар

<i>Бранко Томановић</i>	
САБЛАСТ	432—433

<i>Даво Ђурић</i>	
СМАК СВИЈЕТА	464—465

ВИЊЕТЕ: *Ђорђе Андрејевић Кун, Никола Вујошевић, Милош Вушковић, Пиво Караматијевић, Исмет Муџезиновић, Александар Пријић и Вуко Радовић*

САДРЖАЈ

<i>Божидар Беговић: ДЕСЕТОГ ЈУНА НА ЉУБИН-ГРОБУ</i>	7
<i>Алекса Ј. Ракочевић: ДО ПОСЛЕДЊЕГ ЗАЛОГАЈА</i>	11
<i>Ђорђе Новосел: СА ПЕТИМ БАТАЉОНОМ КРОЗ ПЕТУ ОФАН- ЗИВУ.</i>	14
<i>Радоман Бадњар: ОСТАЛИ СУ КАО ВЈЕЧИТИ СПОМЕНИЦИ БРАТСТВА И ЈЕДИНСТВА.</i>	18
<i>Миле Радовић: БОРБЕ ПЕТОГ БАТАЉОНА НА ТИСОВОМ БРДУ.</i>	21
<i>Велика Поповић: ДВА СУСРЕТА С МОЈИМ ОЦЕМ</i>	29
<i>Марко Орландић: ДОВИТЉИВОСТ ИЗДАВАЧА.</i>	33
<i>Стево Добрковић: ДРУГ ТИТО ЈЕ РАЊЕН.</i>	35
<i>Вуко Радовић: ПОСМРТНИ ГОВОР У ЗЕЛЕНГОРИ</i>	37
<i>Ђина Прља: СТАЗАМА ЈЕДНЕ КОЛОНЕ.</i>	40
<i>Машица Тадић-Никић: РАД САНИТЕТА ПРВОГ БАТАЉОНА У ПЕТОЈ ОФАНЗИВИ.</i>	47
<i>Јово Михаљевић: СКОЈЕВСКИ САСТАНАК.</i>	52
<i>Стево Добрковић: СТРАШНА ПРЕСУДА.</i>	55
<i>Радомир Бурић: ТРАГОМ КРВИ.</i>	56
<i>Милутин Пејановић: У МИЉЕВИНИ (анегдота).</i>	59
<i>Стево Добрковић: „БЕЗЕЦ, ДРУЖЕ“.</i>	60
<i>Марко Орландић: ПРОЛЕТЕРСКО УРА!.</i>	61
<i>Михаило Лалић: ПОСЉЕДЊЕ БРДО.</i>	64
<i>Вукота Радовић: ПУШКОМИТРАЉЕСЦИ И БОМБАШИ</i>	77
<i>Блажо Јанковић: ПРОБОЈ ПРЕКО КОМУНИКАЦИЈЕ ВИШЕ- ГРАД — САРАЈЕВО.</i>	82
<i>Слободан Беличић: СЕСТРЕ РАДОВИЋ.</i>	91
<i>Драгић Вељовић: ОД ЈАХОРИНЕ ДО ОЗРЕНА.</i>	95
<i>Стево Добрковић: „НЕКА ВАС ЂАВО НОСИ“.</i>	99
<i>Вукота Радовић: СЈЕЋАЊЕ НА ЛИКОВЕ ОМЛАДИНСКИХ РУ- КОВОДИЛАЦА.</i>	102
<i>Радован Зоговић: ОПРУГА.</i>	106
<i>Љељко Вучковић: ОД РОМАНИЈЕ ОД ОЗРЕНА.</i>	125
<i>Лука Лековић: НА ШТАКАМА ЗА БРИГАДОМ.</i>	138
<i>Милутин Пејановић: У КЛАДЊУ.</i>	142
<i>Ђуро Меденица: СПАСАВАЊЕ КУРИРА БОЋЕ У КЛАДЊУ</i>	143

<i>Никола Бановић: ЧЕТВРТА НА ОЗРЕНУ.</i>	147
<i>Миле Радовић: БОРБЕ ПЕТОГ БАТАЉОНА НА ОЗРЕНУ</i>	152
<i>Јовета Бобичић: БОРБА НА ОМЕРОВОЈ ВОДИ</i>	157
<i>Љубо Бадњар: О КУЛТУРНО-ПРСВЈЕТНОМ РАДУ ПЕТОГ БАТАЉОНА.</i>	161
<i>Радован Зоговић: ПИСМО ПО КУРИРУ.</i>	165
<i>Милутин Пејановић: НА ТРОЛИЧИН ДАН.</i>	166
<i>Љубо Вучковић: ОД ОЗРЕНА ДО КОЛАШИНА.</i>	168
<i>ИЗ НЕОБЈАВЉЕНОГ РАТНОГ ДНЕВНИКА КОМЕСАРА ПЕТОГ БАТАЉОНА (из дневника Ђорђа Новосела).</i>	183
<i>Марко Орландић: СЕДАМ ЈУРИША ЗА ЈЕДАН САТ</i>	189
<i>Јовета Бобичић: БОРБЕ ТРЕЋЕГ БАТАЉОНА ОКО КОЛАШИНА</i>	191
<i>Михаило Чукић: ФОРМИРАЊЕ И ПРВЕ БОРБЕ БЕРАНСКО-АНДРИЈЕВИЧКОГ БАТАЉОНА И ЊЕГОВ УЛАЗАК У САСТАВ 4. ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ.</i>	200
<i>Илија Т. Петровић: НА ПУТУ ЗА БРИГАДУ.</i>	211
<i>Владета Селић: ПРОТИВКОЛАЦ ЧЕТВРТЕ БРИГАДЕ И ЊЕГОВ ТОБЏИЈА.</i>	222
<i>Радоман Обрадовић: ПРВИ ДАНИ У ПЕТОМ БАТАЉОНУ. БОРБЕ ОКО КОЛАШИНА И НАПАД НА ЛИСУ</i>	227
<i>Владета Селић: СЕДАМ НЕЗАБОРАВНИХ ДАНА.</i>	232
<i>Вукосава Шарановић-Ђаконовић: СЈЕЋАЊЕ НА ДРУГАРИЦЕ 3. БАТАЉОНА.</i>	245
<i>Нико Стругар: ПОНОВО У СТАРОЈ ЦРНОЈ ГОРИ</i>	250
<i>Мишо Мартиновић: ДРУГИ БАТАЉОН У СТАРОЈ ЦРНОЈ ГОРИ</i>	258
<i>Станислав Дарчевић: НАВРАТИЛИ СМО ДО РОДНОГ КРАЈА</i>	267
<i>Јанко Ђоновић: ТРИДЕСЕТОРИЦА.</i>	269
<i>Драгић Вељовић: ПОГИБИЈА ВОДНИКА ВУЧЕТЕ</i>	275
<i>Јовета Бобичић: ТРЕЋИ БАТАЉОН У БОРБИ ОКО СЈЕНИЦЕ</i>	277
<i>Јулија Влаховић: СТАНОЈКА КРУШЧИЋ — ОД ДЕСЕТАРА ДО ЧЛАНА ПОЛИТОДЈЕЛА.</i>	281
<i>Никола Прашчевић и Видоје Жарковић: КУРИРИ</i>	286
<i>Радомир Бурић: ПРВИ БАТАЉОН У ДОЛИНИ ЛИМА И ИБРА</i>	295
<i>Веселин Билановић: НАПАД НА УШЋЕ.</i>	309
<i>Саво Лабовић: ЈУРИШИ НА КОТУ 471 КОД УШЋА</i>	313
<i>Саво Бурић: ПРВИ ПУТ У СРБИЈИ.</i>	319
<i>Саво Митровић: МАЛИЋА БРДО.</i>	332
<i>Вукота Радовић: СЈЕЋАЊА НА САВА БУРИЋА.</i>	336
<i>Стојан Жугић: СА ПЕТИМ БАТАЉОНОМ ОД ВАЉЕВА ДО БИХОРА.</i>	340
<i>Др Бранко Кандић: ИЗВРШИЛИ СМО ТЕЖАК ЗАДАТАК</i>	351
<i>Душан Радаковић: У ОКОЛИНИ ДРАГАЧЕВА.</i>	357
<i>Радомир И. Бурић: ПРВИ БАТАЉОН У ДОЛИНИ ЋЕТИЊЕ</i>	359
<i>Веселин Билановић: У НОВОЈ ЈЕДИНИЦИ.</i>	368

Блажо С. Јанковић: БОРБЕ 4. ПРОЈЕКТЕРСКЕ У ВАСОЈЕВИ-	373
ЋИМА	
Пеко Лијешевић: ЗАДАТАК НИЈЕ ИЗВРШЕН	381
Милка Анђелић-Симоновић: ПОСЉЕДЊИ ДАН У ЧЕТИ	384
Душан Радаковић: ПОСЛИЈЕ СМРТИ ПОНОВО У СТРОЈ	387
Блажо Јанковић: БОРБЕ ОД БЕРАНА ДО КОПАНИКА	389
Мило Анђелић: ТРЕНУЦИ СЛАБОСТИ	397
Мило Анђелић: ПРИЈЕЛАЗ ПРЕКО ИБРА	400
Мило Вукашевић: ПРВИ БАТАЉОН ЧЕТВРТЕ ПРОЛЕТЕР-	
СКЕ БРИГАДЕ ОД БЛАЦА ДО КРАЉЕВА	406
Мило Анђелић: У АЛЕКСАНДРОВАЧКОЈ ЖУПИ	408
Блажо С. Јанковић: ОД КРУШЕВЦА ДО КРАЉЕВА	413
Бошко Брајовић: ЧЕТВРТА ПРОЛЕТЕРСКА БРИГАДА У БОР-	
БИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ КРАЉЕВА	425
Мило Анђелић: БОРБА ЗА КРАЉЕВО	430
Стана Томашевић: ЗАПИСИ, О ДРУГАРИЦАМА ИЗ РАТА	433
Душан Ломпар: ОРГАНИЗАЦИЈА СНАБДИЈЕВАЊА БРИГАДЕ	443
Др Велимир Грујић: МАЗГА	456
Др Велимир Грујић: СПОМЕНИК	459
Војислав Струњаш: ЧЕТИРИ ПРИЧЕ	461
Радоман Бадњар: ДЈЕЧАК — ЈУНАК	472
Стојан Жугић: ВАСПИТНА СНАГА КОЛЕКТИВА	475
Видо Шошкић: НА СРЕМСКОМ ФРОНТУ	477
Месуд Смаиљбеговић: С ПЈЕСМОМ НА СРЕМСКИ ФРОНТ	484
Радован Зоговић: ПРКОСНЕ СТРОФЕ	489
СПИСАК БОРАЦА И СТАРЈЕШИНА НА ДАН ФОРМИРАЊА	
БРИГАДЕ	491
О БРОЈНОМ СТАЊУ И САСТАВУ БРИГАДЕ НА ДАН ФОР-	
МИРАЊА	573

ЧЕТВРТА ПРОЛЕТЕРСКА ЦРНОГОРСКА БРИГАДА

КЊИГА ДРУГА

Технички уредник

Андро Стругар

*

Језички редактор

Вељко Алексић, проф.

*

Коректори

Гордана Роси,

Вера Обрадовић

Штампање завршено новембра 1969.

Тираж 4000

Цијена I и II књ, 50 дин.